

Bácsatyai Dániel

A kalandozó hadjáratok nyugati kútfői

A HADTÖRTÉNETI INTÉZET ÉS MÚZEUM KÖNYVTÁRA
Sorozatszerkesztő
Veszprémy László

Bácsatyai Dániel

A kalandozó hadjáratok nyugati kútfoi

A kiadvány a Nemzeti Kulturális Alap támogatásával jelent meg.

A kiadásért felel
Dr. Kovács Vilmos ezredes,
a HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum parancsnoka

Felelős szerkesztő
Kincses Katalin Mária

Lektorálta
Veszprémy László

A rezümét német nyelvre fordította
Tuza Csilla

A térképeket készítette
Kollár Levente

A borítót Sigmund Meisterlin kódex-illusztrációjának (Lech mezei csata) felhasználásával
Szabó Emese tervezte

© Bácsatyai Dániel 2017
© HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum 2017

ISSN 1787-3150
ISBN 978-963-7097-83-6

TARTALOM

BEVEZETÉS	7
A BURGUNDIAI MAGYAR KALANDOZÁSOK	
A FRANCIA TÖRTÉNETÍRÁSBAN ÉS A FORRÁSOKBAN	13
Sens	18
Bèze	19
Saint-Apollinaire	20
Chalon-sur-Saône	22
Tournus	25
Savigny, Ainay és Île Barbe	26
Tanulmányok	28
A KALANDOZÓK ÉS A KAROLINGOK SZÖVETSÉGÉRŐL	31
A KALANDOZÁSOKRA VONATKOZÓ EGYKORÚ KÚTFŐK	39
Elbeszélő források	39
IX–X. századi évkönyvek	39
Az Annales Bertiniani	39
Az Annales Fuldenses	41
Regino von Prüm krónikája	46
Az Annales Alamannici	49
Az Annales Laubacenses és az Annales Prumienses	55
Az Annales Sangallenses maiores és az Annales Weingartenses	58
Annales Augienses	62
Bajorországi évkönyvek	63
Regino folytatója, a Compilatio Fuldensis és az Annales Hersfeldenses	76
Annales Corbeienses	80
Flodoard de Reims évkönyve	82
Az Annales Sancti Quintini Veromandensis	90
A 937. évi franciaországi hadjáratról tudósító X. századi évkönyvek	92
Az Annales Colonienses	95
Dél-itáliai évkönyvek	97
A X. századi necrologiumok	103
Gesta abbatum	115
Kortárs hagiográfiai művek	122
Flodoard de Reims: Historia Remensis Ecclesiae	122
Adso de Monter-en-Der: Vita, miracula et translatio Sancti Basoli	127
A gorzei hagiográfiai irodalom	130
Vita Sancti Deicoli	134
Vita Sanctae Wiboradae	135
Baltherus: Vita Sancti Fridolini	137

Translatio et miracula Sancti Marci	138
Ruotger: Vita Sancti Brunonis	149
Gerhard von Augsburg: Vita Sancti Udalrici	151
Uffing von Werden: Vita Sanctae Idae	154
Heriger de Lobbes: Vita, translationes et miracula Sancti Landoaldi	154
Történetírók	156
Liutprand	156
Widukind	161
Diplomatikai jellegű feljegyzések	168
A 899–900. évi itáliai kalanddal kapcsolatos diplomatikai források	168
Az altinói monostor oklevele	168
A Hatto- és a Theotmar-levél	170
Aquilaiai oklevelek	177
A 899–900. évi itáliai hadjárat X. századi okleveles emlékei	186
A német területek egykorú oklevelei	192
A lotaringiai, francia, és spanyol területeken keletkezett egykorú oklevelek	200
Kései hagyományok: A XI. századi reichenai történeti hagyomány és a kalandozó magyarok emlékezete	204
ÖSSZEGZÉS	217
FÜGGELÉK: A NYUGATRA IRÁNYULÓ KALANDOZÓ HADJÁRATOK	
IDŐRENDSZER	225
TÉRKÉPEK	231
FORRÁSOK, IRODALOM	237
Rövidítve idézett folyóiratok és könyvsorozatok	237
Források, forráskiadványok	239
Irodalom	245
MUTATÓK	271
Helynévmutató	271
Személynévmutató	276
ABSTRACT	285
RESUMÉ	290

BEVEZETÉS

Rather, Verona mozgalmas sorsú püspöke a kevesek egyike volt a X. századi Európában, akik megérték nyolcvanadik életévüket. E hosszú pályafutás valamikor a 880-as évek végén vette kezdetét Liège-ben, s mintegy hatvan kilométerre nyugatra, Namurben fejeződött be 974-ben.¹ Bár a két alsó-lotaringiai város közel fekszik egymáshoz, a főpap viharos működésének koordinátái jóval tágasabb térben rajzolhatóak fel; Rather viszontagságainak fő helyszíne ugyanis Itália volt. Mesterét, Hilduin lobbes-i apátot követve került a félszigetre Arles-i Hugó király észak-itáliai hatalomra jutása után 926-ban, majd miután Hilduin Milánó érseke lett 931-ben, Rather a veronai püspöki címet örökölte meg tőle. Intranszignens reform-szelleme hamar ellene fordította a veronaiakat, de Hugó király sem rajongott személyéért: miután 934-ben Arnulf bajor herceg sikertelen hadjáratot vezetett Itália trónjának megszerzéséért, a hódítót kénytelen-kelletlen üdvözlő Rathert a hatalmát megőrző Hugó börtönbe zárta. A kiterjedt írói életművet hátrahagyó püspök rabságának helyszínén, Paviában írta *Praeloquia* (*Előbeszéd*) című munkáját, melyben arról értekezett, hogy életkorától és társadalmi állásától függően kinek-kinek milyen erkölcsi kötelességnek kell eleget tenni. Az ötödik könyvben Rather pályatársai, a főpapok kerülnek pellengérré: szerzőnk szenvedélyes hangnemben ostorozza tanulatlanságukat, fényűző életmódjukat és világias ambícióikat, amelyet Itáliában volt alkalma megtapasztalni. Mindezzel összhangban állt az egyháznagyok öltözéke is: a püspöki kappa (köpeny) helyett bundát, a püspöksüveg helyett magyar főveget viseltek, a pásztorbotot pedig jogarra cserélték fel.² Nem könnyű megmondani, hogyan is nézhetett ki a magyarosnak nevezett fejfedő, amelyről a korai viselettörténeti adatot megőrző Rather hírt adott; világos azonban, hogy olyan sajátos orientalizmus nyomaival van itt dolgunk, ami nem ismeretlen a magyar művelődéstörténetben sem. A magyaros ruhadarab a honfoglalók és a Nyugat közötti rendszeres érintkezéstről tanúskodik, éppen úgy, mint a kora újkori magyar viselet török elemei – az érintkezések helyszíne pedig aligha kizárólag a harctér volt.

A veronai püspök pályája további tanulságokkal is szolgál számunkra. Két és fél év rabság után házi őrizetbe került, ahonnan 939-ben szabadult, s bár a következő hét évet Provence-ban és Lobbes-ban töltötte, nem mondott le széke visszaszerzéséről. Hugó trónjának megingása után, 946-ban újra püspök lett, ám két éven belül ismét távozni kényszerült Veronából. I. Ottó udvarában talált menedékre, akit elkísért 951. évi itáliai hadjáratába is. A német király nem kívánta maga ellen hangolni a veronaiakat, így Rather ügyét öccsére, Brúnó kancellárra bízta, aki a kölni érseki cím elnyerése (953) után szülőföldjén, Liège-ben tette püspökké az idősödő főpapot. Rather azonban itt sem járt több szerencsével. Nem csak a lázongó helyi nemesség tekintett rá Ottó uralmának képviselőjeként, hanem Trier érseke és Utrecht püspöke is mást látott volna szívesebben Liège élén. Rather most igazán közelről

¹ Életére lásd: Reid 1981. 1–5. o.

² „Tum vero videas quosdam mastruga pro cappa, galero Ungarico pro sacerdotali pileo, sceptro uti pro baculo...” Rather Praeloquia, 151. o. A passzusról hazánkban legelőbb Balogh József adott hírt. Balogh 1927. 42. o. Arról, hogy itt nem a német, hanem az itáliai püspökök szokásáról van szó, lásd: Febér 1956. 159. o.

figyelhette meg a magyar kalpagokat, a 954. évi hadjárat ugyanis épp az alsó-lotaringiai régióban hagyott kitörölhetetlen emléket, különösen abban a lobbes-i monostorban, amelynek apáti tisztségét a liège-i püspökséggel együtt Rather töltötte be.

A politikai játszmákban járatlan Rathernak az év végén Liège-t is el kellett hagynia. 961-ben lehetősége nyílt, hogy másodszor is visszatérjen Veronába, s egészen 968. évi száműzetéséig az itáliai város püspökeként működött. Élete legvégén egy ideig ismét Lobbes apátja volt, ám a legutolsó hivatalviselése sem volt mentes a konfliktusoktól. Harmadik és egyben utolsó veronai püspöksége idején, 965. első felében írta egy püspöktársához szóló levelét, amelyben ismét magyar vonatkozású információt olvashatunk. A gyanakvó Rather előbb szolgálai megbízhatatlansága miatt panaszkodik, majd egy magyar közmondást idéz, amely a szöveget fenntartó kézirat X. századi tintájának elmosódottsága miatt csak töredékesen olvasható, s így roppant nehezen értelmezhető.³ Akármit is jelentsen a kalandozóknak tulajdonított szólás, talán nem áll távol az igazságtól az a feltételezés, hogy azt a magyar rabságból visszatérő egykori foglyok közvetíthették a veronai püspök felé, sőt, az is megeshet, hogy diplomáciai érintkezés nyoma – a szembenálló felek ugyanis aligha a csatatéren elegyedtek szóba egymással.

A Rather által fenntartott két szokatlan adat a kortársak szokásos híradásaival ellentétben nem a magyarok fegyvereire és harci erényeire vonatkozik; de távol vannak már a Dado verduni püspökhöz írt levél – és még sok egyéb forrás – késétől is, melyek középpontjában az „azelőtt ismeretlen” magyarok álltak. A magyar hadjáratok korát az elejétől a végéig megélt veronai püspök gazdag életművében feltűnő információk már nem egy idegen népre vonatkoznak, hanem egy közelről és alaposan megismert ellenségre.

Az olvasó által kézben tartott könyv témája az a bő fél évszázad, amelynek egyik fő kérdése a keresztény nyugat számára a magyarok elleni védekezés volt. Írásom nézőpontja a Ratherhez hasonló nyugati szerzők, évkönyvírók, krónikások és hagiográfiai írók perspektívája, akik, ha nem is a folyamat teljességének, mint Rather, de tanúi voltak a pogány magyarok portyáinak, félelmetes harci sikereinek, de visszaszorításuknak is; s tanúi voltak annak a kétoldalú törekvésnek is, amelynek köszönhetően a korábban évekig sарcolt Német-római Birodalom a Kárpát-medencében végérvényesen meggyökeresedő magyarsággal sajátos modus vivendit tudott kialakítani.

Alig akad korszaka történelmünknek, amelyre olyan mértékben összpontosult volna a világ írástudóinak figyelme, mint a magyar kalandozó hadjáratok korára. Nem csak az egykorú, hanem a későbbi századok szerzői is feszült érdeklődéssel fordultak az európai célpontokra irányuló magyar akciók felé: az Árpád-korra vonatkozó külföldi kútfők Gombos Ferenc Albin által szerkesztett, s a teljesség igényével összegyűjtött katalógusának egyötöde tartalmaz valamilyen híradást a kalandozásokról. A kétségtelenül zsákmányszerző, ám diplomáciailag

³ „Sunt enim de illis, de quibus aiunt Ungari, quia, si digitum mittant illis *in [os, non]* audent illum mordere.” MGH Briefe I. 110. o., no. 19. Az általam dőlten szedett rész még nem szerepel Cipolla kiadásában (*Cipolla* 1903. 58–60. o.), s a kézirat (Vat. lat. 4965., 1^a fol.) világhálón hozzáférhető reprodukciója sem teszi lehetővé Fritz Weigle kiegészítését lásd: http://digi.vatlib.it/view/MSS_Vat.lat.4965 (a letöltés időpontja: 2016. december 15.). Hogy a Rather levelezését az MGH sorozatában publikáló német filológusnak mégis igaza lehetett, arra a középkori közmondások és szólások utóbbi évtizedekben megjelent lexikonában találunk igazolást. Itt ugyanis a *Finger* címszónál (Thesaurus Proverbiorum III. 225.) a következő szólás olvasható: „Wenn man ihm die Finger ins Maul legt, darf er nicht zubeissen.” A szócikk forrása Sebastian Franck XVI. századi tematikus gyűjtése, ahol az idézett mondat a *timiditas* (félénkség, bátortalanság) címszó alatt áll. A Rather-levelben szereplő mondat fordítása tehát: „Azok közül valók, akikről a magyarok azt mondják, hogy ha valakik ujjukat a szájukba helyeznek, akkor sem mernék azt megharapni.”

előkészített és a magyar törzsszövetség tudatos katonai–politikai célkitűzéseit tükröző európai vállalkozások éppúgy befolyásolták a magyarság arculatát, mint az újabb időkben az 1848-as és az 1956-os forradalmak – ám azoknál jóval hosszabb ideig határozták meg a rólunk kialakult képet. Lehetséges, hogy hatásuk – minthogy a kedvezőtlen sztereotípiák általában tartósabbak – túléli emezekét. A X. századi magyar hadjáratok a középkori Európa közös történeti emlékezetének részévé váltak, s már nem sokkal a kalandozások kora után – gyakran a hun-hagyomány összefüggésébe kerülve – önálló életre keltek a történetírók tollán; az egyszerűsödés és egységesülés folyamata során a kortárs elbeszélők feljegyzései idővel eltorzultak, s így a kései hagyományok – jelenjenek meg történeti, hagiográfiai vagy szépirodalmi környezetben – forrásértékének megítélése komoly kihívás elé állítja a történészt, aki a X. századi eseményekről akar valamit megtudni.

A magyar kutatás számára nélkülözhetetlen elsődleges tájékozódási pontnak számító Gombos-féle *Catalogus Fontium* bőséges forrásszöveget kínál a korszak iránt érdeklődők számára. Gombos korai halála azonban nem tette lehetővé, hogy monumentális vállalkozására felkerüljön a korona; éppen az a munka maradt torzóban, amely a korábban is ismert és az általa újonnan feltárt kútfőket kézbe vevők számára lehetővé tette volna, hogy a feldolgozatlan szövegek özönéből hiteles történetírás születhessen: a forráskritika. A több ezernyi hosszabb-rövidebb, többnyire szöveggörnyezetükből kiragadott forrásszövegek közötti hierarchia megállapítása éppúgy elmaradt, mint a történeti művekre vonatkozó szakirodalom feldolgozása. A második világháborút követően egy másik ok is közrejátszott abban, hogy nem aknázták ki a gyűjteményben rejlő lehetőségeket: azok a történeti és hagiográfiai munkák, levelek és törvényszövegek, amelyek a *Gombosban* helyet kaptak, mindenekelőtt azoknak a szakembereknek szolgálnak tanulságos adatokat, akik az Árpádok családi történetét, a korszak nemzetközi kapcsolatait, hadtörténetét, vagy egyháztörténetét kutatják; vagyis olyan területek feldolgozásában elengedhetetlenek, amelyek a legkevésbé sem álltak a kutatás középpontjában a rendszerváltást megelőzően.

Ennek az írásnak a legfontosabb célja, hogy a kalandozó hadjáratokra vonatkozóan pótolja e hiányt, s forrástani kézikönyvként segítse az olvasót. Legfontosabb mintámnak a Wilhelm Wattenbach nevéhez fűződő, először 1866-ban megjelent *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts* című kézikönyvet tekintettem, amely régióról régióra tekintette át a német területekre vonatkozó egykorú középkori kútfők irodalmát, hogy hitelesebb ítéletet születhessen az elbeszélések forrásértékéről. A *Wattenbach* XX. századi folytatásai – ha szükséges volt – a legfrissebb szakirodalom alapján értékelték át és egészítették ki a vizsgált forrásokat. E hosszú évszázadokat átfogó sorozat általános megközelítésével szemben azonban az általam választott bő öt évtized – a kalandozások korának nevezett időszak – elmélyültebb elemzést igényelt, amelyhez egyaránt szükséges volt a kortárs kútfők és az utókor hagyományainak vizsgálata. Ezen a téren az általam ismert – és szintén mintámnak tekintett – legalaposabb mű Albert d’Haenens *Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle* címet viselő munkája (1967), amely a mai Belgium területét érintő normann hadjáratok középkori historiográfiájának példaértékű – bár jogos vitákat kiváltó – feldolgozása. Ebben a munkában azonban – a belga szerzővel ellentétben – nem arra vállalkoztam, hogy minden kései hagyományt bemutassak. Ehelyett az egykorú X. századi forrásokra: évkönyvekre, nekrológiumokra, hagiográfiai művekre, történeti elbeszélésekre és oklevelekre összpontosítottam, amelyekről joggal feltételezhető, hogy hiteles híreket tartottak fenn a magyar hadjáratokról; azokra a kútfőkre tehát, amelyek a forráshierarchia csúcán helyezkednek el. Ezért nem tárgyalom az azt megillető alaposággal a XI. századi Sankt Gallen-i

IV. Ekkehard zseniális anekdotagyűjteményének egyik gyöngyszemét, a Sankt Gallen-i kalandot – amelynek irodalmi karaktere véleményem szerint jóval meghatározóbb, mint eddig gondolták –, s ezért hagytam el a magyarországi középkori hun-hagyomány és „kalandozásregény” kezdeteire vonatkozó fejtegetéseket is. Csupán a reichenai monostor történeti szempontból is kulcsfontosságú hagyományai kaptak önálló fejezetet, ahol nem álltam ellen a kísértésnek, hogy az intézmény magyar-hagyományának késő középkori evolúcióját is elemzés tárgyává tegyem.

A forrásokra vonatkozó irodalom ismertetése mellett azt is célul tűztem ki, hogy a kútfők által felvetett történeti–filológiai jellegű kérdéseket alaposabban is megvizsgáljam, abban a reményben, hogy az elemzés segítségével meg tudom magyarázni a kalandozó hadjáratok magyar és külföldi szakirodalomban olvasható kronológiáinak ellentmondásait, s lehetségesé váljon egy megbízhatóbb, a források alapján módosított időrend összeállítás. A X. századi magyar hadjáratok kronológiájának megállapítása a XIX. század pozitivistáinak, elsősorban Leopold Ranke és Rudolf Köpke, majd az ő munkájukat tökéletesítő Georg Waitz és Ernst Dümmler érdeme. A *Monumenta Germaniae Historica* köréhez tartozó forráskutatók leginkább a német területeket érintő kalandozások kútfőinek értékelését végezték el – természetesen a Keleti Frank Királyság teljes X. századi eseménytörténeke összefüggérendszerében.⁴ Az elmúlt másfél évszázadban – Szabó Károly 1869-ben megjelent monográfiájának⁵ kivételével, amely a korszak legfrissebb forráskiadványainak áttekintésével készült önálló és a kalandozások időrendje szempontjából igen megbízható munka – a német történelemszaki megállapításai szilárd alapját képezték a tárgynak szentelt monográfiáknak. Míg Pauler Gyula 1900-ban megjelent munkája⁶ még közvetlenül az MGH műhelyében készült *Jahrbücher des Deutschen Reichs* című sorozat kiadványaira hivatkozott, Karácsonyi János és Hóman Bálint már Rudolf Lüttich 1910-ben publikált értekezését tekintette vezérfonalnak.⁷ Lüttich munkája a téma első idegen nyelven készült korszerű tudományos összefoglalása volt, amely nem csak a német, hanem az itáliai és francia területek kútfőit is önálló vizsgálatnak vetette alá. Széleskörű önálló forrásgyűjtésen alapultak Bánlaky József hadtörténeti művének kalandozó hadjáratokat érintő fejezetei is,⁸ ám a legtöbb adatot felvonultató, az elbeszélő kútfők mellett immár – leginkább természetesen itáliai – helytörténeti forrásokat is bevonó munka Gina Fasoli 1945-ben napvilágot látott kötete volt.⁹ Fasoli Lüttichéhez képest néhol módosított kronológiáját követte Vajay Szabolcs dolgozata, amely az egyes hadjáratokat diplomáciatörténeti kontextusban dolgozta fel.¹⁰ A tízkötetes akadémiai történeti kézikönyv számára készült összefoglalásában Györffy György 933-ig Vajay Szabolcs időrendjét követte, míg a 955-ig terjedő eseményeket Vajay módszerét követve, de önálló kutatások alapján ábrázolta.¹¹ Kristó Gyula jobbára a Lüttich-féle kronológiai tradícióhoz maradt hű.¹² A kérdéssel – Veszprémy László 2015-ben megjelent figyelemfelhívó cikkéig¹³ – nem foglalkozott

⁴ Dümmler 1888.²; Waitz 1885.³; Dümmler – Köpke 1876.

⁵ Szabó 1969.

⁶ Pauler 1900.

⁷ Lüttich 1910.; Karácsonyi 1925.; Hóman – Szekfű 1941.⁷

⁸ Bánlaky 1929.

⁹ Fasoli 1945.

¹⁰ Vajay 1968.

¹¹ Györffy 1984.

¹² Kristó 1980.

¹³ Veszprémy 2015.

többé a magyar történettudomány érdemben, noha az időrend által szolgáltatott érvek, mint látni fogjuk, jelentős következtetések alapjává váltak.¹⁴ A XIX. századi német történetírás által kimunkált eseménytörténeti váz szerzőről szerzőre módosult tehát, ami számos reflexió nélkül hagyott ellentmondáshoz vezetett.

Gina Fasolinak már volt alkalma használni Gombos F. Albin forrásgyűjteményét, amely a kalandozásokra vonatkozó híradásoknak közel teljes korpuszát tartalmazza. A *Catalogus Fontium*ban olvasható szövegek közötti hierarchia megállapítása azonban, mint említettem, elmaradt, így nehézséget jelent a hiteles beszámolók elkülönítése a legendaképződés folyamata során feldúsult történetekétől, vagy éppen a másolási hibákból eredő félreértésektől. Az sem hallgatható el, hogy a *Catalogus* számos új – elsősorban franciaországi – tétellel bővíthető. E vállalkozás során azt tekintettem legfontosabb célomnak, hogy az egykorú híradásokat önállóan fenntartó beszámolókat újra vizsgálat tárgyává tegyem, és az ellentmondásos kronológiákat alkotóelemeikre bontva egy valóban megbízható időrendet állítsak össze.

Munkám során szükségszerű volt, hogy a kalandozásokat annál a megvilágításnál is megsejmeljsem, amelynél a hadjáratok elszenvedőinek mai tudós utódai teszik, s így vizsgálataimba bevonjam a közelmúlt német, francia és olasz történeti irodalmának szempontjait is. A X. századi magyar hadjáratok iránt korántsem mutatkozik olyan érdeklődés a modern külföldi szakirodalomban, mint a középkori krónikások műveiben; arra a kevésre, ami az elmúlt évtizedek külföldi szerzőinél olvasható, éppúgy jellemző a kalandozások által érintett vidékek kutatóinak eltérő tudományos érdeklődése, mint a régióként különböző forrásadottságok. Bizonyos tendenciák azonban – különösen Franciaországban és utóbb Itáliában – mindenhol kitapinthatóak. Ilyen tendencia az, hogy a szerzők a magyar hadjáratok által okozott károkat igyekeznek minimálisnak beállítani, vagy legalábbis felhívni a figyelmet arra, hogy a korábbi katasztrófa-forgatókönyvekhez képest a kalandozások negatív hatása jóval korlátozottabb volt, s távolról sem vetették vissza az európai fejlődést. Könyvem diplomatikai forrásokat bemutató fejezeteiben látni fogjuk, hogy Itáliában – köszönhetően annak, hogy itt számos magyarokat említő oklevél maradt fenn – a kalandozók által okozott károk a településtörténeti kutatások összefüggésében merülnek fel, ám a nekik tulajdonított pusztulás korábban drámainak tekintett mértékét az utóbbi évtizedekben egyre gyakrabban vonják kétségbe.

Franciaföldön a kortárs híradások retorikus túlzásaira, valamint a kései hagiográfiai források és oklevelek megbízhatatlan célzatosságára hívják fel a figyelmet. E szkeptikus megközelítés erényeinek és problémáinak szemléltetése érdekében külön fejezetben tárgyaltam a kalandozások frankofón historiográfiáját, amit a burgundiai hadjáratok kortárs és kései emlékeit egyaránt vizsgáló, a francia történetírás megállapításaival vitatkozó esettanulmány követ. Azt máris leszögezhetjük, hogy a régiók sajátosságait figyelmen kívül hagyó általánosítások nem célra vezetőek, minden egyes település és monostor magyar-hagyományát külön-külön, a maga helytörténeti és földrajzi kontextusában kell vizsgálni; bár élhetünk a gyanúperrel, ám nem állíthatjuk automatikusan, hogy a magyarok miatt elégett diplomákat említő okleveles hivatkozások csak sanda kifogások lennének, s a hagiográfiai jellegű elbeszélések mögött nem lehet igazságmag.

¹⁴ Pl.: Kristó 1980.; Kristó 1996.

Német területeken a kalandozó hadjáratoknak különös helye van a nemzeti emlékezetben. Bár utóbb a régészek között erre is megjelent az igény,¹⁵ a kalandozásokat nem annyira a gazdaság- és településtörténetben játszott szerepük, mint inkább a Szász-dinasztia országegyesítő és birodalomépítő tevékenységének kontextusában tárgyalták – valójában már a X. századi történetírók, Widukind és Liutprand óta. A német történetírásban a magyar hadjáratok az egység katalizátoraiként jelennek meg; a kalandozók fenyegetésére reagált I. (Madarász) Henrik híres várépítési rendelete, amely lehetővé tette a hatékony védekezést, s e fenyegetésnek vetett véget I. Ottó augsburgi győzelme, amelyet mai napig a középkori német nagyhatalom születésnapjaként tartanak számon.¹⁶

A kalandozásokat tárgyaló magyar történetírói munkák közül mindössze egy vált széles körben ismertté a külföldi tudományosság számára: Vajay Szabolcs műve, amely diplomáciatörténeti kontextusban, európai összefüggéseiben mutatta be a X. századi magyar hadjáratokat. Míg a könyv számos megállapítása kiállta az idő próbáját, úgy tűnik, hogy Vajay kiindulópontja, a Karolingok és a magyarok között feltételezett szövetség elméletét inkább cáfolják, semmint megengednék forrásaink. A kútfők szisztematikus kritikája előtt erről az elméletéről is szólni kívánok.

---

¹⁵ Giesler 1997. 72–76. o.; Schreg 2014.

¹⁶ E máig élő szemléletről és a német identitásban játszott szerepéről lásd Stefan Albrecht cikkét, amelyben a szerző a magyar-hagyománnyal rendelkező németországi emlékezeti helyek (*lieux de memoire*) korántsem teljes listáját állította össze. Albrecht 2012. Itt kell megemlíteni a német származású brit történész, Karl Leyser nagyszabású tanulmányát a kalandozó hadjáratok okairól és természetrajzáról, valamint a 955. évi lechfeldi csatáról, amely a téma legjobb angol nyelvű feldolgozása. Leyser 1965. Leyserhez hasonló következtetésekre jutott legutóbb Charles Bowlus is, aki egész monográfiát szentelt az ütközetnek és előzményeinek. Bowlus 2006.

A BURGUNDIAI MAGYAR KALANDOZÁSOK A FRANCIA TÖRTÉNETÍRÁSBAN ÉS A FORRÁSOKBAN

A magyar kalandozásokról Franciaországban folyó gyér diskurzus valójában nem más, mint a vikingek pusztításait tárgyaló vita oldalhajtása. Legelőször Marc Bloch fogalmazta meg, hogy valóságosabb képet tudnak alkotni a normann betörések jelentőségéről a jelen történései, mint a IX. századi parti őrszemek vagy éppen az egykorú kolostori írók.¹⁷ Az 1960-as évek óta a vikingek dühöngéséről szóló egykorú beszámolók hitelét rendre kétségbe vonják, s azok keserves hangvételeit és sötét retorikáját szerzőik irodalmi célkitűzéseivel és eszköztárával, a Bibliából kölcsönzött lamentáló nyelvezettel magyarázzák.¹⁸ A XIX–XX. századi történetírásban kegyetlen barbárként, az európai fejlődés kerékkötőiként feltűnő normannok egyes pusztításainak forrásaival kapcsolatban az utóbbi évtizedekben egyre többször merül fel kétely, s a történészek többsége a keresztényekkel való békés együttélés formáira, a letelepedésre, beilleszkedésre és a kereskedelmi kapcsolatokra helyezi a hangsúlyt.¹⁹ Mások egyenesen arról beszélnek, hogy a nyitott és vállalkozó szellemű vikingek termékenyítően hatottak a zárt struktúrájú frank társadalomra és kultúrára, amely azonban az írásbeliség birtokában monopolizálta az emlékezetet.²⁰

E szemléletváltást a gazdaságtörténeti megközelítések térnyerése készítette elő, amelyek a betöréseket követő pusztulással és károkkal szemben a hosszútávon érvényesülő pozitív hatásokat emelték ki. Georges Duby szerint a viking támadásokat követő felfordulás hozzájárult a majorsági gazdálkodás fellazulásához; az általános bizonytalanság miatt a parasztok sűrűn kényszerültek lakóhelyük megváltoztatására, s a fellépő munkaerőhiány kedvezőbb feltételeket biztosított számukra. Ez a vándorlás Duby szerint a városi életre nézve sem volt éppen előnytelen: a menekülők felduzzasztották a városok lakosságát, s magukkal hozott ingóságaik és szakértelmük hozzájárultak a település gazdagodásához is.²¹ E szemlélet mögött kétségtelenül van igazság, ám önmagában ugyancsak egyoldalú képet ad a korszakról – olyan, mintha a második világháborút az azt követő német gazdasági fellendülés tényéből visszafejtve akarnánk megismerni és megérteni.

A normann betöréseknek a fenti szemlélet alapján történő első nagy újraértékelése Albert d’Haenens nevéhez fűződik, aki egyetlen régió, a mai Belgium területe viking-hagyományának alapos elemzésével, az elbeszélő és diplomatikai jellegű források, valamint a régészeti anyag együttes vizsgálatával arra jutott, hogy a IX. században az elemzett területen nem tapasztalható törés sem a kereskedelmi élet intenzitásában, sem a városi élet fejlődésében.²² Véleménye szerint a szerzetes-írók iskolai stílusa, az általuk használt toposzok sablonossága

¹⁷ *Marc Bloch: La Société Féodale*. I. Paris, 1939. 30. o. Idézi: *Wallace-Hadrill* 1975. 3–4. o.

¹⁸ *Riché* 1969. 705–721. o.; *D’Haenens* 1970. 8–9. o.; *Musset* 1971.; *Zettel* 1977.

¹⁹ A vikingek integrációjáról lásd: *Coupland* 1998.

²⁰ *D’Haenens* 1970. 8. o.

²¹ *Duby* 1974. 115–120. o.

²² *D’Haenens* 1967.

inkább akadályozzák, mint segítik a vikingek „kalandozásainak” megértését; míg a kortársak közül alig volt valaki tényleges szemtanú, s eltűzött híradásaik az általános rémület hatása alatt keletkeztek, addig a későbbi évszázadok szerzőinél szinte kivétel nélkül kimutatható valamilyen célzatosság, ami gyanút ébreszt híradásaikkal szemben. D’Haenens hasonló érvekkel felvértezve szólott hozzá a vikingek itáliai és nyugati frank területen lezajlott támadásaihoz és a magyarok Belgium területére indított hadjárataihoz.²³

Albert d’Haenens legnagyobb érdeme az, hogy felhívta a figyelmet a kortársak retorikájának túlzó formáira, amelyek a modern történetírásban is továbbéltek, s így megnehezítették a tisztánlátást. A forráskritikát központba állító, ám mégis összetett vizsgálati módszere kimutatta, hogy a viking jelenlét korántsem jelentett akkora törést a keresztény Európa történetében, mint azt korábban gondolták. Megfontolandóak azonban J. M. Wallace-Hadrillnek, a normann történelem szakértőjének mértékadóan kritikus megjegyzései. Szerinte a toposzok használata nem hitelellenes a kortársak beszámolóit; a klisék mögött nagyon is valós események húzódnak meg, nem beszélve az évkönyvek szenttelenebb előadásairól, amelyeknek szerzői – s Wallace-Hadrill itt elsősorban az *Annales Bertiniani* írójára, Hinkmár reimsi érsekre gondol – szavaik gondos megválasztásával igyekeztek érzékeltetni a különbséget a viking kártételek eltérő fokozatai között. Hinkmár egyháztartománya, s székvárosa közvetlen környezete is igen sokat szenvedett a vikingek miatt, így kitüntetett érdeklődését nem csak az évkönyv-irodalom sajátos, eszkatológikus nézőpontja magyarázza. A brit történész álláspontja szerint tehát az egykorú elbeszélő források szerzőitől nem szabad automatikusan megtagadni a hitelt.²⁴

D’Haenens kései forrásokra alkalmazott kritikájából igen sokat nyerhetett a középkori hagiográfiai műveket tárgyaló modern kutatás. A belga kutató ugyanis úgy vélte, hogy a kései – főleg XI. századi – hagiográfiai munkákban a vikingek, magyarok és a keresztények más hagyományos ellenségei nemegyszer csupán díszletként, a szerző saját közössége vagy megbízója időszerű érdekeivel összhangban jelennek meg. Különösen gyakran bukkannak fel a barbárok a *translatio*- és *inventio*-történetekben: hol előlük menekítik el és emelik fel újra a szentek ereklyéit, hol pedig őket teszik felelőssé a később csodás körülmények között előkerülő maradványok korábbi eltűnéséért. E műfajok a keresztény ókorban gyökereznek: a keresztényüldözések megszűntével a püspökök elkezdték felkutatni a mártírok és a sivatagi atyák sírjait, s a testeket ünnepélyes módon felravatalozták a bazilikákban. Az első ismert eset (Kr. u. 386.) Gervasius és Protasius mártírok felemelése volt Milánóban, Szent Ambrus püspök irányításával, de az ereklyék felkutatása iránti korai érdeklődésről árulkodik az Ilona anyacsászárné által megtalált Igazi Kereszt története, amelyet szintén Ambrus említ elsőként. Az *inventio* gyakorlata és irodalmi műfaja elvesztette jelentőségét a következő évszázadokban, amikor a szentek immár nem a római városok keresztény mártírjai, hanem a hitvallók, püspökök, apátok és az egyházi intézmények világi alapítói közül kerültek ki. Az új szentek temetkezési helye ismert volt, kultuszukban pedig nem jelentkezett törés. A IX. század az *inventio* nélküli *translatio* virágkora volt: Róma ókeresztény temetőiből számos ismert korai szent teste került a Karoling Birodalom növekvő tekintélyű egyházi központjaiba és a távoli szegletekben alakuló új egyházmegyékbe, kolostorokba.²⁵

²³ D’Haenens 1984.; D’Haenens 1969.; D’Haenens 1961.

²⁴ Wallace-Hadrill 1975.

²⁵ Helvétius 1999. 294–295. o.

A IX. és X. század fordulójának fejtelten évtizedeiben a helyzet megváltozott: a kihívás immár az volt, hogy a városfalakon kívül található védtelen kolostorokban és székesegyházakban őrzött szent ereklyéket megvédelmezzék a „rossz keresztények” irigységétől és a pogányok pusztító dühétől. Így magyarázza legalábbis a szent relikviák gyakori helyváltoztatását számos X–XI. századi *translatio*-történet, amelyek mögött a mai kutatás nemegyszer a rivalizáló egyházi intézmények közti konfliktust vagy a befolyásukat növelni szándékozó világi urak mesterkedéseit véli kitapintani.²⁶

Valamivel az ezredforduló előtt az *inventio* műfaja is új életre kelt. Az egyházi és világi hatalmasok, így Thierry (Theodericus) metzi püspök, Gerardus brogne-i apát vagy Flandria grófjai mind élen jártak az ereklyegyűjtésben – szenvedélyüket előmozdította, hogy a bizonytalanság évtizedeiben az ereklyék közbenjáró erejébe vetett hit megerősödött, s így a köröttük kialakuló kultusz – a zarándoklatok és adományok révén – nagymértékben növelte a kultuszhely ellenőrzőjének tekintélyét és befolyását. Ereklyékre szert lehetett tenni adományként, vásárlással, de akár lopással is, a legegyszerűbb út azonban az volt, ha „megtalálták” őket. Az újonnan előkerült porhüvely hitelességét több tanújel is bizonyíthatta: az elhunyt nevét hordozó felirat vagy feliratos kereszt, esetleg a szent tetteit tartalmazó írások, amelyeket vele együtt temettek el, de még inkább az előkerülést kísérő csodajelek. Hogy valóban az elhunyt valódi teste került-e elő, ma bajos bizonyítani; a történész számára e történetek értéke inkább az, hogy rávilágítanak egy időpillanatra, amikor a közösség szükségét érezte, hogy tekintélye és jogai védelmében új elbeszélést hozzon létre, amelynek főszereplője egy olyan szent, akinek tisztelete új keletű volt, s aki korábban alig vagy egyáltalán nem kapott szerepet a helyi emlékezetben. Az új *inventio*-történeteket hamarosan egyesítették a régi vagy újonnan írt életrajzokkal, majd az átvitel után végbement csodák jegyzékével; így formálódott a XI. század jellegzetes műfaja, a *vita, inventio, translatio et miracula*.²⁷

Az *inventio* magyarázatot szolgáltatathatott a kolostor alapításának körülményeire, igazolhatta a *fundatio* régiségét vagy egy újabb kultusz bevezetését, de meghúzódnak mögötte azonos szentek ereklyéjét őrző egyházak vitája is. Általában közvetlenül a keletkezésük előtti években játszódnak; szinte kivétel nélkül névtelen szerzőik az elbeszéltek igazságát megbízhatónak tűnő tanúk felsorakoztatásával és a történeti körülmények hihető előadásával kívánták alátámasztani. E történeti körülmények között kaptak helyet a barbárok is; az ő dühöngésük idején kallódik el a szóban forgó szent teste, hogy évek múltán, csodás körülmények között bukkanjon elő újra.²⁸ A pogány fenyegetés emlegetésének azonban más szerepe is lehetett a hagiográfiai irodalomban. A XI. századi kolostori krónikákban és az intézmény múltját feldolgozó életrajzokban a világi hatalmaskodóval vagy a hitetlenekkel viaskodó apát és utódai megpróbáltatásokkal teli sorsán keresztül a kolostori közösség passiója bontakozik ki, amit törvénszerűen követ kolostor újjáalapításának vagy reformjának feltámadásszerű gesztusa.²⁹ Ezen az elbeszélői modellen alapul számos hagiográfiai mű,

²⁶ E túlzó álláspontra lásd: Lifshitz 1995. 175–192. o. A *translatio*-történetekkel szembeni bizalmatlanság természetesen indokolt (Geary 1990.), ám véleményem szerint az előadások kétségtelen tendenciózus jellege nem elegendő ok arra, hogy minden hitelt megvonjunk e szövegektől. A Lifshitzéhez hasonló homogenizáló szintézisek valójában elfeledtetik, hogy a szóban forgó források túlnyomó többsége helytörténeti érdeklődésű, s számos figyelemreméltó egyedi szint hordoznak – ahogy ezt a magyar-hagyománnyal rendelkező monostoroknál is látni fogjuk.

²⁷ Helvétius 1999. 295–297. o.

²⁸ Helvétius 1999. 296. o.

²⁹ Remensnyder 2003. 149. o.

amelyeket így valóban óvatossággal kell kezelnünk, ha a normann vagy magyar erőszak forrásaként vizsgáljuk őket. A pusztítás körülményeinek megfogalmazása sokszor igen sablonos, esetleg más ismert történeti munkákon alapul, s a támadással kapcsolatban említett csodák is egyre-másra visszaköszönnek. A közhelyszerű retorika nem feltétlenül ok arra, hogy minden hitelt megtagadjunk ezektől az elbeszélésektől, ám mégis óvatosságra int, különösen az események után legkevesebb egy évszázaddal készült beszámolók esetében.

Tulajdonképpen a fenti megfigyelések szolgáltatták Albert d’Haenensnek az alapot arra, hogy a mai Belgium területére eső magyar kalandozásokat – Gina Fasolival vitatkozva – néhány kivétellel fikciónak minősítse, más esetekben pedig ne a magyarokat, hanem a normannokat tegye felelőssé.³⁰ Az olasz kutatónő elismerte, hogy a második világháború idején készülő munkája írásakor nem tudott hozzáférni minden Alpoktól északra keletkezett forráshoz és szakirodalomhoz. Ugyanakkor belga kollégája szemére vetette, hogy figyelmen kívül hagyta a magyarok 954. évi Alsó-Lotaringiát érintő hadjáratának kontextusát – a magyarok ugyanis, harcmodorukra jellemzően, kis csoportokra oszolva bizonyára előzönlöttek a vidéket, mielőtt Cambrai igazolhatóan megtörtént ostromához fogtak április 6-án, s kézenfekvő, hogy a védtelen egyházak és a vidék prédálását az ostrom idején és az elvonulás után is folytatták.³¹ Ilyen akció lehetett a lobbis-i apátság feldúlása április 2-án, amelyről igen részletesen tudósít a kortárs Folcuin. Aligha hihető, hogy a környező vidék és az útba eső kisebb, gyengén megerősített egyházak ne szenvedtek volna a magyaroktól ezekben a napokban – nem minden egyháznak akadt azonban Folcuinhoz hasonló krónikása. Igen valószínű – tehetjük hozzá –, hogy egyes XI. századi hagiográfiai írók visszaéltek a terület hagyományával, s azt leegyszerűsített, egyéni színektől mentes formában, saját céljaiknak megfelelően dolgozták fel, ám azt nem lehet tagadni, hogy 954 tavaszán a szóban forgó régiót komoly sokk érte, ami szívósan megkapaszkodott a vidék emlékezetében.

Gina Fasoli ellenvetése visszhangtalan maradt, s a franciaországi magyar kalandozásokra vonatkozóan a francia történészek között d’Haenens véleménye maradt az irányadó, annak ellenére, hogy ő csak Belgium területére vonatkozóan foglalt állást. A Meroving- és Karoling-kori pénzgazdaságnak monográfiát szentelő Georges Depeyrot immár az egész Nyugati Frank Királyságra vonatkozóan írta le: „Un seul cas d’invasion de Hongrois semble indiscutable, à Lobbis en 955. Tous les autres cas sont des interpolations du XIème ou XIIème siècle destinées à obtenir des terres dont les chartes auraient été brûlées lors des passages des Hongrois.”³² – Depeyrot e d’Haenens állításait leegyszerűsítő, s ráadásul téves kijelentése azt a látszatot kelti, hogy a kolostori szerzők által konstruált múltképben a magyarok megjelenését minden esetben a kolostori kartulárium pusztulásának koholt kifogása indokolta. Ez a motívum azonban, mint látni fogjuk, csak a X. században, s akkor is – egy francia és egy német diploma kivételével – csak itáliai oklevelek *arengā*-ban jelenik meg. A későbbi századokban már nem kifejezetten a jogbiztosító iratok hiányát kellett a magyar támadással magyarázni; a XI. századi hagiográfiai műveknek azt kellett megindokolniuk, hogy miért hiányzik az alapításra, a szentkultuszok kezdeteire, valamint az ereklyetiszteletre vonatkozó korai irodalom, amelyet a kései szerzőknek kellett – természetesen saját szájuk íze szerint – pótolniuk. Emellett magyarázatot kellett adniuk arra is, hogy a kolostorok miért válhattak kiszolgáltatottá a világi hatalom kényének a X. század első felében.

³⁰ D’Haenens 1961.

³¹ Fasoli 1962. 461–462. o.

³² Depeyrot 1994. 35. o.

Csak hosszú évtizedek múlva, 2006-ban jelent meg olyan mű a magyar kalandozások témakörében, amely Albert d’Haenens munkáinak szkeptikus szellemében íródott. Terjedelmes, számos tanulságot tartogató tanulmányában Hervé Mouillebouche szinte minden hitelt megtagad a magyarok burgundiai kalandozásairól tudósító forrásoktól, s nem csak a homályos kombinációkat is tartalmazó kései krónikák esetében jár el így, hanem Flodoard egykorú feljegyzéseivel szemben is roppant bizalmatlan.³³ Az egyes burgundiai egyházak magyar-hagyományainak vizsgálatok hasonló eredményre jut, mint bizonyos modern szerzők a vikingeket illetően: ama kevés esetben, amikor a pusztításról beszámoló kútfők megbízhatónak bizonyulnak, diplomatikai források alapján kimutatni véli, hogy korántsem mutatkozott jelentős törés a helyszínek X. századi történetében.³⁴ Eljárása mögött kétségtelenül van némi igazság, ám óvatosságra int a tény, hogy Ausztria vagy Németország területén ugyancsak elenyésző azoknak az okleveleknek a száma, amelyek magyar betörések emlékét fenntartották, annak ellenére, hogy az említett területek jóval többet szenvedtek elődeink betöréseitől, mint a franciák.³⁵

Nem állítható, hogy a korabeli évkönyvek hallgatnának a burgundiai kalandozásokról, amelyekről 913/917-ben, 935-ben és 937-ben is megbízható kútfő ad hírt. Ehhez hozzátehetjük, hogy őseink valószínűleg 926-ban is érintették a Burgundiai Királyság északkeleti határait, amikor a Vogézek és Alsó-Lotaringia vidékét dúlták – ehhez a hadjáratához kapcsolódhatnak Lure és Luxeuil apátságainak magyar-hagyományai. Emellett a Flodoard által emlegetett 951. évi, Aquitániát is érintő kaland esetében is Burgundián keresztül vezethették a magyarok útja,³⁶ s a 954. évi nyugat-európai hadjárat során ugyancsak Burgundián és Itálián keresztül tértek haza. Ám korántsem csak ennyi információ áll rendelkezésünkre. A kortársakon kívül az utókor is számon tartotta a Burgundiába látogató magyarok emlékét. Az azonban kérdéses – különösen a francia történetírás már ismertetett szkeptikus álláspontját magáévá tevő Hervé Mouillebouche számára –, hogy a kései hagyományok mögött valóban minden esetben magyar portyával kell-e számolnunk. Kétségtelen, hogy a kései egyházi írók a magyarok látogatásának és pusztításainak elhomályosult emlékét saját elbeszélői céljaiknak megfelelően sztereotip fordulatokkal, adott esetben hagiográfiai klisékkel frissítették fel, s később – mint a középkori történetírásban oly sokszor – ezek az elbeszélések váltak a krónikás hagyomány alapjaivá. De vajon elegendő ok-e mindez, hogy minden hitelt megvonjunk kútfőinktől, beleértve a ráakódott elbeszélői elemek alatti talapzatot, azaz a magyarok egykori jelenlétének hírért is? Véleményem szerint általánosítások helyett célszerű esetről-esetre megvizsgálni az egyes burgundiai helyek emlékezetét, hogy eldönthessük: a közösség pusztán valamiféle narratív jogbiztosításnak tekintette-e csupán a kalandozók pusztításairól szóló elbeszélést, vagy – bár a kettő korántsem zárja ki egymást – a monostor valóban megszenvedhette-e a magyarok látogatását. További kérdés az is, hogy a magyaroknak nevezett barbárok alatt valóban őseinket kell-e értenünk. Az alábbi szemlében ezekre a kérdésekre próbálok meg feleletet adni.

³³ *Mouillebouche* 2006.

³⁴ A normannok kapcsán ugyanezt hangsúlyozza John Coupland és – Aquitánia esetében – Anne Trumbore Jones, hozzátéve, hogy a keresztény világi előkelők éppúgy kivették a részüket a vidék pusztításából, mint a vikingek. *Jones* 2006. és *Coupland* 2014.

³⁵ Erről lásd: *Bogyay* 1966. 7. o.; *Veszprémy* 2014. 88. o.

³⁶ *Flodoard Annales*, 131. o.

Az *Annales Sancti Columbani Senonensis* és az úgynevezett *Notae Senonenses* az eseményekkel egykorú források, amelyek azt bizonyítják, hogy a Szent Kolumba mártír tiszteletére emelt sens-i monostorban, amely a francia forradalom során bekövetkező pusztulása előtt a várostól északra, a falakon kívül helyezkedett el, már közvetlenül az esemény után számon tartották a magyarok sens-i kalandját.³⁷ Szent Kolumba egyháza mellett azonban egy másik falakon kívüli monostor, a várostól keletre épült Szent Péter apátság szerzetesei (Saint-Pierre-le-Vif) is megszenvedhették a magyarok egykori sens-i jelenlétét. Gyanakvásra ad okot azonban, hogy a monostori történeti hagyomány első képviselője, a sokoldalú Odorannus *monachus* autográf kéziratban (Vat. Reg. lat. 577., XI. sz. első fele) fennmaradt krónikája nem emlékezik meg a kolostor egy évszázaddal korábban bekövetkezett pusztulásáról.³⁸ Nem így a valamivel később íródott *Translatio Sanctorum Saviniani et Potentiani* (BHL 7437). A másolatként (Auxerre, Bibliothèque Municipale, Ms. 128. XII. sz. eleje) fennmaradt kolostortörténet szerint a normannok Vilmos érsek (932–938) és Sámson apát (920 k.–940 k.) idején csaptak le a kolostorra.³⁹ Ennek ellentmond az elbeszélés másik állítása, amely szerint az eseményre III. (Együgyű) Károly (898–922, †929) és Richárd burgundi herceg (898–921) uralkodásakor került sor – ezek szerint tehát 921 előtt.⁴⁰ Szent Péter monostorából korábban már a várososon belüli Szent István templomba menekítették a város élén álló első főpap, Savianus és mártírtársai ereklyéit. Savinianus tanítványa, Szent Serotinus maradványai azonban ott maradtak a fenyegetett épületben, amelyet a barbárok annak rendje és módja szerint felgyújtottak – ám Serotinus kápolnája csodálatos módon nem lett a lángok martaléka. A veszély elmúltával a szerzetesek hazatérnének, ám a korábban hízelgő modorú Vilmos érsek most zsarnoki módon magánál tartja a mártírok ereklyéit, s kipenderíti a testvéreket Sens-ből. Hamarosan azonban baljós jelek közepette maguk a relikviák tudatják vele, hogy máshol nem nyugodhatnak, csakis a falakon kívül, s Vilmos kénytelen engedni a patrónusaikat visszakövetelő szerzeteseknek.⁴¹ Manapság gyakran hangsúlyozzák az efféle történetek vitairat-jellegét, s a X. századi érsekek és a monostor kapcsolatát középpontba állító *Translatio* valóban akkor íródhatott, amikor Saint-Pierre-le-Vif jogainak csorbítatlansága ismét vesztélyben forgott – vagyis Gelduin sens-i érsek (1032–1049) idején.

Normannok vagy magyarok a felelősök – esetleg meg sem történt a dúlás? Mouillebouche a *Translatio* leírását a normannok 886. évi sens-i tartózkodásához kapcsolja – ez azonban igen kevésbé valószínű, mivel még távolról sem felel meg a hagiográfiai mű által megadott – jóllehet ellentmondásos – időkereteknek.⁴² Ha valóban sor került a támadásra, akkor az aligha csak véletlenül kötődött Sámson apát és Vilmos érsek személyéhez, vagyis a 930-as évekhez, így azt – különösen az *Annales Sanctae Columbae* híradásának fényében – csak a magyaroknak tulajdoníthatjuk. Ami azt a lehetséges ellenvetést illeti, hogy a forrás leírása a két egyház XI. századi konfliktusában felhasznált fegyver volt csupán, aligha tarthatjuk teljesen kielégítő magyarázatnak. A *Translatio* természetesen nem azért íródott, hogy a későbbi korok történészei a kalandozások forrásaként vizsgálhassák. Az intézményi jogok vé-

³⁷ Lásd: 92–94. o.

³⁸ *Odorannus Chronica*, 85–113. o.

³⁹ *Transl. SS. Savin. Potent.*, 356–357. o.

⁴⁰ *Transl. SS. Savin. Potent.*, 357. o.

⁴¹ *Transl. SS. Savin. Potent.*, 357–360. o.

⁴² *Mouillebouche* 2006. 161. o.

delmében írt művek szerzőinek azonban szem előtt kellett tartaniuk, hogy a jelen céljainak megfelelően megfogalmazott elbeszélés legjobb tudomásuk szerint hiteles és hihető legyen. Az összes ellentmondást aligha oldhatjuk fel, ám én azt a megoldást tartom életszerűnek, amelyet az a kolostori történetíró is, aki a XI. század végén írt krónikájában (*Chronicon Sancti Petri Vivi Senonensis*) – a két falakon kívüli monostor, a Szent Kolumba és a Szent Péter apátságok hagyományait összekapcsolva – a Saint-Pierre-le-Vif pusztulását a 937. esztendőre tette, s a magyarok számlájára írta.⁴³

BÈZE

Bèze esetében Mouillebouche szerint legfőbb forrásunk a monostor évkönyve, az *Annales Besuenses*, amely egy kései kézirat (Párizs, BnF lat. 5009., XIII. sz.) húsvéti táblái mellett maradt fenn, ám számos régi értesülést őrzött meg.⁴⁴ A kútfő állítása szerint a magyarok 933-ban *Franciát* és Burgundiát dúlták, s ennek során vetődtek el Bèze-be is.⁴⁵ Mouillebouche vélekedésével szemben korántsem ez az első híradás a bèze-i kalandról, noha az MGH *Scriptores* sorozatában kiadott mű bevezetőjében valóban azt olvassuk, hogy az évkönyv a bèze-i historiográfia origója.⁴⁶ Azóta azonban bizonyítást nyert, hogy az *Annales Besuenses* valójában a *Chronicon Besuense* című úgynevezett kartulárium krónika (BnF lat. 4997., XII. sz.) kivonata csupán, amelyet a XII. században szerkesztett össze egy János nevű szerzetes a közeli Dijon krónikás hagyományainak és a monostor okleveles forrásainak, valamint helyi tradícióinak felhasználásával.⁴⁷ Ilyen helyi értesülés lehet (*secundum quod in scedulis veteribus invenimus*) a *Chronicon* állítása, mely szerint Bèze-nek hajdan hét csapást kellett elszenvednie; a monostor passiójának állomásai közé a szerző felvette a keresztények polgárháborúját, s a vandálok, majd a szaracénok pusztítását 731-ben. Egy alkalommal a szerzetesek járvány miatt hagyták el a kolostort, máskor pedig Nagy Károly apja, Pippin jóvoltából világi asszony fennhatósága alá kerültek, ami a közösség hanyatlásához vezetett. A legszörnyűbb csapás mindközül (*ultima destructio, desolatio desolationum*) a normannok műve volt – az általuk 888-ban meggyilkolt hét szerzetes nevét a *Chronicon* meg is őrizte.⁴⁸ Az utolsó pusztításra csak néhány bekezdéssel később kerít sort a szerző. Közli, hogy a fent említett hat szerencsétlenségről szóló tudósítások fellelése után még alaposabban átkutatta (*diligentius perscrutantes*) a régi iratokat, ahol újabb híradásokra bukkant. Ezek szerint a magyarok öt alkalommal gyújtották fel a monostort, s ebből kettő időpontját is megtudhatjuk: az egyik 936 júliusában,

⁴³ „Pervenientes autem Senones civitatem, incenderunt coenobium Sancti Petri vastantes omnem provinciam. Cernens itaque Samson abbas et monachi malum hoc grande, consilio accepto, detulerunt corpora Sanctorum Saviniani et Potentiani cum caeteris sanctorum corporibus et reliquiarum pignoribus cum magno honore in ecclesiam eiusdem abbatae infra muros urbis constructam in honore Sancti Petri. Relictum vero est corpus Sanctus Serotini in crypta retro altare Sancti Petri. Vastantes igitur pagani cunctam provinciam, redierunt ad propria, incenso coenobio Sancti Petri, remanente ibi solummodo oratorio Sancti Serotini, quod minime potuerunt incendere.” *Chronicon S. Petri Vivi Senonensis*, 74–75. o.

⁴⁴ *Mouillebouche* 2006. 161. o.

⁴⁵ *Annales Besuenses*, 249. o.

⁴⁶ *Annales Besuenses*, 247. o.

⁴⁷ MGH SS V. 37. o.

⁴⁸ *Chronicon Besuense*, 278–280. o.

a másik 937-ben történt – s az utóbbi hír megfogalmazása végső soron az *Annales Sanctae Columbaera* megy vissza. A krónika szerint Bèze csak jó pár évtizeddel később, 981-ben nyerte vissza régi fényét, Brúnó langres-i püspöknek köszönhetően.⁴⁹

Mouillebouche rekonstrukciója szerint az *Annales Besuenses* szerzőjét először egy *necrologium* ihlethette meg, ahol a normannok által megölt hét testvér neve szerepelt. Majd Radolfus Glaber *Vita Willelmijében* azt olvashatta, hogy Bèze többször is a pogányok áldozatává vált, így nem volt más dolga, mint hogy népvneveket és lehetséges dátumokat keressen. Talált is: 731-et (szaracénok), 888-at (normannok) és 933-at (magyarok). Az utóbbi a reichenai hagyományból származhat, ami a magyarok jelenlétét a Nyugati Frank Királyságban 933-ra tette – ám ahol *Gallia* dúlása 932-nél vagy 937-nél szerepel. Ez a hagyomány teljesedett ki a *Chronicon*ban a hét csapással, ami természetesen a közösség történetének eszkatológikus értelmezése; a bèze-i kolostor passiója által immár az üdvtörténet rendszerébe illeszkedhetett.⁵⁰

Mint említettem, Mouillebouche nem tud arról, hogy a bèze-i források leszármazása valójában fordított: az *Annales* jelenleg ismert formájában – legalábbis, ami az oklevélkivonatokat illeti – a *Chronicon* rövidített változata. A néhol eltérő helyi történeti hagyományok – mint például a magyarok látogatásának különböző dátumai – azonban magyarázatot igényelnek. Láthattuk, hogy éppen a csapásokat leíró fejezetekben utal a *Chronicon* szerzője arra, hogy a mű két szakaszban íródott – a magyar betörésről szóló híradást csak később találta meg és illesztette a műbe. Lehetséges, hogy az *Annales* csupán az első, rövidebb szövegváltozat kivonata? Ez megmagyarázná, hogy az évkönyvben miért szerepel 933 (talán valóban a reichenai hagyomány nyomán), míg a krónikában 936 júliusa és a 937. esztendő: az utóbbi dátumok a szerző újabb kutatásai nyomán kerülhettek be a műbe.

Annak a nyakatekert megoldásnak alig van valószínűsége, mely szerint a bèze-i historiográfiában olvasható különféle barbároktól elszenvedett csapásokat Glaber hagiográfiai munkája ihlette. Mouillebouche is említi érvei között, hogy a burgundiai történetíró egy ideig Bèze szerzetese volt, így az általa általánosságban említett pusztításokról nyilvánvalóan éppen szerzetestársaitól hallhatott.⁵¹ Számomra érthetetlen, hogy miért lenne meglepő, ha ez a motívum Glabertől függetlenül is megjelent volna a kolostori történetírásban. Magyarán: egy bèze-i szerzetesnek aligha Glabert kellett megkérdeznie saját kolostora hagyományairól. Azokat a kortárs közönség számára funkciótlán információtöredékeket, mint a 936. (helyesebben inkább 935.) évi kaland júliusi időpontja vagy a kolostort érintő magyar kalandok ötös száma, mi magyarázhatná más, mint a magyar jelenlétre vonatkozó önálló történeti emlékezet? Itt sem látok komoly okot, hogy kétségbe vonjuk: a kalandozók valóban jártak Bèze-ben – legvalószínűbben 935 júliusában.

SAINT-APOLLINAIRE

Az 1031 és 1047 között íródott *Miracula Sancti Apollinaris* (BHL 627) is megemlékezik a magyarok burgundiai dulásáról, még hozzá meglehetősen egyedi megfogalmazásban.⁵² A munka a dijoni Szent Benignus apátságban keletkezett, s annak a szellemi köteléknek a tanúja, amely a burgundiai monostort a ravennai mártírpüspök, Szent Apollinaris személyén

⁴⁹ Chronicon Besuense, 286–287. o.

⁵⁰ Mouillebouche 2006. 158–159. o.

⁵¹ Mouillebouche 2006. 159. o.

⁵² Miracula S. Apollinaris, 352–358. o.

keresztül az itáliai várossal összekötötte. A vértanú tiszteletére emelt templom Dijon falaitól északkeletre, körülbelül három kilométernyi távolságra található, s a forrás állítása szerint Klodvig király felesége, Klotild alapította a VI. század elején. A *Miracula* szerzője szerint a mű megírására éppen azok a Ravennából érkező szerzetesek ösztönözték, akik értesültek az Apollinaris-templomban megedett csodákról, ahol Klotildnak hála a szent egy ereklyéjét is tisztelték. Az egyház kezdetének tárgyalása után mindjárt a magyarok pusztításának fel-emelegetésével veszi fel Saint-Apollinaire történetének fonalát a szerző, akit korábban a ravennai származású Jean de Fécamp-mal azonosítottak, ám Mouillebouche meggyőző érve szerint inkább a dijoni közösség helyi származású tagjai között kell keresnünk.⁵³

Számos helyen olvashatjuk, hogy a barbárok hiába próbálkoznak keresztény templomok felgyújtásával; az Isten házát megsértő hitetleneket utolérő égi bosszú toposza azonban alig-alig bukkan fel ilyen egyedien szemléletes megfogalmazásban. A szélcsend miatt kudarcot valló magyarok papjaikhoz (*ministri fanorum suorum*) fordulnak, akik kecskeáldozatot mutatnak be istenüknek, Wotannak. Miután mindez eredménytelen marad, sőt a tűz a templom helyett éppen az egyik magyart emészti el, a vezérek vérfürdőt rendeznek a pogány papok között. Tovább próbálkoznak, s most saját főzőalkalmatosságaik (*coquinae ciborum suorum*) segítségével próbálják elterjeszteni a lángokat, ismét sikertelenül. A templom, melynek tetőszerkezete a szerző szerint később, békeidőben olyan könnyen felgyulladt, ezúttal megmenekült – csak a templomkapu elfeketedett eresztékei és egy kerekded lyuk jelezték az utókor számára, hogy Saint-Apollinaire-nek milyen próbatételt kellett egykor kiállnia.⁵⁴

Az elbeszélés egyediségét Mouillebouche is elismerte, ám ezúttal is bonyolult és kevésbé meggyőző érveléssel kísérelt meg magyarázatot adni a keletkezés körülményeire: abból indult ki ugyanis, hogy Saint-Apollinaire magyar-hagyománya a Ravennából Dijonba érkező szerzetesek hatására öltött alakot, így az epizód végeredményben a magyaroktól egykor igen szorongatott Itália történeti emlékezetének hatása alatt állna. Ez az itáliai élményanyagot előbb Glaber históriájának – tudniillik a magyarok kétszer (*semel ac bis*) támadtak Galliára⁵⁵ –, majd Flodoard évkönyvének – tudniillik voltak egyházak, amelyeket nem sikerült felgyújtaniuk⁵⁶ – történeti információival ötvözte volna a dijoni író. A Dijonban is működő Glaber munkái valóban hatással lehettek szerzőnkre, ám a csekélyke párhuzam a magyar betörések számáról aligha elegendő, hogy kétségbe vonjuk az elbeszélés igazságmagját. Flodoard hatásának feltételezését erőltettnem érzem, már csak azért is, mivel ismerete nem mutatható ki a dijoni történetírásban egészen a XII. századig.⁵⁷ Nem tudok arról, hogy Ravenna emlékezetében helyet kaptak volna a kalandozók; azt pedig eddig is láthattuk – és a későbbiekben is látni fogjuk –, hogy egy burgundiai egyháznak nem Itáliából kellett magyar-hagyományait kölcsönöznie.

Kétségtelen, hogy Wotan említése a hitelesség ellen szól. A *Miracula* szerzőjének azonban aligha lehettek ismeretei az ősi magyar vallásról; Wotan, a keresztény irodalomban már régóta és gyakran emlegetett germán istenség ezúttal a pogány hitvilág *par excellence* főisteneként lép eléink. Az elbeszélés frissessége és a sérült objektumok, amelyeket a XI. század első

⁵³ Mouillebouche 2006. 140–141. o. 39. jegyz.

⁵⁴ *Miracula S. Apollinaris*, 354. o.

⁵⁵ *Glaber Historiarum Libri V*, 58. o.

⁵⁶ *Flodoard Annales*, 66.

⁵⁷ A normandiai Fécamp monostorában azonban már a XI. század elején ismert volt Flodoard évkönyve; Mouillebouche szerint a ravennai származású Jean de Fécamp hozhatta a normandiai apátságból Dijonba az *Annales* ismeretét, amikor 1046-ban a Szent Benignus monostor apátja lett. *Mouillebouche* 2006. 141–142. o.

felében a helyi hagyomány egyértelműen a magyarokkal hozott összefüggésbe, véleményem szerint azt valószínűsítik, hogy a Dijon környéki dűlást sem kell kétségbe vonnunk, mint ahogy nem szabad meglepődnünk azon sem, hogy a szerző tudósítását általánosító vallástörténeti ismeretekkel dúsította fel – végeredményben Regino sem tett másképp, amikor a szkítákra vonatkozó ókori közhelyeket megismételte. A Bèze-től mindössze 20 kilométerre délre fekvő Saint-Apollinaire-t őseink talán ugyancsak 935 nyarán fenyegették.

CHALON-SUR-SAÔNE

A Saône jobb partján fekvő város környékének dűlásáról mindössze két kései dokumentum ad hírt. A püspöki székhely közvetlen szomszédságában két jelentős monostor működött, s a jelek szerint mindkét intézmény számon tartotta a magyarok egykori jelenlétét. A város-tól délkeletre a folyó bal partján található monostort Chalon II. századi apostolának, Szent Marcellnek szentelték, s itt tisztelték a térítő sírját is. A szent mártír nevét az apátság körüli falu (*villa Hubiliacus*) is felvette (Saint-Marcel).⁵⁸ A Péter apostol tiszteletére épült másik monostor szintén a városon kívül, a falaktól közvetlenül északnyugatra helyezkedett el. Aligha lenne meglepő tehát, ha a szóban forgó apátságokat a magyarok könnyűszerrel kifosztották és felgyújtották volna – ám a pusztításról beszámoló XI. századi oklevelek több izgalmas kérdést is felvetnek. Mint látni fogjuk, mindkettő a közösség jogainak és birtokainak védelmében íródott, *narratióik* egyaránt beszámolnak a monostorok hányatatott sorsáról. Mivel nem maradtak fenn a közelmúltra vonatkozó beszámolók (*inventio*-, *translatio*-, és *miracula*-irodalom), így mindkét dokumentum a közösség múltképeinek és önazonosságának elsődleges forrásává vált.

Ahogy a Saint-Marcel-lès-Chalon XII. században összeszerkesztett kartuláriumának legutóbbi kiadója, Constance Brittain Bouchard megállapította, az apátság korai története valószínűsítő állatorvosi lova a monasztikus közösségek kora középkori sorsának.⁵⁹ A Guntram burgundiai frank király által a VI. században alapított monostor a Karolingok idején világi nagyurak, laikus apátok ellenőrzése alá került. A X–XI. század fordulóján ide is elért a szerzetesi élet reformja, s Szent Marcell egyháza Cluny kolostor-testvériségének perjelsége lett. Egy hitelesnek tartott, 835-ben kelt oklevél tanúsága szerint Jámbor Lajos adományozta a monostortól 60 kilométerre fekvő Fleurey-sur-Ouche egyházát és faluját Saint-Marcelnek.⁶⁰ Kétszáznegyven évvel később a fleurey-i templom szomorú és rejtélyes esemény helyszínévé vált: az 1076. esztendőben itt lelte halálát I. Henrik francia király fivére, Róbert burgundiai herceg. Az esetről csak annyit tudunk, hogy *dedecorose*, azaz gyalázatos módon történt.⁶¹ Ám forrásuk, a kartuláriumban fennmaradt egyik datálatlan oklevél arról már részletesebben beszámol, hogy a történelem után Palleau-ban gyűltek össze a hercegség nagyjai, hogy elrendezzék a rossz emlékű egyház sorsát.⁶² Róbert utódja, Hugó, aki 1079-ben lemondott a hercegi méltóságról, Hugó, Chalon grófja (†1079), valamint hűbéreseik, kiknek jóvoltából Fleurey-t az apátság ellenében birtokolták, most döntöttek a település visszaszolgáltatásáról, s engedélyt adtak arra, hogy egyházát perjelséggé alakítsák. Az 1076 és 1079 között keletke-

⁵⁸ Cartularium Saint-Marcel-lès-Chalon, 1. o.

⁵⁹ Uo.

⁶⁰ Cartularium Saint-Marcel-lès-Chalon, 25–27. o., №. 4.

⁶¹ *Petit* 1885. 186. o.

⁶² Cartularium Saint-Marcel-lès-Chalon, 63–65. o., №. 35.

zett oklevél szerint ez az engedékenységgel nem volt független a Róbert halála körüli botránytól; Alvisus perjel éppen ezt használta fel, hogy panaszát előterjessze a tanácskozáson. Talán némi fenyegető, zsaroló él is felfedezhető a perjel érvelésében, miszerint az eset megrémítette a nép sokaságát.⁶³

Ám nem csak a botrány elkerülése volt Alvisus egyetlen érve – az oklevélben hosszasan sorolja, hogy mi vezetett ahhoz, hogy Fleurey idegen kézre került. Ismerős toposszal állunk szemben: az alapító erkölcsi színvonalától eltávolodó közösség nem kerülheti el Isten jogos büntetését. Előbb a magyarok (*unguaris*) csapásait kell elszenvedniük, akik felgyújtják Saint-Marcelt és a monostor templomát (*villam et oratorium*), majd a fejtől megfosztott test – az apátság és birtokai – a helyi hatalmasok kapzsiságának áldozatává válik. E birtokok között van Fleurey is, amely a korábbi szakirodalom állításával szemben tehát nem a magyaroknak köszönhetően lépett a romlás útjára.⁶⁴ Mouillebouche-nak kétségtelenül igaza van abban, hogy a reform előtt kanonokközösségként működő intézmény nem szűnt meg, hiszen az ezredfordulóig legalább nyolc oklevél említi; ám ebből arra következtetni, hogy nem érte kár, igen merész feltételezés.⁶⁵ A 990-es évek reformja előtt csupán egyetlen adományról tudunk, méghozzá 954-ből. Az oklevél bevezető sorai arra utalnak, hogy ekkoriban a kanonokközösség feje állt a város élén – talán megkockáztatható, hogy a kanonokok ideiglenesen nem a monostorban, hanem a városban laktak.⁶⁶ Emellett szól az is, hogy a IV. Lajos (936–954) idején Saint-Marcel prépostjaként feltűnő Frotgar alighanem azonos azzal a személlyel, aki 960-ban Chalons püspöke lett.⁶⁷ Talán abból is sejthetjük, hogy az apátság egyelőre nem volt lakható, hogy a kérdéses adománylevelet Saint-Marcelben a szabad ég alatt állították ki.⁶⁸

Korántsem ilyen közismert – Mouillebouche sem tud róla – az a XI. századi oklevél, amely a chaloni Szent Péter monostor szenvedéseiről ad számot. A dokumentumot először Claude Perry közölte 1659-ben kiadott munkájában, amelyben Chalons történetét dolgozta fel, s ezt az *editiót* vették át a *Gallia Christiana* szerkesztői is.⁶⁹ Perry az oklevél XIII. századi hiteles másolatát jegyezte le, amely talán még ma is az apátság Mâconban őrzött levéltárában található – modern kiadására mindenesetre nem sikerült rábukkannom. Az irat annak az évszázadokon átívelő pereskedésnek az első tanúja, amely a chaloni püspökök és a Saint-Pierre-lès-Chalons között a temetkezések ügyében zajlott. Rajnáld apát azért jelent meg Hugó lyoni érsek (1081–1106) előtt, hogy elpanaszolja: Walter püspök (1080–1121), megsértve

⁶³ „Tum igitur jam dictus prior, oportunitate ratus ut in conventu tantorum virorum de injuria sancti patroni conquereretur, et maxime quia in prefata ecclesia Rotbertus dux nuper dedecore obierat, atque hec res quamplurimos populares terruerat, pro illa potissimum rogaturus, accessit.” Cartularium Saint-Marcel-lès-Chalons, 64. o.

⁶⁴ „Verum idem cenobium primitus, juxta religiositatem constructoris, in omni honestate dispositum, post modum vero, per inhabitantium scordiam, paulatim ad perversos mores, et superbia prolapsus, fallere nequivit justissimi judicis oculos, quin etiam in presenti lueret penas adinventionum suarum, conflagentibus Unguaris et villam et oratorium rapientibus quoque quicquid inibi est repertum. Discedentibus autem illis, adhuc ex vindicta divine animadversionis violenti, quique distraxerunt sibi fundos ad eumdem pertinentes locum, ut pote ceso capite membra passim exposita pro libitu vicinos quisque sibi diripuit, interque et memorata ecclesia ad sortem dirimentium devenit.” Cartularium Saint-Marcel-lès-Chalons, 63–64. o.

⁶⁵ *Mouillebouche* 2006. 166. o.

⁶⁶ „Domno sacro basilice Sancti Marcelli, que est constructa Hubiliaco vico, ubi ipse beatissimus martir in corpore requiescit, que est prope Cabilon, ubi ipsa congregatio canonicorum preesse videtur.” Cartularium Saint-Marcel-lès-Chalons, 127. o., №. 95.

⁶⁷ Cartularium Saint-Marcel-lès-Chalons, 139. o., 1. jegyz.

⁶⁸ „Actum Hubiliaco vico Sancti Marcelli publico.” Cartularium Saint-Marcel-lès-Chalons, 128. o.

⁶⁹ *Perry* 1659. 51. o.; GC IV. Instrumenta 235. col.

a monostor régi előjogait, a város közelmúltban elhunyt notabilitásait – köztük egy kanonokot – nem a Szent Péter apátságban, hanem a székesegyház temetőjében helyezte örök nyugalomra. Az apát egy régi írást is bemutatott, amelyről azt állította, hogy Gerebaldus (Gerbaud) chaloni püspöktől, a monostor IX. századi újjáalapítójától (864) és jótevőjétől származik. Ebben a temetkezési privilégium említését a monostor korai történetének némiképp zavaros előadása előzte meg. Eszerint a monostort Szent Flavius, Chalón VI. századi püspöke – Tours-i Gergely szerint Guntram király kancellárja – alapította. Később a magyarok lerombolták a monostort, amely hosszú évekig elhagyatottan állt, mígnem Gerebaldus püspök Nagy Károly – helyesen II. (Kopasz) Károly – megbízásából újjáépítette az intézményt, s a szerzeteseknek egy falut adományozott, hogy annak jövedelmeiből a város püspökeinek és a kanonokok monostori temetkezéseit fedezni tudják.⁷⁰ Az oklevél tanúsága szerint a lyoni érsek az apátnak adott igazat, s a városfalakon belül temetkezőket kiközösítéssel fenyegette meg.

A Saint-Pierre-lès-Chalón oklevele több kérdést is felvet. Legelőször meg kell határoznunk, hogy a datálatlan irat mikor keletkezett. Az első tanúnévsor Berardus főesperese, aki 1095-ben még szintén e méltóságot viselte, vélhetően azonos azzal a Berardusszal, aki 1097-ben mâconi püspökként tűnik fel. Emellett a forrás Hugó érseket pápai legátusnak címzi, aki ezt a megbízatást 1075 és 1085, majd 1090 és 1106 között viselte. Így – a dokumentum által megnevezett egyháznagyok hivatali ideje alapján – az oklevelet 1081 és 1085 vagy 1090 és 1097 között írták. Az átírás Rajnárd (1193–1226) lyoni érsek idején készült, az egyik tanú, Gautier vezelay-i apát hivatali idejéből adódóan 1208 és 1217 között. A másik probléma a hibás kronológia: ha a Gerebaldustól származó IX. századi írás valóban létezett, abban aligha szerepelhettek a magyarok. Nagy Károly szerepeltetése bizonyosan Rajnárd apát keresetének jogosságát erősítette. Nem tudhatjuk bizonyosan, hogy kik voltak valójában felelősek a monostor pusztulásáért, ha arra egyáltalán sor került. Rajnárd nem a hunokat, nem a vandálokat, nem a szaracénokat, nem a normannokat, hanem éppen a magyarokat nevezte meg. Éppenséggel lehetséges, hogy ez az etnoním ekkorra talán már a *par excellence* barbár az előbbiekkal bármikor felcserélhető – bár legritkábban feltűnő – szinonimájává vált, ahogy Albert d’Haenens néhány esetben a mai Belgium területén előforduló említések kapcsán feltételezte. Én azonban kétlem, hogy jelen esetben erről lenne szó; a két XI. századi chaloni adat egymást erősíti, s együttesen azt valószínűsítik, hogy igenis volt valami valós alapja a város körüli monostorok magyar-hagyományának – ezt a halovány hagyományt azonban a XI. században a monostor időszerű érdekeinek megfelelően értelmezhatték újra.

⁷⁰ „...in quo legimus, quod gloriosissimi praesules Cabilonicae urbis, beati Petri a fundamento, quorum beatus Flavius dictus est primus, construxere coenobium, quod propriis tam honoribus, quam facultatibus ditaverant, et corporum suorum titulis magnificaverant. Denique post multum tempus, grassante Hungarorum perfidia, cum tota patria depopularetur, et ipse locus funditus destructus est, et ab habitatione hominum, quibus antea florebat, desolatus, sicque per multa annorum curricula, mansit inhabitabilis, donec Godelsado eiusdem civitatis mortuo episcopo Girbaudus missus a Carolo Magno pastor crearetur venerabilis, qui pia sollicitudine videns memorati loci desolationem, ut primum fuerat, eum reparavit, monachosque, qui ibi semper Deo servirent, constituit, eisque Aimonem doctorem praefecit. Insuper quoque pro sepultura tam episcoporum, quam canonicorum, qui iam ibi sepulti fuerant et in futuro sepeliendi, villam quam vulgus Deus adiuva, nominat, ubi habetur ecclesia in honore sancti Vincentii dicata, quatenus perpetuo esset memoria, et indicium collati beneficii, beato Petro contulit.” Perry 1659. 51. o.

TOURNUS

A magyarok tournus-i kalandjának egyetlen forrása a *Chronicon Trenorciense*, egy XII. századi krónika, amely a Szent Filibert-közösség viszontagságait meséli el.⁷¹ Ezúttal Mouillebouche sem állítja, hogy nem kerülhetett sor a magyarok látogatására, ám úgy véli, hogy a károk nem lehettek súlyosak, mivel IV. Lajos király már 941-ben megszállt a monostorban.⁷² Csakhogy a krónika – nem éppen pontos – időrendje szerint a magyar dúlásra jóval később került sor, azt követően, hogy Gislebert burgundiai herceg önkénye miatt elkeseredett szerzetesek visszatérhettek Tournus-ba.⁷³ A herceget és tartományát különféle csapások érték, mire az egyházi nagyságok Tournus-ben zsinatot tartanak – állítólag 949-ben –, amely rendelkezett a közösség visszatéréséről és jogaik teljes körű elismeréséről. A magyarok csak ezután, Aiminus apát hivatali ideje alatt érkeznek meg, s a monostor felgyújtásának szükségvű hírért újabb szerencsétlenség: az állatok terméketlensége követi.⁷⁴ Mindez talán arra utal, hogy a tudósítás évkönyv-szerű feljegyzésből származik. Aiminus – okleveles források alapján – 941 és 945 között állt bizonyosan a monostor élén;⁷⁵ elődje, I. Hervé egyedül 924-ben tűnik fel oklevelekben, utódját, II. Hervét pedig 956-ban említik először.⁷⁶ Mivel a krónika azt is elárulja, hogy Aiminus tizennyolc évig volt hivatalban, így nem nehéz kiszámolni, hogy 938 és 942 közt bizonyosan ő volt Tournus apátja. Feltételezhetjük, hogy már 937-ben is ez volt a helyzet, így akár ekkor is sor kerülhetett a magyarok látogatására – annál is inkább, mivel a tudósítás megfogalmazása a sens-i Szent Kolumba monostor hagyományával egyezik. Ám a kalandra akár 951-ben is sor kerülhetett, mivel – amit láthattuk – Flodoard tanúsága szerint a magyarok ekkor ismét a Nyugati Frank Királyságban jártak, s egészen Aquitániáig jutottak el – ide pedig akár Burgundián keresztül is vezethet az út.⁷⁷ Ugyanígy lehetséges,

⁷¹ Az 1087-ig vezetett krónika szerzője egy bizonyos Falco volt, aki Péter tournus-i apátnak (1066–1105) dedikálta a művet. A szerző, akinek munkája különösen fontos az elbeszélő kútfőkben szegény Burgundiában, Szent Filibert korábbi életrajzain, csodáin, valamint a Noirmoutier-ből történő költözéséről szóló elbeszéléseken kívül egy apátkatalógust is felhasznál. *Chronicon Trenorciense*, xl–xliv. o.

⁷² *Mouillebouche* 2006. 165. o. – Hasonlóan vélekedik Nicolas Reveryon, aki felhívja a figyelmet, hogy a *Chronicon* két egymást követő katasztrófát is megörökített, a magyarok támadását és egy pusztító tűzvészt (1006). A krónika szerzője számára az előbbi csupán távoli emlék, míg a lángok martalékává váló monostor képe igencsak friss élmény, amely hatással lehetett a kalandozók által okozott károk lefestésére. Ám maga a XI. század eleji tűzvész sem pusztított el mindent, s a jelenlegi épület legutóbbi régészeti vizsgálatai számos X. századi elemet mutattak ki. *Reveryon* 2012. 388–391. o.

⁷³ Gislebert, Fekete Hugó sógora 952 és 956 között viselte a hercegi címet, ám már 934-től Autun grófnaként jelenik meg az oklevelekben. *Courtois* 1908. 58–59. o., №. 38. Poupardin szerint Autun mellett Chaunois grófi címét is birtokolhatta 952 előtt, s ebben a minőségben befolyása lehetett Tournus ügyeire is. *Chronicon Trenorciense*, 91. o., 6. jegyz.

⁷⁴ „His diebus, Erveo abbate defuncto, Aiminus ad regendum suscepit abbatiam; qui eum religionis haud mediocri polleret industria, religiosorum nichilominus amicitias orationumque suffragia societatis sibi locoque suo federe copulavit. Huius temporibus effera gens, Ungri, Franciam, Burgundiam simul et Aquitaniam ferro et igne vehementer depopulati sunt. Inter que Trenorchium cum monasterio multaque suppellectili incendio concremaverunt. Secuta quoque est non post multum tempus rerum subita sterilitas victualium, que Burgundiam potius importuna macie contristavit. Ayminus post x. viiiº sui regiminis annos diem clausit extremum, cui successit Erveus.” *Chronicon Trenorciense*, 97. o.

⁷⁵ 941. november 8.: *Actes de Louis IV roi de France*, 40–42. o., №. 16.; 945. május 21.: *Juenin* 1733. Preuves, 113–114. o.

⁷⁶ 924. április 9.: *Juenin* 1733. Preuves, 110–111. o.; 956. november 7.: *Actes de Lothaire et de Louis V*, 19–22. o., №. 10.

⁷⁷ *Flodoard Annales*, 131. o.

hogy a 954. évi hadjárat alkalmával jártak errefelé, mielőtt Itálián keresztül hazatértek volna, ám soraikat ekkor már megtizedelték a harcok és a betegségek. Jóllehet kronológiája nem mindig megbízható, a tournus-i kútfőben nem fedezhető fel olyan elem, amely gyanússá tenné a magyarokkal kapcsolatos szákszavú beszámolót; a pusztítás híre nem igazol semmilyen jogigényt, amint az például Szent Savinianus és társai XI. századi *Translatiōja* esetében feltételezhető. Nincs tehát komoly okunk, hogy kétségbe vonjuk, hogy a monostor valóban magyar betörés áldozata lett, amelyre 935-ben, 937-ben, vagy – ha megbízunk a *Chronicon Trenciense* időrendjében – 951-ben (esetleg 954-ben) is sor kerülhetett.

SAVIGNY, AINAY ÉS ÎLE BARBE

Valamikor a XII. század elején a Lyon közelében található savignyi Szent Márton monostor apátja, Pons utasítást adott, hogy az apátság *scriptorium*ában másolják le az intézmény legfontosabb okleveleit és állítsanak össze egy kartuláriumot.⁷⁸ A másoló az oklevélgyűjtemény elé prólogust is illesztett, amelyből kiderül, hogy a IX. században alapított monostor emlékezetében különleges cezúrát jelentett a hunok dúlása, amely az apátság pusztulásához vezetett.⁷⁹ A prólogus szerzője Savigny apátjainak listáját is e traumához viszonyítva osztotta kétfelé. Albert d’Haenens nyomán akár azt is mondhatnánk, hogy a hunokra való hivatkozás nem több mint a közösség X. századi hanyatlását megindokoló kései toposz, utólagos legitimáció, amely aligha nyújthat felvilágosítást, hogy valóban feldúlták-e az apátságot, s ha mégis így történt, akkor azt melyik pogány népnek kellene tulajdonítanunk. Fennmaradt azonban egy X. századi dokumentum, amely nem a hunok, hanem a magyarok pusztításáról emlékezik meg – alighanem éppen az, amelyet a bevezető sorok írója forrásul használt, hiszen az oklevél szövege a kartuláriumba is bekerült. Az I. Konrád burgundiai király (937–993) uralkodásának tizennegyedik esztendejében kelt eredeti irat (951. november) szerint 949. augusztus 15-én Burchard lyoni érsek előtt megjelent Savigny apátja, Badinus, aki előadta, hogy a magyarok által felgyújtott monostorban őrzött régi végrendeletek és privilégiumok elpusztultak, s a főpapot arra kérte, hogy új kiváltságlevélben erősítse meg az apátságot birtokaiban és előjogaiban.⁸⁰ Burchard érsek, aki Konrád király fivére volt, s utódaihoz hason-

⁷⁸ Cartularium Savigny Ainay I.

⁷⁹ „Sapiniacense coenobium olim longe ab antiquis patribus instructum diu multumque claruit, donec Hunorum bestiali feritate, divino et oculo permitente iudicio, desolatum fuit, monachis qui inibi inhabitabant effugatis atque occisis. Deinde cum reaedificari destructa coepissent, multi nobilium atque fidelium Dei rerum suarum largitione locum ipsum ditaverunt, et dona sua scriptis firmaverunt. Quae videlicet longa vetustate attrita cum venerabilis ac nobilissimus abbas Pontius considerasset, iam pene ipsa vetustate partim absumi, partim scindi, partim obliterati, provida sollicitudine praevidens, ne ipsa vetustas venturae generationi atque ecclesiae suae obsesset in damnum, praesertim cum his diebus pronus sit mundus et hi qui in eo sunt ad malum omni tempore, voluit renovare scripta, et in unum corpus comprehendere quicquid pene absumptum, scissum et obliteratum fuerat. Ex praecepto igitur supradicti abbatis, memoratum opus non sine quodam magno labore assumentes, antiquarum cartularum scripta, ut potuimus, revoluiimus, et eorum abbatum ordinem, quos ante Hunorum tempora huic loco praefuisse comperimus, ordinate disposuimus; necnon et eorum qui post Hunorum tempora, iuxta maiorum relationem et fidem temporum huic loco perfuerant, pro viribus nostris ordinavimus. Prae vetustate quidem temporum, ante memoratae perfidae gentis incursionem, nonnisi tantum undecim abbates invenimus...” Cartularium Savigny Ainay I. 1. o.

⁸⁰ „Abbas nomine Badinus numero narrans desolationem ipsius coenobii qualiter videlicet et a tyrannis pervasum et a regula desistens, et ab Ungris succensum nullum penitus antiquorum quo fidere posset haberet testamentum vel privilegium.” Archives départementales du Rhône, 1 H №. 7., az eredetiben fennmaradt oklevél szövegét a világhálón lásd: <http://www.cn-telma.fr/originaux/charte538/>; a letöltés időpontja: 2015. január 20.; másolata

lőan kiváló kapcsolatot ápolt Savignyval, ezt készségesen meg is tette.⁸¹ A szóban forgó kortárs oklevél tehát minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy a kalandozók Savignyben jártak. Kérdéses azonban, hogy mikor kerülhetett minderre sor.

Egy XVII. századi francia forrásbúvárnak, a bollandista Jean Mabillon barátjának és munkatársának, Claude Estiennot-nak köszönhetjük, hogy ránk maradtak a savigny-i kartulárium egy másik kéziratának történeti hírei is. Estiennot *Antiquités benedictines* című sorozata sajnós kiadatlan maradt, ám a kéziratok szerencsére hozzáférhetőek a világhálón.⁸² A lyoni egyháztartomány forrásait feldolgozó, 1677-ben lejegyzett kötetben (BnF lat. 12 740.) a fentebb tárgyalt prologus után egy másik középkori eredetű apátlisát is olvashatunk (*ex alio vero ms cod. hi abbates hoc modo enumerantur*), amely dátumokat és történeti híreket is tartalmaz. A magyar betörés e lista szerint Benedek apát idején történt.⁸³

A kartuláriumba felvett oklevelek között Benedeket 930-ban említik utóljára, míg utódjá, Badinus egy 937. január 3-án kelt adománylevelében szerepel először apátként.⁸⁴ A Savigny elleni támadásra tehát ugyancsak 935 nyarán kerülhetett sor, ami közel áll a forrásban említett 934-hez is. A kútfő tudósítása szerint ugyan a kalandozók Fleury híres Szent Benedek monostorától egészen a burgundiai Langres-ig végigpusztították a hercegi Burgundia északi részét, Savigny-n kívül azonban ismét csak a jóval délebbi Lyon mellett fekvő monostorokat, Ainay és Île Barbe apátságait nevezi meg áldozatokként. Ezek az intézmények a városfalon kívül estek, Ainay a Saône bal partján fekvő településsel szemben, az említett folyó és a Rhône összefolyásától közvetlenül északra eső földnyelven, míg Île Barbe a várostól északra, a Saône szigetén található. Arról hogy az utóbbiak is megszenvedték a magyarok dühét, a fenti forráson kívül más adat nem áll rendelkezésre.

Savigny esetében tehát igazolást nyert, hogy a későbbi évszázadokban hunokként feltűnő barbárok alatt eredetileg a magyarokat kell értenünk, s nincs komoly okunk arra, hogy az említett Lyon-környéki monostorok magyar-hagyományát elutasítsuk. A pusztítás talán valóban nem volt mindent elsöprő; a kartulárium tanúsága szerint Savigny szerzeteseinek sikerült apátságuk elveszett iratait pótolni. A IX. századból 14, a X. században 937-ig 23, majd 942 és 949 között 16, összesen tehát 53 oklevél keltezhető a Badinus apát kérelme előtti időkre, amely a monostor jelentőségéhez képest igen magas számnak mondható.⁸⁵

---

a kartuláriumban: Cartularium Savigny Ainay I. 35–38. o., №. 38.

⁸¹ Gaussin 1955. 143–144. o.

⁸² <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10303829d/>; a letöltés időpontja: 2015. január 20.

⁸³ „Benedictus fuit abbas xiii. Et tempore istius abbatis facta fuerunt quedam donationes anno xv. Rodulphi regis. Eodem tempore ordo monachorum, qui tunc super omnes status mundi sanctitate florebat, a monasterio Sancti Benedicti usque ad civitatem Lingonas per Hunnos et Ungaros hereticos paganos et infideles destructus est, et omnia ipsius ordinis monasteria combusta et destructa fuere, monachis occisis et hinc inde dispersis. Tunc autem fuit hoc nostrum monasterium Saviniacense, monasteria Insula Barbara, Athanacense cum ceteris per dictos infideles igne cremata sunt. Et fuit hec desolatio facta circa annum Domini 934.” BnF lat. 12 740., 426–427. fol.

⁸⁴ 930. aug.: Cartularium Savigny Ainay I. 34–35. o., №. 36.; 937. január 3.: Cartularium Savigny Ainay I. 57–58. o., №. 68.

⁸⁵ Cartularium Savigny Ainay II. 707–710. o.

TANULSÁGOK

A burgundiai helyi hagyományok szemléjének végén álljon itt néhány tanulság. Mindenekelőtt megfontolásra érdemesnek tartom Patrick Geary szavait, aki a modern európai historiográfiról szólva arra figyelmeztet, hogy minden történetírás helytörténeti jellegű, s a nagy ívű általánosítások és elméletek nemegyszer kifakítják – és így végül meghamisítják – a helyi jellegzetességek színes kavalkádját.⁸⁶ Úgy vélem, hogy ez a megfigyelés igaz az általam vizsgált kútfőkre és a magyar kalandozásokról Albert d’Haenens óta nyugaton élő képre is. Valóban kijelenthető forrásaink egy részéről, hogy szerzőik a barbár betörés távoli emlékét a közösség érdekében instrumentalizálták és bizonyos írói közhelyek felhasználásával foglalták őket írásba, ám annak eldöntéséhez, hogy a szóban forgó intézményt valóban feldúlták, s ha igen, akkor kik, minden egyes történeti hagyományt külön-külön, a maga sajátos összefüggésrendszerében kell megvizsgálunk.

Először néhány szót kell szólnom az oklevelek tanúságtételéről. Már utaltam arra, hogy a normann pusztítások említéseinek feltűnő hiányából, amely a jobbiztosító iratokban tapasztalható, sokan arra következtetnek, hogy a kártételek sem lehettek jelentősek, s a magyarokkal kapcsolatban Mouillebouche ugyanerre utal.⁸⁷ A hiányon azonban korántsem szabad meglepődnünk. Az időszak legegyszerűbben megmaradt levéltára a Sankt Gallen-i monostoré, amely csak 920 előtt 839 darab eredeti oklevelet őriz. Sem ebben az időszakban, sem az ezután következő évtizedekben – amelyeket az oklevelek fokozatos elapadása jellemez, nem a 926. évi magyar hadjárat, hanem már a 870-es évek óta⁸⁸ – nem találkozunk a magyarok nevével a dokumentumokban, annak ellenére, hogy más korabeli Sankt Gallen-i források alapján aligha lehet kétségbe vonni a kalandozók látogatását.⁸⁹ A magyar hadjáratok által leginkább megtépzott Keleti Frank Királyság területén mindössze két X. századi oklevél nevezi meg őseinket magyarként (*ungari*), s még háromról tudunk, ahol az *impugnatio/in-cursus/castigationes/infestatio paganorum/ethnicorum* kifejezések minden jel szerint a magyarok

⁸⁶ Geary 1996. 46. o.

⁸⁷ Mouillebouche nehezményezi, hogy a Burgundia szívében található clunyi apátság egyedülállóan gazdag X. századi okleveles anyagában, amely csak Odo apát idejéből (927–942) 266 oklevelet őriz, egyszer sem bukkan fel a pusztítás híre („Nulle part il n’est fait mention de raid de pillards”). *Mouillebouche* 2006. 148. o. Ez azonban korántsem igaz. A monostor 1876 és 1901 között kiadott oklevéltárának első kötetében olvasható egy eddig gyakorlatilag figyelmen kívül hagyott, 938 februárjában kelt oklevél. (A magyar kalandozásokkal összefüggésben egyedül Ulrich Winzer említi: *Winzer* 1989. 166. o., 61. jegyz.) Eszerint Maimbodus máconi püspök (937–958) megerősítette elődje, Berno 929. januári *donatióját*, amelyben Clunynak adományozott több környékbeli egyházas helyet, tizedjöveldelmekkel együtt. Chartes Cluny, 467–469. o., №. 484. A megerősítő oklevélben többek között azt a kiegészítő rendelkezést olvashatjuk, hogy a pogányok betörése miatt, ami ezeket az egyházakat súlyosan érintette, Blanot plébánia püspöki adója 8 solidusról 4-re csökken („Post hec vero cum ipsas ecclesias inruptio paganorum, quinetiam violentia quorumdam pravorum, maxima ex parte annullasset, visum nobis est quasdam earumdem ecclesiarum sinodali reditu levigare. Igitur Blanusus, qui VIII solidos cum solidus erat reddebat, nunc ob prefatam necessitatem reddat IIIIor et in euglogias denarios V.” Chartes Cluny, 468. o., №. 484.). Az oklevélben említett pogány betörés tehát 929 januárja és 938 februárja között történt, aligha sokkal korábban azonban a püspöki adó mérséklésénél, hiszen bizonyára hamar kiderült, hogy a feldúlt falu nem tud eleget tenni korábbi kötelezettségeinek. Ugyan nem tudjuk meg, hogy melyik pogány népről van szó, ám nem indokolatlan a feltételezés, hogy a Tournus-tól Cluny felé 20 kilométerre délnyugati irányban található Blanot éppen a magyarok 937. évi támadásának áldozatává vált. A dokumentum egyébiránt nem élte túl a francia forradalom viharát, csak XVIII. századi másolatból ismert: Párizs BnF Collection Moreau (Chartes et diplomes concernant l’histoire de France 6., №. 70.).

⁸⁸ Zeller 2014.

⁸⁹ Vogler 1999. 14–15. o.

dúlásaira vonatkoznak. A lotaringiai dokumentumok közül egy *agareniként*, egy másik *hungari* néven, egy harmadik pedig *paganiként* emlékezik meg róluk. A Nyugati Frank Királyságban egyetlen korabeli oklevél nevezi meg a magyarokat, s további egynél feltételezhetjük, hogy a *paganis* alatt a kalandozókat kell értenünk. Az írásbeliség eltérő hagyományával rendelkező Itáliában egészen más a helyzet, itt számos kortárs irat hivatkozik a magyarokra, ám az elpusztított vagy kifosztott helyek konkrét megnevezése itt is csak esetenként fordul elő. A magyarokról való hallgatás oka nyugati frank területeken alighanem az, hogy a X. századi oklevelek zöme kartuláriumokban maradt fenn, amelyeket a XI–XIII. században állítottak össze – az ilyen gyűjteményekben megőrzött iratok legtöbbször végrendeleti adományok, valamint bérleti, csere és adásvételi szerződések, amelyekben – témájuknál és funkciójuknál fogva – nem is nagyon várhatjuk őseink felbukkanását. A magyarok említéseire leginkább a savigny-i oklevélhez hasonló privilegialis iratokban bukkanhatunk, amelyek a kalandozók közelmúltbeli pusztításait is felelmegetik a megerősítő oklevél szükségességének indoklásaként. Az elenyésző számú okleveles említések tehát bizonyosan hamis arányokat mutatnak a magyar pusztításokról.

Az *inventio*-, *translatio*- és *miracula*-történetek, valamint a kolostori krónikák elbeszélései mögött gyakran feltételezhető jogérvényesítési szándék vagy intézményi rivalizálás korántsem zárja ki, hogy a magyarok a helyszínen jártak. Az első jelenségre Savigny a legjobb példa, amely éppen azelőtt keveredett birtokperekbe a világi hatalmasságokkal, mielőtt – e kihívástól aligha függetlenül – Pons apát elrendelte a kartulárium összeállítását.⁹⁰ A Sens falain kívül álló Saint-Pierre-le-Vif aligha menekülhetett meg a város környékét bizonyosan dúló magyarok dühétől, noha a monostor hagyományait megőrző *Translatio Sanctorum Saviniani et Potentiani* kétségtelenül a sens-i érsekekkel folytatott vita hatása alatt áll. Savigny esete egyébiránt azt is szemléletesen példázza, hogy a kései hun hagyományok mögött jó eséllyel a magyarokat sejtethetjük, míg ahol mind a normannok, mind a magyarok pusztítottak – mint például Sens városának környéke –, ott a két hagyomány kétségtelenül könnyen összekeveredhetett.

Máshol a híradás egyedi elemei valószínűsítik, hogy a forrás információi nem légből kapottak. Ilyen Bèze utolsó pusztulásának híre, melynek júliusi dátumát a *Chronicon Besuense* második szerkesztési szakaszában jegyezhetette le a szerző egy azóta elveszett forrásból. Úgy vélem, hogy hasonló a helyzet a XI. századi *Miracula Sancti Apollinarissal* is, ahol nemcsak az egyedi és sztereotipikus összetevőket vegyítő történet, hanem a kapu szemmel látható sérülései is egy létező helyi hagyományra utalnak. Bár nem egyszer tapasztaljuk, hogy a Saint-Apollinaire templomkapujához hasonló tárgyak múltja időről-időre új értelmezést nyert a középkor folyamán, jelen esetben ilyen változásra nincsen bizonyítékunk. A magyarok szerepeltetése mögötti hátsó szándék nem azonosítható sem az utóbbi esetekben, sem pedig a *Chronicon Tournaisiensében*, amely Tournus pusztulásáról ad hírt.

Ha rátekintünk a térképre, azonnal szembeötlik, hogy a fent tárgyalt magyar hagyományral rendelkező egyházak – Sens kivételével – lényegében egyetlen vonallal összeköthetőek; ez a vonal pedig nem más, mint a Saône-folyó. Az Ouche-parti Dijon keleti tövében található Saint-Apollinaire és a Bèze-folyócska partján fekvő azonos nevű városka alig húsz kilométerre található a Saône-tól. Mindjárt a Rhône mellékfolyója mellett fekszik Chalon-sur-Saône, Szent Filibert tournus-i monostora és Lyon is – az utóbbi város közvetlen közelében található Ainay és Île Barbe, mintegy húsz kilométerre nyugatra pedig Savigny. Pusztán a véletlen

⁹⁰ E pereskedésről, amelyben II. Paszkál pápa (1099–1118) a lyoni érsek ellenében Pons apát mellé állt, lásd: *Rebellin* 2003. 311–314. o.

műve, hogy éppen ezek az egyházak választottak maguknak magyar-hagyományt? Aligha, mint ahogy az sem, hogy a vizsgált monostorok és templomok általában kitett helyen, a városfalakon kívül helyezkedtek el, ideális célpontot szolgáltatva a portyázóknak. Mindezt figyelembe véve úgy gondolom, nyugodt szívvel hihetünk forrásainknak – aligha tagadható, hogy a magyarok végigpusztították a Saône völgyét.⁹¹

---

⁹¹ A magyarországi éremleletek között négy burgundiai veret található, így a régészeti eredmények is megerősítik a források tanúságát. Egy íjász verebi (Fejér megye) sírjából került elő – itáliai pénzek társaságában, vélhetően ruhadísz részeként – III. (Együgyű) Károly átlyukasztott chalon-sur-saône-i érmeje, amelyet korábban II. (Kopasz) Károly császárnak (875–877) tulajdonítottak. (A helyesbítésre: *Coupland – Gianazza* 2015. 303. o.) A Csekely (Čakajovce, Szlovákia) templomdülő 547. sz. sírból egyetlen érme, Rudolf nyugati frank király (923–936) chalon-sur-saône-i dénára került elő. Nem messze innen, a 357. sz. sírból Rudolf dijoni dénárát találták meg. Utóda, IV. Lajos nyugati frank király langres-i dénára egy szigetmonostori leletben került elő. *Kovács* 2011. 150–152. o. A magyarországi temetkezésekből előkerült X. századi pénzek különös jelentőségét az adja, hogy Nyugat-Európában alkalmasint nem maradtak fenn olyan érmék, amelyek a hazai leletek által képviselt típushoz tartoznának. *Coupland – Gianazza* 2015. 301. o.

A KALANDOZÓK ÉS A KAROLINGOK SZÖVETSÉGÉRŐL

A modern kori magyar traumák utáni önazonosság-keresés jegyében igen tanulságos eszmecsere zajlott a kalandozó hadjáratokról, valamint a magyarság középkori és XX. századi külföldi megítéléséről egy franciaországi emigráns magyar folyóirat hasábjain 1951–52-ben. A Lutéczi János álnéven író műkedvelő szerző írásának középpontjában a kalandozók egy kevésbé ismert állomása, a burgundiai Tournus híres monostora állt.⁹² Lutéczi felvetette annak lehetőségét, hogy őseink nem holmi céltalan portya során, hanem Toulouse grófja, IV. Thierry hívására pusztították Burgundia egyházait. A súlyos félreértésektől nem mentes cikkre a fiatal Vajay Szabolcs válaszolt, aki rámutatott, hogy Lutéczi tévesen hozta összefüggésbe a Meroving-kori gróft a magyarokkal és a Szent Filibert-közösséggel, amely csak a IX. század végén költözött Noirmoutier szigetéről Tournus-be a normann kalózok elől.⁹³ Az emigrációba kényszerülő történész arra is megragadta az alkalmat, hogy első ízben ismeresse nézeteit azokról a hadjáratokról, amelyeket a kalandozók *Occidentalis Francia* területére vezettek. Vajay jól ismert elmélete szerint a 910–930-as évek francia célpontok ellen irányuló vállalkozásai mögött valójában a Nyugati Frank Királyság trónját elvesztő Karolingok és hűbéreseik álltak, akik – I. Berengár itáliai királyhoz hasonlóan – azért kereshették a magyarok barátságát, hogy azok betöréseikkel meggyengítsék ellenfeleik hátszágát. A teóriát részleteiben kidolgozó monográfia angol nyelvű kézírata már 1954-ben készen állt,⁹⁴ ám a kalandozó hadjáratokat európai diplomáciatörténeti kontextusban feldolgozó mű végül csak 1968-ban jelent meg Münchenben, németül.⁹⁵

Vajay úgy vélte, hogy valójában már a magyarok 917. évi elzászi és lotaringiai hadjárata mögött is a Karoling uralkodónak, III. (Együgyű) Károlynak nyújtott katonai segítség állt, amelyre saját nagyhatalmú vazallusa, Róbert neustriai *marchio* és párizsi gróf ellenében volt szüksége.⁹⁶ Kristó Gyula jogosan mutatott rá, hogy ez az állítás nem igazolható forrásokkal, mint ahogy az sem megállapítható, hogy a feldúlt területek III. Károly ellenségeinek birtokaival estek-e egybe.⁹⁷ Ehhez annyit kell hozzátennünk, hogy valójában semmi sem utal arra, hogy Róbert és hívei ne lettek volna hűségesek uralkodójukhoz. Egy 918. március 14-én kelt

⁹² Lutéczi 1951. 21–25. o.

⁹³ Vajay 1952. 15–18. o.

⁹⁴ Legalábbis Bogyay Tamás szerint, aki úgy véli, a készülő mű címe *International Background of the Hungarian Invasions in Western Europe 892–929* volt. Bogyay 1955. 62. o. Egy évtized múlva ugyanő az előkészületben lévő német kiadásra hivatkozott. Bogyay 1966. 10. o.

⁹⁵ Vajay 1968.

⁹⁶ Vajay 1968. 59–60. o.

⁹⁷ Kristó 1980. 246–247. o. Az egykorú évkönyvek 917-re vonatkozóan csak arról adnak hírt, hogy a magyarok Elzászt és Lotaringiát dúlták; ennél konkrétabbat – Basel pusztításának XI. századi hagyományban megjelenő hírének kívül – nem tudunk ehhez az évhez kötni. Így azt sem tudjuk, hogy a magyarok vajon a Lotaringiában kiterjedt birtokokkal rendelkező és ottani uralmának megszilárdításán fáradozó III. Károly vagy nyugtalan – de még nem nyíltan lázadó – helyi hűbéresei területeit vették-e célba.

oklevelében a király még országa támaszának és segítójének nevezi későbbi ellenlábását (*nostrī quidem regni et consilium et iuvamen*).⁹⁸ A király és legnagyobb hűbérese közötti szakítás, majd nyílt szembenállás 920-ban vette kezdetét, amikor a király az országnagyok helyett saját kreatúrájára, Hagano *comes*-re kezdett támaszkodni. Ugyancsak Kristó Gyulának kell igazat adnunk a 919. évi kaland kapcsán: az a Flodoard által rögzített híradás, miszerint III. Károly – sikertelenül – megkísérelte saját zászlaja alá terelni országa haderejét, hogy visszaverje a magyarok lotaringiai támadását, ellentmondani látszik a Karoling-magyar szövetség teóriájának.⁹⁹

Vajay ugyancsak a Karoling-párti előkelők hívásával magyarázta azt, hogy az I. Berengártól elpártolt Pavia 924. március 12-i felgyújtása után a magyarok – az Alpeseiken átkelve – francia földre: az Arles-i (vagy Provence-i) Királyság és a Nyugati Frank Királyság Földközi-tenger parti területére (*Gothia*) léptek. Fő forrásunk, Flodoard azonban arra utal, hogy a magyar sereg nem tudatosan választotta meg célpontját: Hugó arles-i trónörökös-régens – az itáliai trónharcokban két évtizeddel azelőtt alul maradó III. (Vak) Lajos fia –, valamint Rudolf burgundiai (és immár itáliai) király elzárták előlük az alpesi utakat, ám a magyarok *inopinato loco* kitörték a hegyek közül, s dél-nyugatnak vették az irányt. Több mint valószínű, hogy 924/925 telén a magyarok rettegésben tartották Nîmes városának környékét (például Saint-Gilles monostorát), ám aligha jutottak ennél nyugatabbra, hiszen Flodoard már a 924. év függelékeként beszámol arról, hogy a kalandozók nagy része járvány áldozatává vált.¹⁰⁰ Nem igazolható Vajay állítása, miszerint itt egy Karoling-ellenes főúr, Rajmund Pons hátországát kívántak volna gyengíteni. A déli hercegségek valójában nem igazán vették ki a részüket a Loire-től északra folyó trónviszályokban, s névleg jobbára legitimisták, az ekkor már fogságban sínylődő III. Károly támogatói maradtak. Igaz ez *Gothia* *marchió*-jára, Rajmund Pons toulouse-i grófa is, aki csak három évvel Károly halála után, 932-ben tett hűbéri esküt a 923 óta uralkodó Rudolf francia királynak.¹⁰¹ Narbonne vidékén egyébiránt az okleveleket továbbra is a Karoling uralkodók évei szerint datálták, köztük Odo narbonne-i *vicecomes* egy 924. december 17-i adománylevelét is, amelyet Rajmund Pons is jóváhagyott és megerősített¹⁰² – úgy vélem, hogy ez meglehetősen nyílt állásfoglalásnak tekinthető a Karolingok mellett.

Vajon miért gondolhatta Vajay Szabolcs, hogy Rajmund Pons szemben állt III. (Együgyű) Károssal? Az emigráns történész észrevette, hogy II. (Ifjabb) Vilmos, Aquitánia hercege és Auvergne grófa – a legtekintélyesebb Karoling-párti főúr – egy állítólag 924 júniusában kelt oklevélben *marchio magnusként* jelenik meg, ami Vajay szerint Vilmos *gothiai* igényeire, s így Toulouse grófjaival való törvényszerű szembenállására utal.¹⁰³ Ám valójában már a Vajay

⁹⁸ Eckel 1899. 108. o.

⁹⁹ Kristó 1980 249–250. o.; Flodoard HRE 407. o.

¹⁰⁰ Vajay szerint Narbonne városát is feldúlták (Vajay 1968. 68–69. o.), ám ez félreértés, lásd: 202. o., Saint-Gilles-ra: 86. o., 374. jegyz.

¹⁰¹ Zimmermann 1999. 429. o. Rudolf francia király egyébként nem tartozott a Robertidák közé, mivel egy másik nagy hűbéres, Richárd burgundiai herceg fia volt, akít I. Róbert ellenkirály rövidéletű 923. évi uralkodása, s III. (Együgyű) Károly ugynezen évi fogságba esése után választottak meg. Lásd: jelen dolgozat, X. o.

¹⁰² Histoire générale de Languedoc V. 147–150. col., №. 50. A toulouse-i gróf még 931-ben, III. Károly halála után két évvel sem ismerte el Rudolfot, minthogy a nevében íródott oklevelet az elhunyt Karoling uralkodó angliai száműzetésben élő kiskorú fia évei szerint keltezték. Histoire générale de Languedoc V., 153–154. col., №. 53. E történeti összefoglalás szerkesztői is Rajmund Pons hűségéről írnak. Histoire générale de Languedoc III. 96. o. A nîmes-i székesegyház kartuláriumának 924 és 928 közötti oklevelei szintén III. Károly uralkodási évei szerint datálódtak. Cartularium Nîmes, 45–61. o.

¹⁰³ Vajay 1968. 69. o., 261. jegyz.

által hivatkozott forrás is csak azért idézte a kérdéses oklevelet, hogy bizonyítsa: az semmiképp sem 924-ben, hanem jó pár évvel korábban íródott.¹⁰⁴ Rajmund Pons és II. (Ifjabb) Vilmos, a francia dél ifjú urai valójában nem egymással, hanem a Robertidák által támogatott Rudolf ellenkirállyal álltak szemben; s ha valakit Rudolfnak egy időre sikerült megnyernie, az ketjük közül nem Rajmund Pons, hanem éppen Vilmos volt, aki 924-ben Berry grófságáért cserébe hűséget esküdött. Igaz, e hűség csak két évig tartott, s Aquitánia hercege lázadóként halt meg 926-ban.¹⁰⁵ Ki kell tehát mondanunk: nem elég, hogy forrásaink nem erősítik meg azt, hogy a magyarok a Karolingok párthíveinek zsoldjában támadtak volna *Gotthiára*, mint azt már Kristó Gyula is észrevette,¹⁰⁶ hanem be kell látnunk: a kútfők egyenesen cáfolják ezt a felvetést.

Noha az *Eintritt des Ungarischen Stämmebundes in die Europäische Geschichte* csak 933-ig kíséri figyelemmel a magyarság és az európai királyságok viszonyát, Vajay itt is hangot adott azon nézetének, mely szerint a 937. évi burgundiai hadjárat mögött – amelyhez szerinte Tournus dűlása kapcsolódott – valójában a nyugati frank trónt frissen visszaszerző Karoling uralkodó, IV. (Tengerentúli) Lajos (936–954) felkérése állt.¹⁰⁷ Felfigyelt ugyanis arra az egybeesésére, hogy a sarokba szorított Fekete Hugó burgundi herceg, Lajos király ellenfele éppen 938-ban, azaz egy évvel a Burgundiát is érintő nagy európai hadjárat után vetette alá magát az új királynak.

Milyen állapotok fogadták a magyar hadsereget a Nyugati Frank Királyságban? 936 elején meghalt Rudolf király, s az angliai száműzetésben nevelkedő IV. (Tengerentúli) Lajos személyében – az elhunyt végakaratóval alighanem megegyezően – a trónra visszatértek a Karolingok.¹⁰⁸ A restaurációt majdnem teljes egyetértés övezte: nagy meglepetésre a királyság leghatalmasabb hűbérese, a Karoling-ház leghevesebb ellenfelének számító Neustriai Hugó, Párizs, Tours, Orléans, Blois, Chartres és más északi grófságok és *pagusok* ura is az ifjú uralkodó mellé állt, sőt, ő készítette elő hazatérését és június 19-i laoni koronázását is.¹⁰⁹ Bár a Robertidák közé tartozó Hugó nagybátyja és édesapja is viselte már a királyi címet, a Karoling-legitimitás tekintélyének ellensúlyozására sem ez, sem pedig a Szajnától a Loire-ig tartó óriási birtok nem volt elegendő. Alighanem érezte, hogy még nem jött el az ő ideje – úgy vélhette azonban, hogy a gyermekségből éppen felcseperedő Lajost könnyűszerrel irányíthatja majd. Ebben a reményében egyelőre nem is kellett csalatkoznia: a király már 936-ban a *dux Francorum* címmel tüntette ki, az év végén pedig már a királyság második emberének (*in*

¹⁰⁴ Histoire générale de Languedoc IV. 26. o. Az oklevél kiadója III. Károly, s a diploma az ő uralkodásának harminckettedik esztendejében (924) kelt. Csakhogy Károly 924-ben már fogságban volt, s aligha állíthatott ki adományt a narbonne-i Saint-Quentin egyház részére; az uralkodási évek szerinti *datatio* nem vág össze a keltezésben feltüntetett VIII. *indictióval*; az oklevelet főcancellárként aláíró Hervé reimsi érsek pedig 920-ban már nem töltötte be ezt az udvari pozíciót, s 922-ben már nem volt az élők sorában sem. Az oklevél keltét – bár ez sem illeszkedik az *indictióval* – 914-re szokták tenni. Histoire générale de Languedoc V. 133–135. o., №. 41.

¹⁰⁵ Zimmermann 1999. 429. o. – Györffy György II. Vilmos 22 brioude-i érméjét, amelyeket Kiskunfélegyháza, Radnóti utca lelőhelyen egy előkelő lovas íjász X. századi sírjában találtak, az állítólagos Karoling-párti magyar szövetség emlékének tartja. Györffy 1984. 664. o. Ha az auvergne-i pénzeket nem is önként adták oda neki, az mindenesetre jó okkal feltételezhető, hogy a kiskunfélegyházi vitéz részt vett a 924. évi itáliai és dél-francia kalandban, mivel az itáliai veretek mellett toulouse-i érméket is találtak az elhunyt mellett. Minderről lásd: Kovács 2011. 49–50. o.

¹⁰⁶ Kristó 1980. 257–258. o.

¹⁰⁷ Vajay 1968. 82. o., 311. jegyz.

¹⁰⁸ A Rudolf király halála utáni eseményekről összefoglalóan: Dunbabin 1999. 382–383. o.

¹⁰⁹ Flodoard Annales, 63–64. o.

omnibus regnis nostris secundus) nevezte.¹¹⁰ Még ugyanebben az évben egy gyors akció keretében közös vállalkozást indítottak az elhalt király öccse, Fekete Hugó hercegsége, Burgundia ellen, s megszállták Langres városát.¹¹¹ E kezdeti törés ellenére a burgundiai herceg a jövőben hűséges maradt Lajos királyhoz – ellentétben a Karolingok egy másik régi ellenlábásával, Heribert vermandois-i gróffal. Az ifjú Lajos király bizonyára nem felejtette el, hogy édesapja, III. (Együgyű) Károly Heribert fogságában hunyt el 929-ben. Az új uralkodó nem tűrhette az engedetlen vazallus ellenállását, s 938-ban Fekete Hugó segítségével bevette a Heribert által ellenőrzött Laont.¹¹² Lajos kezdeményezőkézségről tanúbizonyságot tevő lépése megkongatta a vészharangot Neustriai Hugó számára, s a királyság második embere a király ellenében Heribert pártjára állt.

Vajay Szabolcs szerint a magyarok burgundiai jelenléte hozzájárult ahhoz, hogy Fekete Hugó herceg az új uralkodó mellé állt – e kaland hátterében tehát a Karoling IV. Lajos és a magyar törzsek együttműködését feltételezi.¹¹³ Kérdéses azonban, hogy 937-ben fennállt-e még az ellenségeskedés a herceg és a király között. A király 936. évi burgundiai hadjáratát vélhetően Neustriai Hugó kényszerítette ki, talán azért, hogy elismertesse azokat az igényeket, amelyeket leánytestvére, az elhunyt Rudolf király felesége révén bírt a hercegségben.¹¹⁴ A háborúskodás végére minden jel szerint Langres vér nélküli elfoglalása tett pontot, Fekete Hugó aligha tehetett mást, mint hogy meghajolt az ország leghatalmasabb hűbérese által támogatott uralkodó előtt. Ha a magyarokat érte bármilyen felkérés, az alighanem a Robertida Neustriai Hugó fejéből pattant ki még 936-ban – a következő évben ugyanis már aligha volt szükség a kalandozók segítségére a burgundiai herceg ellen.

Csakhogya eleink nem kizárólag a hercegi Burgundiát dúlták. Eredeti céljuk az újdonsült keleti frank király legyőzése és megfélemlítése volt, ám I. Ottó egészen a Nyugati Frank Királyság határáig, Metzиг üldözte őket.¹¹⁵ Aligha azzal a szándékkal indultak tehát eredetileg útnak a Kárpát-medencéből, hogy IV. Lajos burgundiai ellenlábását meggyengítsék – ebben az esetben egyenesen a hercegség felé vették volna az irányt. Ám a határ közelében sem kaphatták a megbízást, mivel a burgundiai herceg megregulázása ekkorra már okafogyottá vált. Metz után a magyarok csapata mindenesetre Reims felé tartott. Flodoard beszámolója szerint a város közelében található verzyi Szent Basolus monostorban rendezték be táborukat, s innen indították portyáikat a környező egyházak ellen.

A reimsi kanonok *Annalese* nem bővelkedik hírekben az esztendőről szóló leírásban, talán azért, mert 937-ben a szerző Rómában tartózkodott; hogy Reimsben mégis komoly visszhangot váltottak ki a magyarok környékbeli portyái, mi sem bizonyítja ékebben, mint hogy tudósítását túlnyomó részét Flodoard a kalandozás eseményeinek szentelte. Leírását csodás történetekkel egészítette ki – a hagiográfiai elemek súlya egyik bejegyzésben sem olyan jelentős, mint itt. A magyarok először Szent Macra fismes-i templomának felgyújtásával kíséreltek – hiába –, majd a verzyi monostorban jártak, ahol egy magyar keze az oltárhoz ragadt,

¹¹⁰ Actes de Louis IV roi de France, 2., 10. o.

¹¹¹ Flodoard Annales, 64. o.

¹¹² Flodoard Annales, 70. o.

¹¹³ Vajay 1952. 15–18. o.; Vajay 1968. 82. o., 311. jegyz.

¹¹⁴ Dunbabin 1999. 383. o.

¹¹⁵ Lásd: 93. o.

végül egy Bouvancourt-ból származó fogoly pap csodás megmeneküléséről, s egy orbais-i szerzetes, Hucbaldus megpróbáltatásairól értesülhetünk, aki sértetlenül vészelt át a rá támadó magyarok csapásait és nyilait.¹¹⁶

Fismes, Verzy, Bouvancourt – a portyák e Flodoardtól ismert helyszínei mind Reims közvetlen szomszédságában találhatóak, s az orbais-i apátság is csak negyven kilométerre, nyugatra feküdt az érseki székhelytől. Szent Macra és Szent Basolus monostorai szorosan kötődtek a reimsi székesegyházhoz, Bouvancourt pedig a verzyi apátság birtoka volt.¹¹⁷ Orbais már a soissons-i egyházmegyében feküdt, ám a reimsi érsek joghatósága alá tartozott.¹¹⁸ Flodoard tehát valójában a reimsi érseket ért károkról ad számot, amikor a magyarok Verzyből indított módszeres fosztogatásairól beszámol. Összeegyeztethető az érsekség dúlása IV. Lajos és a kalandozók Vajay által feltételezett szövetségével?

Ennek megválaszolásához ismernünk kell a reimsi érsek és az uralkodó kapcsolatának természetét. Kalauzunk ismét csak Flodoard lesz, aki közvetlen közlőről, az események részeseként figyelte az egyháztartomány sorsának alakulását. A történetíró által magyra becsült Seulf érsek halála (925) után hosszú harc indult meg az utódlás körül. Vermandois már emlegetett grófja, Heribert, saját fiát, az ötéves Hugót ültette az érseki székbe. Flodoard saját testi épsége kockáztatásával távolmaradt a botránys választástól.¹¹⁹ 931-re azonban Rudolf király megelégette Heribert önkényeskedését, megszállta Reimset és saját jelöltjét, Artoldot tette meg a gyermek-főpap utódjának.¹²⁰ Az új érsek Rudolf utódjához, IV. Lajoshoz is hűséges maradt, s ő celebrálta a királlyá kenés szertartását is.¹²¹ 936–937-ben küldöttség indult Reimsből VII. Leó pápához, melynek élén maga Flodoard állt. Noha aligha adható végleges válasz arra, hogy mi volt a misszió célja, hihetőnek tűnik Peter Christian Jacobsen magyarázata, amely szerint a reimsiek a frissen megkoronázott IV. Lajos érdekében keltek útra, s valójában az addig száműzetésben élő Karoling-ház és a pápaság közti megújuló diplomáciai kapcsolatokat egyengették.¹²² Akár így volt, akár nem, nincs okunk kételkedni abban, hogy a király megbízott Artoldban. Olyannyira, hogy az érsek 940-ben a királytól pénzvérési jogot nyert, s megkapta a reimsi grófság fölötti világi hatalmat is.¹²³ Amikor ugyanebben az esztendőben Reims ismét Heribert kezére került, Artold IV. Lajos kíséretéhez csatlakozott, s csak 946-ban foglalhatta el megint székét, amikor I. Ottó felszabadította a várost.

Úgy tűnik tehát, hogy a magyarok olyan területet fosztogattak, amely IV. Lajos király egyik legközelebbi hívének, a reimsi érseknek az ellenőrzése alá tartozott. A kalandozók aligha tehettek volna ilyet, ha komolyan veszik azt a nyugati frank uralkodóval kötött megállapodást, amelyet Vajay Szabolcs feltételezett. Valójában minden az ellen szól, hogy Lajos

¹¹⁶ Alighanem 937-ben került sor a Reims közelében fekvő apátság, Saint-Thierry dulására is, ám erről csak Flodoard *Historia Remensis Ecclesiae* című művéből értesülünk. Flodoard HRE 130–131. o.

¹¹⁷ Flodoard *Annales*, 65–68. o. – Fismes 935-ben reimsi tartományi zsinat helyszíne volt. Flodoard HRE 417. o. Verzyt Artold reimsi érsek szervezte újjá, amit Lotár nyugati frank király 955-ben hagyott jóvá. A királyi oklevél szerint az újabban kanonokok által benépesített apátság *vetustate temporis deficiente, cultu iustitie pene ad nihilum usque deducto* – vagyis őseinket annak ellenére sem említi, hogy Flodoardtól bizonyosan tudjuk: a magyarok itt jártak. *Actes de Lothaire et de Louis V.* 13–15. o., №. 6. Ebből is látszik, hogy nem lehet messzemenő következtetéseket levonni abból, hogy a kalandozóokra történő utalások hiányoznak a korabeli oklevelek *narratió*iból.

¹¹⁸ Flodoard HRE 155. o., 34. jegyz.

¹¹⁹ Flodoard *Annales*, 32–33. o.; Jacobsen 1978. 21–22. o.

¹²⁰ Flodoard *Annales*, 51. o.

¹²¹ Flodoard *Annales*, 64. o.

¹²² Jacobsen 1978. 27–28. o.

¹²³ Flodoard *Annales*, 75. o.

király a magyarok segítségét kérte volna. Ebben az esetben ugyanis Vermandois grófjának birtokait kellett volna megtámadniuk, nem pedig a hűséges Artoldét; ha valaki – a feldúlt helyszínek elhelyezkedéséből ítélve – valóban megbízhatta a magyarokat, az éppen a bajkeverő Heribert gróf, a reimsi érsek esküdt ellensége volt.

A magyar hadjáratról birtokunkban lévő egyéb mozaikok sem illeszkednek Vajay elméletébe. Kései források szerint a mieink hamarosan Neustriai Hugó grófságába, Orléans közelébe érkeztek, s itt egy csetepaté során kioltották Ebbónak, Déols urának életét.¹²⁴ Ebbo az aquitániai herceg, III. Vilmos hűbérese volt, akinek IV. Lajos trónra lépését követően néhány évig le kellett mondania poitiers-i grófságáról Neustriai Hugó javára.¹²⁵ A magyarok talán Hugó oldalán avatkoztak be a nagyhatalmú Robertida és Aquitániai Vilmos konfliktusába, s Ebbo esetleg e segítségnyújtás áldozata lett? Erre aligha tudunk felelni. Őseink később mindenestre Orléans-tól délre is felbukkannak: Flodoard szerint a bouvancourt-i pap Bourges (*pagus Biturigense*) közelében szabadult ki a rabságból,¹²⁶ s talán a magyaroktól való félelemnek tulajdonítható az is, hogy a várostól nyolcvan kilométerre, nyugatra található Indre-parti Szent Genulphus-monostor (Saint-Genou) lakói névadójuk ereklyéit átköltöztették a biztonságosabb Loche-ba, ami szintén az említett folyó mellett található.¹²⁷ A *sens-i Annales Sanctae Columbae* szerint Aquitániában, a reichenauai évkönyvirodalom szerint az óceán partján is kalandoztak ebben az évben a magyar hadak.

Létezik még egy körülmény, ami arra utal, hogy a magyar seregektől való félelem gyökeret vert Aquitánia földjén is – alighanem azért, mert valóban valós fenyegetést jelentettek. A híres *Deprecatio Mutinensis (ab Ungarorum nos defendas iaculis...)* az egyéb forrásokkal is igazolható Modena-környéki dúlások nyomát őrzi, míg egy Ábrahám freisingi püspökhöz köthető X. századi liturgikus kéziratban (München, Staatsbibliothek, Clm. 27 305.) megőrzött litánia (*ab incursione alienigenarum lib[era nos Domine]*) minden bizonnyal az ismert freisingi magyar pusztításokkal áll összefüggésben.¹²⁸ Éppen így feltételezhető – miként Stefan Albrecht utóbb felhívta rá a figyelmet –, hogy valós magyar jelenlét ihlette azt a li-

¹²⁴ Két XII. század második felében alkotó történetíró, a clunyi szerzetes Richard de Poitiers (†1174 k.) és a premontrai kanonok Robert d'Auxerre (†1212) is megemlékezik az eseményről. Bár csak az utóbbi hivatkozik rá, valószínűleg mindketten – egymástól függetlenül – egy azóta elveszett *Translatio Sancti Gildasi* című munkából merítettek. *Lot* 1907. 265–266. o. Ebbo haláláról Richard őrzött meg több információt; eszerint Déols ura akkor keveredett csetepatéba a magyarokkal, amikor megkísérelt átkelni a Loire-folyón; majd Szent Ányos orléans-i templomában temették el: „Cuius [sc. Ludovici IV – B. D.] anno secundo Ungri Franciam Burgundiam Aquitaniam populari coeperunt. Quos Ebbo nobilis Bituricus, fundator Dolensis coenobii, Ligerim Aurelianis transire coegit, et ibi vulneratus ad mortem obiit, in Ecclesia Sancti Aniani sepultus, sicut in translatione Sancti Gildasii reperitur.” *Richard de Poitiers Chronica*, 28. o.

¹²⁵ *Kienast* 1968. 79. o.

¹²⁶ *Flodoard Annales*, 67–68. o.

¹²⁷ A bizonytalanságot az okozza, hogy az elbeszélés első felbukkanásakor, a XI. század elején íródott *Vita et miracula Sancti Genulphi* (BHL 3357) vonatkozó helyén nem a magyarok, hanem a normannok elől menekítik a szent testét Loche-ba, majd egy másik alkalommal *quadam hostium persecutione* Palluau-ba. *Vita et miracula S. Genulphi*, 455. o. – Azt, hogy mindkét alkalommal a magyarok közelsége rémítette meg a szerzeteseket, csupán a valamivel később keletkezett *Miracula Sancti Genulphi* (BHL 3359) írja. *Miracula S. Genulphi*, 467. o. A BHL 3357 szerint a visszaköltözés Helias apát idején történt, akit még ismertek a BHL 3359 szerzőjének idősebb kortársai. Helias ezek szerint a X. század második felében működött. Mivel a normannok is sokszor fenyegették ezt a vidéket, igen nehéz eldönteni, hogy őmiattuk vagy a kalandozó magyarok miatt fogták menekülőre Saint-Genou szerzetesei, ám a környék pusztításáról szóló értesülés aligha légből kapott. A monostor korai történetének forrásairól lásd: *Oury* 1978. 289–316. o.

¹²⁸ *Kellner* 1997. 48. o.

moges-i himnuszt is, amely ugyancsak a kalandozókra utal.¹²⁹ A liturgikus költemény szövege minden bizonnyal a X. század első felében keletkezett a püspöki székhely Szent Martialisnak szentelt apátságában, a kéziratban (Párizs, BnF lat. 1240.) olvasható *laudes regiae* (65^r–66^r), azaz a benne említett méltóságviselők hivatali idejének tanúsága szerint éppen a 930-as években.¹³⁰ A X. századi – talán éppen a 937. évi kaland hatása alatt íródott – limoges-i himnusz (93^r) arról tanúskodik, hogy a Nyugati Frank Királyság délnyugati régiójában is eleven volt a kalandozóktól való félelem – még ha e tájékon nem is szerezhettek oly rendszeres közvetlen tapasztalatokat, mint a fresinigiek, vagy olyan intenzív benyomásokat, mint 900-ban Modena környékének lakói.

---

¹²⁹ *Albrecht* 2014. 37. o., 63. jegyz. Albrecht helyesen vette észre, hogy a himnusz a magyar fenyegetést a királyságban uralkodó széthúzással hozta összefüggésbe: „Iube, redemptor omnium, / Hungrorum mala conteri. / Et laude tui nominis / Nos solve a periculis. / Discordes ad concordiam / [Tu] revocare digneris, / Ut pax per omne seculum / Sit laus in ore pauperum.” A matutinumkor mondott zsolozsmaszöveg kiadását lásd: *Thesaurus Hymnologicus H. A. Daniels* I. 95–96. o.

¹³⁰ *Lipphardt* 1981. 374. o. Létezik olyan vélekedés is, mely szerint a himnuszt fenntartó kéziratot nem ekkor, hanem a XI. század első éveiben másolták. A kézirat egyébként két részből áll: himnusunk a korábban keletkezett troparium-hymnariumban olvasható, míg a második egységben XI–XII. században másolt hagiografikus szövegeket találunk. *Poulin* 2006. 72. o. A kódex a világhálón is elérhető: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b6000528g/f195.item>; a letöltés időpontja: 2016. július 1.

A KALANDOZÁSOKRA VONATKOZÓ EGYKORÚ KÚTFŐK

ELBESZÉLŐ FORRÁSOK

IX–X. századi évkönyvek

Az *Annales Bertiniani*

A Karolingok és a Nyugati Frank Királyság IX. századi történetének legfontosabb kútfője az *Annales Bertiniani* néven ismert évkönyv.¹³¹ Az évkönyvirodalom többi képviselőjéhez hasonlóan ez a munka sem egyetlen író alkotása, az *Annales* szerzőihez és írói műhelyükhöz azonban szerencsés módon különösen közel férközhetünk. Az évkönyv legkorábbi része a 830-ban megszakadó *Annales Regni Francorum*, vagyis a Jámbor Lajos császár közvetlen környezetében, a frank királyi kápolnában Hilduin saint-denis-i apát útmutatása mellett vezetett hivatalos feljegyzések szerves folytatása.¹³² Első név szerint ismert írója a hispán származású Prudentius troyes-i püspök, aki a palotakápolnában teljesített szolgálat jutalmául nyerte el főpapi címét, s alighanem magával vitte új székhelyére az *Annales Regni Francorum* 830. évet követő folytatásának egyik kéziratát, az *Annales Bertiniani* magját. A Prudentius rendelkezésére álló redakciót őrizhette meg egy XII. századi metzi kézírattörredék (M), amely 830 és 837 közötti eseményeket tárgyal.¹³³ Az annalista 843-tól kezdve érkezhetően távol került az események centrumától, a királyi udvartól, s munkája aligha nevezhető hivatalos évkönyvnek; e benyomást nem csak a partikulárisabb hírek erősítik meg, hanem a személyesebb hangvétel is. A 850-es években II. (Kopasz) Károly nyugati frank királlyal szemben megfogalmazott kritikák ugyancsak arra vallanak, hogy Prudentius nem kortársainak, hanem az utókornak szánta feljegyzéseit.¹³⁴

Prudentius 861-ben hunyt el, s ingóságai az uralkodóhoz kerültek. E hagyatékban bukkant rá a királyhoz közel álló Hinkmár reimsi érsek Prudentius történeti feljegyzéseire. Mindez a kiterjedt levelezést hátrahagyó főpap egy 866-ban írt *epistolájából* derül ki, ami egyben Prudentius szerzőségének egyetlen forrása is. A levél címzettje Egilo sens-i érsek, aki korábban Prüm és Flavigny apátja volt, s új hivatalát 865-től viselte. Hinkmár úgy döntött, hogy folytatja elődje munkáját, s mivel a 866. évi levél szerint Egilo is tanúja volt, amikor a reimsi érsek elkérte a királytól Prudentius kéziratát, így némi joggal feltételezik, hogy Hinkmár 865-ben vette fel a fonalat, s a 861-től 865-ig terjedő részeket utólag vetette pergamenre.¹³⁵ Noha Hinkmár közelebb állt az udvarhoz, mint a troyes-i püspök, az általa írt bejegyzések

¹³¹ Kiadásai: MGH SS I. 423–515. o.; *Annales Bertiniani*. Legújabb kritikai *editiója*: *Annales de Saint-Bertin*. Éd. Félix Grat – Jeanne Viellard – Suzanne Clémencet. Paris, 1964.

¹³² Nelson 1991. 6–7. o.

¹³³ Berlin, Staatsbibliothek, Meerman. Lat. 141.; Nelson 1991. 15. o.

¹³⁴ Nelson 1991. 7–9. o.

¹³⁵ Nelson 1991. 10. o.

mégis nélkülözik a hivatalos jelleget; noha a reimsi érsek jól értesültsége imponáló, ő sem hallgatta el elmarasztaló véleményét az uralkodóval szemben. Az évkönyv 882-ben, Hinkmár érsek halálának évében fejeződik be.

Hinkmár kéziratának egy másolata valamikor a X. században kerülhetett az arrasi Vedastus-monostor könyvtárába. Az évkönyv szövegét lemásolták, s az *Annales Regni Francorum*, valamint a 873-ban kezdődő arras-i évkönyv közé illesztették. E nagy történeti témájú kompilációról több másolat is készült: egy töredékes XI. századi kéziratát ma Douai-ban őrzik (D, Douai, Bibliothèque publique 795.), ám e verzióban az *Annales Bertiniani* szövege a 845. évet követően csak nagyon csonkán áll rendelkezésre. Egy másik XI. századi másolat Szent Bertinus saint-omeri monostorában került elő (O, Bibliothèque municipale 706.), s e legteljesebb változat szolgált a későbbi kiadások alapjául. A saint-omeri kéziratról újabb másolat készült, ugyancsak a XI. században (B, Brüsszel, Bibliothèque Royale 6439–6451.).¹³⁶

René Poupardin 1905-ben adott hírt egy újabb kézirat (C, Párizs, BnF Mélanges Colbert 46., fol. 283–313.) felbukkanásáról, amely az MGH sorozatában többször is napvilágot látó évkönyv újabb kritikai kiadását tette szükségessé.¹³⁷ A szöveg tanút 1638-ban küldte el Jean Bolland a forráskiadó André Duchesne-nek, ám ő nem használta fel a szöveget az *Annales Bertiniani* 1641. évi kiadásához, mivel vélhetően az évkönyvnek nevet adó saint-omeri monostor kéziratát ítélte jobbnak. Ma már tudható, hogy – noha csak a 839 és 863 közötti évek krónikáját tartalmazza – a XVII. századi másolat mégis sokkal jobb szöveget őrzött meg a XI. századi másolatoknál, s többletei hozzásegítenek az évkönyv létrejöttének alaposabb megismeréséhez is. A Bolland-féle másolat szerint az eredeti – ma lappangó – kézirat írója a lap szélén megjegyzést tett a 859. évnél, épp ott, ahol Prudentius I. Miklós pápa predestinációra vonatkozó állítólagos nézeteit dicsérte: „Hic Prudentius episcopus de Nicolao scripsit, quod ut fieret, voluit; sed quia factum fuerit, verum non dixit.”¹³⁸ A kritikus megjegyzés azt a vitát idézi fel, amely a IX. század derekán az eleve elrendelésről folyt a Karoling utódállamokban. A kettős predestináció tanának legfőbb hirdetője egy orbais-i szerzetes, Gottschalk volt, aki szerint az emberiség egy részét Isten kárhozatra, míg a másikat üdvösségre szánta. Az eretnek tanok képviselőjének legkérelhetlenebb ellenfele éppen Hinkmár érsek volt, aki több művében is elítélte Gottschalk nézeteit. Poupardin megfigyelése szerint igencsak valószínű, hogy a lapszéli jegyzet magától Hinkmártól ered, már csak azért is, mivel annak stílusa Hinkmár már ismert kommentárjainak megfogalmazását idézi.¹³⁹ A fent elmondottak kétségtelenül nagy jelentőségű következtésre adnak lehetőséget: a jobb szövegállapot és az évkönyv másolójával azonos kéztől lejegyzett marginális komolyan felveti azt a lehetőséget, hogy a C szövegét Hinkmár saját autográf kéziratáról másolták.

Azért kellett elidőznünk ilyen hosszan az *Annales Bertiniani* kézirati hagyományánál, mivel a XVII. századi másolatnak van némi jelentősége az évkönyv által fenntartott magyar vonatkozású híradás értékelésére nézve is. Történetírásunk régi megállapítása, hogy Hinkmár reimsi érsek volt az első európai, aki hírt adott a Keleti Frank Királyságba kalandozó magyarokról (862).¹⁴⁰ E jelentős tudósítás hiteléről azonban nincs mindenki meggyőződve; erről tanúskodik az a vita is, amely Róna-Tas András és Makk Ferenc között zajlott le az *Aetas*

¹³⁶ Nelson 1991. 15–16. o.

¹³⁷ Poupardin 1905. – A ma is mérvadó kritikai kiadás végül 1964-ben jelent meg Párizsban.

¹³⁸ Poupardin 1905. 400. o.

¹³⁹ Uo.; Nelson 1991. 10–11. o.

¹⁴⁰ Annales Bertiniani, 60. o.

című folyóirat hasábjain 1998-ban. Róna-Tas gyanakvással töltötte el, hogy az *Ungri* népnév ilyen korán felbukkan a nyugati elbeszélő forrásokban, miközben a fél évszázaddal később alkotó Regino prümi apát azelőtt ismeretlen népnék minősíti elődeinket.¹⁴¹ A turkológus felelevenítette Mátyás Flórián nézetét, amely szerint a kérdéses passzus csupán a X. században, a saint-omeri redakcióba került be, így az aligha tarthat számot hitelre a IX. századi magyar történelemre nézve.¹⁴²

A kérdéses szövegrészlet – miként Róna-Tas András megfigyelte – valóban szerepel a XVII. századi másolatban. A másolat jelentősége azonban elkerülte Róna-Tas figyelmét, így az a tény is, hogy a C a saint-omeritől teljesen különböző hagyományt őrzött meg. Az, hogy a magyarokra vonatkozó részlet mindkét hagyományban fennmaradt, már önmagában kizárja, hogy Saint-Omerben történt a feltételezett interpoláció; az a nem éppen alaptalan feltételezés pedig, amely szerint C Hinkmár saját kéziratán alapszik, alapjaiban cáfolja az említett interpoláció lehetőségét. S hogy miért maradt Hinkmár híradása mégis elszigetelt? Erre meggyőző feleletet ad az *Annales Bertiniani* szerény – a XI. században már be is fejeződő – kézirati hagyománya, s az a már érintett tény, hogy az évkönyv nem hivatalos, hanem magánhasználatra készült.

Az Annales Fuldenses

A *Fuldai Évkönyv* néven ismert történeti munka a Keleti Frank Királyság IX. századi történeti munkájának legértékesebb forrása.¹⁴³ Az elbeszélő kútfő, amelynek minden kéziratot figyelembevevő modern kritikai kiadása régi adóssága a történettudománynak, nem nélkülözi a megoldatlan filológiai problémákat – mint látni fogjuk, éppen a magyar vonatkozású záró bejegyzések kapcsán merül fel a legtöbb kérdés. A legutóbbi, 1891-ben megjelent kritikai *editió*t sajtó alá rendező Friedrich Kurze három szöveghagyományt különített el.¹⁴⁴ Az első 714-től 882-ig tart, s a szöveget fenntartó legkorábbi, XI. századi kézirat valószínűleg a wormsi székeskáptalan másolóműhelyében készült (ma az elzászi Sèlestadtban őrzik). E kódex fenntartotta a feltételezhető korábbi redakciók másolóinak – esetleg szerzőinek – nevét is: a 838. évnél a *huc usque Enhardus*, 863-nál a *huc usque Roudolfus* lapszéli jegyzet olvasható. Mindebből Kurze – történetíró elődei nyomdokain járva – messzemenő következtetéseket vont le: véleménye szerint *Enhardus* magával Einharddal, Nagy Károly krónikásával azonos, míg a második szerző nem más, mint a híres fuldai történetíró és teológus, Rudolf. Akár elfogadjuk e vitatható azonosítást, akár nem, az nem kétséges, hogy a 830-ig terjedő rész nem önálló munka, hanem korábbi évkönyvek kompilációja útján jött létre. 840-től kezdve a szöveg számos mainzi vonatkozású értesülést hordoz, amelyek nagy része Liutbert mainzi érsekkel és főkancellárral hozható összefüggésbe. A művet a keleti frank királyi kápolnához köthetnénk tehát, ha nem lenne olyannyira ellenséges III. (Vastag) Károly császárral szemben, aki 882-től haláláig keleti frank trónt is betöltötte.¹⁴⁵ A Károlyra vonatkozó elfogult híradások zöme már a második, 887-ig folytatódó szöveghagyományban található, amelyet egyetlen XI. századi kézirat (Bécs, ÖNB cod. 615.) képvisel.

¹⁴¹ Róna-Tas 1998. 222–223. o.; Makk 1998. 230–235. o.

¹⁴² Mátyás 1898. 7–11. o.

¹⁴³ Kiadása: MGH SS I. 343–415. o.; Annales Fuldenses.

¹⁴⁴ Kurze 1892. 85–96. o. A kéziratokról készült legutóbbi áttekintés: Reuter 1992. 2–4. o.

¹⁴⁵ Reuter 1992. 8. o.

A magyar szempontból érdeklődésre számot tartó híradások kivétel nélkül a harmadik, legnépesebb kéziratcsaládban olvashatóak. Lehetséges, hogy a legrégebbi szöveggyűjtő, a lipcsei Universitätsbibliothekban őrzött IX. századi niederaltaichi kódex (Rep. II 4° 129a) autográf, legalábbis ami az utolsó bejegyzéseket illeti: 896-ig egyetlen kéz másolta, ám 897-től újabb írnokok írása bukkan fel, s a sűrű kommentárok és javítások a letisztázatlanság érzetét keltik.¹⁴⁶ Nehéz eldönteni, hogy hol kezdődik az önálló – a kézirat provenienciája alapján bajorországi, valószínűleg éppen niederaltaichi – folytatás: ugyan 882-től szövege független a második szövegcsoporthoz, ám egy a 893. évnél feltűnő olvasati hiba (*Auguste Vindelice* helyett *Auguste videlicet*) miatt joggal feltételezhető, hogy a másoló legalább eddig a pontig mintakézirat alapján dolgozott. Úgy tűnik, hogy a 890-es évek első feléből származó híradások Arnulf keleti frank király környezetéből – talán Regensburgból – származnak. A lipcsei kézirat sajnos csonka: a kódexet alkotó tíz – egyenként nyolc lapból álló – füzetből a negyedik, a hatodik és a hetedik elveszett, míg a kilencedik füzetből a legelső négy lap (a 894–895. évek krónikája) hiányzik; az utolsó füzetből pedig épp azok a lapok kallódtak el, amelyeken egykor a szöveg befejeződött, így az Ennsburgi végvár 900. évi felépítéséről és a magyarok 901. évi karintiai hadjárataról szóló beszámoló sem itt, sem a niederaltaichi kódexről Aventinus számára készült XVI. század eleji másolatban (München, Staatsbibliothek, Clm. 966.) nem olvasható – a csonkulás bizonyosan a középkor századaiban történt tehát.¹⁴⁷ A harmadik kéziratcsalád szövege csak két kódexben áll rendelkezésünkre hiánytalanul, s a lipcsei mellett csak ezek tartalmazzák a magyar szempontból sorsdöntő 890-es évek történelmét. Az egyiket közülük talán Trierben másolták a XI. században (Bécs, ÖNB cod. 451),¹⁴⁸ míg a másik XII. századi, s esetleg Mainzhoz köthető (Brüsszel, Bibliothèque Royale, ms. 7503–7518.).

Az *Annales Fuldenses* nélkül alig sejtenénk valamit a Kárpát-medencei honfoglalást kísérő fegyveres konfliktusokról. Évkönyvünk tudósít Arnulf király és a magyarok Svatopluk morva fejedelem ellen irányuló 892. évi szövetségéről éppúgy, mint a morvák oldalára állt magyarok Karoling Pannóniát feldúló hadjárataról két évvel később.¹⁴⁹ Innen értesülünk a honfoglalás egyik kulcseményéről, a bolgárok elleni, vereséggel végződő magyar hadjárataról, amelyről az évkönyv két ízben is hírt ad: előbb szűkszavúan 895-nél, majd részletesen a 896. esztendő alatt.¹⁵⁰ A második elbeszélés forrása vélhetően Leó bizánci császár 896-ban Regensburgba küldött követe, Lázár püspök volt, akiről ugyancsak az *Annales Fuldenses* ad hírt.¹⁵¹ A bolgár–magyar összecsapások bizonyára nem csak az Al-Dunánál zajlottak, hanem

¹⁴⁶ A kézíratról részletesen: *Kurze* 1892. 92–96. o.

¹⁴⁷ Aventinus kézírata online is tanulmányozható: <http://daten.digital-sammlungen.de/-db/0009/bsb00090858/images/>; a letöltés időpontja: 2017. január 4.

¹⁴⁸ A kódex digitális mását lásd: http://archiv.onb.ac.at:1801/view/action/nmets.do?DOCCHOICE=5012479.xml&dvs=1483541842661-859&locale=en_US&search_terms=&adjacency=&VIEWER_URL=/view/action/nmets.do?&DELIVERY_RULE_ID=1&divType=&usePid1=true&usePid2=true&COPYRIGHTS_DISPLAY_FILE; a letöltés időpontja: 2017. január 4.

¹⁴⁹ Az évkönyvíró Pannóniát a Duna-folyón túli (*ultra Danubium*) területként írja le, ami a folyó bal partján található Regensburgból és Niederaltaichból nézve természetes is. *Annales Fuldenses*, 125. o. Kristó Gyula ezzel szemben – helytelenül – a Kárpát-medence keleti felét, a Dunától keletre eső vidéket értette a meghatározáson. *Kristó* 1980. 157. o.

¹⁵⁰ *Annales Fuldenses*, 126., 129–130. o.

¹⁵¹ *Dümler* 1888. 2. 451. o.; *Pauler* 1900. 150. o., 61. jegyz.

a folyó felsőbb, a Karoling Pannónia határához közelebb eső szakaszán is jogos aggodalmat keltettek – legalábbis ezzel magyarázza a *Fuldai Évkönyv* azt a tényt, hogy Arnulf Pannónia és Mosaburg védelmét szláv hűbéresére, Braszlávra bízta.¹⁵²

Az *Annales* önálló forrása a 899–900. évi itáliai hadjáratnak: egyedül itt olvassuk, hogy Berengár király húszezer katonáját veszttette el a brentai ütközetben, akárcsak azt, hogy a hadjárat végeztével a kalandozók azon az úton tértek vissza, amelyen jöttek. Ebben a mondatban (*ipsi namque eadem via, qua intraverunt, Pannoniam ex maxima parte devastantes regressi sunt*)¹⁵³ értelmezési nehézség rejlik: vajon őseink már Pannóniába tértek vissza, miközben mindenfelé pusztítottak vagy hazatérésük közben dúlták fel Pannónia vidékét? A modern fordítások közt mindkét értelmezésre találunk példát.¹⁵⁴ A probléma tétje nem kevesebb, mint Pannónia magyar megszállásának datálása: az első átültetés alapján ugyanis kézenfekvő lenne, hogy erre már az itáliai hadjárat előtt, tehát valamikor 896 és 899 között sor került, míg a második lehetőség esetén nem volna szükségszerű, hogy a hazaút során kifosztott Pannóniát a honfoglalók már korábban is birtokolták.

Nyelvtani szempontból elvileg megengedhető lenne az a fordítás, amelyik a visszatérés célpontjának Pannóniát teszi meg. Az *Annales Fuldenses*-ben ugyanis találunk arra példát, hogy nem csak városok, hanem tartományok és országok nevei is *locativus*ba kerülnek.¹⁵⁵ Ami a történeti érveket illeti, Braszláv és Mosaburg sorsáról az *Annales Fuldenses* hallgatásba burkolózik –, ám mivel a 900. év első felében írt Theotmar-levél nem említi, hogy a magyarok birtokba vették volna a sokat szenvedett Pannóniát, így némi alappal feltételezhető, hogy a végérvényes megszállásra éppen ebben az időben került sor.¹⁵⁶ Ezt látszik alátámasztani Hermann von Reichenau XI. századi krónikája is, amely – miként később látni fogjuk – a IX–X. századi évkönyvirodalomból, nem egyszer pedig elveszett *annales*ekből táplálkozik. Hermann alaposan kijegyzetelte a *Fuldai Évkönyvet*, s önálló hírmorzskákat is fenntartott az évkönyvünkre visszavezethető információk között. Krónikájában a 900. évnél – az *Annales Fuldenses*-ből származó más hírek mellett – a következő olvasható: „Item Pannonias depopulatas occupant [sc. Ungarij].”¹⁵⁷ Ha mást nem is, a kérdéses mondat annyit biztosan elárul, hogy a XI. században a *Fuldai Évkönyv* híradását úgy értelmezték – kétségtelenül helyesen –, hogy a magyarok 900-ban szállták meg Pannóniát.

Az természetesen aligha kétséges, hogy a magyaroknak már 900 előtt is szabad átvonulásuk volt Pannónián és/vagy az ugyancsak Karoling fennhatóság alatt álló Dráva–Száva közén – enélkül ugyanis aligha nyílhatott volna meg az Itáliába vezető út. Az utóbbi területet 884-től Arnulf szláv hűbérese, Braszláv ellenőrizte – az előbbit pedig Mosaburggal együtt 896-ban

¹⁵² „Stipantibus denique isdem in partibus inter se conflictibus imperator Pannoniam cum urbe Paludarum tuendam Brazlavoni suo in id tempus commendavit.” *Annales Fuldenses*, 130. o.

¹⁵³ *Annales Fuldenses*, 134. o.

¹⁵⁴ „Azok pedig ugyanazon az úton, amelyen benyomultak, nagy területen pusztítva visszatértek Pannóniába.” (*Géczi Lajos* fordítása) HKÍF 192. o. „Azok pedig ugyanazon az úton tértek vissza, amelyen jöttek, elpusztítván Pannónia nagy részét.” (*ifj. Horváth János* fordítása) MEH 203–204. o. „Auf demselben Wege nun, auf dem sie gekommen waren, zogen sie auch zurück, Pannonien zum größten Theil verwüstend.” *Rehdantz* 1852. 138. o. „They came back by the same way by which they had come, and returned home after destroying a great part of Pannonia.” *Reuter* 1992. 141. o.

¹⁵⁵ „Mediante vero quadragesima rex Pannoniam proficiscens generale conventum cum Zwentibaldo duce loco, quem vulgo appellatur Omuntesperch, habuit.” *Annales Fuldenses*, 118. o.

¹⁵⁶ Utóbb Liutprand is erre az évre tette a bajor végek vesztét – igaz, ő úgy tudta, hogy a Morva Fejedelemség elfoglalására is ebben az évben került sor (*Liutprand* *Antapodosis*, 36. o.). *Györffy* 1984. 601. o.

¹⁵⁷ *Hermann Chronicon*, 111. Lásd: *Pauler* 1900. 158. o., 72. jegyz.

bízta rá a császár.¹⁵⁸ A kérdés csak az, hogy a magyarok e szabadságot az Arnulffal kötött állítólagos szövetségüknek köszönhették-e – a Theotmar-levéiben olvasható morva vádak szerint ugyanis a bajorok küldték Itáliára a magyarokat –, vagy annak, hogy már korábban erőszakkal birtokba vették a fenti területek (Pannónia, Dráva–Száva köze) bármelyikét. Az ímént láttuk, hogy nincs okunk megkérdőjelezni Pannónia megszállásának hagyományos 900. évi dátumát, a Dráva–Száva köze elfoglalásának idejére pedig sajnos nem rendelkezünk adatokkal. Az Arnulffal kötött szövetség kérdésében ellenben állást foglalhatunk.

Bár Vajay Szabolcs és Györffy György nyomán erősen megkapaszkodott történeti irodalmunkban, korántsem lehetünk teljességgel meggyőződve arról, hogy a meggyanúsított fél által felidézett morva vádak igazak voltak, s a magyarok valóban Arnulf zsoldjában támadtak Itáliára.¹⁵⁹ A Theotmar-levél kétségtelenül azt sejteti, hogy az állításnak volt némi alapja, hiszen a salzburgi érsek annyit elismert, hogy ajándékokat adott a magyaroknak, hogy üldözéseiktől megszabaduljanak.¹⁶⁰ Megengedhető tehát, hogy a megszarolt, sarcfizetésre kötelezett határvidék biztosította a szabad átkelést Itália felé. Roppant kétségesnek tűnik azonban az a nézet, mely szerint a súlyos beteg, ám itáliai hatalmára féltékeny Arnulf császár szövetséget kötött volna a magyarokkal, s kifejezetten Berengár király ellen bérelte volna fel a kalandozókat. Az utókor – köztük a legnagyobb hatású Liutprand, aki részletesen tárgyalja Arnulf és Itália viszonyát – csak azzal vádolta Arnulfot, hogy a pogány magyarokat a morva I. Svatopluk ellen segítségül hívta;¹⁶¹ Itáliával kapcsolatban ilyesmi azonban fel sem merül, noha a történetíró szót ejt az itáliai katasztrófa előzményeiről is. Alig hihető, hogy a magyarok által felperzselt itáliai Pavia szülötte, az éles nyelvű Liutprand elmulasztotta volna Arnulf fejére olvasni, hogy rászabadította Itáliára a kalandozókat, ha komolyan felmerült volna ilyen gyanú. Ami a Theotmar-levelet illeti, abból egyaránt következtethetünk egy Pannónia elfoglalásának előestéjén fennálló magyar–bajor, s egy ugyanekkor érvényben lévő magyar–morva szövetségre, hiszen a salzburgi érsek ugyanazzal vádolta meg a morvákat, amivel azok a bajorokat – általában azonban csak a morvák vádjait szokás figyelembe venni.¹⁶²

¹⁵⁸ *Annales Fuldenses*, 113., 130. o.

¹⁵⁹ Vajay 1968. 27. o.; Györffy 1977. 132. o. Kristó Gyula is elfogadta a szövetség létét, ám némileg óvatosabban csak azt vélelmezte, hogy Arnulf Pannónia megmentése érdekében küldte a magyarokat Itáliába. Kristó 1980. 207. o.

¹⁶⁰ *Theotmar-levél*, 148–150. o.

¹⁶¹ „Arnulfus interea, earum que sub Arcturo sunt gentium rex fortissimus, cum Centebaldum Maravanorum ducem, quem supra memoravimus, sibi viriliter repugnantem debellare nequiret, depulsis his, pro dolor, munitissimis interpositionibus, quas vulgo clusas nominari prediximus, Hungariorum gentem cupidam, audacem, omnipotentis Dei ignaram, scelerum omnium non insciam, cedis et rapinarum solummodo avidam, in auxilium convocat; si tamen auxilium dici potest, quod paulo post eo moriente cum genti sue tum ceteris in meridie occasuque degentibus nationibus grave periculum, immo exitium fuit.” *Liutprand* Antapodosis, 15. o.

¹⁶² A bajorok és a morvák közti békétlenség tüzeire csak olaj volt, hogy a morva fejedelmek a *Marcha Orientalis* régi urait – Arnulf ellenségeit –, Aribót és fiát, Isanrichot pártfogolták. Miután 899-ben Arnulf kisotromolta menedékhelyéről, a Duna-parti Mauternből, Isanrich II. Mojmírhoz szökött, s a morva fejedelem segítségével visszafoglalta alsó-ausztriai grófságát. Györffy György úgy vélte, hogy a morvák ekkor – 899 és 900 fordulóján – Felső-Pannóniát is elfoglalták, ahonnan alighanem Braszlávnak – Györffy szerint a magyarok szövetségésének – is menekülnie kellett. Következtetése alapja a Theotmar-levél volt, amelyet Györffy úgy értelmezett, mint ami Pannóniát illetően csak a morvák pusztításáról szól, amely ha „javarészt Svatopluk 894 előtt kalandozásai és a 894-ben általa behívott magyarok rovására írandó is, hozzájárultak ehhez a 899–900. évi morva-bajor harcok.” Györffy 1984. 601. o. Theotmar érsek megfogalmazása azonban inkább azt támasztja alá, hogy magyarokkal összeszövetkező morvák (*ipsi Ungariorum non modicam multitudinem ad se sumpserunt*) nem egyedül, hanem a kalandozókkal együtt pusztították el Pannóniát, még az itáliai hadjárat előtt. *Theotmar-levél*, 150. o. Persze ezzel az előadással kapcsolatban ugyanolyan kétségeink fogalmazódhatnak meg, mint a bajor–magyar

A 900. esztendő eseményeiről szóló bejegyzésben a Duna két partján Linzig előrenyomuló magyarok felemás sikert hozó hadjáratáról olvasunk az *Annales Fuldenses*ben – ezúttal a kalandozók az általuk már bizonyosan meghódított Pannóniába, a sajátjukba térnek vissza.¹⁶³ Ugyanitt az évkönyvíró Liutpold bajor őrgrof határvédelmi erőfeszítéseinek is emléket állít. Később látni fogjuk, hogy az évkönyv szövegének megfogalmazása e helyen meglepő hasonlóságot mutat a keleti frank királyi kancellária egy 901-ben kelt oklevelével, amely ugyancsak említi Ennsburg kiépítését – a párhuzam a királyi okleveladó-hivatal és a keleti frank évkönyvirodalom szoros kapcsolatát veti fel.

A 901. évről szóló beszámoló már csak abban a két, Bécsben és Brüsszelben őrzött kéziratmásolatban olvasható, amelyek hiánytalanul fenntartották az *Annales Fuldenses* szövegét. A bejegyzés szövege azonban e másolatokban sem mentes a problémáktól. Beszámolót olvashatunk egy regensburgi közgyűlésről (*placitum generale*), ahol megjelentek a morvák követői (*missi Marahavorum*), hogy békét kérjenek a bajoroktól. Ezután a keleti frank követek, Richarius passauai püspök és a vélhetően svábföldi eredetű Ulrich *comes* Moráviában is megpecsételte a békét, amit kétségtelenül az előző évi magyar foglalások kényszerítettek ki a 900-ban még élesen szemben álló felek között. A keleti frank követek esküvel kötelezték magukat „annak a fejedelemnek” (*ipsum ducem... constrinxerunt*) és minden főemberének, hogy a Bajorországban megkötött béke feltételeihez tartják majd magukat.¹⁶⁴ Bár egyértelmű, hogy kire utal az *ipsum ducem* szókapcsolat, II. Mojmír morva fejedelemről legutóbb oldalakkal korábban, még a 898. esztendőnél tett említést az évkönyv;¹⁶⁵ feltételezhető tehát, hogy a szöveg egykor bővebb volt, s talán a morva fejedelemről is több állt itt valaha, mint a bécsi és brüsszeli kéziratokban.

Ugyancsak erre utalhat a következő mondat, amely nem kevés fejtörést okoz fordítóinknak: „Interdum vero Ungari australem partem regni illorum Caruntanum devastando invaserunt.”¹⁶⁶ Az bizonyos, hogy a magyarok előzönlöttek egy ország déli részét, de hogy ez a terület milyen kapcsolatban áll az *illorum* személyes névmással és a *Caruntanum* alakkal, első pillantásra nem egyértelmű. Boba Imre úgy vélte, az *illorum* és a *Caruntanum* alakok tartoznak össze (*azoknak a karantánoknak az országa*), mivel az utóbbit egy *Caruntanes* népnév *genitivus*ának gondolta. Boba azt is észrevette, hogy grammatikai szempontból az *illorum* csak az előző mondatban említett morvákkal (*missi Marahavorum*) egyeztethető össze. Ezek

---

szövegre vonatkozó morva vádakkal szemben, miközben azt sem tudhatjuk pontosan, hogy Pannónia melyik pusztításáról van szó – lehetséges, hogy Theotmar a 894. évi pannóniai magyar támadásra utalt, ám nem kizárható – mint Györffy is feltételezte –, hogy a szerző közvetlen élmény, egy sajnos más forrásból nem ismert, 896 és 900 közti magyar–morva betörés hatása alatt vetette pergamenre sorait. Annyi bizonyos, hogy egykorú forrásainkból nem olvasható ki az, hogy az Isanrich segítségére siető II. Mojmír Pannóniát is elfoglalta volna, s így azt a magyarok végül a morvaktól hódították volna el – már csak azért sem, mert II. Mojmír Moráviája 899–900-ban szüntelenül harcban állt a Csehország felől támadó bajorokkal, s így Pannónia megszállására se igen lehetett szabad katonai kapacitásuk. *Annales Fuldenses*, 132–134. o.

¹⁶³ „Ungari... redierunt, unde venerant, ad sua in Pannoniam.” *Annales Fuldenses*, 134. o.

¹⁶⁴ *Annales Fuldenses*, 135. o.

¹⁶⁵ *Annales Fuldenses*, 131–132. o.

¹⁶⁶ Ahány fordító, annyi féle értelmezés: „A magyarok megtámadták a karantánok országának déli részét.” (Gézi Lajos fordítása.) HKÍF 193. o. „A magyarok helyell-közzel pusztítva megrohanták a karantán bajorok országának déli részét.” (ifj. Horváth János fordítása.) MEH 204. o. „Inzwischen waren die Ungarn in den südlichen Theil des Reiches eingedrungen und verwüsteten Caruntanum [Kärnten].” *Rehdantz* 1852. 139. o.; „In the meantime, however, the Hungarians laid waste Carinthia and invaded the southern part of their [the Moravians] kingdom.” *Reuter* 1992. 142. o.

alapján arra jutott, hogy az *illorum Carantanum* valójában a déli Morávia lakóit jelölte, mivel a karantán népvétet – egyfajta gyűjtőfogalomként – több délszláv népre is használhatták (karantánok, szlovének, pannóniai szlávok).¹⁶⁷

Boba Imre érvelésének gyenge pontja a *Caruntanum* alak értelmezése. Az *Annales Fuldenses*-ben a karantánokat korábban nem a *Caruntanes*, hanem a *Carantani* népnév jelölte¹⁶⁸ – ez azonban még nem lenne elégséges érv a cáfolatra, mivel aligha ugyanaz a szerző jegyezte le a 861. és 863. éveknél, valamint a 901. esztendőnél feltűnő alakokat, s könnyen lehet, hogy a nyelvhasználat változott az eltelt fél évszázadban. Az már nagyobb súllyal esik a latba, hogy az *Annales Fuldenses* utolsó kezével egykorú Regino prümi apátnál a *Carantanum* egyértelműen az ország, s nem lakóinak a neve.¹⁶⁹ A Hermann von Reichenau krónikájában fenntartott önálló hírekben – amelyek mintha szervesen folytatnák a *Fuldai Évkönyvet* – a *Carentanum* ugyancsak területet jelöl.¹⁷⁰ Valószínű tehát, hogy a *Caruntanum* nem az *illorum*-mal, hanem a *devastandóval* tartozik össze; a szerkezet így arra utal, hogy a hadjárat Karantánia dűlásával ment végbe. Továbbra is rejtély azonban, hogy az *regnum illorum* kikre utal vissza; melyik ország déli részét vették célba a kalandozók? Kétségtelen, hogy az előző mondatban egyedül a *Marahavorum* áll *genitivus*-ban, s valóban nehéz elképzelni, hogy az Altaichban működő annalista a saját országát – Bajorországot – ne *regnum nostrum*-ként emlegetse, ha arról lett volna szó. A Boba Imre által jelzett problémákat tehát nehéz megkerülni; a bajor évkönyvírótól emlegetett *australem partem regnum illorum* által felvetett nehézséget pedig még az sem csökkenti érdemben, hogy – mint láttuk – lehetséges, hogy az évkönyv említett XI–XII. századi másolatai mégsem a teljes szöveget őrizték meg.

Szintén e bővebb szöveghagyomány csonkasága mellett szól az a tény, hogy Hermann von Reichenau XI. századi krónikájában szervesen folytatódnak az *Annales Fuldenses* Hermann által kijegyzetelt hírei. Egyedül a reichenauai kompilátortól tudjuk, hogy a karantániai vállalkozás magyar vereséggel ért véget, s itt már olvasható a békét kérő felek között II. Mojmír morva fejedelem és pártfogoltja, Isanrich, az Ostmark korábban Arnulf ellen lázadó örgrófjának neve is – mintha éppen ezek a mondatok maradtak volna el a bécsi és a brüsszeli kéziratokból.¹⁷¹ Mindez azt látszik alátámasztani, hogy Hermann a *Fuldai Évkönyv* egy ma ismeretlen, s a rendelkezésre állóknál némileg bővebb változatát jegyzetelhetette ki.

Regino von Prüm krónikája

Regino prümi, majd trieri apát *Chroniconja*¹⁷² a leggyakrabban emlegetett forrás a IX–X. századi magyar történelem nyugati kútfői között. E népszerűség korántsem annak tulajdonítható, hogy Regino műve történeti szempontból a korszak legmegbízhatóbb elbeszélése lenne, ezt ugyanis aligha állíthatjuk; hazai hírnevét annak a két körülménynek köszönheti, hogy

¹⁶⁷ Boba 1982. 86. o.; Bowlus 1995. 248–249. o.

¹⁶⁸ *Annales Fuldenses*, 55–57. o.

¹⁶⁹ *Regino Chronicon*, 112., 117. o.

¹⁷⁰ *Hermann Chronicon*, 95. o.

¹⁷¹ *Hermann Chronicon*, 111. o.

¹⁷² Kiadását lásd: *Regino Chronicon*. A művet két kézirati család tartotta fenn. Az A a *Chronicon* folytatója, Adalbert által Wissembourgba, majd Szászországba vitt elveszett kéziratra vezethető vissza, amely értelemszerűen a *Continuatiót* is tartalmazta. Bizonyára ez a szászországi kézirat – vagy annak egy másolata – fekdűt a művet teljes egészében fenntartó szász Annalista Saxo szemé előtt. A túlnyomó többségben bajorországi és ausztriai provenienciájú kéziratok egy X. századi freisingi szöveggyűjtőre (München BSB Clm. 6388.) vezethetők vissza.

egyrészt terjedelmes leírást közöl a magyarokról, másrészt pedig a középkori magyarországi történetírás megindulásának évszázadaiban a hazai szerzők közvetlenül kiaknázták a Regino és folytatója, Adalbert magdeburgi érsek tudósítását.

Szerzőnk frankföldi nemesi családból származott, eredeti neve Reginhard lehetett. Szerzetesi hivatását a Karoling uralkodók szívéhez közel álló lotaringiai Prüm monostorában kezdte meg, talán azért, mert Speyer közelében található szülőföldje az intézmény birtoka volt. 892-ben a jelentős gazdasági súlyt képviselő apátság közössége előjárójává választotta. A szabad apátválasztás kiváltságáért hálás prümiek – Reginóval az élen – Arnulf király és lotaringiai királlyá koronázott törvénytelen fia, Zwentibold támogatói voltak. Az apát ennek a hűségnek köszönhette balszerencséjét: Arnulf megbetegedése után Zwentibold híveinek menekülnie kellett, s ez a sors várt Reginóra, a különösen gazdag Prüm apátjára is. Ratbodnál, Trier érsekénél lelt menedékre, aki a városfalakon kívüli, s a vikingek által korábban feldúlt Szent Márton apátság újjászervezésével bízta meg. Regino itt hunyt el 915-ben.¹⁷³

Trieri éveiben írta meg három nagy művét; történeti munkája mellett Regino a szerzője a Ratbodnak ajánlott *De harmonica institutione* című zeneelméleti traktátusnak és a Hatto mainzi érseknek dedikált *De synodalibus causis* néven ismert egyházi jogi kézikönyvnek is. A *Chronicon* ajánlásának címettje a Keleti Frank Királyság egy harmadik befolyásos főpapja, Adalbero augsburgi püspök volt. 893-ban Hatto és Adalbero merítették keresztvíz alá Arnulf örökösét, a majdani IV. (Gyermek) Lajost, s 900 után a három egyháznagy amolyan régenstanácsot alkotott a kiskorú uralkodó mellett. Regino tehát a királyság három legtekintélyesebb politikusának ajánlotta alkotásait, ami arra utal, hogy maga is közel volt az uralkodó környezetéhez, vagy legalábbis könnyen juthatott udvarból származó információkhoz. A *Chronicon* a közelmúltban angolra fordító brit történész, Simon MacLean azt is megkockáztatja, hogy a történeti munka magának az ifjú királynak készült, aki éppen a krónika lezárásakor, 908-ban lépett be a férfikorba.¹⁷⁴ Regino szoros kapcsolata a keleti frank udvarral a magyar vonatkozású információk szempontjából sem érdektelen. Távrolról sem arról van szó ugyanis, hogy egy eseményektől távoli lotaringiai krónikás erősen megszürt, bizonytalan értékű mendemondákat jegyzett volna le; sokkal inkább arról, hogy a magyarokkal szemben egyre komolyabb ellenállásra kényszerülő keleti frank udvar méltóságviselői olyan híreket közvetítettek a Trierben alkotó Regino felé, amelyek valódi harctéri és diplomáciai tapasztalatokat tükröztek. MacLean szerint azért éppen 906-nál szakad meg a 908-ban befejezett mű, mert szerzőnk tapintatosan hallgatni akart a 907. évi pozsonyi vereségről.¹⁷⁵

A *Chronicon* műfaját tekintve világhíradó, amelynek mintája Beda Venerabilis *De temporum ratione* című időszámítási munkájának 66. fejezete, a *Chronica maiora*. Regino az angol történetíró követte akkor is, amikor olyan kronológiai rendezőelvet választott, melynek alapegységei a Krisztus megtestesülése óta eltelt esztendőök (*anno Domini*) voltak. Művét a tekintélyes Karoling évkönyv, az *Annales Regni Francorum* folytatásának szánta, amit az inkarnációs évek feltüntetése is jelez. A munka két könyvből áll: az első, amely a Krisztus születése és 741 közt eltelt idő történéseit tárgyalja, szinte kizárólag ismert forrásokra (Beda, Paulus Diaconus, *Liber Historiae Francorum*, *Gesta Dagoberti*, *Annales Sancti Amandi*) tá-

---

A B család tagjai – amelyek közül több X. századi kézirat is fennmaradt – nem tartalmazzák Adalbert folytatását; egyedül az einsiedelni kódex (Einsiedeln, Klosterbibliothek 359) kontaminálódott a *continuator* szövegével. A kéziratokra lásd: *Regino Chronicon*, xi–xiv. o.

¹⁷³ Életrajzára lásd: *MacLean* 2009. 4–6. o.

¹⁷⁴ *MacLean* 2009. 18. o.

¹⁷⁵ *MacLean* 2009. 46. o.

maszkodik, ám mégsem érdemes értéktelenként elvetni, hiszen a Regino javításaival ellátott, gondosan kiválasztott és szerkesztett vendégszövegek igen öntudatos kompilátornak mutatják Reginót.¹⁷⁶

A második könyv 906-ig terjed, híradásai 818-tól kezdve önállóak. Anyagának zömét minden bizonnyal még Prümbeben, az idősebb rendtársaktól – tehát szóbeli forrásokból – gyűjtötte a szerző, ám a hallottakat csak a száműzetés éveiben, 900 és 908 között vetette pergamenre: a 900-ban elhunyt Zwentiboldot már néhaiként emlegeti (885, 888), a 908. augusztus 3-án a magyarok elleni csatában elhalálozott Burkhard türingiai herceget ellenben még élőként (874, 892). A *Chronicon* vége felé felbukkanó különös kronológiai hibák arra utalnak, hogy összezavarodott emlékeit szerzőnk nem az eseményekkel egy időben, hanem valamivel később jegyezte le, amikor emlékei már elhalványultak.¹⁷⁷ A híradások egy része minden bizonnyal Prüm kiterjedt birtokhálózatával áll összefüggésben; ilyennek kell tekintenünk a bretagne-i vonatkozású információkat, de valószínűleg Arnulf király normannok ellen vívott csatájának (891) részletgazdag előadása is ezek közé tartozik, mivel az ütközet helyszínéhez közeli *Gewelesdorf* – a monostor 893-ban készült *polypticuma* szerint – a prümi apátság 1700 birtokának egyike volt.¹⁷⁸ Saját élményei 892-től kerülnek előtérbe: a Karoling uralkodók történetét itt váltja fel a lotaringiai nemességé, míg a leírások jóval feszebbé válnak, mentesek a korábban jellemző moralizáló anekdotáktól.¹⁷⁹

A magyarok jellemzését a 889. év alatt olvashatjuk. Bár közismert, hogy a megfogalmazás túlnyomó többsége Iustinus szkítákról és Paulus Diaconus germánokról adott leírását ismétli, mégsem tanulság nélkül való szemügyre venni, hogy a forrásait tudatosan használó szerző mit hagyott el, min módosított és mivel egészítette ki forrásait. Míg Iustinus szerint a szkíták nem művelik földjeiket,¹⁸⁰ addig Regino megengedi, hogy ritkán (*perarro*) mégis előfordul ilyesmi, s többletként azt is hozzáteszi, hogy táplálékukat vadászattal és halászattal szerzik meg.¹⁸¹ Elhagyja ugyanakkor azokat a nemes szkíta tulajdonságokat, amelyek a moralizáló római történetíró számára vonzóak voltak, így például, hogy „az igazságot a nép veleszületett jelleme, nem pedig a törvények biztosítják.”¹⁸² Regino olyat sem nagyon írhatott le a kalandozókról, hogy „semmi olyasmit nem gyűjtenek, amit félnének elveszteni,” s „ha győznek, a dicsőségen kívül semmit sem kívánnak.”¹⁸³ Sevillai Izidornál kedvezőtlenebb jellemzést olvashatott a szkítákról; az enciklopédista egyháztanítótól került be krónikásunk szövegébe az emberevésről és vérvivásról szóló részlet.¹⁸⁴ A magyarok harcmódorát Iustinus pártusokról írt passzusai szemléltetik, ám Regino sajátos módon nem idézi a pártusok színlelt megfutamodására vonatkozó sorokat, ami máshol a magyarokkal kapcsolatban egy gyakran felbuk-

¹⁷⁶ MacLean 2009. 16–23. o.

¹⁷⁷ MacLean 2009. 9–10. o.

¹⁷⁸ MacLean 2009. 34. o.

¹⁷⁹ MacLean 2009. 47. o.

¹⁸⁰ Iustinus Világkrónika, 24. o.

¹⁸¹ Regino Chronicon, 131–132. o.

¹⁸² Iustinus Világkrónika, 24. o.

¹⁸³ Iustinus Világkrónika, 25. o.

¹⁸⁴ Az MGH sorozatában megjelent kiadás szerkesztői nem, Eckhardt Sándor azonban észrevette az Izidortól való átvételt: „...Regino, mikor a magyarok jellemzését igyekezett adni krónikaszerű feljegyzéseiben, nem tett mást, minthogy középkori krónikás módjára kompilálta Iustinus adatait Izidoréval...” Eckhardt 1930. 90. o.

kanó közhely.¹⁸⁵ Regino nem idézi forrásának a szkíták nemes jellemét illető leírását sem, mivel Iustinus kevély és állhatatlan természetű pártusaiban találja meg a magyarok legjobb párhuzamát. Az, hogy a magyarok kopaszra borotválják fejüket, egyedi híradásnak tűnik.

Prüm egykori apátja a magyarok jellemzésébe olyan híreket is beleszótt, amelyeket máshol nem olvashatunk. Közismert, hogy a nyugati kútfők közül egyedül ő említi azt a tényt, hogy a magyarok a besenyők támadása miatt kényszerültek korábbi szállásterületük feladására, s végül ez vezetett a honfoglalás eseménysorához.¹⁸⁶ Nincs okunk arra, hogy kétségbe vonjuk a jól értesült udvari körökkel élénk kapcsolatot ápoló Regino állítását. Korántsem ilyen értékes híradás a honfoglalás korai szakaszának sematikus és rövid összefoglalása: a magyarok előbb a pannonok és az avarok pusztáit vették birtokba (*solitudines*), majd a karantánok, a morvák és a bolgárok országaiba vezettek hadjáratokat. Nehéz választ adni arra a kérdésre, hogy a Regino szerint lakatlan puszták alatt milyen területet kell értenünk. Talán a Kárpát-medence Dunától keletre eső és a folyó közvetlen nyugati szomszédságában lévő vidékre gondolhatott; a Karoling Pannóniára mindenesetre aligha illet a pusztaság megnevezés. Annál kivételesebb a magyarok és a bretonok harcmódorának összevetése.¹⁸⁷ Az utóbbiról, mint láttuk, a prümi szerzetesek különösen jól informáltak lehetnek, s Regino olyan ismeretek birtokában volt, amelyek alapot teremtettek az íjász magyarok és a velük azonos taktikát követő, hajítódárdás bretonok összehasonlítására.

Ami a magyar hadjáratokat illeti, szerzőnk a későbbiekben is általános megfogalmazásokra szorítkozik, s a kronológia terén továbbra is sok a hiba. A honfoglalókról szóló 889. évi tematikus *caputhoz* hasonlóan a 894. esztendő krónikája sem nyújt időrendi támpontot: I. Svatopluk morva fejedelem ugyan valóban ebben az esztendőben hunyt el, ám – mint látni fogjuk – országa bukására csak bő egy évtized múltán került sor. A magyarok itáliai hadjáratát Regino hibásan 901-nél tárgyalja – az egyetlen érdemi információ Liutward vercelli-i püspök erőszakos halálára vonatkozik.

Az Annales Alamannici

Az *Annales Alamannici*t két kézirati hagyomány tartotta fenn, s mindkettő önálló értesüléseket őrzött meg a kalandozó hadjáratokról.¹⁸⁸ A nyolc pergamenlapból álló zürichi kézirat – amely 1931 óta ismét egyik korai őrzési helyén, Sankt Gallenben található (Stiftsarchiv, Ms. Zürich 1.) – vélhetően Reichenauban keletkezett a VIII. század végén. A zürichi kódex évkönyvének (**AAz**) bejegyzéseit alighanem egy elveszett kódex húsvétszámitási táblázatai mellől másolták a kéziratba. 709 és 799 közötti feljegyzései az elzászi Murbach kolostorából származnak, míg a harmadik kéz (802–876) egy reichenauai, a negyedik talán egy Sankt Gallen-i szerzetesé. Az ötödik egyforma arányban közöl Sankt Gallen-i és reichenauai vonatkozású híreket (882–911), ám mivel az utolsó két író (912–918 és 921/926) bizonyosan Sankt Gallenben működött, nem túl valószínű, hogy a kézirat ideiglenesen visszakерült Reichenaubába a IX. század végén.¹⁸⁹ A hun etnonimet említő 863. évi hír tehát Reichenauban, míg a többi, magyarokról szóló bejegyzés Sankt Gallenben keletkezett.

¹⁸⁵ *Iustinus Világkrónika*, 292. o.

¹⁸⁶ *Regino Chronicon*, 132. o.

¹⁸⁷ *Regino Chronicon*, 133. o.

¹⁸⁸ Kiadásai: MGH SS I. 20–30., 40–44., 47–48., 49–50., 50–51., 52–60. o.; *Annales Alamannici*. A forrásra összefoglalóan: *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 226–227. o.; *Wattenbach – Levison – Löwe* 1990. 787. o.

¹⁸⁹ *Lendi* 1971. 91. o.

A monzai káptalani levéltárban őrzött, lobbes-i eredetű IX. századi (850–875) kézirat (Cod. f-9/176.) kalandos úton került mai helyére: 1797-ben francia sereg szállította Veronából Párizsba, s Napóleon bukása után tévesen Monzába küldték vissza.¹⁹⁰ A kódex, amely Beda Venerabilis *De temporum ratione* című kozmológiai művét tartalmazza, két évkönyvet tartott fenn: az egy kéz által másolt *Annales Alamannicit* (709–912) (**AAm**) a 2^r–4^v oldalakon, az *Annales Laubacensis* (687–912) pedig a 27^r–30^r fóliókon, a húsvétszámítási táblázatok margóján.¹⁹¹ Roland Zingg legutóbbi megfigyelése szerint az **AAm**-et tartalmazó fóliókat később – szerinte Rheinauban – kötötték bele a lobbes-i eredetű kódexbe, s 887-től itt folytatták a *Lobbes-i Évkönyvet* is; ezt nem csak az támasztja alá, hogy az **AAm**-et és az *Annales Laubacenses* folytatását azonos kéz jegyezte le, hanem az is, hogy a két évkönyv 887 utáni hírei közeli rokonságban állnak egymással.¹⁹² **AAm** 881-ig áll közel a **AAz** híreihez, ám a javítások és a hibás dátumok arra utalnak, hogy ezután következő – a **AAz**-nél jóval részletesebb – értesülései sem önállóak, hanem korábbi, elveszett forráson – esetleg forrásokon – alapulnak.¹⁹³ Az egyik korábbi forrás szerzőjét erős elfogultság jellemezte Arnulf császárral és Salamon konstanzi püspökkel szemben; emellett figyelemmel kísérte a pápaság (896-ig), valamint az egész birodalom, különösen Svábföld nyugati részének eseményeit: 912-nél említi Baselt és Strasbourgot is. Lendi mindebből azt a következtetést vonja le, hogy az önálló híreket valahol Burgundia és a Keleti Frank Királyság határvidékén jegyezheték le.¹⁹⁴ Zingg legutóbb arra hívta fel a figyelmet, hogy az évkönyv két Gozpert *comes* haláláról is megemlékezik (889, 910): okleveles források alapján előbbi Rheinau jótévedőjeként, utóbbi az apátság laikus apátjaként azonosítható, aki a magyarok elleni csatában vesztette életét. A fenti hírek rheinai eredete igen valószínű, s elképzelhető, hogy a kézirat Lobbes után Rheinauba került, valamikor a IX. század utolsó negyedében.¹⁹⁵ Nem lehetetlen azonban, hogy a monzai kódexet Baselen használták, mivel **AAm**-et egy XII. századi bejegyzés zárja, amely arról tudósít, hogy a baseli székesegyház 1185. október 25-én a tűz martalékává vált;¹⁹⁶ Friedrich Kurze feltevése szerint a 882 és 912 közötti feljegyzések is Baselen keletkeztek.¹⁹⁷

A zürichi és a monzai kódexben a következőket olvassuk a magyarokról:

¹⁹⁰ Belloni – Ferrari 1974. 106. o.

¹⁹¹ Varisco 1896. 672–673. o.

¹⁹² Zingg 2014. 479–502. o.

¹⁹³ A másoló a 4^r oldal alján a 906. évhez figyelmetlenségből a 907. évhez tartozó magyarokat is érintő hírt írta, majd áthúzta, s a következő oldalon újrazedte a fenti esztendő tárgyalását, némileg eltérő fogalmazásban. Ha a X. századi írnok évről évre vezette volna az évkönyvet, aligha véthetett volna ilyen hibát; Walter Lendi szerint a másolónak egy korábbi forrásból kellett merítenie még az önálló hírek (882–912) esetében is. Lendi 1971. 135. o. Az évkönyv 891 helyett 895-nél említi Spoletoi Guidó itáliai király megkoronázását, a fritzlari csatát pedig 906 helyett 903-ra helyezi.

¹⁹⁴ Lendi 1971. 139. o.

¹⁹⁵ Zingg 2014. 490–492. o.

¹⁹⁶ A tudósítást Lendi tévesen 1085-re helyezte, s egy XI. századi kéznek tulajdonította. *Annales Alamannici*, 189. o. Valójában azonban ugyanannak az írónak a műve, aki egy Barbarossa Frigyesről és fiáról, Frigyes sváb hercegről szóló költeményt másolt a kódexbe a XII. században. Zingg 2014. 486. o.

¹⁹⁷ Kurze 1914. 16. o. – Hogy a kódex hogyan került Veronába, mindmáig rejtély.

863. Gens Hunorum Christianitatis nomen aggressa est.

899. Ungri Italiam invaserunt et Langobardos bello / vicerunt.

900. Norici cum Ungris / pugnauerunt et partem ex eis occiderunt.

902. Ungares a Baiuariis ad brandium vocati plures occiduntur et terrę motus per loca.

903. Reginhard, Perinker et Kerhard germani tres occiduntur.

908. Baiouariorum omnis exercitus ab Ungaris occiditur.

909. Ungri in Alamanniam.

910. Ungri cum Alamannis et Francis pugnauerunt eosque vicerunt. [Adalbero obiit] / sed et Norici partem ex eis occiderunt.

913. Ungri / in Alamanniam / quibus per Bauariam redeuntibus / Arnolfus filius / Liupoldi et Erchangerus cum Perahtoldo / et Oadalrico / cum eis pugnaverunt et eos supe/raverunt.

926. Purchardus in Italia fugiens Langobardos, de equo lapsus / brevi momento vitam finivit. Quarto post hoc die / id est VI. non. mai. feria II. Ungarii monasterium sancti Galli omni / humano solatio destitutum invadunt. Ipsis autem patronis nostris, beatis/simo videlicet Gallo et Otmaro per se solos praedium suum victoriosis/sime tuentibus haud grandi et non intolerabili lesione loci / rerumque recessere.

863. Gens Hunorum Christianitatis nomen agressa est.

899. Ungari Italiam ingressi. / Bellum primum inter Ungaros et Christianos in Italia ad Parentum et castelli capti sunt.

901. Iterum Ungari in Italiam.

902. Ipse Hludouicus a Perengario rege et Bauguaoriis in Uerona captus et cecatus / et bellum in Maraha cum Ungaris et patria vincta.

903. Bellum Baugariorum cum Ungaris. Adalbertus Choradum bello occidit.

904. Vngari in dolo ad convivium a Baugauriis vocati. Chussal dux eorum sui que sequates occisi sunt.

907. Item Baugauriorum cum Ungaris insuperabile atque Liutpaldus dux eorum / supersticiosa superbia occisa paucique christianorum evaserunt interemptis multis episcopis comitibusque.

908. Ungari in Saxones et Purchardus Toringorum et Ruodulfus episcopus Eginoque alii que (quam plurimi occisi sunt devastata terra.

909. Ungari in Alemanniam et cum innumerabili preda hominum animaliumque reversi sunt.

910. Ungari in Alamanniam bello insperato multos occiderunt et Gozpertus comes occisus / atq; ipso itinere cum Francis et Baugauriis pugnauerunt Gebehardumque ducem et alios / plurimos Paugauriis ex parte victoriam tenentibus occiderunt et cum preda reversi sunt.

Mindenekelőtt szót kell ejtenünk a mindkét kéziratban olvasható 863. évi hírről: *Gens Hunorum Christianitatis nomen aggressa est*. A mondat két szempontból jelent kihívást értelmezői számára. Az első nehézséget az okozza, hogy a mondat kétértelmű: bizonytalannak tűnik, hogy a szóban forgó nép rátamadt-e a keresztények közösségére vagy éppen ellenkezőleg: felvette a keresztény hitet. A másik kérdés: vajon melyik népet jelöli a gens Hunorum kifejezés?

Szádeczky-Kardoss Samu hívta fel a figyelmet, hogy az *aggredior* álszenvedő ige az esetek túlnyomó többségében rátamad jelentésben bukkan fel a középkori szövegekben; a *Mittelaltinisches Wörterbuch bis zum ausgehenden 13. Jahrhundert* ellenben csak egyetlen példát idéz arra a jelentésre, amely megengedné, hogy a vizsgált mondatot a kérdéses nép megtéréséről szóló tudósításként értelmezzük, s ez az adat is a XII. század közepéről származik.¹⁹⁸ Eltérő következtetésre juthatunk azonban, ha elfogadjuk Philippe Bruggisser érvelését, mely szerint a *nomen Christianitatis* nem a keresztény közösséget, népet (*nomen Christianum*), hanem magát a *genitivus explicativus* esetben álló fogalmat, a kereszténységet jelentette.¹⁹⁹ Az évkönyvben olvasható szókapcsolat, amely tehát nem a keresztényekre, hanem a keresztény hitre vonatkozik, kétségtelenül jobban illeszkedne az új vallás felvételének kontextusába. Mivel a kéziratokat egyelőre nem láttam, ezért el kell fogadom, hogy a kifejezés második tagja épp úgy áll, ahogy a kiadásokban szerepel – ám így az ellentmondást sem tudom feloldani. Hasonló dilemmával nézett szembe az az írnok is, aki – az *Annales Heremi* egyik X. századi kéziratának (AH2, Einsiedeln, Stiftsbibliothek, 356.) tanúsága szerint – a svábföldi Einsiedeln monostorában értelmezte az *Annales Alamannici* híret. Itt már egyértelműen azt olvassuk, hogy a hunok megtértek, csakúgy, mint Hermann von Reichenaunál, aki – vélhetően a már szárnyát bontogató magyar–hun azonosítás és Szent István megkeresztelkedésének ismeretében – óvatosan csak annyit ír, hogy néhányan megtértek közülük.²⁰⁰ Olajos Terézia vette észre, hogy az AH2 868. évi bejegyzése filológiai rokonságot mutat az *Annales Alamannici* 863. évi hírével; csakhogy itt a bolgárok megtéréséről van szó.²⁰¹ Véleménye szerint a korábbi évkönyv híre is a bolgárok megkeresztelkedésére vonatkozott. Adós maradt azonban a válasszal, hogy vajon miért kettőződött meg a híradás az AH2-ben: miért szerepel 863-nál a hunok, 868-nál pedig a bolgárok megtérése, ha valójában azonos időpontról és népről van szó?

A bolgárok megtérésének 868. évi híre esetében a X. századi einsiedelni évkönyvíró minden kétséget kizáróan Regino *Chronicon*jára támaszkodik – a prümi történetíró és folytatójának azt a kéziratát jegyzetelhetette ki, amelyet ma is az einsiedelni monostori könyvtárban őriznek.²⁰² Regino hatásán kívül azonban kétségtelenül jelen van az Olajos Terézia által felfedezett rokonság az *Annales Alamannici* 863. évi hírével is. Elképzelhető, hogy Regino 868. évi tudósításának eleje a bolgárok (keleti rítusú) keresztény hitre téréséről valójában

¹⁹⁸ Szádeczky-Kardoss 1986. 145. o.

¹⁹⁹ Bruggisser 2005. 144–146. o.

²⁰⁰ A hírt a kódexet író, X. század végén működő első kéz jegyezte le: „863. Huni ad fidem convertuntur.” *Annales Heremi* II. 250. o.; „863. Nonnulli ex Hunis Christiani effecti sunt.” *Hermann Chronicon*, 106. o.

²⁰¹ Olajos 2001. 9. o. Az einsiedelni 356. sz. kódexben olvasható szöveg: „868. *Gens Vulgarorum* ad Christi fidem convertitur, cuius gentis rex tanta perfectione *christianitatis nomen* suscepit, ut...” *Annales Heremi* II. 251–252. o.

²⁰² Einsiedeln, Stiftsbibliothek, 359. Regino és folytatójának e kézírata csak 939-ig tart, s a AH2 épp eddig írta ki Regino és Adalbert híreit. Az eltérések miatt azonban valószínűbb – legalábbis az AH2 legutóbbi kiadója szerint –, hogy a X. század végi másoló az említett kódex szövegével rokon verziót követett csupán. MGH Script. rer. Germ. LXXVIII. 48–49. o.

864-re vonatkozik,²⁰³ s csak a híradás folytatása, amely a Bizánctól elforduló bolgárok és Német Lajos közeledéséről szól, tükrözi a későbbi évek eseményeit. Nem példátlan jelenség, hogy a prümi történetíró egyetlen év alatt foglal össze olyan eseményeket és tudnivalókat, amelyek valójában eltérő időpontokban történtek, ám egy tematikus egységhez tartoznak: ezt teszi a magyarok esetében 889-nél, amikor általános jellemzésüket követően az itáliai hadjáratra utal, s 901-nél is, amikor részletesebben elbeszéli a 899–900. évi kalandozást. Lehetséges tehát, hogy az **AH2** első írnoke az *Annales Alamannici* és Regino híré is átvette, amelyekről már nem tudta, hogy valójában ugyanarra az eseményre vonatkoznak.

Hiába hangozhat meggyőzően azonban az ímént filológiai érveléssel megtámogatott elmélet – elfogadását komoly akadály nehezíti meg. A IX. századi nyugati kútfők ugyanis a bolgárokat soha sem azonosítják a hunokkal; az *Annales Alamannici* ráadásul a hunok alatt korábban minden esetben avarokat értett. Felvethető persze, hogy az évkönyv keletkezési helyén, az eseményektől távoli Svábföldön nem voltak teljesen tisztában a Keleti Frank Királyság határainak etnikai viszonyaival – ennek mindenestre ellentmondani látszanak a reichenauai monostor élénk kapcsolatai a görögökkel és a Kárpát-medencei szlávokkal, amelyek már a 870-es évektől kezdve kimutathatóak.²⁰⁴ A fenti jogosnak tűnő ellenvetés miatt nem zárhatjuk ki, hogy a híradásban valójában egy avar csoportról van szó.²⁰⁵ Márpedig, ha a Regino által 868-nál elbeszéltek nem tartoznak ide, akkor nem marad támpontunk arra nézve, hogy támadásról vagy megkeresztelkedésről van-e szó. Azonban a vizsgált szövegek közötti filológiai kapcsolat mindentől függetlenül megmarad, amelyre a következők adhatnak magyarázatot: az **AH2** első írnoke az *Annales Alamannici* kétértelmű, 863-ra vonatkozó híré Regino 868. évi tudósításának hatása alatt egyértelműsítette, s a mondat, amely akár a keresztényekre támadó barbárokra is vonatkozhatott, immár vitathatatlanul a kérdéses nép megkeresztelkedését kezdte jelölni. A szerző ugyanakkor a Reginótól származó szöveget is átstilizálta némileg, méghozzá a másik forrás, az *Annales Alamannici* 863. évi, éppen ugyan ezen szerző által értelmezett hírének hatása alatt.²⁰⁶ Jogosan vagy sem, az *Annales Alamannici* hírének első lejegyzője valószínűleg az avarokra gondolhatott, amikor a gens Hunorum kifejezést leírta, ám, hogy támadásról vagy megkeresztelkedésről van-e szó, abban – mint említettem – a rendelkezésre álló adatok alapján nem tudok állást foglalni.

Az *Annales Alamannici* zürichi és monzai kézírataiban megőrzött két hasonló évkönyv közül kétségtelenül az **AAm** a kalandozó hadjáratok bővebb forrása. A zürichi kódex csak három ízben nyújt többletet, s mindkét esetben a keleti határ mentén lezajlott eseményekről tudósít: elsőként a bajoroknak az Itáliából visszatérő magyarok felett 900-ban aratott részleges győzelmét foglalja össze, ami az értesülést az *Annales Fuldenses* utolsó, bajorországi szerkesztésével (897–901) rokonítja; a második a magyarok Inn-menti vereségének (913) leírása, amit legteljesebben az *Annales Sangallenses* tartott fenn; a harmadik pedig a magyarok Sankt

²⁰³ *Magyar* 1982. 848. o.

²⁰⁴ Lásd: 147–148. o.

²⁰⁵ Az *Annales Bertiniani* egy évvel korábbi magyarokra vonatkozó híradása miatt az utókor előszeretettel kapcsolta össze a hírt a magyarokkal, annak ellenére, hogy a svábföldi és a reimsi illetőségű évkönyvek egyébiránt semmilyen rokonságban sem állnak egymással. Éppen ezért is valószínűtlen, hogy a magyarokról lenne itt szó, ahogy a korábbi szakirodalom alapján Hóman Bálint gondolta. *Hóman* 1925. 36. o. Az avar azonosításra lásd: *Deér* 1977. 367. o.; *Szádeczky-Kardoss* 1986. 145. o.

²⁰⁶ „His temporibus gens Vulgarum in Christum ex permaxime partum credidit, et abluta salutari baptismatis unda in religionem Christianam transit...” *Regino Chronicon*, 95. o. **AH2**: „...cuius gentis rex... Christianitatis nomen suscepit.” *Annales Heremi* II. 251–252. o.

Gallen-i tartózkodása, amit ez az évkönyv az *Annales Sangallenses*nél hitelesebben, nem a 925., hanem a 926. esztendő alatt tárgyal – éppen csak a későbbi kolostori emlékezet meghatározó eleme, Szent Wiburáda mártírhalála hiányzik belőle. Ez a három hír azonban már nem is lehetett benne az **AAm**-ben, mivel az utóbbi tudósításainak 912-ben vége szakad.

Mindezt leszámítva az **AAm** sokkal jobban értesült a birodalom keleti határait fenyegető magyarokat illetően, mint az **AAz**. A monzai kézirat 902-nél egy – a *patria* szó használata alapján – birodalmi sereg morvái vereségét említi (*bellum in Maraha cum Ungaris et patria vincta*), amiről joggal feltételezhetjük, hogy a morvák alávetéséhez vezetett. Említést tesz egy bajor–magyar háborúról (903) és a 908. évi szászországi kalandozásról is. Az első két információ azonban olyan környezetben maradt fenn, amely kétségessé teszi a 902. és a 903. évi dátumok hitelességét. III. Lajos itáliai király megvakítására ugyanis, amit a morvák elleni magyar hadjárat után említ a másoló, 905-ben került sor, míg az I. Konrád király apjának halálával végződő fritzlari csata, amit az annalista a bajor–magyar háborúval együtt 903-ra helyez, valójában 906-ban történt. Ha a magyar hadjáratokról szóló két hír, valamint a Lajos megvakításra és a fritzlari csatára vonatkozó tudósítások azonos forrásból származnak, akkor joggal felvethető, hogy a morvák elleni támadásra 905-ben, a bajor háborúra pedig valójában 906-ban került sor.

Nem lehetetlen azonban, hogy a híreket két forrásból kompilálta az **AAm** összeállítója – erre utalhat a XI. századi reichenauai hagyomány (Hermann von Reichenau, *Sváb Világkrónika*), amely a X. század elejére vonatkozóan elveszett forrásokat is felhasznált, s ahol egy morvaországi magyar hadjárat 902-nél, a fritzlari csata pedig helyesen 906-nál tűnik fel (III. Lajos megvakítása és a bajor hadjárat sajnos nem szerepelnek).²⁰⁷ Csakhogy a reichenauai krónikás hagyomány szerint minden fordítva történt: 902-ben a morvák győzték le a rájuk támadó magyarokat. Az a körülmény, hogy az **AAm** 902. évi két híre közül az egyik: III. Lajos más hiteles forrásból is ismert megvakítása valójában 905-ben történt, véleményem szerint azt valószínűsíti, hogy a másik ehhez az évhez feljegyzett esemény: a morvák alávetése is 905-ben történt. A források megengedik tehát, hogy két morvaországi hadjáratral is számoljunk: 902-ben előbb sikerült visszaverni a magyarokat, ám 905-ban már sikerrel jártak a mieink, s ez a győzelem nyithatta meg az utat a 906. évi szászországi kalandozás előtt. A 906 körül író Regino prümi apát a 905. évi hadjáratra is gondolhatott, amikor Szvatopluk 894. évi halála kapcsán Morvaország későbbi sorsát előadta.²⁰⁸

Míg az **AAm** utolsó hírei megbízható, kortárs értesüléseknek tűnnek, az **AAz** korántsem ennyire autentikus a 910-es második felét illetően: a bajorok 907-es döntő vereségét egy évvel későbbre, 908-ra teszi, s a 900. és 910. évi hírek – első látásra hibának tűnő – azonos

²⁰⁷ „902. Ungarii Marahenses petunt, pugnaque victi terga verterunt.” „906. Adalpertus nobilis et bellicosus de Babenberg Francus, commissa cum aemulo suo Counrado pugna, viciteumque cum multis aliis peremit.” *Hermann Chronicon*, 111. o. „902. Ungarii a Maruis occiduntur.” „906. Pugna inter Adalbertum et Chönradam committitur, in qua Chönradius occiditur.” *Chronicon Suevicum Universale*, 66. o.

²⁰⁸ „Circa haec etiam tempora Zuendibolch rex Marahensium Sclavorum, vir inter suos prudentissimus et ingenio callidissimus, diem clausit extremum; cuius regnum filii eius paucio tempore infeliciter tenuerunt, Ungaris omnia usque ad solum depopulantibus.” *Regino Chronicon*, 143. o. – A Morva Fejedelemség bukásának időpontjára vonatkozó különböző nézetekről lásd: *Senega* 1983. 307. o., 2. jegyz. Nem meglepő, hogy a szlovák és cseh kutatók elfogadják a reichenauai történeti irodalom híradását a 902. évi magyar vereségről, s Moravia bukását 906 környékére teszik – adósak maradtak azonban annak magyarázatával, hogy az **AAm** miért állítja éppen az ellenkezőjét annak, amit Hermann. Kurt Reindel úgy próbált feloldani az ellentmondást, hogy egy morvákat védő keleti frank sereget feltételezett, amelyet a magyarok még legyőzhettek, ám az utóbbiaknak a morvákon már nem sikerült felülkerekedniük. *Reindel* 1953. 39. o.

megfogalmazásai szerint a 910. évi német vereség mellett a bajoroknak sikerült csekély eredményt elérni a magyarokkal szemben. Mindez némileg mintha ellentmondana az **AAm**-nek, látni fogjuk azonban, hogy a bajor évkönyvek hitelesítik az **AAz** 900-ra és 910-re vonatkozó híreit.

Az **AAm**-ben olvasható 903. évi események – ha a hír nem 906-ra vonatkozik – talán összefüggésbe hozhatók azzal a három erőszakos halált halt személlyel, akiknek neve a korai évkönyvek közül egyedül az **AAz**-ben található meg. Mint látni fogjuk, egy ezen a híren alapuló kalandos történet Hermann von Reichenau világkrónikájában, s egy kései hagiográfiai munkában is megjelenik, s az utóbbi alapján igen valószínű, hogy a három fivér halálát a középkorban a magyaroknak tulajdonították.²⁰⁹

Az Annales Laubacenses és az Annales Prumienses

A monzai kézirat húsvétszámítási táblázatainak margójára írt másik évkönyv két részre oszlik: az első kéz 688-tól 885-ig, a második 887-től 912-ig vezette az *Annales Laubacenses*.²¹⁰ 791-ig jobbra az észak-franciaországi Saint-Amand kolostor évkönyvének átírását tartalmazza.²¹¹ 707-re vonatkozó, Lobbes kolostorát említő önálló híre alapján nevezik *Lobbes-i Évkönyv*nek. Mivel a második kéz feljegyzései sok javítást tartalmaznak, valószínűleg ezek sem eredeti értesülések. Walter Lendi szerint az *Annales Alamannici* ugyanebben a kódexben olvasható változata (**AAm**) sokat merített e második részből.²¹² Az **AAm** ugyanakkor általában bővebb szöveget hoz – ebből az a feltételezés adódik, hogy a monzai kézirat két évkönyvének 887 és 912 közötti feljegyzései nem közvetlenül függenek egymástól, hanem csupán azonos forrásra vezethetőek vissza.²¹³ Az **AAm**-hez hasonlóan az *Annales Laubacenses* ezen utolsó híreit is Rheinauban másolták a monzai kéziratba, ám a tudósítások eredeti keletkezési helyét nehéz meghatározni; valószínűleg itt is Burgundia és Svábföld határvidékéről lehet szó. Az évkönyvíró a magyarokról a következőket írta:

899. <Un>gari Italiam ingressi.

901. <It>erum Vngari in Italiam.

908. Vngari bellum contra Bauuarios in exsuperabile fecerunt et Liutbaldus dux eorum comitesque atque / episcopus quam plurimos illorumque supersticiosa superbia crudeliter occisa est.

910. Vngari bellum cum Alamanis fecerunt victoriamque / <hab>uerunt et Gozpertus comes occisus est parsque populi / <ma>gna occisa est et in ipso itinere cum Francis pugnauerunt / <Geb>ehardum ducem et Liutfredum aliosque quam plurimos / <Ba>uuoariis victoriam ex parte tenentibus occiderunt p̄damque abstulerunt.

911. Item Vngari Alamaniam / Frantiamque atque ultra Rhenum et Magicampum / usque Marahaugiam / devastabant et reversi sunt.

912. Iterum Vngari Alamanniam Franciamque inva<serunt> atque ultra Rhenum et Magicampum usque Marhau<giam> / devastabant ac sine damno reversi sunt.

²⁰⁹ Lásd: 207–209. o.

²¹⁰ Kiadásai: MGH SS I. 7., 9., 10., 12., 15., 52–55. o.; Annales Laubacenses. A forrásra összefoglalóan: *Wattenbach – Levison – Löwe* 1990. 787–789. o.

²¹¹ MGH SS I. 4. o.

²¹² *Lendi* 1971. 136. o.

²¹³ *Lendi* 1971. 136–137. o.

A monzai kódex különösen sok javítást tartalmaz az *Annales Laubacenses* utolsó, zömmel magyar vonatkozású híreinek esetében. A 914-nél és 925-nél egyaránt szereplő *Vngari in Alamaniam* feljegyzés át van húzva. (Ez a második kéz működése végének *terminus post quem*.) Nincsen javítva, de íráshibát sejtet a 911-nél és 912-nél ugyanabban a megfogalmazásban szereplő hír, mely szerint a magyarok átkeltek a Rajnán. Az évkönyv első kritikai kiadását készítő Georg Heinrich Pertz a földrajzi neveket az Andernachtól nyugatra fekvő Karoling közigazgatási egységekkel, Mayenfeldgauval és Ahrgauval azonosította.²¹⁴ Gina Fasoli szerint valójában azonban a Rajna felső folyása mentén fekvő svájci Maienfeldről és a mai Aargau kanton területéről van szó.²¹⁵ Az előbbi a Rajna felső folyásánál fekvő római eredetű település (*Magia*), amelyet a korai középkorban *Lupinis* (801–1300), később – az ókori előzmények nyomán – *Maia* (1085), *Maging* (1282), *Magen* (1295), néven ismertek. A jelenlegi név *Maginvelt*, *Maienvelt* formában a XIII. században bukkan fel először.²¹⁶ Fasoli ehhez a városhoz kapcsolja az *Annales Laubacenses* adatát, s a Rajna bal partján, a svábföldi Aargau (az azonos nevű svájci kanton) területén vezeti tovább a kalandozókat. Bár az évkönyv szövege szerint elődeink csak *Marbaugiáig* jutottak, Fasoli egy másik évkönyves forrás, a *Prümi Évkönyv* (*Annales Prumienses*) rokon-híradásából kiindulva arra a következtetésre jutott, hogy a magyarok Burgundiába is eljutottak. A magyarázat kézenfekvőnek tűnt, így utat talált a magyarországi összefoglaló munkákba is.²¹⁷

A kérdés eldöntésében valóban az *Annales Prumienses* tudósítása a kulcs.²¹⁸ Ebben a 910. és 911., valamint a 954.²¹⁹ éveknél a következőket találjuk:

910. Ungari contra Germanos pugnans.

911. <I>tem Ungarii totam Orien<talem> Frantiam devastantes nec<non> partem Gallie, que citra Renum est, cum preda magna sine <damn>o ad propria sunt reversi. <Eod>em etiam anno Ludowicus rex <fli>us Arnulfi moritur et Carolus occidentalis rex regnum Lotharii suscepit Kal. Nov.

954. Ungarii Franciam vastaverunt.

²¹⁴ MGH SS I. 55. o. 1. jegyz. Pertz a megismételt hírt a 926. évhez tartóznak vélte, ám Lendi ezt cáfolta. Valójában 925-nél szerepel egy áthúzott bejegyzés: „Vngari in Alamanniam” *Annales Alamannici*, 189. o. és 193. o. Ami *Magiacampum* és *Marabaugiam* kérdését illeti, Pauler Gyula (*Pauler* 1900. 55. o.) és Bánlaky József (*Bánlaky* 1929. 36. o.) elfogadták Pertz véleményét, s ugyanígy tett Karácsonyi János is Rudolf Lüttich nyomán, aki általában Dümmlert követte. *Karácsonyi* 1925. 45. o.; *Lüttich* 1910. 61. o.; *Dümmler* 1888.² 591. o.

²¹⁵ *Fasoli* 1945. 124–125. o.

²¹⁶ LSG 562. o.

²¹⁷ A svájci Aargauval azonosítja *Marabaugiát*: *Vajay* 1968. 49. o.; *Györffy* 1984. 661. o.; *Bóna* 2000. 48. o. Fasoli nyomán 911-re teszi az első burgundiai kalandot Kristó Gyula. *Kristó* 1980. 241. o.

²¹⁸ Kiadásai: MGH SS XV. 2. 1290–1292. o.; *Annales Prumienses*. – Az *Annales Prumienses* keletkezéstörténetét Lothar Boschen tárta fel. Az évkönyvet egy a monzai kézirattal szoros kapcsolatban álló, szintén asztronómiai műveket – köztük Beda *De temporum ratione*-ját – tartalmazó madridi kódex (Bibl. Nac. 3307.) húsvétszámítási tábláinak margója őrizte meg. A kódexet talán a murbachi kolostorban írták a IX. században, ám hamarosan (887 körül) Prümbe kerülhetett, ahol a helyi és a birodalmi eseményeket egészen 923-ig tartották számon. Ezután a kéziratot Liège-ben találjuk, ahol az évkönyvet 1044-ig vezették. A bejegyzések zöme a 8. kéztől származik, amely 714 és 755, valamint 828 és 923 közötti évek történéseit örökítette ránk. *Boschen* 1972. 75–78. o.

²¹⁹ Ez a hír az MGH-beli kiadásból valamiért kimaradt, ám a kéziratban szerepel: Bibl. Nac. 3307., 19° fol. A kódex – gyenge minőségű – digitális verziója on-line elérhető: <http://bdh-rd.bne.es/viewer.vm?id=0000122617&page=1>; a letöltés időpontja: 2014. május 29.

A *Prümi* és a *Lobbes-i Évkönyvek* 911/912. évi híreiben valójában ugyanannak a tudósításnak kétféle fogalmazását fedezhetjük fel:²²⁰

Annales Laubacenses

911. **Item** Vngari Alamaniam / Frantiamque atque ultra Rhenum et Magicampum / usque Marahaugiam / **devastabant** et **reversi sunt**.

912. Iterum Vngari Alamaniam Franciamque inva<serunt> atque ultra Rhenum et Magicampum usque Marhau<giam> / **devastabant** ac **sine damno reversi sunt**.

Annales Prumienses

911. <**I**>**tem** Ungarii totam Orien<talem> Frantiam **devastantes** nec<non et> partem Gallie, que citra Re<num> est, cum preda magna **sine <damno>o** ad propria **sunt reversi**.

Első pillantásra nehezen magyarázható azonban a *pars Gallie, que citra Renum est* megjelenés, hiszen Galliának minden része a Rajnának ugyanazon partján található. Az elsősorban Lotaringia területére összpontosító prümi évkönyvíró világosan különbséget tesz a nyugati (*regnum orientalis*) és a keleti (*regnum occidentalis*) birodalomfél között, ám kortársaihoz hasonlóan zavarban van, amikor a Rajnától nyugatra fekvő egykori Középső Királyság (*Media Francia*) északi részén formálódó bizonytalan körvonalú területet kell megneveznie. I. Lotár azonos nevű fia apja halála után (855) ezt a vidéket kapta örökül, ám miután ő is elhunyt (869), II. (Kopasz) Károly és II. (Német) Lajos a meerseni szerződésben megszüntették Lotaringia önállóságát. A Keleti és a Nyugati Frank Királyság határa ezután a Rajnától messze nyugatra, a Meuse/Maas, a Moselle/Mosel, a Saône és a Rhône folyók mentén húzódott. A *regnum Hlotarii* kifejezés a teljesen egykorú kútfők közül legelőször az *Annales Bertinianum*-ban bukkan fel (864), s II. Lotár halála (a függetlenség elvesztése) után *regnum quondam Lotharii* formában találkozunk vele ugyanitt. Ezek azok az évek, amikor a II. Lotár személyéhez kötődő birtokos szerkezet a terület állandó nevévé kezdett válni.²²¹ 895-ben Arnulf császár felelevenítette a Lotaringiai Királyságot fia, Zwentibold számára, ám annak halála után (900) az intézmény végleg megszűnt. A források túlnyomó többsége *regnum Lotharii*-t említi Zwentibold megkoronázásakor, mintha tudatára ébredtek volna a régi elnevezésnek, amelyet most egy időre valós politikai tartalom töltött ki. Az *Annales Vedastini* 898-ban azonban *regnum Zuendebolchiként* emlegeti a szóban forgó vidéket, amely amellet tanúskodik, hogy a *regnum Lotharii* elnevezés még ekkor sem szilárdult meg teljesen földrajzi névként.²²²

A 911. év elején Lotaringia még a Keleti Frank Királysághoz tartozott, azonban – amint a *Prümi Évkönyv* a 911. évi magyar vonatkozású hír után beszámol róla – IV. (Gyermek) Lajos halála után a tartomány III. (Együgyű) Károly nyugati frank uralkodó pártjára állt. Az évkönyv fenti bejegyzése törvényszerűen a megörökített esemény után keletkezett, vagy

²²⁰ Az *Annales Laubacenses* a 911/912. évvel megszakad, s 911-ben érnek véget a magyar kalandozókról szóló híradások a *Prümi Évkönyv*-ben is. Az *Annales Prumienses* másik kalandozókra vonatkozó híre (910. *Ungari contra Germanos pugnant*) is az *Annales Laubacenses*-szel mutat rokonságot. Említésre méltó, hogy egy másik X. századi – igaz, XI. századi másolatban (Bamberg, Staatsbibliothek, Msc. Patr. 62.) fennmaradt – évkönyv, a lobbes-i és liège-i forrásokat vegyítő *Annales Lobienses* (MGH SS XIII. 226–235. o.) a 911. és 912. évekre vonatkozóan a *Prümi Évkönyvet* használta forrásául. Az eredeti kézirat a liège-i származású Durandusszal kerülhetett Bambergbe, aki később a város püspöke lett. *Kurze* 1912. 590. o.

²²¹ *Mobr* 1957. 327. o.

²²² *Mobr* 1957. 333. o.

is akkor, amikor Lotaringia immár *Gallia* részévé vált. Az *Annales Prumienses* tehát a magyarok által dúlt, közvetlenül a Rajnától nyugatra eső lotaringiai területeket joggal írja körül *pars Galliae, que citra Renum*ként, hogy így megkülönböztesse a *regnum Lotharii* egészétől;²²³ ami pedig a *citra Renum* kifejezést illeti, Prümből nézve valóban a Rajnán *innyi* területről van szó. A szerző tehát aligha a távoli Svábföldről, hanem a hozzá nagyon is közel eső lotaringiai Mayen és az Ahr-folyó vidékéről ír.

A két évkönyv imént összehasonlított híreinek rokonságából következik, hogy az *Annales Laubacenses* és az *Annales Prumienses* nézőpontja hasonló: amit a *Prümi Évkönyv* híre *Orientalis Frantiaként* ír le, az a *Lobbes-i Évkönyv*ben *Alemannia, Franciaque atque ultra Renum*, vagyis a Rajnán *túli* keleti Karoling utódállam; ami az *Annales Prumienses*ben *partem Gallie que citra Renum*, az a *Lobbes-i Évkönyv*ben *Magicampus usque Marahaugiam*, vagyis Mayenfeldgau egészen Ahrgauig, közvetlenül a Rajna bal partján. Mindebből pedig azt következik, hogy a *Lobbes-i Évkönyv* e hírét a *Prümi Évkönyv* híreihez hasonlóan a Rajnától nyugatra jegyezték fel először – ám mivel az előbbi hibákat is szép számmal tartalmazó kompiláció csupán, ezért nem kell feltétlenül elvetnünk Zingg legutóbbi vélekedését, miszerint a *Lobbes-i Évkönyvet* tartalmazó monzai kódexet a IX. és a X. század fordulóján valóban Rheinauban használhatták.

A *Lobbes-i Évkönyv* helyes értelmezésével fenntarthatatlanná válik az a Gina Fasoli által megfogalmazott nézet, amely szerint a kalandozók már ilyen korán, 911-ben Burgundiába vonultak a Rajna mentén.²²⁴ Ezt a vélekedést – amelyet a *Prümi Évkönyv pars Gallie, que citra Renum* helyhatározója ihletett – csak akkor lehetne fontolóra venni, ha az *Annales Laubacenses* hírét a svájci Aargaura vonatkoztatnánk, de nem vennénk figyelembe, hogy ugyan ezen híradás szerint a magyarok innen már nem is mentek tovább (*usque Marahaugiam*), hanem visszafordultak. Nem kell hasonló logikai hibát áthidalni azonban akkor, ha elfogadjuk, hogy az *Annales Prumienses* megjelölése lotaringiai területre vonatkozik. A *Lobbes-i* és a *Prümi Évkönyv* tudósításait csak akkor lehet közös nevezőre hozni, ha *Marahaugiát* a lotaringiai Ahrgauval azonosítjuk. Arról nem is beszélve, hogy nem túl valószínű, hogy a magyarok – ismert útvonalaitól eltérően – az Alpok kellős közepén, a svájci Maienfeldnél keltek volna át a Rajnán.

Az *Annales Sangallenses maiores* és az *Annales Weingartenses*

A *Sankt Gallen-i Nagyobb Évkönyvet* két kézirat tartotta fenn.²²⁵ Elsőként egy olyan IX. századi Sankt Gallen-i kódexben (Stiftsbibliothek, Cod. 915.) olvashatjuk, amely a kolostori élethez kapcsolódó legalapvetőbb szövegeket tartalmazza (*officium capituli*): egyebek mellett az apátok katalógusát, Szent Benedek, Szent Ágoston és Szent Columbanus reguláit, valamint egy *martyrologiumot* és egy *necrologiumot* is.²²⁶ Az évkönyvet 956-ig egyetlen kéz másolta,

²²³ Boschen 1972. 208. o. – Az évkönyvíró a *regnum Lotharii* kifejezést akkor használja, amikor a középső birodalom egész területéről van szó, így akkor, amikor Arnulf császár törvénytelen fia, Zwentibold rövidéletű lotaringiai uralkodásáról ír: 895. *Zuendibolh regno Lotharii proficitur*. *Annales Prumienses*, 82. o.

²²⁴ Fasoli 1945. 124. o.

²²⁵ Kiadásai: MGH SS I. 73–85. o.; *Annales Sangallenses maiores*. A forrásról összefoglalóan: Wattenbach – Holtzmann – Schmale I. 227., 230–231. o.

²²⁶ Euv 2008. 354–355. o., №. 57. A kódex online elérhető: <http://www.e-codices.unifr.ch/en/csg/0915>; a letöltés időpontja: 2015. március. 14. A több részből összefűzött kézirat a XI. században nyerte el mai formáját. Autenrieth 1977. 51. o.

majd 1024-ig számos írnok vezette. Egy kéz munkája a magyar szempontból különösen fontos 1024–1044 közötti időszakról szóló tudósítás, amit egy 1056-ra vonatkozó magányos feljegyzés követ.²²⁷ Ezen a kéziraton alapszik az *annales* másik, XII. századi kódexben fennmaradt szövegtanúja (Sankt Gallen, Stiftsbibliothek, Cod. 453).²²⁸ Az évkönyv 918-ig az *Annales Alamannici* Sankt Gallen-i változatát (**AAz**) követi. Ettől fogva híradásai önállóak. A kalandozó hadjáratokról a következőket olvassuk:

888. Et Arnulfus in regnum elevatur, in cuius temporibus Agareni in istas regiones primitus venerunt.
892. Arnolfus contra Maravenses pergebat, et Agarenos ubi reclusi erant, dimisit.
899. Agareni Italiam intraverunt et Langobardos bello vicerunt.
900. Norici cum Agarenis pugnaverunt, et partem ex eis occiderunt.
902. Agareni a Baioariis ad brandium vocati, ubi rex eorum Chussol occisus est, et alii quam plurimi cum eo.
908. Baioariorum omnis exercitus ab Agarenis occiditur.
909. Agareni in Alamanniam.
910. Agareni cum Alamannis et Francis pugnaverunt, eosque vicerunt. Et Norici partem ex eis occiderunt.
913. Agareni Alamanniam intraverunt. Erchanger et Pereholt frater eius et Udalricus comes, auxiliante illis nepote eorum Arnolfo optimo duce Baioariorum, totum exercitum eorum iuxta Ine fluvium penitus occiderunt [hozzáfűzés másik tintával:] nisi xxx viros.
925. Agareni monasterium Sancti Galli invaserunt. Wiberat martyrizata est.
943. Omnis Agarenorum exercitus a Baioariis occisus est.
955. Otto rex cum Agarenis pugnat in festivitate sancti Laurentii, eosque Deo auxiliante devicit. Et erat numerum eorum c milia et multi illorum comprehensi sunt cum rege eorum nomine Pulszi, et suspensi sunt in patibulis. [Másik tintával:] Et aliud bellum cum eis gerebatur a Poemanis, ubi comprehensus est rex illorum nomine Lele, extincto exercitu eius.

Noha a 918-ig tartó rész legöbbször valóban az **AAz**-n alapszik, a 892. évi hírrel nem találkozunk a korábbi évkönyvirodalomban. A megfogalmazás Liutprandéra emlékeztet, aki *Antapodosis* című művében azzal vádolta meg Arnulf császárt a morvák ellen a magyarokkal közösen indított hadjárat kapcsán, hogy lerontatta azokat a sáncokat (*clusae*), amelyek a magyarokat addig távol tartották a nyugati és a déli területektől.²²⁹ Még részletesebben tárgyalja a *clusákat* Widukind, aki azt is tudja, hogy a sáncokat Nagy Károly emelte az avarok ellen, akik a szász krónikáiról szerint valójában nem mások, mint a magyarok.²³⁰ Az *Annales Saggallenses maiores* értesülésében visszatükröződő tudós irodalmi hagyomány egy Nagy Sán-

²²⁷ Wattenbach – Holtzmann – Schmale I. 227. o.; MGH SS I. 85. o.

²²⁸ MGH SS I. 73. o.

²²⁹ „Quibusdam namque difficillimis separata a nobis erat interpositionibus, quas clusas nominat vulgus, ut neque ad meridianam, neque ad occidentalem plagam exeundi habuerit facultatem.” Liutprand *Antapodosis*, 7. o.; „Arnulfus... depulsis his, pro dolor, munitissimis interpositionibus, quas vulgo clusas nominari praediximus, Hungariorum gentem cupidam, audacem, omnipotentis Dei ignaram, scelerum omniam non insciam, caedis et rapinarum solummodo avidam, in auxilium convocat; si tamen auxilium dici potest, quod paulo post eo moriente cum genti suae tum ceteris in meridie occasuque degentibus nationibus grave periculum, immo exitium fuit.” Liutprand *Antapodosis*, 15. o.

²³⁰ „Victi autem a Magno Karolo et trans Danubium pulsi ac ingenti vallo circumclusi, prohibiti sunt a consueta gentium depopulatione. Imperante autem Arnulfo destructum est opus, et vita eis nocendi patefacta, eo quod iratus esset imperator Centupulcho regi Marorum.” *Widukind Res gestae Saxonicae*, 29. o.

dorral kapcsolatos korai mondából ered, amely egyaránt jelen van a zsidó, az mohamedán és a keresztény kultúrkörben: a világhódító király egy hatalmas érckapu mögé zárta Góg és Magóg vad népeit, akiknek – a jövődőlés szerint – a végítéletig várniuk kell, hogy előzőnlhessék a bűnös emberiséget.²³¹ A Dado verduni püspöknek írt levélből tudjuk, hogy – noha a szerző nem hisz benne – a magyarok és a végítélet népeinek azonosítása már a X. század elején is divatos elmélet volt.²³² Természetesnek tarthatjuk hát, ha Arnulf magyarokkal kötött szövetségét, amely a fél évszázadon keresztül tartó pusztító magyar hadjáratok előjátéka volt, valamint az Alföldet körbevevő gyeprürendszert, amely Pannónia elfoglalásáig valóban a keresztény világ és a magyar szállásterületek határa volt, a nyugati írók – talán joggal – összekapcsolták és eszkatológikus kontextusba helyezték. Widukindnál egy másik motívum is felfedezhető: míg Nagy Károly a védművek kiépítésével a keresztény Európa megmentőjévé lett, addig az utolsó előtti Karoling uralkodó, Arnulf a sáncok megnyitásával beláthatatlan kárt okozott, amit csak a magyarokkal végleg leszámoló szász Liudolfing dinasztia tudott helyrehozni.²³³ Nagy Károlyhoz csak az augsburgi győző, I. Ottó tudott újra méltóvá válni, aki így kérdelemelte a császári címet is. A két csúcspont, Nagy Károly és I. Ottó, valamint a mélypontot képviselő, illegitim Arnulf szembeállításával Widkuind a Liudolfingok császári aspirációit igazolta.

Az *Annales Sangallenses* a magyarok Sankt Gallen-i kalandja kapcsán szót ejt a remete-ségben élő szent asszony, Wiborada haláláról is, ám a bejegyzés távolról sem az események közvetlen hatása alatt született. Az első, 930 körül készült kolostori feljegyzéssel szemben (*Kalendis Maiis Wiberat reclusa a paganis interempta*)²³⁴ itt már intézményesült mártírkultusról beszélhetünk, csakúgy, mint egy másik X. századi Sankt Gallen-i hírben: „Anno ab incarnatione Domini 926 passa est a pagani<s> beatae memoriae Wiborada reclusa, indictione 14 kalendas Maias.”²³⁵ Walter Berschin e források alapján meggyőzően mutatatta be Wiborada tiszteletének fokozatos fejlődését: a németes írásmódú *Wiberatot* és a profán *interempta* kifejezést néhány évtizeden belül felváltotta a latinos *Wiborada* és a keresztény töltetű *passa est*; az *Annales Sangallenses maiores*ből pedig már valóságos hagiográfiai program bontakozik ki, amikor a mártírhálal (*sacrificium carnis*) mellett Wiborárda remeteéletének kezdetéről (*sacrificium mentis*) is értesülünk (916).²³⁶

²³¹ Minderről lásd: *Fóti* 1913. 28–59. o.

²³² *Németh* 2001. 147. o.

²³³ „Deinde quantam stragem quantam iniuriam imperio Francorum fecerint, urbes ac regiones adhuc desolatae testantur. Haec ideo de hac gente dicere arbitrari sumus, ut possit tua claritas agnoscere, cum qualibus avo tuo patriae certandum fuerit, vel a quibus hostibus per eorum providentiae virtutem et armorum insignia tota iam fere Europa liberata sit.” *Widukind Res gestae Saxonicae*, 29. o. – Karl Leyser megfigyelése szerint éppen Widukind volt az, aki felelevenítette a Karoling-kori költők Európa-fogalmát. Ahogy elődei a kontinens keresztény részét jelölő kifejezést egybeforrasztották Nagy Károly és utódai személyével, a korvey-i történetíró I. Henriket Európa legnagyobb uralkodójának (*regum maximus Europae*) címezte, fiát pedig egy egyesült európai hadsereg élén diadalmaskodó hadvezérként látta, aki alárendelt vitézeit Európa urainak (*dominos Europae*) címzi. *Leyser* 1992. 43–44. o.

²³⁴ Liber promissionum Sancti Galli, 126. o. – Ez a hír az egyik első példája azoknak az évfordulós feljegyzéseknek (*Jahrtagsgedächtnis*), amelyek Engelbert apát (926–934) idején kezdenek feltűnni. *Berschin* 1983. 2. o.

²³⁵ MGH Suppl. Libri confr., 138. o. – Ez a tudósítás – számos értékes hír mellett – éppen abban a kódexben olvasható, amelyben az *Annales Sangallenses maiores* is (Cod. 915.). *Berschin* 1982. 10. o. Autenrieth szerint ugyanakkor a bejegyzés a XI. század elejéről származik. *Autenrieth* 1977. 54. o.

²³⁶ *Berschin* 1983. 2–3. o.

Mikorra tehetjük a magyarok Sankt Gallen-i látogatását? A korai források 926-ot nevezik meg: az *Annales Alamannici* május 2-át, hétfőt, míg a *Liber Confraternitatum* május 1-jét. Sokáig azért tulajdonítottak hitelt inkább a 925. esztendőnek (az egyházi hagyományban is így szerepel), mivel május 2. éppen 925-ben esett hétfőre – egy évvel később ugyanis kedden volt.²³⁷ Az ellentmondást valóban nehéz feloldani, ám a kérdés eldöntését mégis megkönnyíti, hogy a legkorábbi tanúnk, az *Annales Alamannici* nemcsak a magyar támadás dátumát és napját adja meg, hanem azt is közli, hogy a Sankt Gallen-i kaland Burkhard sváb herceg halála után négy nappal történt. Az Itáliában hadakozó herceget pedig az elbeszélő és okleveles források egybehangzó állítása szerint 926-ban ölték meg.²³⁸

Az évkönyv szerzője nem egyszer élt a lehetőséggel, hogy az *Annales Alamannici* magyar vonatkozású híreit más elbeszélésekből, mendemondákból egészítse ki; ezen utólagos bejegyzéseket, amelyek az első kéztől származnak, elütő színű tinta jelzi. Ilyen az az értesülés, amely szerint csupán harminc magyar maradt életben az Inn melletti csatában, s az is, amely szerint 955-ben sor került egy második ütközetre is: I. Ottó császárral szemben Bulcsú, a cseh seregesttel szemben Lél marad alul. Egyértelműen a győzelem jelentőségét növelő irodalmi túlzás az, hogy az augsburgi csatában százezer kalandozó vett részt. Forrásaival ellentétben a X. századi író a magyarokat tudálékosan *agarenin*ak címzi, amely eredetileg a saracénokat jelölte. Áruklodó, hogy az *Annales Alamannici* hunokat említő 863. évi hírből a Sankt Gallen-i másoló nem módosította a *gens Hunorum* megnevezést *agarenüre*²³⁹ – ezek szerint ezt a hírt nem hozta összefüggésbe a magyarokkal.

Nem az *Annales Sangallenses* az egyetlen X. századi évkönyv, amely a magyarokat ezen a néven emlegeti; *ackareniként* hivatkozik őseinkre az *Annales Weingartenses* is (933. *Heimricus Ackarenos interfecit Idus Mart.*).²⁴⁰ A magyarokról tudósító X. századi évkönyvek többségéhez hasonlóan a *Weingarteni Évkönyv* (709–936) is egy IX. századi kódex hűsvétszámitási táblázatának margóján maradt fenn. A XI. században alapított weingarteni kolostor könyvtárából előkerült kézirat (Stuttgart, Württembergische Landesbibliothek, HB V 20.) keletkezési helye bizonytalan, a legtöbb támponttal maga az évkönyv szolgál számunkra. 708 és 791 között szóról szóra megegyezik egy korai Sankt Gallen-i évkönyvvel, a IX. századi kódexben fennmaradt *Annales Sangallenses brevessel*, 881-től 918-ig tartó értesülései pedig az *Annales Alamannici* híreivel mutatnak rokonságot. 936-ig feljegyzett hírei önállóak. Mindennek alapján kétségtelen, hogy az évkönyv híreinek forrásvidékét Sankt Gallenben kell keresnünk,²⁴¹ ám feltűnő, hogy az önálló részekből éppen a kolostori emlékezet meghatározó momentuma, a magyarok Sankt Gallen-i vendégeskedése hiányzik. Az egyetlen magyar vonatkozású hír birodalmi jelentőségű eseményt örökít meg: egyedül innen tudjuk, hogy a merseburgi/riadei csataként ismert ütközetre március 15-én került sor. Az *ackareni* megnevezés arra utal, hogy a szerző egykor valóban Sankt Gallen műveltségét szívhatta magába. Mivel azonban az önálló hírek kitüntetett figyelmet szentelnek a konstanzi püspöki és a Sankt Gallen-i apáti címet egyszerre viselő III. Salamon (890–919) pályájának, különösen pedig a püspök konstanzi utódlásának, ezért Siegmund Hellmann arra gondolt, hogy az évkönyv

²³⁷ Schlumpf 1925. 232–233. o.

²³⁸ Schlumpf 1925. 231. o. Lásd még: Waitz 1885.³ 84. o.

²³⁹ „863. Gens Hunorum Christianitatis nomen aggressa est.” MGH SS I. 76. o.

²⁴⁰ Kiadását lásd: MGH SS I. 65–67. o. A kéziratról lásd: Irtenkauf – Krekler 1975. 35–36. o.

²⁴¹ Az évkönyv Sankt Gallen-i provenienciája mellett foglalt állást Philipp Moser. Moser 1824–1825. 519–524. o.

vet Konstanzban írták.²⁴² Mindezt megerősítheti az, hogy a konstanzi káptalani könyvtár 1340 körüli katalógusában szerepel egy *Computus Grecorum* néven ismert számítási táblázat, amely a weingarteni kéziratban is megtalálható.²⁴³

Annales Augienses

A *Reichenauai Évkönyvet* (709–954), ami elsősorban a Rajna-vidék eseményire összpontosít, egy IX. századi kódex őrizte meg, amelyet egykor a reichenauai apátságban készítettek, s amely Vilmos mainzi érsek (954–968) hagyatékából került mai helyére, Párizsba (BnF lat. 4860.).²⁴⁴ A kéziratban található művek (például a *De temporum ratione* Bedától) zömmel az időszámítás kérdésével foglalkoznak, s az *Annales Augienses* ugyancsak egy húsvétszámítási táblázatban maradt fenn – igaz, nem eredeti formában, hanem másolatként. A 709. és 710. évi híreket még egy IX. századi reichenauai kéz írta, ám az évkönyv legnagyobb részét (725–939) másoló második írnok már Mainzban működött a X. század közepén, akárcsak az utolsó két, egyértelműen mainzi eredetű bejegyzést (953, 954) lejegyző harmadik.²⁴⁵ Az évkönyv 858-ig szinte megegyezik az *Annales Alamannicivel*, s utána is sokat merít a *Sváb Évkönyvből* vagy egy azzal közös forrásból. Legértékesebb része a 931 és 939 közötti évek krónikája, amit a szerző bőbeszédűbben tárgyal.²⁴⁶ Az önálló híreket (860–939) tehát, így a magyarokra vonatkozó értesüléseket is, Mainzban másolták. A független tudósítások nagy része egyértelműen Reichenauból származik, ám kevés a nyom arra nézve, hogy meddig tartott a reichenauai mintakézirat és honnan kezdődnek a már Mainzban lejegyzett önálló hírek; az utolsó kifejezetten reichenauai értesülés (a Szent Vér *translatiója*) 923-ból származik, az első mainzi (Frigyés érsek *ordinatiója*) pedig 936-ban bukkan fel, ám ez a másoló kiegészítése is lehet.

899. Ungari Italiam ingressi multa <mala> fecerunt.
907. Baioarii et ab Ungaribus interficiuntur.
908. Ungares Saxoniam et Turingiam vastant.
909. Ungares Alemanniam ingressi sunt.
910. Franci ab Ungaribus aut occisi aut fugati sunt.
913. Ungri partes Alemanniae vastaverunt, et iuxta In fluvium a Bawariis et Alemannis occisi sunt.
915. Ungari totam Alemanniam igne et gladio vastaverunt.
917. Ungari per Alemanniam in Alsatiam usque ad fines Lotharii regni venerunt. Erchanger et Peratolht decollati sunt.
926. Ungari totam Franciam, Alsatiam, Galliam atque Alemanniam igne et gladio vastaverunt.
932. Ungari per orientales Francos et Alemanniam multis civitatibus igne et gladio consumptis, iuxta Wormatiam Rheno transito, usque ad mare Oceanum regnum Galliae devastaverunt, et per Italiam redierunt.
934. Ungari ab exercitu regis Heinrici occisi sunt, et multi comprehensi sunt.
938. [I. Ottó aláveti Bajorországot.] Interim magna pars Ungarorum a Saxonibus occisa est.

²⁴² Hellmann 1913. 185–187. o.

²⁴³ Irtenkauf – Krekler 1975. 35. o.

²⁴⁴ Kiadását lásd: Annales Augienses. A forrásról összefoglalóan: Wattenbach – Holtzmann – Schmale I. 228. o.

²⁴⁵ Hoffmann 1986. 253–254. o.

²⁴⁶ Wattenbach – Holtzmann – Schmale I. 228. o.

A magyarokra vonatkozó első hírekkel (899–913) más és bővebb megfogalmazásban már az *Annales Alamannicibus* is találkozhatunk, ám az *Annales Augienses* az első, amely arról tudósít, hogy a 913. évi magyarok elleni csata az Inn-folyó mentén zajlott le. A többi értesülés nagy része teljesen önálló. Zavarba ejtő e korai évkönyv 932-re vonatkozó híre, amelyből a magyarok franciaországi hadjárataról és itáliai visszatéréséről értesülünk. Ezt veszi át Regino krónikájának folytatója és az ő nyomán az einsiedelni *Annales Heremi*²⁴⁷ két X. századi kódexe közül az egyik, ahol a hír 933-nál szerepel (**AH2**, Einsiedeln, Stiftsbibliothek, 356).²⁴⁸ Az *Annales Heremi* másik kéziratában (**AH1**, Einsiedeln, Stiftsbibliothek, 29.) is megtalálható ez az értesülés, ám ezúttal a 937. év mellett.²⁴⁹ Sajnos egyik tudósítás sem eredeti formában, hanem tisztázott másolatként maradt ránk. Az utóbbi hagyomány jelentkezik az *Annales Heremiből* (vagy annak forrásából) is merítő XI. századi Hermann von Reichenaunál is, és az ő nyomán a hírt a középkori történétírók többnyire 937-re teszik. A kérdés az, hogy kinek hihetünk: a *Reichenau* Évkönyvnek (932) vagy az **AH1**-nek (937).²⁵⁰ Ennek eldöntéséhez a franciaországi események felől igencsak tájékozott Flodoard krónikájához kell fordulnunk, amely nem tud arról, hogy a magyarok 932-ben francia földre léptek volna. A reimsi krónikás ismeri azonban a magyarok 935. évi burgundiai hadjárát, amelynek Rudolf nyugati frank király fellépése vetett véget, aki Itália földjére űzte a magyarokat.²⁵¹ Flodoardtól tudjuk azt is, hogy 937-ben a magyarok egészen Bourges környékéig eljutottak,²⁵² a reimsi krónikástól független *Annales Sanctae Columbae Senonensis* pedig arról tudósít, hogy a kalandozók Aquitánia vidékét is dúlták ebben az évben.²⁵³ Az **AH1**-től független források közül egyedül a capuai hadjáratról és a magyarok által okozott károkról részletesen megemlékező Leo Marsicanus Monte Cassinó-i krónikája és az *Annales Beneventani* erősíthetik meg azt, hogy a kalandozók ezúttal is Itálián keresztül tértek haza, ám természetesen az is lehetséges, hogy Dél-Itáliában egy másik, önálló hadtest pusztított.²⁵⁴ Az *Annales Augienses* 932. évi értesülése tehát egyaránt összevág a 935-ös és – még inkább – a 937-es év eseményeivel. Ha az **AH1**-nek kell tehát hinnünk, abból természetesen az is következik, hogy az einsiedelni 29. számú kézirat – ebben az esetben – eredetibb formában tartotta fenn a *Reichenau* Évkönyvként ismert szöveget.

Bajorországi évkönyvek

A kalandozók által leginkább fenyegetett vidék a Keleti Frank Királyság délkeleti szeglete volt, így nem meglepő, hogy a korai bajorországi évkönyvirodalom mindkét központjában, Regensburgban és Salzburgban is számon tartották a magyarok elleni küzdelem eseményeit. Ám a magyar–bajor összecsapásokról tudósító *annalesek* közül csupán egyetlen, a regensburgi Szent Emmerám kolostor X. századi évkönyve, az *Annales Sancti Emmerami minores*

²⁴⁷ A magyar kalandozásokról önálló hírt nem tartalmazó *Annales Heremire* összefoglalóan lásd: Wattenbach – Holtzmann – Schmale I. 250–251. o.

²⁴⁸ *Annales Heremi* I. 262. o.

²⁴⁹ *Annales Heremi* II. 185. o.

²⁵⁰ A bizonytalan datálásról: Waitz 1885.³ 148. o., 1. jegyz.

²⁵¹ „Hungari per Burgundiam diffunditur praedisque incendiis ac caedibus, non tamen diu, debachati, comperto Rodulfi regis adventu, in Italiam transmeant.” Flodoard *Annales*, 61. o.

²⁵² „Quidam presbiter de Bovonis-curte – sic enim villa vocatur eius ecclesiae – nomine Adalgarius, captus est ab eis, et abductus usque in pagum Biturigensem.” Flodoard *Annales*, 67. o.

²⁵³ *Annales S. Columbae Senonensis*, 105. o.

²⁵⁴ *Annales Beneventani*, 118–122. o.; Leo *Chronica*, 140–142. o.

maradt ránk eredeti formájában.²⁵⁵ A regensburgi történeti hagyományt képviseli a három változatban fennmaradt *Annales Ratisponenses* is, amelyet a XII. században szerkesztettek régebbi – részben mára elveszett – források alapján, s amely szintén tudósít a magyarokról.²⁵⁶ A X. századi salzburgi annalsztikáról igen hiányosak az ismereteink, eredetiben egy mű sem maradt fenn, így minden ismert tudósítás kései szerkesztésekből kikövetkeztethető csupán: egy XII. századi admonti kéziratban fennmaradt másolatból (*Annales Iuvavenses qui dicuntur maximi*),²⁵⁷ a bajor történetíró, Aventinus által 1517-ben lemásolt XI. századi *Annales Alta-henses*ből,²⁵⁸ valamint azokból a széljegyzetekből, amiket a régiségbúvár humanista az előbbi évkönyv bejegyzései mellé fűzött (*Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquis derivati*).²⁵⁹ Az *Annales Mellicenses* vorauai kéziratának (Stiftsbibliothek, Cod. 33., a kérdéses rész XII–XIII. századi) interpolációi között is számos korai salzburgi hírt találunk.²⁶⁰ Mivel az *Annales Mellicenses* e kódexe egy garsteni kézirat változatához áll legközelebb, ezért a forrást kiadó Wilhelm Wattenbach az *Auctarium Garstense* nevet adta neki.²⁶¹

A Szent Emmerám kolostor évkönyvének (*Annales Sancti Emmerami minores*) hírei egy IX. századi Beda-kódex (München, Staatsbibliothek, Clm. 210.) húsvétszámítási táblázatai mellett maradtak fenn.²⁶² A mű számos írnok munkája; a 944 és 948 közötti bejegyzések azonban azonos kéztől származnak, amely a hírekkel egykorúnak tűnik.²⁶³ A 907. évi hír a 908. év is szerepel, ezúttal áthúzva – e javításból arra következtethetünk, hogy a tudósítás nem egykorú a lejegyzett eseménnyel.

907. Exercitus Baiowariorum occisus fuit.

945. Occisio paganorum ad Weles.

948. Occisio paganorum ad Flozzun.

A *Regensburgi Évkönyv* (*Annales Ratisponenses*) három kódexben, három szerkesztésben maradt ránk. Az első a Regensburg szélén fekvő prüfeningi kolostor egy XII. századi kódexének (Bécs, ÖNB cod. 12 600.) elején található krónika, amely 1167-ig tart.²⁶⁴ A második kézirat (München, Staatsbibliothek, Clm. 14 733.) szintén ebben a században készült,²⁶⁵ s a benne olvasható krónika egy regensburgi kanonok, Hugo von Lerchenfeld saját kezű munkája, amelyben az eredeti szerkesztés 1201-ig folytatódik. A harmadik szerkesztés egy XIV. században keletkezett regensburgi történeti mű, a bajorországi kolostorok alapítástörténeteit 1388-ig tárgyaló *Fundationes monasteriorum Bavariae* című gyűjtemény történeti

²⁵⁵ Kiadását lásd: *Annales S. Emmerami minores*. A forrásról összefoglalóan: *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* II. 550. o., 20. jegyz.

²⁵⁶ Kiadását lásd: *Annales Ratisponenses*. A forrásról összefoglalóan: *Wattenbach – Schmale – Schmale-Ott – Berg* 1976. 232–234. o.

²⁵⁷ Kiadásai: *Ann. Iuv. max.* A forrásról összefoglalóan: *Bresslau* 1924.; *Wattenbach – Levison – Löwe* 1990. 819–820. o.

²⁵⁸ Kiadását lásd: *Annales Alta-henses maiores*. A forrásról összefoglalóan: *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* II. 545–548. o.

²⁵⁹ Kiadását lásd: *Excerpt. Avent.*

²⁶⁰ A gyűjteményes kéziratról, amelyben a XII–XIII. században írt *Auctarium*ot két évszázaddal később lejegyzett művek után kötötték. *Fank* 1936. 19–22. o., №. 33.

²⁶¹ MGH SS IX. 483. o. A ma Bécsben őrzött garsteni kézirat csonkulása miatt az *Auctarium* hírei ott csak 953-tól olvashatóak. MGH SS IX. 562. o. Az *Auctarium* kiadását lásd: *Auctarium Garstense*.

²⁶² A kéziratról: *Halm – Meyer* 1892. 45–46. o.

²⁶³ MGH SS I. 47. o.

²⁶⁴ *Tabulae codicum Bibl. Pal. Vindob.*, 119–120. o.

²⁶⁵ *Halm – Laubmann – Meyer* 1896. 224–225. o.

feljegyzései között maradt fenn (München, Staatsbibliothek, Clm. 14 594., XIV. század vége).²⁶⁶ E szerkesztések jelentősen eltérnek egymástól már a IX–X. századi híreiket illetően is, de magjuk, egy elveszett regensburgi évkönyv, közös.

<i>Bécs, ÖNB cod. 12 600.</i>	<i>München, BSB Clm. 14 733.</i>	<i>München, BSB Clm. 14 594.</i>
894. Arnolfus Ungarios eduxit.	894. Arnolfus Ungarios eduxit.	893. Arnolfus Ungaros eduxit.
902. Interfectio Ungarorum magna.		
911. Interfectio Ungarorum.		912. Ungari Bavariam vastant.
913. Ungarii Baioriam vastant.		
925. Ungarii in Franciam.		
926. Ungari per Franciam ad mare.*		
927. Arnolfus cum Ungaris pacificatur.		
934. Heinricus rex Ungaros vicit.*		934. Heinricus rex Ungariam vicit.
943. Interfectio Ungariorum ad Welas.	943. Interfectio Ungariorum ad Welas.	
950. Interfectio Bawarorum ad Lova.	950. Interfectio Bawarorum ad Lova.	
951. Heinricus dux in Ungariam.	951. Heinricus dux in Ungariam.	
955. Interfectio Ungarorum ad Lech.	955. Interfectio Ungarorum ad Lech.	
		956. Interfectio Ungarorum ad Lechvelt.

Az *Annales Ratisponenses* e három leszármazójának VIII–IX. századi tudósításai általában a *Fuldai Évkönyvével* mutatnak egyezést, s egyaránt megőriztek híreket a regensburgi püspökökre és a székesegyházra vonatkozóan. Ami azonban X. századi híreiket illeti – miként a fenti összegzésből kiderül – korántsem mutatnak egységes képet. A bécsi kézirat őrizte meg a legtöbb értesülést, amelyek közül a 943. és a 950. évi hír a Szent Emmerám kolostor évkönyvével mutat rokonságot. A 894-el kezdődő hírek első pillantásra az *Annales Sangallenses*hez állnak közel: az *Arnolfus Ungarios eduxit* megfogalmazás a *Sankt Gallen-i Évkönyvben* 892-nél, valamint Liutprandnál és Widukindnél is olvasható elméletet tükrözi, amely szerint a császár a magyarokat a végítélet népeként szabadította rá Európára. A 902. és a 911. évi magyar vereségek híre is csak az *Annales Alamannici* Sankt Gallen-i eredetű kéziratában és

²⁶⁶ A kivonat kiadását lásd: MGH SS XXX. 2. 745–747. o.

az *Annales Sangallenses*ben olvasható.²⁶⁷ Zavarba ejtő ugyanakkor, hogy a 913. évi bajorországi hadjárat közelében íródott évkönyv miért csak a magyar betörés tényét rögzíti, s miért nem tesz említést a magyarok Inn-menti vereségéről.

A 925. évi kalandozás híre – 926 helyett – szintén csak a *Sankt Gallen-i Évkönyv*ben tűnik fel. Fejtőrésre ad okot a 926. évi hír, amely szerint a magyarok ebben az évben kijutottak a tengerhez. Ez az értesülés nem szerves része a bécsi kódexbe bejegyzett évkönyvnek, hanem – a csillaggal jelölt 934. évi hírhez hasonlóan – másik kéztől származó marginális bejegyzés csupán.²⁶⁸ E másik kéz a VIII–IX. századra vonatkozóan általában az *Annales Fuldenses*ből idéz további híreket, X. századi kiegészítései azonban – kevés kivétellel – egyedül itt olvashatóak. Az adalékok között ugyan találhatunk egy-két másol is olvasható bírodalmi jelentőségű eseményt, ám a hírek zömükben bajorországi, azon belül is egyértelműen regensburgi eredetűek.²⁶⁹ Rejtélyes, hogyan jutott el a tengerektől távoli Regensburgba és miért csak ott maradt fenn a tengerhez 926-ban kijutó magyarok híre. Ha valóban önálló hírrel állunk szemben, akkor semmi okunk azt feltételezni, hogy a tenger itt szükségszerűen az Atlanti-óceánt jelentené, mint a 932/937. évi hírben. Véleményem szerint az Északi-tengerről van szó, tudjuk ugyanis, hogy az alighanem 926-ban történt szászországi hadjárat során a magyaroknak alkalmuk volt Herford városát és monostorát is elpusztítani, amelyetől az Ems-folyó torkolata manapság alig 180 kilométerre van.²⁷⁰

A X. századi salzburgi évkönyvirodalom sem kevésbé szövevényes. Legrégebbi tanúja az Ernst Klebel által a XX. század első évtizedeiben felfedezett úgynevezett *Annales Iuvavensis qui dicuntur maximi*, amely egy XII. századi admonti kódexben (Stiftsbibliothek, 718.) maradt fenn. A kézirat a kolostori iskola diákjainak az *ars scribendi*ben való jártasságát dicséri: lemásolandó mintadarabjaik között volt az azóta elveszett *Annales Iuvavenses* is, amelynek 725 és 956 közötti kivonatai szerepelnek a kódexben. A *Salzburgi Évkönyv* legteljesebben fennmaradt leszármazója a XI. században Regensburgba kerülhetett, majd a XII. században göttweigi forrásokkal kompilálták, s a történeti mű ebben a formában került Admontba.²⁷¹ Magyar vonatkozású hírei a következőek:

881. Primum bellum cum Ungaris ad Weniam. Secundum bellum cum Cowaris ad Culmite.
907. Bellum pessimum fuit ad Brezalauspurc IIIto nonas Iulii.
910. Bellum fuit iuxta Nuchinga cum Ungaris.
912. Bellum fuit cum Ungaris ad Aeni flumen et Ungari superati sunt ab Arnulfo duce Bawariorum.
933. Heinricus rex bellum cum Ungaris fecit et Ungari superati sunt.

²⁶⁷ Igaz, az *Annales Ratisponenses* 911. évi híre az *Annales Alamannici* zürichi kódexében és az *Annales Sangallenses*ben egyaránt helyesen 910-nél szerepel.

²⁶⁸ *Annales Ratisponenses*, 583. o.

²⁶⁹ „908. Combustio Raegine civitatis.” „916. Chunradus Arnolfum ducem vicit.” „917. Arnolfus Bawariam recepit.” „926. Ungari per Franciam ad mare.” „931. Heinricus rex Teni vicit.” „934. Heinricus rex Ungaros vicit.” „955. Heinricus dux obiit.” „962. Otto rex cum regina in Italiam.” „963. Combustio Regine civitatis.” „964. Item combustio eius.” „973. Otto I. obiit. Otto II successit.” „1002. Ratispona combusta est.” MGH *Annales Ratisponenses*, 583–584. o. A hírek egykorúságát támasztja alá, hogy 962-ben I. Ottó nem mint *imperator*, hanem mint *rex* jelenik meg a kivonatban.

²⁷⁰ Kristó Gyula szerint is az Északi-tengerről partvidékéről van szó. *Kristó* 1980. 261. o. Az általa felételezett belgiumi partszakasz azonban ellentmond Flodoard értesülésének, amely szerint ebben az évben a Lotaringiában kalandozó magyarok csak Voncqig jutottak. *Flodoard Annales*, 34. o. A 926. évi szászországi hadjáratról lásd: 195–200. o.

²⁷¹ *Klebel* 1921. 33. o.

942. Ungari occisi sunt in Baiowaria in Trugowe, nisi pauci evaserunt, sub Perhtoldo duce.
 948. Item bellum fuit cum Ungaris in Nordgowe et Ungari necati sunt a Baiowariis.
 955. Ungarorum maximus exercitus occisus est in Baiowaria iuxta flumen Lemannum.

A kútfőt különösen értékesé teszi az, hogy az egyetlen nyugati tudósítást őrizte meg a kabarokról, s emellett egy igen korai magyar–bajor összecsapás egyedüli forrása. A 881. évi hír csatahelyszíneinek – s a forrás többi földrajzi nevének – azonosítása korántsem egyszerű feladat. A közmegegyezés szerint *Wenia* Bécs német nevének első említése, ám a nyelvtörténeteszek vitatkoznak ezzel a vélekedéssel.²⁷² Klebel szerint *Culmite* a Duna jobb partján fekvő ausztriai Ardagger közelében magasodó Kollmitz csúccsal azonos; esetleg egy másik hegyet jelöl, amely valamivel keletebbre, az Erlauff és a Melk-folyók között *Cholomezzaként* jelenik meg Német Lajos egy 832. évi oklevelében.²⁷³ Alig néhány kilométerre a cseh határtól is feltűnik Ausztria térképen egy Kollmitz, amely a Thaya-folyó melletti hegyen épült váráról ismert.

A forrás ezt követően is jól értesült a Keleti Frank Királyság határvidékének eseményeit illetően: beszámol a magyar győzelemmel záruló 907-ben *Brezalauspurcnál* vívott döntő ütközetről és egy bizonyos *Niuchingánál* lezajlott csatáról. Ami *Brezalauspurcot* illeti, véleményem szerint nem eléggé meggyőző az a Boba Imre és Szőke Béla Miklós által képviselt nézet, amely szerint a földrajzi név nem Pozsonyt, hanem a Karoling-kori Pannónia központját, Mosaburg/Zalavárt jelölné.²⁷⁴ Az utóbbi erődítmény ugyan valóban köthető Braszláv személyéhez, ám az *Annales Altahenses* 1052. évi híre, amely *Preslawaspurch* alatt egyértelműen Pozsonyt ért, minden kétséget eloszlat a 907. évi csata helyszínét illetően.²⁷⁵ Más érv is ellentmond azonban annak, hogy a csata helyszínét Mosaburg környékével azonosítsuk. Az *Annales Iuvavenses* Salzburgban vezették, épp ott, ahol a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* című vitairat is keletkezett a 870-es évek első felében. Az érseki székhelyen jól tudták, hogy a joghatóságuk alá tartozó pannóniai várost, a zalai mocsárvilág közepén felépült igazgatási központot Mosaburnak hívják. Való igaz, hogy a *Conversio* korábban *civitas Privinae*, illetve *castrum Chezilonis* néven is emlegeti a várost, ám Regino *Chroniconja* és Arnulf császárnak a városban kelt oklevelei a Mosaburg név megszilárdulásáról tanúskodnak. Hogy Arnulf oklevelei valóban a pannóniai Mosaburgban keltek, immár régészeti érvek is alátámasztják, hiszen a Cs. Sós Ágnes által azonosított zalavári Karoling-kori *pfalz* aligha lehet más, mint Arnulf palotája.²⁷⁶ Nem tartom valószínűnek, hogy a hihetően püspöki székhelynek kiszemelt város neve a település kiépülése után is együtt változott volna aktuális kormányzójáéval, hiszen az elnevezés következetes használata a salzburgi jogigények érvényesítése szempontjából sem volt mellékes.

A salzburgi évkönyvek által megőrzött helynév és Pozsony azonosságára még egy érv hozható fel. A brixeni püspökség okleveleinek gyűjteményét tartalmazó két középkori *Traditionsbuch* megőrizte egy 1050 és 1065 között íródott dokumentum szövegének másolatát, amelyben egy Liutfrid nevű szabad ember karintiai földjeinek egy részét Altwin brixeni püspöknek ajándékozta.²⁷⁷ Az adomány egy bizonyos *Brezlauvesburchnál* kelt, amelyet a ki-

²⁷² *Breslau* 1924. 51. o.

²⁷³ *Klebel* 1921. 50. o.

²⁷⁴ *Boba* 1989.; *Szőke* 2014. 36. o.

²⁷⁵ *Zsoldos* 2013. [3]–[4]. o.

²⁷⁶ *Cs. Sós* 1994. 88–90. o.; *Szőke* 2014. 35–36. o.

²⁷⁷ *Traditionsbücher Brixen*, 38–39. o., №. 94. Az adomány a püspökség patrónusainak, Szent Ingenuinus és Szent Cassianus püspökök oltára felett történt – itt alighanem mozgóoltárra kell gondolnunk.

adó, Oswald Redlich jobb híján, feltételezen a karintiai Pressingberggel azonosított.²⁷⁸ Tudjuk azonban, hogy Altwin püspök részt vett IV. Henrik magyarországi hadjáratában az 1063. év őszén; miután a császár bevette Mosont, majd Székesfehérváron trónra ültette Salamont, hazaindult, és szeptember 27-én a Fische-folyó menti táborában adományt tett Altwin részére.²⁷⁹ Ahelyett tehát, hogy egy azonosíthatatlan karintiai *Brezlauwesburch* nyomába erednénk, megfontolandónak tartom, hogy Liutfrid adománya IV. Henrik táborában kelt, mégpedig Pozsonynál, amely az oda úton bizonyosan, de akár hazafelé is a német sereg útjába eshetett.

A bajor évkönyv-irodalom elveszett *annaléseinek* híreiből a *Niederaltaichi Évkönyv* (*Annales Altahenses maiores*) is megőrzött néhányat. Ez a munka sem eredetiben, hanem Aventinus 1517-es másolatában (München, Staatsbibliothek, Clm. 966.) maradt fenn, tudjuk azonban, hogy más kora újkori történétírók (Johann Staindl, Andreas Brunner) Aventinustól függetlenül is ismerték és idézték.²⁸⁰ A bajor humanista és a niederaltaichi kolostor általa megbízott könyvtárosa először az *Annales Fuldenses*t másolták le, s az *Annales Altahenses* 708 és 896 közötti hírei – más kommentárokkal együtt – csupán az előbbi évkönyvet kísérő összefoglaló jegyzetként maradt ránk; inentől kezdve azonban 1073-ig teljes egészében lemásolták az *Niederaltaichi Évkönyvet* is.²⁸¹ Az 1075 körül kompilált munka a tárgyat korszakra vonatkozóan az elenyészett *Annales Hersfeldenses*ből merít, s a szinte szó szerinti egyezés egészen 973-ig tart. Az évkönyv később is szoros rokonságot mutat a hersfeldi évkönyvirodalommal, ám az ezredforduló utáni időszakra vonatkozóan sok híre származik az *Annales Hildesheimenses*ből is. 1033-tól az értesülések már Altaichból származnak. A magyar vonatkozású híradások zöme a *Compilatio Fuldensis*ből táplálkozó *Annales Hersfeldenses*re vezethető vissza. E hírek közül éppen a 911. évi *Liuchinggánál* vívott csata és a 940-es évek bajor–magyar összecsapásai lógnak ki²⁸² – ezek ugyanis az elveszett *Salzburgi Évkönyv* leszármazóihoz állnak közel:

- 889. Ungari ex Scythia egressi.
- 893. Bellum magnum inter Ungarios et Baioarios. (Ann. Hersf.)
- 899. Ungri Italiam invaserunt et bello vicerunt.
- 906. Ungarii vastaverunt Saxoniam. (Ann. Hersf.)
- 907. Occisio Bawariorum in gentili gladio.
- 909. Burchart dux Thuringorum cum plurimis occisus est ab Ungariis.
- 910. Ludovicus rex pugnavit contra Ungarios. (Ann. Hersf.)
- 911. Ungarii vastaverunt Franciam atque Thuringiam. (Ann. Hersf.)
- 915. Ungarii vastentes omnia venere usque Fuldam. (Ann. Hersf.)
- 943. Praelium cum Ungariis in Weles, et occisi sunt a Bawaris.
- 949. Praelium cum Ungaris in Lova.
- 950. Bellum magnum inter Baioarios et Ungaros. (Ann. Hersf.)

²⁷⁸ Az iratot a nyelvész Melich János is ismerte, aki a szlovák állásponttal szemben kizártnak tartotta, hogy a német Pressburg helynév mögött nem Braszláv, hanem I. Bretiszláv cseh herceg (1034–1055) neve rejtőzne. Melich nem kételkedett abban, hogy a brixeni oklevél Karintiában kelt; az irat érvelésében csupán annyi szerepet játszik, hogy általa bizonyítást nyert előtte, hogy a szláv Braszláv név éppen úgy formálódott helynévvé Karintiában, mint Pozsony esetében. *Melich* 1923–1924. 695–704. o.

²⁷⁹ MGH DD H IV. 1. 145–146. o., №. 111.

²⁸⁰ MGH Script. rer. Germ. IV. v., xviii. o.

²⁸¹ MGH Script. rer. Germ. IV. vi–vii. o.

²⁸² *Lindner* 1871. 536. o.

955. Odo rex Ungarios cum mango periculo sui suorumque magna et cruenta cede prostravit, in quo tamen bello Chonradus dux cum aliis multis occisus est, et Henricus dux Bawariorum, frater Regis Otoni, obiit.

Szintén a X. századi salzburgi annalisztika magyar vonatkozású híreinek tanúi azok a jegyzetek, amiket Aventinus fűzött az *Annales Altahenses* általa készített másolatához (München, Staatsbibliothek, Clm. 966.). Az, hogy ezek a kiegészítések (*Excerpta Aventini ex Annalibus Iuvavensibus antiquis derivati*) valóban az elenyészett *Salzburgi Évkönyvből* származnak, csak a XII. századi admonti kódexben felfedezett és 1921-ben közreadott évkönyv felfedezése után lett nyilvánvalóvá – a *Niederaltaichi Évkönyv* 1890. évi kiadásában ezek a jegyzetek még nem önálló évkönyvként, hanem a főszőveg apparátusában szerepelnek csupán. Harry Bresslau a következő magyar vonatkozású Aventinus-jegyzetekről gondolta, hogy a *Salzburgi Évkönyvnek* is részét képezhették.²⁸³

899. Ungari ad Linza interfecti.

901. Ad Fischaha a Boiis Cusa rex cum magno exercitu principum suorum victus.

907. Interfectio Boiorum ad Braslavespurch.

911. Ad Niuchinga Bavari contra Ungros.

914. Boii Ungaros ad Oenum fugant, innumeros occidunt, in Oeno demergunt.

A Linz melletti csatát a Dunától északra előretörő kis magyar csapat elleni sikeres védekezéssel azonosítják, amelyről az *Annales Alamannici* Sankt Gallen-i szerkesztése is megemlékezik, részletesen pedig a *Fuldai Évkönyv* számol be róla a 900. év alatt.²⁸⁴ Eszerint két magyar sereg vonult bajorföldre, egy nagyobb a Duna déli, egy kisebb pedig az északi partján. A kisebb sereg vereséget szenvedett és Liutpold örgróf a Duna bal partjára szorította őket, ám a nagyobb, amely *ultra Anesum fluvium regnum Baiowaricum ostiliter invaserunt*, sikeresen, zsákmánnyal megrakodva térhetett haza.²⁸⁵ Az *Annales Fuldenses*nek a magyar honfoglalást követő eseményeit bizonyosan Bajorországban, talán Regensburgban vagy a niederaltaichi kolostorban jegyezték le, éppen ott, ahol az Aventinus által is használt IX. századi kézirat fennmaradt.²⁸⁶ Nem kizárt, hogy a 900-as évek első éveinek magyar betörései tehetősek felelőssé azért, hogy az évkönyv 901-ben hirtelen megszakad. Amikor tehát az évkönyv szerzője arról ír, hogy a magyarok Dunától délre felvonuló serege *ultra Anesum... invaserunt*, valószínűleg nem „Operenciára” – mint Györffy György írta²⁸⁷ –, hanem az Ennstól keletre lévő bajor területekre gondol, amelyek Niederaltaichból nézve valóban az Ennsen túl vannak.

A *Salzburgi Évkönyv* utolsóként tárgyalt leszármazója az úgynevezett *Auctarium Garstense*, amely – mint láthattuk – a *Melki Évkönyv* garsteninek nevezett redakciójának számos forrásból, így például Regino és folytatója történeti művéből, Freisingi Ottó világkrónikájából, valamint az elveszett salzburgi évkönyvirodalom tudósításából interpolált változata. Magyar vonatkozású hírei:

²⁸³ Úgy tűnik, hogy nem vélte az *Annales Iuvavenses*hez tartozónak, így a forrást kiadó Bresslau nem vette fel a következő híreket, noha ezek is szerepelnek Aventinus jegyzetei között: „913. Ungari per Boiemiam Boios vastant.” „917. Basilea ab Ungaris destructa. Basilea destruitur.” *Annales Altahenses maiores*, 7. o. Az *excerptumok* önálló kiadását. Excerpt. Avent.

²⁸⁴ *Bresslau* 1924. 52. o.

²⁸⁵ *Annales Fuldenses*, 135. o.

²⁸⁶ *Kurze* 1892. 154–156. o.

²⁸⁷ *Györffy* 1984. 603. o.

889. Ungari ex Scithia egressi Pannoniam ingreditur, humano sanguine et crudis carnibus utentes.
 906. Dietmarus Salzburgensis archiepiscopus occiditur ab Ungaris cum Utone et Zacharia, aliis duobus episcopis. Cui Pilgrimus succedit.
 908. Baari ab Ungaris occiduntur, et Liupoldus pater Arnulfi ducis ab eis occiditur.
 914. Arnoldus dux Bawarie regi rebellans, in Ungariam propellitur.
 942. Ungari occisi sunt in Baioaria in Truongowe sub Pertholdo duce.
 944. Ungari cum Bawoariis et Carentanis pugnant et vincuntur.
 955. Ungari totam Baioariam depopulantes, quodam Schirense comite eos producente, de cuius origine sunt palatini comites, iuxta Augustam urbem, Deo iuvante, ab Ottone rege pugna victi, immensa cede necantur usque ad 7 viros 4. Id. Augusti.

Sajnos az MGH-beli kiadás nem könnyíti meg a hírek értékelését, mivel a *Melki Évkönyv*nek csak a vorai (illetve 953 után a bécsi) kódexében található többleteit – tehát magát az *Auctarium Garstensét* – közli; a valóságban azonban a két kézirat egységes, szervesen felépülő szöveget ad. Az mindenesetre megállapítható, hogy mindössze két hír, a 906. és a 942. értesülések származnak a *Salzburgi Évkönyvből*; a többi – így a scheyerni gróf állítólagos árulása és a hét magyar túlélő mondája 955-ből – zömmel Freisingi Ottó krónikájára vezethetők vissza.

Részben ugyancsak Ottó püspök történeti művéből származik a 914. évi értesülés a magyaroknál menedéket leő Arnulf bajor hercegről.²⁸⁸ Ottó forrása a XI. század egyik legjelentősebb történeti kompilációja, Frutolf krónikája volt, amely információját itt közvetlenül Liutprand *Antapodosis*ából merítette. A X. századi itáliai szerző úgy tudta, hogy Arnulf és a többi német herceg I. Konrád uralkodásának második évében sikertelenül fellázadt a keleti frank uralkodó ellen, s ennek következményeként a bajor herceg családjával együtt átszökött a magyarokhoz, hogy aztán Konrád haláláig ott is maradjon.²⁸⁹ Roman Deutinger helyesen figyelte meg, hogy Frutolf hibásan 913-ra tette Konrád koronázását, s így Liudprandot követve Arnulf lázadását és menekülését egy évvel később, a 914. esztendő alatt tárgyalta.²⁹⁰

Ám nem ez az egyetlen probléma a híradással. Míg az *Auctarium Garstense* 914. évi értesülése részben Liutprand híradásán alapul, addig az Arnulf lázadására vonatkozó egyéb információi az előbbinek némileg ellentmondó bajorországi évkönyvirodalomra vezethetőek vissza. A *Regensburgi Évkönyv* fentebb tárgyalt bécsi kéziratának páratlan értékű marginálisai szerint Arnulf csak 916-ban kényszerült elhagyni hazáját, miután vereséget szenvedett Konrádtól.²⁹¹ A salzburgi *annales*ek szerint – s magában az azokból merítő *Auctarium Garstense*-ben is ezt olvassuk – a király Regensburgból is kiostromolta Arnulfot,²⁹² s az év június 29-én Arnulf székhelyén, Regensburgban adott ki oklevelet.²⁹³ Arnulf már a következő évben sikerrel vette vissza hercegségét, s székvárosából elűzte Konrád testvérét és helytartóját, Eberhardot.²⁹⁴ A *Sváb Évkönyv* ezt az eseményt tartja számon Arnulf lázadásaként.²⁹⁵ A bajor

²⁸⁸ „Porro Arnolfus Baioariorum dux regi rebellans cum uxore ac filiis ad Ungaros fuga elapsus est.” MGH Script. rer. Germ. XLV. 276. o.

²⁸⁹ Liutprand *Antapodosis*, 46. o.

²⁹⁰ Deutinger 2002. 46. o.

²⁹¹ „916. Chunradus Arnolfum ducem vicit.” *Annales Ratisponenses*, 583. o.

²⁹² „916. Chunradus Boios intrat, pellit Arionulphum, Ratisbonam obsidet.” *Excerpt. Avent.*, 744. o.; „917. Arnulfus dux ad Iuvavum venit et exinde pergens obsessus est a rege Chunrado in Radaspona.” *Ann. Iuv. max.*, 742. o.; „916. Arnoldus dux pergens de Iuvavo obsessus est Ratispone a Chuonrado rege.” *Auctarium Garstense*, 565. o.

²⁹³ Dümmler 1888². 598. o.

²⁹⁴ „917. Arnolfus Bawariam recepit.” *Annales Ratisponenses*, 583. o.; „917. Arnulphus acquirit Boios et Ratisbonam Eberhardo fugato.” *Excerpt. Avent.*, 744. o.

²⁹⁵ „Arnolfus cum Bauariis rebellat.” *Annales Alamannici*, 189. o.

forrásokból tehát azt olvashatjuk ki, hogy Arnulf csak 916-ban kényszerülhetett hercegsége elhagyására; mivel azonban 917-ben már visszatért, így magyarok közötti tartózkodását is csak 916–917 fordulójára tehetjük.

Az *Auctarium Garstense* tehát vegyíti a korai bajor évkönyvek megbízható híreit és forrása, Freisingi Ottó Liutprandra visszamenő, ám hitelt nem érdemlő kombinációját, amely szerint a bajor herceg magyarországi tartózkodása 914-ben vette kezdetét. Mindezt azért tartottam szükségesnek részletesen tárgyalni, mivel Arnulf magyarok közé érkezését, s így a honfoglalók és a bajor herceg közt jó okkal vélelmezhető együttműködés kezdetét Vajay Szabolcs és Györffy György ugyancsak 914-re datálták²⁹⁶ Kurt Reindel nyomán, aki hitelt adott az *Auctarium* kontaminálódott híradásának.²⁹⁷ Az a feltételezés mindenesetre logikusnak tűnik – bár forrásokkal nem támasztható alá –, hogy a magyarokhoz menekülő Arnulfot a kalandozók katonailag is segítették; s ha így volt, akkor a hercegség 917. évi visszavétele lehetett a Svábföldre és Lotaringiába vezetett hadjárat nyitánya.²⁹⁸

Az *Auctarium* forráskezelésének esetlegességére jellemző, hogy a 907. évi pozsonyi csatában elesett német méltóságok halálát hol 906-ra, hol 908-re teszi, s a 940-es évek első felében aratott bajor diadal hírét bajor forrásokból (942) és Regino folytatója alapján (944) kétszer is közli. Legnagyobb erénye szempontunkból egyébként éppen az, hogy megörökítette a magyarok elleni ütközetben életüket vesztő főpapok neveit.

Most pedig lássuk, hogy milyen következtetések vonhatóak le az imént bemutatott regensburgi és salzburgi eredetű források, valamint későbbi kútfők együttes vizsgálatával! A *Salzburgi Évkönyv* Aventinus jegyzeteiből ismert leszármazója (*Excerpta Aventini*) szerint 901-ben a Kusál által vezetett magyarok a Fischa-folyó mentén szenvedtek vereséget. Az *Annales Ratisponenses* 902-nél számol be jelentős magyar vereségről (*interfectio Ungarorum magna*), ami az *Annales Alamannici* rövidebb, ám a dátumokat tekintve megbízhatóbb Sankt Gallen-i hagyományával (**AAz**) áll összhangban. Az **AAz** állítása szerint ekkor került sor a magyarok törbeccsalására és – mint az **AAm**-ből kiderül – vezérük, Kusál meggyilkolására. Bár Aventinus kivonata azt sugallja, hogy a Fischa-folyó mellett nem holmi orvtámadásra, hanem szabályos ütközetre került sor, ami a magyarok vereségével zárult – Kusál halálát nem említi –, valószínűnek tűnik, hogy egyetlen eseményről van szó, ami a 902. évhez köthető. Nem kizárt természetesen, hogy az *Annales Fuldenses*ből és a reichenai hagyományból ismert 901. évi karintiai fiaskó után még ebben az évben a Fischánál is vereséget szenvedtek a kalandozók, hogy aztán a következő évben újabb csapásokat: Kusál és kísérete alattomos lemészárlását és a morvák elleni hadjárat kudarcát is kénytelenek legyenek elviselni.²⁹⁹

²⁹⁶ Vajay 1968. 52., 56. o.; Györffy 1984. 662. o.

²⁹⁷ Reindel 1953–1954. 219–221., 226–228. o.

²⁹⁸ Györffy 1984. 662. o. Vajay Szabolcs nem értett egyet a már Harry Bresslau által megfogalmazott feltételezéssel (*Bresslau* 1924. 56. o.), mivel – mint látni fogjuk: helytelenül – úgy vélte, hogy magyarok már 917. január 21-én elérték a távoli Baselt, s így a svábföldi hadjárat nem lehetett közvetlen összefüggésben Arnulf bajor hercegségének visszaszerzésével. Vajay 1968. 57. o., 209. jegyz.

²⁹⁹ Kurt Reindel szétválasztja Kusál 901. évi Fischa-menti vereségét a magyar vezér orvtámadás következtében bekövetkező halálától (902/904) lásd: Reindel 1953. 34–36. o. A Morvaországban elszenvedett 902. évi vereségre lásd: 54–55. o.

Egy harmadik lehetőséget támogat a padeborni születésű Gobelinus Persona (1358–1421), a *Cosmodromius* című latin világtörténelmi szerzője.³⁰⁰ Állítása szerint a magyarok előbb Gyermek Lajos uralkodásának első évében (900) szenvedtek vereséget a bajoroktól, majd a következő évben *iterum commisso prelio cum Ungaris rex Ungarorum occisus est*.³⁰¹ A tudósítást egy rövid, máshol nem olvasható hír követi: „Et Otto dux Saxonie et Burchardus dux Thuringie contra Ungaros collocati obsidibus receptis ab Ungaris ad regem redierunt.” A történet koherens: a csatában alulmaradó magyarok, akik a harcban vezetőjüket is elvesztették, túszoikat adnak a király képviselőinek, Ottó szász és Burkhard türingiai hercegeknek. Nem kizárt, hogy a hír mögött kortárs értesülés rejlik, mivel gyanítható, hogy Gobelinus egy mára eltűnt késő Karoling-kori évkönyv tudósításait is hasznosította IX–X. századi híreiben.³⁰² Összefoglalva tehát: Kusál halála történhetett 901-ben és 902-ben is; törbe csalását 901-ben és 902-ben is megelőzhette egy Fische-menti katonai vereség, és a két esemény egymást követő években is történhetett; végül lehetséges – bár ennek Aventinus kivonata némileg ellentmond –, hogy a Fische mellett nem csatára, hanem a Kusál halálával végződő csalárd lakomára került sor csupán, 901-ben vagy 902-ben.

Az elveszett *Salzburgi Évkönyv* megemlékezett egy csatáról, amelyet az *Annales Iuvavenses maximi* szerint és az elenyészett évkönyv Aventinustól származó kivonatában *Niuchingánál*, az *Annales Altabenses maiores* szerint pedig *Liuhhingánál* vívtak a bajorok és a magyarok:

Annales Iuvavenses maximi

910. Bellum fuit iuxta Nuchinga cum Ungaris.

Excerpta Aventini

911. Ad Niuchinga Bavari contra Ungros.

Annales Altabenses maiores

911. Proelium cum Ungariis ad Liuhhinga.

Ami a helyszínt illeti, Ernst Klebel az *Altaichi Évkönyvet* találta megbízhatóbbnak, s a földrajzi nevet a Münchentől északra fekvő Isar-parti településsel, Loichinggal azonosította, noha nagy valószínűséggel a Münchenhez még közelebb eső Neuchingről van szó, amely nemegyszer felbukkan a IX–X. századi forrásokban.³⁰³ Az *Annales Alamannici* szerint a bajorok legalább részleges sikert tudtak elérni a magyarokkal szemben, miután 910-ben a frankok és a svábok hadereje egyaránt vereséget szenvedett. *Niuchingal/Liuhhinga* síkját e har-

³⁰⁰ A paderborni származású történetíró fiatalon a pápai kamara tisztségviselője lett, majd szülővárosában vállalt egyházi hivatalokat. Paderborn választott püspökének szolgálatában részt vett a bödekkeri és az abdinghofi rendházak újjászervezésében. A *devotio moderna* szellemében zajló kolostorreformok küzdelmeiben megfáradva, szerzetesi magányban fejezte be életét a bödekkeri monostorban. Colberg 1989. 411–413. o. és Baumann 1995. 13–15. o. A *Cosmodromius* 1406-ban zárta le, ám egészen 1418 júniusáig újra és újra elővette, folytatta, átfogalmazta: Colberg 1989. 415. o. Munkája legfőbb értékét a saját tapasztalatain alapuló beszámolók mellett azok a kútfők jelentik, amelyeket helytörténeti érdeklődéséből fakadóan gyűjtött össze, s eredeti formájukban nem maradtak fenn. Forrásaira lásd: Hagemann 1874.; Baumann 1995. 210–218. A *Cosmodromius*, Annalista Saxo, a *Kölner Kaiserchronik* és az *Annales Hildesheimenses* szövegegyezéseiből állította helyre Paul Scheffer-Boichorst egy elveszett *Korvey-i Évkönyv* szövegét, amelynek írásához 1115/1117-ben kezdhetek hozzá. Scheffer-Boichorst 1870.; Schmale 1974. 505–526. o.

³⁰¹ *Gobelinus Persona* Cosmodromius, 246. o. Az újabb kiadás a XIV. század elejére vonatkozó hírekig töredékesen közli a krónikát, s így a magyar vonatkozású részeket is. Jensen 1900. 22. o.

³⁰² Karl Andreas Kehr véleménye szerint a *Cosmodromius* egy elenyészett Karoling-kori évkönyv nyomait is megőrizte. Az évkönyv híreit Gobelinus 868-tól a X. század első feléig használhatta fel, s ezek többek között a magyarok betöréseiről is megemlékeztek. Kehr 1903. 323–335. o.

³⁰³ MGH Leges III. 244. o., 45. jegyz.

dik összecsapás helyszínével kell azonosítanunk. Kétségeket ébreszt azonban, hogy a földrajzi nevet ránk örökítő szűkszavú hírek egyike sem tesz említést a bajor diadalról, amit győzelem esetén a bajor írások talán nem felejtettek volna el lejegyezni. Nem így a *Regensburgi Évkönyv*, amely – immár a 911. évnél – magyar vereségről számol be: *Interfectio Ungarorum*. Mindezek alapján annyit megállapíthatunk, hogy 910/911-ben a hazatérő magyarok Neuchingnál vagy Loichingnál vereséget szenvedtek a bajoroktól.

A bajor évkönyvek a 940-es évek bajor–magyar határvidékének hadi eseményeiről is beszámolnak. Az ütközetek közül az első a felső-ausztriai Wels közelében, Traungau területén zajlott le:

Annales S. Emmerami
945. Occisio paganorum ad Weles.

Annales Ratisponienses
943. Interfectio Ungariorum ad Welas.

Annales Altabenses maiores
943. Praelium cum Ungariis in Weles, et occisi sunt a Bawaris.

Annales Iuvavenses maximi
942. Ungari occisi sunt in Baiowaria in Trungowe, nisi pauci evaserunt, sub Perhtoldo duce.

Nagyon nehéz meghatározni a csata évszámát; az eredetiben fennmaradt regensburgi forrás, az *Annales Sancti Emmerami* a 945. évet jelöli meg, a Welshez közelebb eső Salzburg évkönyvének leszármazói – köztük az *Auctarium Garstense* – pedig 942/943-at. 943-at említ a *Sankt Gallen-i Évkönyv*, míg Regino folytatója, Adalbert von Magdeburg szerint a magyarok 944-ben vesztek csatát a karantánokkal szemben. A beszámolók közül Adalberté nyújthatja a legtöbb fogódzót, Regino folytatója ugyanis a bajor győzelemről okleveles forrásokkal alátámaszthatóan 945-ben lezajlott eseményekkel együtt számol be – igaz, 944 alatt.³⁰⁴ A változatos dátumokról tudósító források közül én az eseményekkel párhuzamosan vezetett, eredetiben fennmaradt *Annales Sancti Emmeraminak* és Adalbert szintén egykorú krónikájának tulajdonítom a legtöbb hitelt, s úgy vélem, hogy a welsi csatavesztésre valószínűleg 945-ben került sor.

Most lássuk az évtized többi bajor–magyar konfliktusát:

Annales S. Emmerami
948. Occisio paganorum ad Flozzun.

Annales Iuvavenses maximi
948. Item bellum fuit cum Ungaris in Nordgowe et Ungari necati sunt a Baiowariis.

Annales Altabenses maiores
949. Praelium cum Ungaris in Lõa.
950. Bellum magnum inter Baiuarios et Ungaros. (Ann. Hersf.)

Annales Ratisponenses
950. Interfectio Bawarorum ad Lova.
951. Heinricus dux in Ungariam.

Ernst Klebel kísérletet tett arra, hogy összhangba hozza a négy forrás tudósítását, s a híradásokban szereplő földrajzi neveket (*Flozzun*, *Nordgowe*, *Lova*) egy és ugyanazon csatára vonatkoztatta. Valóban, Bajorország északi részén, a cseh határ közelében fekvő egykori Nordgau területén van egy Floss nevű város, s a közelben folyik a Luhe nevű folyócska is. Az is igaz, hogy a bajorországi források, amelyek az évszámok tekintetében már a welsi csata

³⁰⁴ Regino Chronicon, 162–163. o. Reindel Lüttich nyomán az *Annales Sangallenses*t tartja a legmegbízhatóbb forrásnak és 943-ra helyezi a welsi csatát. Reindel 1953. 198. o.

esetében is nagy változatosságról tettek tanúbizonyságot, 948 és 950 között csupán egy ütközetről emlékeznek meg – a XI. században kompilált *Annales Altahenses* kivételével, amelynek összeállítója a bajorok *lovai* vereségére vonatkozó – az *Annales Ratisponenses* szelvényével rokon, így bizonyosan bajorországi eredetű – hír után lejegyezte egyik fő forrása, az elveszett *Annales Hersfeldenses* 950-nél olvasható előadását is, amelyről feltehető: eredetileg szintén a *lovai* magyar győzelemre vonatkozott.³⁰⁵

Hogy valójában nem csupán egyetlen összecsapásról van szó, azt az *Annales Ratisponenses* teszi egyértelművé, amely magyar vereség helyett bajor csatavesztésről tudósít. Mindebből az következik, hogy két ütközetről kell beszélnünk, mint Györffy György is tette: a regensburgi *Annales Sancti Emmerami* és a salzburgi eredetű *Annales Iuvavensis maximi* tudósítása egy magyar vereségre vonatkozik, ami 948-ban Nordgauban következett be; a *Regensburgi Évkönyv* (és talán a *Hersfeldi Évkönyvből* merítő *Niederaltaichi Évkönyv*) híre pedig egy 950-ben *Lovánál* vívott, magyar győzelemmel záruló csatáról szól.³⁰⁶ Semmi ok sincs azonban immár arra, hogy az utóbbi földrajzi nevet szükségszerűen a nordgauri Luhe-folyóval azonosítsuk – ez ugyanis csak akkor lenne kézenfekvő, ha a fent tárgyalt két ütközetet egy csataként kezelnénk. *Lőa* jelölhet települést és folyót egyaránt, s bárhol kereshetjük a birodalom délkeleti határa közelében – ám az sincs kizárva, hogy a két csata valóban körülbelül azonos helyen zajlott.³⁰⁷

Dümler (valamint nyomában Gina Fasoli és Jochen Giesler) a regensburgi és freisingi forrásokkal³⁰⁸ szemben, ahol a híradás 950-nél szerepel, az *Annales Altahenses maiores* híradása alapján 949-re datálta a *lovai* csatát.³⁰⁹ Azért a XI. században kompilált és XVI. századi másolatban fennmaradt évkönyv híradását fogadta el, mert észrevette, hogy Flodoard 950. évi bejegyzésében nem a kalandozók győzelméről emlékezett meg, hanem arról, hogy

³⁰⁵ Az elveszett *Annales Hersfeldenses* leszármazóiban, az *Annales Hildesheimenses minores*ben, Hersfeldi Lambert krónikájában és az *Annales Quedlinburgenses*ben 950-nél egyaránt ezzel a megfogalmazással találkozunk. A *Compilatio Fuldensis* és az *Annales Hersfeldenses* leszármazóiról lásd: 79–80. o.

³⁰⁶ Györffy 1984. 685. o. 950-ben e csatában vághatták le Mihály regensburgi püspök fülét a magyarok, amint Thietmar von Merseburg beszámol róla. *Halmágyi* 2008. – A *lovai* csatát Fasoli és Giesler 949-re datálta, figyelmen kívül hagyva, hogy a XI. században kompilált és XVI. századi másolatban fennmaradt *Annales Altahenses maiores*en kívül minden forrás 950-re utal, így a *Regensburgi Évkönyv* mellett a *Weihenstephani Évkönyv* (*Annales Sancti Stephani Frisingensis*, München BSB Clm. 21 557.) XI. századi kéz által lejegyzett híre is: „950. Multi Baioariorum occisi sunt ab Ungariis ad Luo, et Carentani ab Ungariis occisi sunt.” MGH SS XIII. 51. o. Lásd: Fasoli 1945. 183. o.; Giesler 1997. 61. o.

³⁰⁷ *Lőát* nem lehet a Sopron közelében fekvő Lövő községgel azonosítani, mivel a földrajzi név *o* betűje fölött található *v* betű nem teljes értékű *v* hangot jelöl, akárcsak Szent Ulrich kortárs forrásokban megjelenő *Ódalricus* névalakja esetében. *Annales Altahenses maiores*, 8. o., 5. jegyz. A regensburgi Szent Emmerám kolostor nekrológiumában, amely a welsi, *lőai* és lechfeldi csatákat egyaránt augusztus 9-re helyezi, szintén ezzel az írásmóddal találkozunk. MGH Libri Mem. NS. III. 209. o. A XII. századtól önállóan vezetett *Annales Sancti Stephani Frisingensis*ben *Luo* alakot találunk. Gyermeke Lajos egy 905-ben kelt oklevele említ egy *Lova* nevű folyót, amely Liutpold őrgórf fennhatósága alá tartozott. III. Henrik császár egy oklevelében a nordgauri Luhe-folyót *Lua* alakban találjuk, amely természetesen a magyar győzelem helyszínének esélyes jelöltjévé teszi. Edmund von Oefele szerint azonban volt Alsó- és Felső-Ausztriában is Loaként emlegetett hely. *Annales Altahenses maiores*, 8. o., 5. jegyz. A Dunától közvetlenül északra, a felső-ausztriai Mittelkirchen közelében valóban található egy *Loa* nevű település. Nyelvészeti érvek szólnak az előző *Louppa* (807) alakban feltűnő felső-ausztriai Lauffen ellen, amelyet szintén gyanúba fogott a történetírás. *Siegfried Riezler*: Geschichte Bayerns. I. Gotha 1878. 339. o.; idézi Pauley 1900. 174. o., 116. jegyz.

³⁰⁸ Így a *Weihenstephani Évkönyv* (*Annales Sancti Stephani Frisingensis*, München BSB Clm. 21 557.) XI. századi kéz által lejegyzett híre is: „950. Multi Baioariorum occisi sunt ab Ungariis ad Luo, et Carentani ab Ungariis occisi sunt.” MGH SS XIII. 51. o.

³⁰⁹ Dümler – Köpke 1876. 182–183. o., 4. jegyz.; Fasoli 1945. 183. o.; Giesler 1997. 61. o.

I. Ottó alávetette a cseheket és a magyarokat.³¹⁰ Véleménye szerint az *Annales Ratisponenses* 951. évi rövidke beszámolója (*Heinricus dux in Ungariam*) a 950. évvel és I. Ottó csehországi tartózkodásával áll összefüggésben; úgy gondolta tehát, hogy miközben 950 nyarán Ottó Csehországot szállta meg, öccse, Henrik bajor herceg, magyar területen mért vereséget a kalandozókra.

Véleményem szerint ezt a forgatókönyvet két körülmény is valószínűtlenné teszi. Az egyik a *Necrologium Frisingense* híradása a magyarok november 20-i csütörtöki vereségéről, amelyet – mint látni fogjuk – valószínűleg 951-re, s nem a korábban elterjedt 900. évre kell tennünk. A másik mozzanat Widukind beszámolója I. Ottó öccse, Henrik bajor herceg tetteiről. Henrik a Liutpolding Bertold halála után, 948-ban jutott hercegsége birtokába, s a szász történetíró tanúsága szerint gyorsan munkához látott: „*Ducatu igitur Boioariorum accepto nequaquam desidia torpuit, sed abiens Aquilegiam cepit, Ungarios duabus vicibus armis superavit, Ticinum transnavavit, et preda magna intra regionem hostium capta exercitum incolumem patriam reduxit.*”³¹¹ Widukind nem közöl dátumokat, s előadása más kronológiai támpontot sem tartalmaz, mivel a kérdéses fejezet tematikus szerkesztésű: a három testvér, Ottó, Henrik és Brúnó kölni érsek jellemzését olvashatjuk benne. Csupán annyi derül ki, hogy Henrik fent említett katonai sikereit hercegi hivatalának első éveiben aratta. Aquileia elfoglalásának pontos idejét sem ismerjük; 951. évi datálásának csupán annyi az alapja, hogy akár I. Ottó ez évi itáliai hadjáratának előjátékaként is értelmezhető. A beszámolóban a magyarok feletti kettős diadal itáliai események kontextusában jelenik meg: az összecsapásokat Aquileia megszerzése előzi meg, s a Ticino-folyón való átkelés, valamint az ellenség területén szerzett nagy zsákmány híre követi. Ez a mondat, és különösen a Ticino emlegetése, a középkortól kezdve zavarba hozza Widukind olvasóit, mivel a *regio hostium* alatt mindenki a magyar törzsek által ellenőrzött területeket értette, összhangban a *Regensburgi Évkönyv* 951. évi hírével. Valóban érthetetlen, hogy miért kellett a Magyarföldön tett látogatáshoz Henriknek átkelni a Ticinón, amely Aquileiától messze *nyugatra* található. A Widukindot forrásul használó Annalista Saxo XII. századi krónikája úgy próbálja feloldani az ellentmondást, hogy ott Ticinum helyett *vicinum mare* olvasható.³¹² A folyónevet megpróbálták a Tiszával és a horvátországi Krka (ókori nevén Titius) folyóval is azonosítani.³¹³ Van annak is valószínűsége, hogy Widukind valóban a Ticino-folyóra gondolt.³¹⁴ Egy oklevél tanúsága szerint ugyanis 951 szeptemberében Henrik bátyjával együtt Paviában, az ókori Ticinumban tartózkodott, miután segédkezett Ottónak II. Berengár itáliai király elleni hadjárata során.³¹⁵ Flodoardtól tudjuk, hogy a magyarok 951-ben Itálián keresztül érték el Aquitániát, majd ugyanezen az útvonalon tértek haza; nem lehetetlen, hogy Henrik a hagyományosan Berengárt támogató magyar zsoldos csapatok leverése után vonult nyugatra, hogy az itáliai király híveinek birtokait pusztítsa, s még valószínűbb, hogy az Alpok hágoín visszatérő kalandozók ellen

³¹⁰ Widukind ugyanakkor egy szót sem ejt a magyarok alávetéséről a csehországi hadjárat előadásában. *Widukind Res gestae Saxonicae*, 108–109. o.

³¹¹ *Widukind Res gestae Saxonicae*, 95–96. o. Köpke és Dümmler úgy vélték, hogy a mondatban elbeszélte események nem állnak időrendi sorban, én azonban úgy gondolom, hogy – mielőtt a fentieket kimondhatnánk – meg kell próbálnunk Widukind szavait úgy értelmezni, ahogy előttünk állnak.

³¹² „Nam ducatu accepto nequaquam desidia torpuit, sed abiens Aquilegiam cepit, Ungaros bis vicit, *vicinum mare* transnavavit, preda magna intra regionem hostium capta exercitum incolumem reduxit.” *Annalista Saxo Chronica*, 167. o.

³¹³ A felmerült azonosításokra lásd: *Widukind Res gestae Saxonicae*, 95. o., 7. jegyz.

³¹⁴ Így vélte Robert Holtzmann és nyomában Györffy György is. *Holtzmann* 1955. 140. o.; *Györffy* 1984. 686. o.

³¹⁵ MGH DD O I. 215. o. №. 135. jegyz.

személyesen viselt hadat. A kérdésben igen nehéz állást foglalni, mivel Widukind beszámolója nem szolgáltat egyértelmű támpontot. Úgy vélem, hogy bölcsebben járunk el, ha Widukind tudósításától függetlenül Henrik magyarországi látogatását – az *Annales Ratisponenses* és a *Necrologium Frisingense* alapján – 951. november 20-ra tesszük;³¹⁶ bár lehetséges, hogy Henrik Itália földjén is legyőzte a magyarokat ebben az évben, annyi mindenesetre bizonyosnak tűnik, hogy 951. késő őszén a magyar szállásterületre is eljutott, s ott vereséget mért a mieinkre. Valószínűnek tűnik, hogy a zsákmánnyal hazatérő magyarokat üldözőbe vette, s az Itáliához közel eső gyepűn áthatolva valahol a Kárpát-medence délnyugati részén aratta győzelmét.

E győzelmet egyébiránt egy közel korú forrás, Hrotsvita von Gandersheim történeti tárgyú epikus költeménye, a *Gesta Ottonis* is igazolja.³¹⁷ A Widukinddal közel azonos évtizedben, a 960-as években alkotó szászországi apáca szerint ugyanis Henrik saját országukban győzte le az avaroknak nevezett magyarokat, s miközben a kalandozók zsákmányának jelentős részét visszaszerezte, a magyar előkelők családtagjai közül nem kevés túszt ejtett.³¹⁸ Hrotsvita dátumokat nem tartalmazó eposza a kronológia szempontjából nem teljesen megbízható forrás: Henrik győzelmét ugyanis I. Ottó felesége, az angolszász Edit királyné halálának idejére (946) teszi, olyan időpontra tehát, amikor még nem Henrik, hanem Bertold herceg állt a bajorok élén. A bajorországi évkönyves híradás meggyőzően hitelesíti a Szász-dinasztiát dicsőítő alkotás előadását.

Regino folytatója, a *Compilatio Fuldensis* és az *Annales Hersfeldenses*

Regino prümi apát Trierben halt meg 915-ben, s ott is temették el Szent Maximinus kolostorában. A kolostor szerzeteseként kezdte pályafutását a X. század egyik legmegbízhatóbb krónikása, Regino *Chronicon*jának folytatója, Adalbert (†981), aki alighanem azonos az oroszok missziós püspökével (961), az elzászi Wissembourg apátjával (966–968) és a frissen

³¹⁶ Lásd: 105. o.

³¹⁷ A 930-as évek derekán született Hrotsvita Henrik bajor herceg lánya, Gerberga gandersheimi apátnő támogatását élvezte. A szerző az ő kérésére írta meg kortörténeti tárgyú költeményét, ám emellett hagiográfiai műveiről és drámáiról is híressé vált. Munkáinak legteljesebb kéziratát (München BSB Clm. 14485.) öt kéz másolta a X. században, alighanem Gandersheimben, a kódex azonban idővel a regensburgi Szent Emmerám monostorba került. A sajnós csonkán fennmaradt *Gestát* bizonyára 965 előtt kezdte írni, mivel a munka elején Brúnó kölni érseket még élőként emlegeti. A Gerberga apátnőhöz szóló harmadik – és egyben utolsó – *prologus*ban a címzett és I. Ottó természetes fia, Vilmos mainzi érsek ítéletére bízta a munkát; mivel Vilmos 968-ban hunyt el, így a *Gesta* ekkor már készen állhatott. *Berschin* 2013. Az epikus költemény témája a Szász-ház családi története I. Henrik és mindenekelőtt I. Ottó uralkodása idején, amelyet 962-ig kísér figyelemmel. A munka sajnós épp a 950-es évek elején szakad meg, s a későbbi idők krónikájából csak két töredék áll rendelkezésünkre, így a *Gesta* nem bővelkedik a magyar vonatkozásokban. Hrotsvita témaválasztása szoros rokonságot mutat Widukindéval, ám szövegszerű kapcsolat nem mutatható ki a két mű között. Hrotsvita kibővítette a lázadó Henrik herceg és I. Ottó korai szembenállásának jelentőségét, s a valódi hangsúlyt kettejük kibékülésére és későbbi szoros együttműködésére helyezte. Egyes vélemények szerint a quedlinburgi kolostor és a magdeburgi érsekség alapítása után I. Ottó kevésbé tüntette ki kegyeivel a gandersheimi zárdát, s az apátnő célja az lehetett, hogy Hrotsvita költeményével felhívja a figyelmet a kissé elfelejtett intézményre. Minderre lásd: *Lees* 2013. 202–210. o.

³¹⁸ „Avaesque per hunc saevi sepissime victi, / Post haec Ottonis regnum regis spatiosum / Non laedunt telis consueto more cruentis, / Tangere nec contingentes audent nationes, / Ex terrore ducis tanti nimium tremefacti... / Insuper et primus, Christi munimine tutus, / Audenter cum subiectae plebis legione / Eiusdem populi patriam petiit scelerosi, / Inpugnans gentem cunctis retro namque rebellem; / Scilicet, et spoliis rerum captis variarum, / Quas sibi communes collegerunt prius hostes / Orbis per plures devastantes regiones, / Uxores procerum soboles rapuit quoque dulces: / Et sic prostratis rediit gaudens inimicis.” *Hrotsvita Gesta Ottonis*, 215. o.

megalapított magdeburgi egyháztartomány érsekével (968–981). A 950-es években I. Ottó, 963 és 965 között pedig a császár fiának kancelláriáján működött jegyzőként, s 967-ben Itáliába is elkísérhette II. Ottót.³¹⁹ Krónikáját,³²⁰ amely a 907 és 967 közötti időszak eseményeit beszéli el, valószínűleg wissembourgi éveit idején, minden bizonnyal 967–968-ban írta; épp azokban az években, amikor az ugyancsak udvari ember Liutprand pergamenre vetette memoárját, s a szász monostorokban megszülettek Widukind és Hrotsvita történeti elbeszéléseit. A császári kancellárián és a birodalmi egyházban betöltött hivatalai miatt Adalbert nézőpontja korántsem a klauzúrában élő szerzetesé, hanem a széleskörűen tájékozott udvari emberé,³²¹ aki tehetségét a Szász-ház égi legitimációja igazolásának szolgálatába állította.³²² Mint látni fogjuk, a 960 és 964 közötti évek históriájának megírásához felhasználta Liutprand *Historia Ottonis* című művét, ám igyekezett tompítani forrása pápellenes hangvételét, s számos helyen kijavította kollégája hibáit, akivel személyesen is találkozhatott I. Ottó magdeburgi udvarában 965-ben.³²³ Adalbert folytatása Regino krónikájával együtt Magdeburgba került: a *continuatiót* ennek az elveszett autográf kéziratnak (A) a másolataiból ismerjük. Az A-hoz legközelebb álló legrégebbi kódexet ma Münchenben őrzik (Staatsbibliothek, Clm. 6338.), s a X. században másoltak Freisingben. Az Adalbert által Szászországba vitt kézirat szövegét azonban csupán az Annalista Saxo néven ismert XII. századi névtelen szász krónikás által írt kódex (Párizs, BnF lat. 11 851.) őrizte meg teljes egészében.³²⁴ A kéziratcsalád másik ágából (B) csak az einsiedelni kódex (Stiftsbibliothek, Cod. 359.) tartalmazza Adalbert munkáját.³²⁵ A magyarokról így tudósít:

907. Bawarii cum Ungariis congressi, multa caede prostrati sunt; in qua congressione Liutbal-
dus dux occisus est, cui filius suus Arnulfus in ducatus successit.
908. Ungarii iterum terminos transgressi Saxoniam et Turingam vastaverunt.
909. Ungarii Alamanniam ingressi sunt.
910. Franci in confinio Bawariae et Franciae Ungariis congressi miserabiliter aut victi aut fu-
gati sunt. In quo proelio Gebehardus comes interiit. [Annalista Saxo: Ludowicus pugnavit
contra Ungaros in confinio Bawariae et Franciae, et Franci miserabiliter aut victi sunt vel
fugati. In quo proelio Gebehardus comes interiit.]
912. Ungarii iterum nullo resistente Franciam et Turingiam vastaverunt.
913. Ungarii partes Alemanniae vastaverunt et iuxta In fluvium a Bawariis et Alamannis oc-
cisi sunt.
915. Ungarii totam Alemanniam igne et gladio vastaverunt, sed totam Turingam et Saxoniam
pervaserunt et usque ad Fuldam monasterium pervenerunt.
917. Ungarii per Alamanniam in Alsatiam et usque ad fines Lothariensis regni pervenerunt.

³¹⁹ *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 168. o.

³²⁰ Kiadását lásd: MGH SS I. 614–629. o.; *Adalbert Continuatio*. A forrásról összefoglalóan: *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 166–170. o.; *Wunder* 1978. 32–35. o.

³²¹ *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 166–167. o. – Adalbert kiemelten foglalkozik a frank Konradiner dinasztia viselt dolgaival, ami Wolfgang Metz szerint a család iránti szimpátiájának köszönhető. *Metz* 1984. 83–84. o. Donald C. Jackman ezt túlzott általánosításnak tartja, s bár Adalbert valóban jól tájékozott volt a frankföldi eseményeket illetően, véleménye szerint mégsem lépte túl a tárgyilagosság kereteit. *Jackman* 1990. 28. o.

³²² *Hauck* 1974.

³²³ *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 169. o. Ezzel szemben Maciej Dorna úgy véli, hogy a két szerző egymástól függetlenül merített egy úti beszámolóból, amely I. Ottó 964. évi római útját örökölte meg, s amelynek nyomai még Flodoardnál is felfedezhetőek. *Dorna* 2009.

³²⁴ MGH Script. rer. Germ. L. xi. o.; *Wunder* 1978. 34. o.

³²⁵ MGH Script. rer. Germ. L. xii. o.

924. Ungarii Orientalem Franciam vastaverunt.
 926. Ungarii totam Franciam, Alsatiam, Galliam et Alamanniam igne et gladio vastaverunt.
 932. Ungarii per orientales Francos et Alamanniam multis civitatibus igne et gladio consumptis, iuxta Wormatiam Rheno transito usque ad mare oceanum Galliam devastantes per Italiam redierunt.
 934. Heinricus rex Ungarios multa caede prostravit, pluresque ex eis comprehendit.
 938. Ungarii iterum a Saxonibus multa caede vastati.
 944. Ungarii a [Bécs, ÖNB cod. 408: Baiovariis et] Carantanis [Bécs, ÖNB cod. 408: in loco Weles] tanta caede mactantur, ut numquam a nostratibus antea taliter infirmarentur.
 954. Ungarii, ducentibus inimicis regis, in quadragesima Rheno transito, pervadentes Galliam, inaudita mala in ecclesias Dei fecerunt et per Italiam redierunt.
 955. Ungarii cum tam ingenti multitudine exeuntes, ut non, nisi terra eis dehisceret vel caelum eos obrueret, ab aliquo se vinci posse dicerent, ab exercitu regis apud Lichum fluvium tanta caede, Deo praestante, prostrati sunt, ut nunquam ante apud nostrates victoria talis audiretur aut fieret. Cuonradus quondam dux ibi occiditur.

Adalbert magyarokra vonatkozó tudósításainak nagy része nem önálló, hanem ráánk maradt vagy éppen mára elveszett évkönyvekből ered. Híreinek egy része az *Annales Augienses*ből származik (908, 913, 915, 917, 926, 932, 934, 938). A 907-es és a 910-re vonatkozó értesülések az *Annales Alamannici* monzai kódexének (AAm) szövegével mutatnak közeli rokonságot. Adalbert verziója egyértelműen romlott: a magyarok elleni 910. évi ütközetek főrangú elesettjeit, Gebhard lotaringiai herceg valamint Gozbert klettgaui gróf és rheinaui laikus apát³²⁶ személyét a folytató *Gebehardus comes*ként vonja össze, s a *Sváb Évkönyv*vel ellentétben csak egyetlen, Frankföld és Bajorország határán lezajlott csatáról számol be.

A *Continuatio* 924., 944. és 954. évi magyar vonatkozású feljegyzései önálló értesüléseknek tűnnek – az az *interpolatio* azonban, amely a történeti mű admonti eredetű kódexében (XI. század, Bécs, ÖNB cod. 408.) található és a 944. évi csata helyszínét (Wels, valójában inkább 945) határozza meg, ausztriai eredetű helyi hír, és – igaz más és más évek alatt – bajor forrásokban találkozhatunk vele.³²⁷ A 924. évi értesülés hitelét igencsak megkérdőjelezi, hogy Adalbert egyéb feljegyzései, amelyek erre az esztendőre vonatkoznak, valójában nem ebben az évben történtek: I. Henrik keleti és III. (Együgyű) Károly nyugati frank király 921. november 7-én kötöttek szerződést Bonnban,³²⁸ s az utóbbi nem 924-ben, hanem 923-ban esett fogságba.³²⁹ Ezek után roppant óvatosan kell kezelnünk Regino folytatójának magyar vonatkozású adatát, s mivel ez az egyetlen olyan magyar hadjárat, amelyről egyedül ő ad hírt, így gyanítható, hogy a híradást mégis valamely ismert kalandozással, például a 919. vagy 926. évvel hozhatjuk összefüggésbe.

³²⁶ Steinmann – Stotz 1986. 1126. o.

³²⁷ Lásd: 73. o.

³²⁸ MGH Const. I. 1–2. o. №. 1.; *Flodoard Annales*, 6. o.

³²⁹ *Flodoard Annales*, 14–15. o. Ami I. Henrik uralkodásának kronológiáját illeti, Regino folytatója rendre roppant megbízhatatlannak bizonyul. *Lintzel* 1961. 401. o.

A 912. és 915. évi magyar hadjáratokról szóló beszámolók egy elveszett, fuldai eredetű forrásra vezethetők vissza (*Compilatio Fuldensis*), amelyet a szintén elenyészett *Mainzi Évkönyv* közvetített Adalbert felé.³³⁰

*COMPILATIO FULDENSIS

*ANNALES
MOGUNTINI

CONT. REG.

*ANNALES
HERSFELDENSES

ANN. ALTAH.
MAIORES

*ANN. HILDESH.
MAIORES

ANNALES
LAMBERTI

ANN. HILDESH.
MINORES
BnF lat. 6114

Ugyancsak a *Compilatio Fuldensis*ből táplálkozott az elveszett *Annales Hersfeldenses*, amelynek számos leszármazója (például az *Annales Altabenses maiores*, az *Annales Hildesheimenses* vagy Hersfeldi Lambert krónikája) Regino folytatójához hasonlóan, ám tőle függetlenül őrizte meg a Frankföldet és Tüningiát érintő (911/912) és a fuldai (915) kalandozás híreit.³³¹ Az *Annales Hersfeldenses* leszármazói a frankföldi és tüningiai hadjárat éveként 911-et adják meg, míg Adalbert 912-t. Nem tudjuk, hogy melyik évszám szerepelt az eredeti fuldai forrásban; az, hogy a magyar csapatok 911-ben Lotaringia földjén átlépték a Rajnát, még nem zárja ki a lehetőséget, hogy ugyanebben az évben Frankföldre és Tüningiába is eljutottak.³³² A *Hersfeldi Évkönyv* leszármazóinak magyar vonatkozású híradásai – a legrégebbi szövegtanút, az *Annales Hildesheimenses minore*st követve – a következők:

- 893. Factum est bellum magnum inter Bawarios et Ungarios.
- 906. Ungari vastaverunt Saxoniam
- 908. Liutboldus dux cum aliis multis interfectus est ab Ungariis.
- 909. Burghart, dux Thuringorum, occisus est ab Ungariis.
- 910. Ludowicus rex pugnavit contra Ungaricos.
- 911. Ungarii vastaverunt Franciam et Thuringiam.

³³⁰ Friedrich Kurze lett figyelmes arra, hogy a Georg Waitz által kikövetkeztetett elveszett *Annales Hersfeldenses* és Regino folytatójának X. század elejére vonatkozó feljegyzései közeli rokonságban vannak egymással. Értesüléseik alapján ezek az évkönyvszerű feljegyzések Fuldában készülhettek a IX–X. század fordulóján. Kurze 1899. 446. o.; *Wattenbach – Levison – Löwe* 1990. 716–717. o. Az eltűnt *Mainzi Évkönyv*re lásd: *Waitz* 1873. o.

³³¹ Az *Annales Hersfeldenses*re összefoglalóan lásd: *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 41–42. o. A *Hersfeldi Évkönyv* létezésére Georg Waitz lett figyelmes, amikor összevetette a *Hildesheimi*, *Quedlinburgi* és a *Wissembourgi Évkönyveket*, valamint Hersfeldi Lambert krónikáját, ám a leszármazók között ott van a *Nagyobb Altaichi Évkönyv* is. *Waitz* 1838. Az *Annales Hersfeldenses* által említett első dátum 708, s a folyamatos híreknek 984-ben szakad vége; egy XI. századi *annalista* azonban folytatta a munkát az 1040 és 1044 közötti évekre vonatkozóan.

³³² A *Continuatio* apparátusában Friedrich Kurze az *Annales Laubacenses* 912. évi hírével hozta összefüggésbe az először Adalbertnél olvasható, ám végső soron a *Compilatio Fuldensis*re visszavezethető 912. évi értesülést. Adalbert *Continuatio*, 155. o. Ennek oka az lehetett, hogy a két évkönyv *Marahaugiam* és *Thuringiam* kifejezéseit ugyanazon helynév íráshiba miatt torzul változatainak tekintethette. A kétségeknek először Wilhelm Erben adott hangot (*Erben* 1891. 617. o.), s Kurze később belátta tévedését lásd: *Kurze* 1899. 449. o. A kérdésre lásd még: *Dümmler* 1888.² 591. o., 2. jegyz.

915. Ungarii vastantes omnia venerunt usque ad Fuldam.
 950. Bellum magnum factus est inter Bawarios et Ungarios.
 955. Otto rex Ungarios cum magno periculo sui suorumque magna et cruenta cede prostravit.
 In quo tamen bello Cuonradus dux, gener regis, cum aliis multis occisus est.

Egyedül a *Hersfeldi Évkönyv* leszármazóiban olvashatjuk, hogy 893-ban a magyarok és a bajorok között jelentős ütközetre került sor.³³³ A legrégebbi kézirat, ahol ez a hír felbukkan, az *Annales Hildesheimenses minores* Párizsban őrzött *codex unicus* (BnF lat. 6114., 29^r), amelynek 993-ig terjedő részét az általános vélekedés szerint még a X. században írták.³³⁴ Véleményem szerint nincsen olyan ok, ami miatt el kellene vetnünk ezt az értesülést: bár az előző évben a magyarok még Arnulfot támogatták a morvákkal szemben, 894-ben már a Karoling Pannónia feldúlásáról értesülünk. Minden amellet szól, hogy a Keleti Frank Királyság és a magyarok között 892 és 894 között szakításra került sor, s ezt alátámasztani látszik a 893. évi csata X. századi kéz által lejegyzett híre. Feltűnő azonban, hogy az eseményről az *Annales Fuldenses* nem emlékezett meg: lehetséges, hogy 893–894 telén történt, s ezért valójában a *Fuldai Évkönyv* 894. évi, Pannónia pusztítására vonatkozó híréhez tartozik. Ez a csata nyithatta meg az utat a magyarok előtt Pannóniába, s ez mozdíthatta elő a bajor–morva szövetséget 894 őszén, amelyről ugyancsak a *Fuldai Évkönyv* számol be.³³⁵

Csak a *Hersfeldi Évkönyv* leszármazói és Annalista Saxo örökítette ránk azt a hírt, amely szerint 910-ben a német csapatok élén IV. (Gyermek) Lajos állt,³³⁶ s láthattuk, hogy az *Annales Hersfeldenses* leszármazói a bajor évkönyvektől függetlenül őrizték meg a magyar győzelemmel végződő 950. évi bajor–magyar összecsapás híret is.³³⁷

Annales Corbeienses

A münsteri állami levéltárban őrzik annak a pergamenkódexnek a töredékét (Staatsarchiv, I. B. 243.), amely a *Korvey-i Évkönyvet* fenntartotta.³³⁸ A *De temporum ratione* című művet tartalmazó kézirat a VIII. században készülhetett az angliai Wearmouth és Jarrow kettőskolostorában, épp ott, ahol a szerző, Beda Venerabilis is működött. Az első történeti feljegyzések a northumbriai apátságból származnak, a 800 és 843 közötti bejegyzések azonban arra utalnak, hogy a IX. század közepén a kódex a Ruhr-parti városban, Werdenben volt. Innen kerülhetett Korvey-ba, ahol a húsvéti táblákat több kéz folyamatosan hírekkel töltötte ki a 860-as évektől a XI. századig. A XII. században a kolostor egyik szerzetese kiegészítette (1055–1117) és folytatta (1145–1147) az évkönyvet.³³⁹ A forrás egyik kiadója, Joseph Prinz,

³³³ *Annales Hildesheimenses minores*, 19. o. Az *Annales Hildesheimenses minores* kalandozókra vonatkozó híreit vizsgáló Hermann István a 893. évi híradással kapcsolatban nem foglal állást, s csak Dümmler és Oswald Holder-Egger véleményét idézi. Az előbbi szerint bajor–magyar háború helyett valójában bolgár–magyar háborúról van szó, míg az utóbbi úgy vélte, hogy a bajor–magyar összecsapást hibásan jegyezték fel a 893. évhez lásd: Hermann 2001. 179. o.

³³⁴ MGH Script. rer. Germ. LXXII. 144–145. o., 385. jegyz. A kódex digitalizált verziója: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9067755h>; a letöltés időpontja: 2015. október 5.

³³⁵ *Annales Fuldenses*, 125. o.

³³⁶ „Ludowicus rex pugnavit contra Ungarios.” *Annales Altahenses maiores*, 7. o.; „Ludowicus rex pugnavit contra Ungaricos.” *Annales Hildesheimenses minores*, 19. o.

³³⁷ Lásd: 73–74. o.

³³⁸ Kiadását lásd: MGH SS III. 1–18. o.; *Annales Corbeienses*. A forrásról összefoglalóan: *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 25. o.; MGH Script. rer. Germ. LXXII. 198–200. o.

³³⁹ MGH Script. rer. Germ. LXXII. 198. o.

valószínűnek tartja, hogy a 912 és 983 közötti híreket a monostorban működő híres történetíró, maga Widukind jegyezte be a kódexbe.³⁴⁰ Az *annalista* a következőket jegyezte fel a magyar hadjáratokról:

- 906. Ungarii in Saxoniam venerunt.
- 907. Baioariorum gens ab Ungariis pene deleta est.
- 915. Devastacio Hungariorum in Valun et bellum in Heresburg.
- 919. Ungarii Saxoniam crudeliter vastabant, et cum infinita praeda et maxima captivitate utriusque sexus ad proprias reversi sunt terras, Domino irascente adversum nos.
- 933. Ungariorum exercitus ab Heinrico rege interfectus est.
- 938. Et Ungariorum exercitus in Belxam deletus.
- 955. Conradus comes occisus; et Ungariorum et Sclavorum exercitus a rege Oddone deletus.

Az évkönyv igencsak megbízható forrása a magyarok szászországi kalandozásainak, s csak innen ismerjük a 919. évi hadjáratot, ami – az érzékeltes leírásból ítélve – közelebről is érinthette a korvey-i kolostor környezetét. Hírei közül kettő egybecseng az elenyészett *Compilatio Fuldensis*nek a *Hersfeldi Évkönyv* leszármazóiból ismert magyar vonatkozású értesüléseivel (906, 915). *Annalista Saxo* XII. század közepén kompilált krónikája, amely – éppen késői szerkesztése miatt – igen változatos minőségben, a kései hagyományokkal elkeverten tartott fenn egykorú értesüléseket, úgy tudja, hogy a magyarok 906. június 24-én érték el a szász területeket, ami bizonyára egy ma már közelebről nem meghatározható egyházi intézmény évkönyv-jellegű hagyományából származó egykorú híradás.³⁴¹

Kérdéseket vet fel az évkönyv által emlegetett három helyszín (*in Valun, in Heresburg, in Belxam*), mivel látszólag ellentmondanak egyéb közel korú forrásainknak, nevezetesen a *Compilatio Fuldensis*nek és Widukindnak. Az előbbi alapján azt lehetne gondolni, hogy 915-ben a magyarok csak a frankföldi Fuldáig jutottak, miközben a korvey-i *annalista* szerint több mint 200 kilométerrel északabbra, a szászországi Hildesheim és Minden között fekvő egykori Astfala- (*Valun*)gauban is pusztítottak.³⁴²

³⁴⁰ Prinz 1982. 66. o.

³⁴¹ „Eodem anno Ungari fines Saxonie VIII. Kal. Iulii depopulati sunt multosque interfecerunt, mulierum quoque turbam innumerabilem nobilium, liberalium et ancillarum nudam et per crines catervatim veluti loris per capita connexam et mamillis perforatam cum puerulis secum captivam abduxerunt.” *Annalista Saxo* Chronica, 126. o. Az iménti kegyetlen kép a magyarok által rabszolgaságba hajtott nőkről a XIII. századi *Pöhldei Krónikában* (*Annales Palidenses*) is megjelenik, ám ott a dátum hiányzik. MGH SS XVI. 60. o. A Theodorus nevű szerzetes által szerkesztett *Pöhldei Krónika* egy XII. századi autográf kéziratban maradt fenn, amit ma Oxfordban őriznek, ám ismeretes egy XVII. századi átírása is, amely XIV. századra vonatkozó bejegyzéseket is tartalmaz. Ez utóbbin alapszik Georg Heinrich Pertz 1859-ben napvilágott látott *editiója*. A X. század eseményeinek leírása során a compilátor elsősorban Frutolfra és Sigebertus Gemblacensisre támaszkodott, ám számos egyéb történeti mű adatait is felhasználta; saját kiegészítései az évkönyv és a krónika izgalmas műfaji átmenetévé avatják történeti munkáját. Az évkönyv forrásértékét nem szokták nagyra becsülni, mivel az író hozzátoldásai rendre ellenőrizhetetlen, mondai ízű anekdoták. Ismeretlen kútfőkből, szóbeli hagyományból, vagy magából a szerző fantáziájából táplálkoznak azok a híradások, amelyek Madarász Henrik és a magyarok évtizedes konfliktusát festik elénk. Ezen a helyen vélhetően közös forrás feküdt a két XII. századi szász szerkesztő előtt. *Annalista Saxo* Chronica, 126. o., 13. jegyz.

³⁴² A jól értesültség oka alighanem az, hogy a korvey-i apátságnak birtokai voltak a területen. Leopold Schütte: Die alten Mönchlisten und die Traditionen von Corvey II. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Westfalen 10. Paderborn 1982. 42. fejj. Idézi: Warnke 2009. 206. o. *Valun* gaura lásd még: *Uslar-Gleichen* 1895. 240. o.

A kalandozó hadjáratok XX. századi kutatói szerint a magyarok voltak a főszereplői annak a csatának is, amelyet a *Korvey-i Évkönyv* szintén 915-nél említ, s amelyet a VIII. századi frank–szász háborúban nagy szerepet játszó Eresburg erőssége közelében (a mai Obermarsbergnél) vívtak.³⁴³ Figyelmüket azonban elkerülte az a régóta ismert tény, hogy a Hildesheimtől 130 kilométerre lezajlott ütközetéről Widukind is megemlékezett – ám ő egy szót sem ejtett magyarokról. A korvey-i történetíró szerint ugyanis 915-ben a német király, I. Konrád öccse, Eberhard, a szász herceg országára támadt, ám Eresburg alá érve súlyos vereséget szenvedett a várból kitorő szászoktól.³⁴⁴ Semmilyen okunk sincs tehát arra, hogy ebben a csatában magyar részvételt feltételezzünk.

A 938-nál felbukkanó harmadik szászországi helyszínt (*in Belxam*) eddig az Elba-parti Arneburg vidékével azonosították, mivel a XI. század elején ezt a területet *pagus Belcseim*ként ismerték.³⁴⁵ Christian Warnke kimutatta, hogy Szászországban több ízben is előfordul a *lapály* jelentésű szláv köznévből (**běllica*) eredő tulajdonnév, amely éppúgy jelölhette Arneburgot, mint a várostól 15 kilométerre délre az Elbába ömlő Tanger- folyó vidékét.³⁴⁶ Mivel Widukind arról ír, hogy 938-ban a szászok Arneburgól 70 kilométerre nyugatra, a drömlingi mocsárnál arattak győzelmet a magyarok felett, ezért Warnke felveti, hogy a *Korvey-i Évkönyvből* ismert Belxam Drömling vidékét is jelölhette, sőt, a két elnevezés vajában ugyanannak a területnek a szláv, illetve germán megfelelője.³⁴⁷ Az eltérő formák használata mindenestre távolról sem szól amellet, hogy az évkönyv X. századi írónoka valóban Widukind lett volna.

Flodoard de Reims évkönyve

Flodoard történeti műve minden kétséget kizáróan a X. század első felének, s így a magyar kalandozásoknak is a legmegbízhatóbb kútfője. Az eseményekkel egyidejűleg, tudatosan vezetett évkönyv nélkül nemcsak a nyugati magyar hadjáratokról és kontextusukról tudnánk kevesebbet, hanem a Karoling-birodalom utódállamai közötti határvidék X. századi története is homályban maradna. Az *Annales*³⁴⁸ (919–966) eredeti szövegét és évszámait nem rontották le a folyamatos másolásból adódó félreértések, mint a kolostori évkönyvek esetében, amelyeknek kronológiája nem mindig megbízható amellet, hogy a dátumok hagyománya sem éppen minidig egységes. Flodoard műve így valójában a Keleti Frank Királyságban és Itáliában keletkezett kútfők ellenőrzésére is alkalmas. A reimsi történetíró életművével megismerkedve megfigyelhetjük azt is, hogy a szerző hogyan értelmezi át a fiatalon elkezdett évkönyv híreit másik híres munkájában, a magyarokról szintén tudósító *Historia Remensis Ecclesiae*³⁴⁹ című egyháztörténeti művében, amelynek élete derekán fogott neki.

³⁴³ Fasoli 1945. 124. o.; Vajay 1968. 56. o. Történetíróinknál (Györffy György, Kristó Gyula, Bóna István) az ő nyomokban jelenik meg az eresburgi csata a magyarok által vívott ütközetként; korábban, így Pauler Gyulánál, Karácsonyi Jánosnál és Bánlaky Józsefnél még nem olvasunk erről. A cáfolatra lásd: *Veszprém* 2014. 83–84. o.

³⁴⁴ *Widukind Res gestae Saxonicae*, 35–36. o. Lásd még: *Dümmler* 1888.² 597. o.

³⁴⁵ MGH SS III. 4. 27. jegyz.

³⁴⁶ *Warnke* 2009. 219. o.

³⁴⁷ *Warnke* 2009. 220–221. o.

³⁴⁸ Kiadásai: MGH SS III. 368–408. o.; *Flodoard Annales*.

³⁴⁹ *Flodoard HRE*

Szerzőnk életrajzát meglehetősen részletesen ismerjük, legfőbb forrásunk maga Flodoard. 925-től kezdve az *Annales* bejegyzései mellé görög számokkal életkorát is feljegyezte, s mivel ebben az évben 33 éves volt, így 893 körül szülehetett.³⁵⁰ A történetíró családjában számos klerikus bukkan fel, két unokatestvére a verzyi Szent Basolus-monostor kanonoki közösségébe tartozott, egy harmadik Reimsben volt pap, míg Flodoard kanonoki javadalmát tulajdon unokaöccse örökölte. Peter Christian Jacobsen ebből arra következtetett, hogy Flodoard családja a reimsi érsek vazallusai közé tartozott.³⁵¹ Tanulmányait Reimsben végezte a káptalani iskola IX. század végi virágzása után. Az ifjú Flodoard pályáját Hervé érsek (920–922) egyengette, s a történetíró később mindig a nagyrabecsülés hangján szolt pártfogójáról.³⁵² 924-ben és talán 925-ben is Seulf érsek (922–925) kíséretének tagjaként Rudolf király környezetében tartózkodott, s így országos jelentőségű események tanújává vált.³⁵³ Seulf halála után Herbert, Vermandois grófia saját öt éves fiacskáját tette meg reimsi érseknek. A világi nyomásnak Flodoard is megpróbált ellenállni, kései elbeszélése szerint az ő élete is vesztélyben forgott. A csalódott történetíró – ekkor kezdi éveit is számlálni – ezidőtájt kezd bele első egyháztörténeti művébe, a versbe szedett *De Triumphis Christibe*.³⁵⁴ 936/937-ben Rómában járt, ám nem tudunk bizonyosat utazása céljáról; Jacobsen szerint Artold érsek hű embereként a reimsi kanonok vezette azt a küldöttséget, amely a frissen megkoronázott Karoling, az addig angliai száműzetésben élő IV. (Tengerentúli) Lajos és a pápaság közötti kapcsolatfelvételt készítette elő.³⁵⁵ Ebben a két évben Flodoard tudósításai jóval rövidebbek a megszokottnál. 939-ben Reimsben ismét Herbert gróf kerekedett felül, Flodoard pedig egy tours-i zárandoklat során házi őrizetbe került. Csak hét évvel később lett Artoldból ismét érsek, amikor I. Ottó német király bevette Reimset. A 940-es években kezdett hozzá a *Historia Remensis Ecclesiae* megírásához, ám az anyaggyűjtést – az *Annales*, valamint levéltári, hagiográfiai és szóbeli források nyomán – már korábban elkezdhetette.³⁵⁶ 951-ben részt vehetett a IV. Lajos által Aachenbe küldött követségben.³⁵⁷ Rövidülő, felületesebb bejegyzései nagy figyelmet szentelnek a Karoling-dinasztia keleti kapcsolatainak és Brúnó kölni érsek személyének, akinek világi ambícióival szemben erős fenntartásai vannak.³⁵⁸ Élete alkonyán egyes hírek szerint Noyon püspökévé választották, ám székét nem foglalta el; mások szerint kolostorba vonult – Jacobsen mindkét híresztelést cáfolta.³⁵⁹ 963-ban Flodoard hetven éves, ám az írást az utolsó hónapokban is folytatja; a 966. évi utolsó bejegyzést egy rövid nekrológ zárja, amelyből megtudjuk, hogy a történetíró az év március 28-án elhunyt.

A fiatal kanonok egy nagy múltú reimsi hagyományt elevenített fel, amikor történetírásra adta a fejét: az előző évszázad nagyformátumú politikusa, a Karoling királyok barátja és az *Annales Bertiniani* utolsó folytatója, Hinkmár érsek (†882) lebeghetett előtte példaként.³⁶⁰ Valóban, látszólagos tárgyilagos stílusa, az események részletes és szenttelen előadásmódja miatt Flodoard évkönyve a *Saint-Bertin-i* és a *Fuldai Évkönyvek*hez, kortársai közül pedig a Regino

³⁵⁰ Foerster 1944.

³⁵¹ Jacobsen 1978. 3. o.

³⁵² Jacobsen 1978. 13. o.

³⁵³ Jacobsen 1978. 19–20. o.

³⁵⁴ Jacobsen 1978. 24. o.

³⁵⁵ Jacobsen 1978. 27–28. o.

³⁵⁶ Jacobsen 1978. 59. o.

³⁵⁷ Jacobsen 1978. 73. o.

³⁵⁸ Jacobsen 1978. 75–76. o.

³⁵⁹ Jacobsen 1978. 65–72. o.

³⁶⁰ Jacobsen 1978. 11. o.

krónikáját folytató Adalbert történeti művéhez hasonlítható leginkább. Manapság már nincsenek viták arról, hogy szerzőnk mikor kezdett neki az írásnak; az a feltételezés, hogy a 919-ben, *in medias res* kezdődő – s az *Annales Bertinianit* talán közvetlenül folytató – mű első fele elveszett, meggyőzően cáfolta Hans Foerster, legutóbb pedig Stéphane Lecouteux.³⁶¹

Az *Annales* valóban az évkönyvírás hagyományainak megfelelően, mindenféle bevezető nélkül veszi kezdetét 919-ben, s érdeklődése nem tér el az *annales*-irodalom megszokott témáitól: a reimsi szőlőket elverő jég és a szokatlanul nagy tojást tojó tyúkok mellett a normanok és a magyarok távoli pusztításairól olvashatunk. Flodoard – évkönyvíró elődjéhez hasonlóan – e jelekben, természeti csapásokban, barbárokról szóló híradásokban Isten tervének fokozatos feltárulását, megvalósulását látja –, márpedig éppen ez, az emberi tettek és az isteni jelek közötti kölcsönhatás az évkönyv-irodalom sajátos témaválasztásának a kulcsa. Ez magyarázattal szolgál arra is, hogy az évkönyvekben miért jelennek meg olyan nagy súllyal a pogányok betörései; Flodoard tolla éppen úgy ki volt hegyezve az efféle szóbeszédre, mint más *annalistáké*.³⁶²

A 920. évi bejegyzés már ötször hosszabb, ám a híradás elemei nélkülülök a kronologikus rendet. Előbb a III. (Együgyű) Károly nyugati frank király elleni zendüléséről értesülünk, melynek során a Karoling uralkodó Reimsben lelt menedékre, majd Flodoard a megüresedett liège-i püspöki szék betöltése körüli vitákat tárgyalja. Mivel az utóbbi tudósításban Flodoard előreutal a következő év fejleményeire, így jogosan feltételezhető, hogy a 920. évi híreket csak 921-ben jegyezte le a szerző.³⁶³ Stéphane Lecouteux tovább megy: véleménye szerint Flodoard legelőbb 922-ben kezdte el vezetni az évkönyvet, mivel ettől az évtől kezdve nyomon követhető a tudósítások belső kronológiája.³⁶⁴ Lecouteux egy 922-nél tárgyalt csodás jelenség alapján a 923. évet valószínűsíti az *Annales* megkezdésének dátumaként: a cambrai-i égbolton megjelenő három tüzes gömb közül kettőt felhő homályosított el. Mindebben valóban nem nehéz a *vaticinium ex eventu* elbeszélői technikáját felfedezni, mivel 923-ban három király is uralkodott *Franciában*: Károly riválsa, a lázadók által Reimsben királlyá koronázott Róbert június 15-én a soissons-i csatában esett el, maga Károly egy hónappal később pedig Vermandois grófjának fogságába esett, ahonnan többé nem szabadult ki. A francia nagyurak Burgundia hercegét, Rudolfot választották királlyá.

Lecouteux nem ad választ arra a kérdésre, hogy négy év múltán Flodoard miért éppen a 919. évvel kezdte el az *Annalest* – éppen egy olyan évben, amikor semmilyen országos jelentőségű esemény nem történt. Véleményem szerint a székesegyházi levéltárért felelős kanonok 919-től készített feljegyzéseket, ám a körülötte zajló események hamarosan árnyaltabbá tették érdeklődését. A Nyugati Frank Királyság sorsa ezekben az években Reims közelében dőlt el; e sorsfordító történések érlelheték meg Flodoard-ban a döntést, hogy *annalistából* történetíróvá váljon.

³⁶¹ Foerster a görög számok jelentését tisztázta; ezekről korábban azt gondolták, hogy a töredékben fennmaradt *Annales* bejegyzéseinek sorszámát jelölik, s így az első hír 893-ra vonatkozhatott. Foerster 1944. Ezen kívül gyanúra adott okot, hogy a kéziratcsalád későbbi, ám szintén X. századi eredetű ágának kódexaiban az *Annalest* egy 877. évi hír előzi meg; ez a kézirati hagyomány tanúskodik arról is azonban, hogy az évkönyvet Flodoard halála után nem sokkal folytatták és kiegészítették, így a 877. évi bejegyzés is a folytató műve. Lecouteux 2007. 185–187. o. A *lacuna* elméletét erősítette, hogy az *Annalest* is felhasználó X. századi történetíró, Richer de Reims igen tájékozott a 893 és 919 közötti időszakot illetően; a jólétesültésgyet azonban megmagyarázza a Reimsben fennmaradt gazdag levéltári anyag. Lecouteux 2007. 194–202. o.

³⁶² Lecouteux 2010. 58. o.

³⁶³ Flodoard *Annales*, xvii. o., 1. jegyz.; Jacobsen 1978. 19. o.

³⁶⁴ Lecouteux 2010. 115. o.

Az *Annales*t nyolc kézirat tartotta fenn. A kéziratcsalád egyik ágát magányosan képviseli az **A** jelű kódex (Montpellier, Bibliothèque de la Faculté de médecine, H 51., XI. sz., Verdun), amelynek szövege a legközelebb áll Flodoard eredetijéhez: itt hiánytalanul megtaláljuk a görög számokat – igaz, a másoló szemmel láthatóan nem értette őket – és nem szerepel a 877. évi hír, valamint a 976 és 978 közötti folytatás. A többi kódex szövegei egyaránt egy posztumusz – nem lényegi – átdolgozás közös leszármazói; hogy ez az átdolgozás igen korai, jól szemlélteti a X. század végén vagy a XI. század elején, a soissons-i Szent Medárd kolostorban írt **B** kódex (BnF lat. 9768.).³⁶⁵

Flodoard magyar vonatkozású híreire érdemes bővebben kitérni:

1. 919. Flodoard érdeklődése ebben az évben alig haladja meg *annalista* kortársainak többségét; a reimsi krónikás a természeti jelenségek és csodák mellett csak a normannok Loire-menti és bretagne-i, valamint a magyarok nyugat-európai hadjáratait említi. Lecouteux szerint a szerző ezeket a híreket nem az események hatása alatt jegyezte le, így azok még nem olyan megbízhatóak, mint a későbbi híradások. A 919. évi magyar kalandozás emlékét csak Flodoard őrizte meg: „*Hungari Italiam, partemque Francie, regnum scilicet Lotharii, depredantur.*”³⁶⁶ Láthatjuk, hogy a reimsi kanonok számára Lotaringia ekkor még Francia részét képezte, később azonban – miután Lotaringia 925-ben Henrikhez pártolt – egyértelműen megkülönbözteti a két területet.³⁶⁷

Évtizedekkel később, a *Historia Remensis Ecclesiae* című művében már nem mulasztja el hozzátenni, hogy Károly király és Hervé reimsi érsek megpróbálták ellenállni a magyaroknak.³⁶⁸ Nem meglepő, hogy mindez hiányzik az *Annales*ből. A kortárs feljegyzésekben Flodoard korántsem elnéző a Karoling uralkodóval, Együgyű Károllyal, aki 921-ben magára haragította a vele szövetséges Reimst, amely a vazallusok lázadása óta menedéket nyújtott a királynak. A 922. évi hírtől kezdve a király igazi elnyomóként jelenik meg, aki kemény kézzel számol le lotaringiai ellenfeivel, majd Reims környékét pusztítja, ahol eközben megkoronázzák Károly riválisát, Róbertet. A Karoling uralkodó 923-ban Vermandois grófia, Herbert fogságába esett, s itt is halt meg 929-ben. A Karolingok 936-ban visszatértek a trónra, s ez Flodoard emlékezetére is rányomta a bélyegét. A *Historia Remensis Ecclesiae* lapjain immár mindent elkövet, hogy a közvetlen utókor által ámulóként számon tartott Hervé érseket felmentse, ezért hangsúlyozza, hogy a főpap Róbert koronázásakor már betegen feküdt, s hamarosan meg is halt.³⁶⁹ A retrospektív beszámoló szerint a pogány ellenséggel szembeni ellenállásban csak Hervé érsek volt hajlandó részt venni a király oldalán, s ezzel nem csak a főpapot, egykori pártfogóját tünteti fel kedvező színben, hanem Együgyű Károlyt is, aki az ellene felkelő főurak lázadása közepette is meg tudta védeni országát a magyaroktól. A betoldás bizonyára a Karolingok melletti propaganda eszköze, ám ettől még nem kell

³⁶⁵ A többi kódex: **C** (Vat. reg. lat. 633, XI. sz. eleje, Fécamp), **D** (BnF lat. 5354, XI. sz. chartres-i egyházmegye), **E** (Avranches, BM 130, 13. sz.), **F** (BnF lat. 14633, 15. sz., Szent Viktor kolostor, Párizs), **G** (Albi, BM 80 és 208, 17. sz., Albi). Az utóbbi kettőt a **B**-ről másolták.

³⁶⁶ *Flodoard Annales*, 1. o.

³⁶⁷ *Lecouteux* 2010. 56. o., 18. jegyz.

³⁶⁸ „*Hungaris denique regnum Lothariense depraedantibus, dum Karolus proceres Francorum in auxilium sibi contra gentem ipsam convocaret, solus hic presul ex omnibus regni huius primatibus cum suis tantum in defensionem ecclesie dei regi occurrit, habens armatos secum, ceu fertur, mille quingentos.*” *Flodoard HRE* 407. o.

³⁶⁹ *Jacobsen* 1978. 17–19. o.

kételkednünk hitelességében – a híradás inkább egy lelkiismeretes történetíró szelektív emlékezetéről tanúskodik, amelyre nagy hatást gyakorolt a következő évek anarchiája, így a 920-as évek pártharcai, amelyek Reimset és magát Flodoardot sem kímélték.

2. 922. Ez az első év, amelynek eseményeit Flodoard időrendben tárgyal. A magyarok betörését is a politikai események szövetében, az itáliai trónviszály eseményei között említi, s nem az évet záró csodás események között: „*Berengario, Langobardorum rege regno ab optimatibus suis ob insolentiam eius deturbato, Rudolfus Cisalpine Gallie rex ab ipsis in regnum admittitur, et Hungari, actione predicti Berengarii, multis captis oppidis, Italiam depopulantur.*”³⁷⁰ Minderről azután olvashatunk, hogy Károly király télen és nagybőjt idején Lotaringiát pusztította, Richarius Liège új püspöke visszatért Rómából, Drogo Toul püspöke pedig január 28-án befejezte földi pályafutását. Elképzelhető, hogy a friss itáliai hírek a Rómából hazatérő Richariustól származnak, akinek kinevezését Flodoard kitüntetett figyelemben részesítette. Mindezt a húsvét utáni események, köztük a Károly király győzelmét hozó soissons-i csata igen részletes tárgyalása követi, majd az évet egy cambrai-i földrendgés, a már említett politikai látomás és a Szent Péter szakáll-ereklyéjét őrző juzieres-i templomban történt csodás gyógyulások hírei zárják.

3. 924. Flodoard a magyarokra vonatkozó híreket ezúttal két részletben tárgyalja. Igen jól értesült Pavia márciusi felgyújtásáról, az ott tartózkodó püspökök haláláról, a nyolc véka ezüstről, amelyen a túlélők megváltották magukat, valamint az Alpesebben állított kelepccéről, melynek segítségével Rudolf burgundiai és Hugó itáliai királyok a magyarokkal le akartak számolni.³⁷¹ A magyar seregnek sikerült kitörnie Languedoc-Rousillon, vagyis az egykori *Gothia* part menti vidékére, ám hogy itt mi történt velük, csak a terjedelmes bejegyzés végén, az októberi események tárgyalása után tudjuk meg, az önmaguktól fellobanó tüzek és egy csodás gyógyulás históriáinak elbeszélése után: „*Hungari, qui Gothiam vastabant, pestem quandam perpersi, capitum inflatione ac dissinteria pene cuncti, paucis evadentibus, nuntiantur esse consumpti*” – a Dél-Franciaországban kalandozó magyarokat járvány pusztítja el.³⁷² A püspökök halálát előidéző magyarok dicstelen vége egyértelműen a híradás végére kívánczik: a kibillent egyensúly ezzel a csodás eseménnyel áll helyre, s aligha kétséges: égi közbenjárással. Mindez nem zárja ki, hogy a magyar sereg bomlása valóban a téli hónapokban ment végbe, mivel a *Chronicon Nemausense* megemlíti, hogy eleink 925-ben Nîmes környékén tartózkodtak³⁷³ – ha a *terram istam* kifejezésen valóban Nîmes vidéke értendő.³⁷⁴

³⁷⁰ Flodoard Annales, 7. o.

³⁷¹ Flodoard Annales, 22–23. o.

³⁷² Flodoard Annales, 26. o.

³⁷³ Kiadása: Chronicon Nemausense. A rövidke *Nîmes-i Krónikát* a város székesegyházának XII. századi *lectionariuma* őrizte meg (Bibliothèque Carré d'Art, Nîmes, Gard, №. 14). A mű – amely valójában nem krónika, hanem évkönyv – csupán néhány bejegyzést tartalmaz, s ezek túlnyomó többségét a császárok uralkodási évei jelentik. Innen tudjuk, hogy 858-ban a normannok (*Normanni Nemausum et Arelatem depredaverunt*), 925-ben pedig a magyarok dúlták fel a város környékét (*Ungari vastaverunt terram istam*). A XII. századtól kezdve a forrás bőbeszédűbbé válik: amikor nem a város püspökeiről van szó, akkor Barbarossa Frigyes és a pápa észak-itáliai, illetve a francia és az angol királyok toulouse-i konfliktusa áll a híradások központjában. Az utolsó híradás 1323-ból származik. Figyelemreméltó, hogy az elveszett Karoling-kori eredeti évkönyvből a királyok és császárok uralkodási adatain kívül csak a normannok és a magyarok látogatásait jegyezték fel.

³⁷⁴ A magyarok 924. évi *gothiai* kalandjának emlékét őrizheti a Nîmes-től délre található híres Szent Egyed monostor (Saint-Gilles-du-Gard) meglehetősen bizonytalan értékű magyar hagyománya, miszerint a kalandozóktól megrémült közösség elrejtette névadója testereklyéjét. Az ereklye *inventiójára* a hagyomány szerint a magyarok elvonulása után, 925. augusztus 25-én került sor. Mindezt egy azóta elkallódott, Saint-Gilles-ben használt breviárium szövegére lehet csupán alapozni, amelyet Pierre Saxi (†1637) idézett *Pontificium Arelatense*

4. 926. A magyar betörés híre Rudolf nyugati frank király és a normannok év elejei öszszecsapását követi, ám a belső kronológia itt félreértésre adhat okot. A magyarok rajnai átkeletését és Vencqig történő nyomulását (*Hungari Rheno transmeato usque in pagum Vonzinsem predis incendiisque deseuiunt*) ugyanis egy égi jelről szóló beszámoló követi: nagyszombat (április 1.) éjszakáján a hold előbb elhalványodott, majd hajnalban vérvörös színre váltott.³⁷⁵ Április 1-je éjszakáján valóban telihold és teljes holdfogyatkozás volt,³⁷⁶ amit Flodoard utólagosan a magyar hadjárat előjeleként értelmezhetett – a magyarok miatti rettegés miatt került sor Szent Remigius és Szent Walburga ereklyéinek Reimsbe menekítésére, amelyet szerzőnk közvetlenül a csodás égi jelenség után említ (*Corpus sancti Remigii et aliorum quorundam sanctorum pignera Hungarorum metu Remis a suis monasteriis sunt delata*). Eleink május elején azonban még csak Sankt Gallen-ben voltak, így Flodoard beszámolója aligha tükrözi a valós időrendet – hacsak nem a Sankt Gallent kifosztó magyarok a 926. évi nyugat-európai kalandozás *második* hullámát képviselték, amelynek híre Flodoard szerint a Burgundiából Aquitániába tartó Rudolf királyt visszatérésre szorította.³⁷⁷ Nincs elég dátum a szövegben ahhoz, hogy teljes biztonsággal tájékozódjunk a híradások között; a magyarok második betörésének hírét az itáliai trónviszályval kapcsolatos beszámoló követi (Burkhard sváb herceg halála áprilisban, Hugó király megkoronázása július 9-én Paviában), ami inkább tematikus egységnek tűnik, s nem kronológiai okokból került az éves tudósítás végére.

5. 927. Az előző évek sorozatos franciaországi hadjáratai miatt nem véletlenül terjedhetett el, hogy a magyarok ebben az esztendőben is meglátogatják a Nyugati Frank Királyságot, ám a félelem, mint beszámolója végén Flodoard megemlíti, alaptalannak bizonyult.³⁷⁸

6. 933. Az év az itáliai eseményekkel kezdődik, valószínűleg azért, mert annak elején tértek vissza Rómából Reims városának követei Artold reimsi érsek palliumával és a friss itáliai hírekkel. A hazatérő küldöttek jelentése szerint ekkoriban ért véget XI. János pápa és a *senatrix*, Marozia római uralkodása. Az anyját félreállító Albericus sikeresen védelmezte meg Rómát a várost ostromló Hugó itáliai királlyal szemben. A magyarokról szóló tudósítás ellentmondásos: Flodoard szerint a kalandozók háromfelé váltak, s az egyik csapat Itáliát, míg egy másik Madarász Henrik országát dúlta.³⁷⁹ Rejtély, hogy mi történt a harmadik se-regtesttel; Widukind nyomán azonban elképzelhető, hogy valójában a Németföldön vereséget szenvedő magyarok nyugati és keleti kontingenséről van szó.³⁸⁰ Aligha hihető a magyar

---

című egyháztörténeti művében. Saxi művét ritkasága miatt Johann Burkhard Mencken felvette *Scriptores Rerum Germanicarum Praecipue Saxonicarum* című forráskiadványába (I. 1. Lipsiae, 1728. 107–380. col.). Saxi Manassés arles-i püspökről (914–962) szólva említi az esetet, s a magyarok narbonne-i tartózkodásának a breviáriumból vett hírét összeköti Flodoard 924. évi tudósításával. Flodoard idézése után hozzáteszi: „Lugubrem et deplorandum huius cladis memoriam habes in *Inventione corporis Sancti Aegidii*, quae tamen in eo titulabat, quod velit accidisse anno DCDXXV, cum Frodoardus, accuratissimus illius aetatis scriptor, in annum XXIV reiciat. Verba sunt autographi: »Post haec etiam anno nongentesimo vicesimo quinto incarnationis Domini, cum praeerat huic monasterio Donnus Antulphus abbas, gens Ungarorum, quae et Hunni olim vocabantur, egressa de finibus Pannoniae, cum pertransisset devastando terminos Italiae, quasi torrens raptim in convallibus diffusa est, et hanc provinciam Narbonensem longe lateque depopulata est.« Ex breviario secundum usum Abbatiae S. Aegidii ad Rodanum.” 233. col. Valóban előkerült a monostortemplom kriptájából egy X. századi szarkofág, amelynek felirata így hangzik: „In hoc tumulo quiescit / beatus Aegidius.” *Rembrý* 1882. 200. o., 1. jegyz. és 201. o.

³⁷⁵ Flodoard Annales, 34. o.

³⁷⁶ <http://eclipse.gsfc.nasa.gov/phase/phases0901.html>; a letöltés időpontja: 2014. június 24.

³⁷⁷ Flodoard Annales, 35. o.

³⁷⁸ Flodoard Annales, 40. o.

³⁷⁹ Flodoard Annales, 55. o.

³⁸⁰ Widukind Res gestae Saxonicae, 56–57. o.

áldozatok Flodoardnál olvasható száma (36 ezer fő), ám Flodoard különleges megbízhatósága nem is a hadsereglétszámok pontos megbecslésében áll – ezt ő maga is csak hallotta, aligha függetlenül a Szász-ház propagandájától, amely felnagyította az ütközet jelentőségét –, hanem abban, hogy ismét teljes mértékben egykorú értesülést jegyzett fel.

7. 935. A magyarok ebben az évben Burgundiában jártak, s a hadjárat időpontja Flodoard előadása alapján meghatározható. Rudolf nyugati frank király a húsvétot (március 29.) Lansonban töltötte, majd Soissons-ban tartózkodott. Ezután került sor Madarász Henrik és a két Rudolf, a nyugati frank és a burgundiai uralkodók találkozására. Mivel Henrik egyik június 8-i oklevele valahol a Meuse/Maas mellékfolyója, a Chiers partján kelt, jó okkal feltételezhető, hogy a királytalálkozóra ezen a vidéken, a mai francia–belga határ közelében került sor 935 júniusában.³⁸¹ A szívélyes légkörű eseményen rövid időre megbékéltek a forrongó hűbéresek is: kárpótolták Vermandois grófjának területi veszteségeit, aki a nyugati frank király ellen Henrik pártfogását kereste, míg a keleti frank uralkodó visszaadta Rudolf öccse, Boso lotaringiai birtokait. A következő híradás a magyarok burgundiai fosztogatásairól szól, amelyvel a kalandozók csak Rudolf nyugati frank király odaérkezésének hírére hagytak fel, majd továbbálltak Itáliába.³⁸² A következő hír Wifrednek, Thérouanne püspökének *ordinatiója*, amelyre június 22-én került sor, majd pedig arról értesülünk, hogy a király Dijont ostromolja. A település a hercegi Burgundia egyik legjelentősebb városa volt, s eredetileg Boso kezén volt. Most azonban a királyi öcs kísérete ismeretlen okból szembeszegült Rudolfal, s megszállta a várost (*Rodulfus rex Divionum castrum, quem Boso comes ceperat eiusque complices retinebant, obsidet*). Nem tudni, hogy a király kifejezetten a dijoni zendülők vagy éppenséggel a magyarok miatt érkezett-e Burgundiába; annyi azonban bizonyos, hogy a magyar hadjáratra júniusban vagy azután került sor, ám még szeptember előtt, mivel Flodoard szerint Rudolf az egész őszt beteg, ágyban fekvé töltötte.³⁸³

Hervé Mouillebouche más forogatókönyvet tart valószínűbbnek. Úgy véli, hogy a júniusi királytalálkozó után – amit tévesen Soissons-ba helyez – inkább a királyi Burgundia ura, II. Rudolf vehette ostrom alá Dijont. Félreérti ugyanis Flodoard mondatát, s úgy véli, hogy Boso állt szemben az ostromlóval, noha a *praeteritum perfectum* alakban álló *ceperat* nem egyidejű a *retinebant*tal, hanem korábbi cselekvést jelöl. Mivel a nyugati frank Rudolf király aligha viselhetett háborút testvére ellen, aki mindig hű szövetségésének bizonyult, Mouillebouche számára az a következtetés adódik, hogy az ostromló valójában II. Rudolf burgundiai király volt, s így ő futamította meg a magyarokat – éspedig nem a hercegi, hanem a királyi Burgundia területéről.³⁸⁴ Arra nem kapunk magyarázatot, hogy a néhány hete még békében és egyetértésben elváló Rudolf nyugati frank és II. Rudolf burgundiai uralkodók most miért fordultak volna egymás ellen. Bosót egyébiránt ugyanezen év szeptemberében királyi fivére mellett találjuk Attignyben, ám nem sokkal ezután elhunyt, éppen a néhány hónappal azelőtti békeszerződésnek erővel érvényt szerző saint-quentini ostrom során, amelyben I. Henrik lotaringiai hűbéreseként kellett részt vennie.³⁸⁵

³⁸¹ Lauer 1910. 75. o. Rudolf itineráriumára lásd: Actes des Robert Ier et de Raoul, civ. o.

³⁸² Flodoard Annales, 61. o.

³⁸³ Flodoard Annales, 62. o.

³⁸⁴ Mouillebouche 2006. 134. o.

³⁸⁵ Flodoard Annales, 62. o.

Nem csak a dijoni ostromról szóló – mint láthattuk, Mouillebouche által tévesen értelmezett – beszámoló erősíti meg, hogy a magyarokat elűző uralkodó Rudolf nyugati frank király volt. A magyarok ugyanis Flodoard szerint elárasztották Burgundiát (*per Burgundiam diffunduntur*) – ez a tulajdonnév pedig egyedül a hercegi tartományt jelöli szerzőnknel. Ha a Burgundiai Királyság területét akarja megnevezni, a reimsi kanonok a *Gallia Cisalpina* kifejezést használja, míg az uralkodót *rex Jurensis*nek címzi. Nincs okunk tehát, hogy kétségbe vonjuk: 935 nyarán őseink a hercegi Burgundia területére is behatoltak.

8. 937. Ez az év igen szegény híradásokban, mivel Flodoard Rómában tartózkodott. Hogy a visszatérő történetíró bővíthesse beszámolóját, csodás történetek leírásával egészítette ki az év eseményeit – a hagiográfiai elemek súlya egyik bejegyzésben sem olyan jelentős, mint itt. A magyarok megjelenését itt is égi jelenség (*caeli pars ardere visa*) kíséri: a kalandozók épp abból az irányból tűnnek fel, ahol az ég vörösen izzott. A pusztítás képeinek felvillantása után Flodoard három csodás eseményről, istenítélet-szerű megmenekülésről emlékezik meg: a magyaroknak nem sikerül Szent Macra fismes-i templomát felgyújtani; egy magyar vitéz keze Szent Basolus verzyi monostorában az oltárhoz ragad, így kénytelen az oltárkö egy darabjával távozni; végül pedig egy Adalgarius nevű fogságba esett bouvancourt-i pap csodás megmeneküléséről és egy orbais-i szerzetes, Hucbaldus megpróbáltatásairól értesülhetünk, aki sérülés nélkül átvészelte a rátámadó magyarok csapásait. Mint arról később szó lesz, a *Historia Remensis Ecclesiae*ben Flodoard utóbb a keresztény templom szentségét megsértő barbár bűnhődésének hagiográfiai toposzával bővítette tovább a csodák listáját. Figyelemre méltó, hogy Adalgarius Bourges (*pagus Biturigense*) közelében szabadul ki a rabságból – a kalandozók tehát bizonyosan eljutottak idáig ebben az évben.³⁸⁶

9. 950. Ettől az évtől kezdve Flodoard híradásai szűkszavúbbá válnak. E tudósításban alig szentelt figyelmet saját környezetének; a beszámolót a birodalmi események uralkodják. Miután I. Ottó leigázta a cseheket és bevette Prágát, arról értesülünk, hogy a magyarokat is alávetette.³⁸⁷ Ezt a hírt sokan a 950. évi bajor magyar háborúskodással hozzák összefüggésbe – mindennek azonban ellentmond, hogy a *Regensburgi Évkönyv* egy bajorok felett aratott magyar győzelemről számol be, amelyre egy bizonyos *Lova* közelében került sor. Ha ez a földrajzi név a cseh–bajor határ közelében található Luhe-folyót jelöli, talán valóban feltételezhetjük, hogy a magyarok a csehek oldalán megpróbálták beavatkozni, s a bajor hadtest ellen részsikert értek el – a német király csehországi győzelmeit azonban nem tudták megakadályozni.³⁸⁸

10. 951. A magyar kalandozás hírért IV. Lajos és I. Ottó királyok március 30-i aacheni találkozója előzi meg. A kalandozók ezúttal Itália felől közelednek, s miután átkeltek az Alpokon, egészen Aquitániáig jutnak, s ott töltik az egész nyarat.³⁸⁹ Elképzelhető, hogy hazatérésüket az őszön Itáliába bevonuló Ottó és öccse, Henrik bajor herceg jócskán megnehezítette, ám láthattuk, hogy milyen bajos értelmezni Widukind mondatait, amelyek talán erre az eseménysorra vonatkoznak.³⁹⁰

11. 954 A híradás Konrád lotaringiai herceg és a magyarok szövetségkötésével veszi kezdetét. Flodoard feljegyzi, hogy a kalandozók a herceg megbízásából ellenségei, III. Renier hainault-i gróf és Brúnó kölni érsek birtokait pusztították, majd beléptek IV. Lajos király

³⁸⁶ Flodoard Annales, 65–68. o.

³⁸⁷ Flodoard Annales, 128. o. A magyarok alávetésére talán valamivel július 16. előtt vagy után került sor, mivel ekkor I. Ottó a Prágától keletre fekvő Elba-parti Nymburkban tartózkodott. MGH DD O I. 207–208 o., N. 126.

³⁸⁸ Lásd: jelen dolgozat, X. o.

³⁸⁹ Flodoard Annales, 131. o.

³⁹⁰ Lásd: 74–75. o.

országába (*regnum ingrediuntur Ludowici*). Átkeltek Vermandois-n, elhagyták Laon, Reims és Châlons-sur-Marne (ma Châlons-en-Champagne) vidékét, s Burgundiába jutottak, ahol járvány tizedelte őket; maradékaik Itálián keresztül jutottak haza.³⁹¹ Más forrásokból tudjuk, hogy a magyar sereg április 2-án Lobbes környékén, április 6-án pedig Cambrai falai alatt tartózkodott, s valószínűleg még IV. Lajos szeptember 10-én, Reimsben bekövetkezett halála előtt elhagyták Franciaországot.

12. 955. Flodoard a magyarok augsburgi vereségét (augusztus 10.) tárgyalja elsőként ebben az évben – ez a hír minden más eseményhez képest prioritást élvezett számára, hiszen Ottó király győzelmét egy húsvéti tudósítás követi.³⁹²

Az Annales Sancti Quintini Veromandensis

A forrás ugyancsak egy húsvétszámítási táblázat margóján, egy IX. századi Beda Venerabilis-kéziratban (29^r–34^r) maradt fenn, amit ma a Vatikánban őriznek (Vat. Lat. 645.).³⁹³ A kézirat az észak-franciaországi Saint-Quentin Somme-parti kolostorából került Rómába, ám eredetileg máshol készülhetett, mivel az apátság patrónusa, Szent Quintinus nem szerepel a kódex kalendáriumában.³⁹⁴ Az évkönyv, amely 793 és 994 között tartalmaz feljegyzéseket, hat kéz munkája: egy IX. századi írnok kettő (744, 844), egy XI. századi *annalista* három eseményt (950, 981, 984) másolt be a kódexbe. A feljegyzések zöme két – valószínűleg X. századi – kéztől (813, 826, 840, 883–942, 945, 946, 954, 963, 965; 936, 942, 943, 972–979, 982, 986–989) származik. A hatodik írnok 994-re vonatkozó magányos híre a lejegyzett eseménnyel egykorú.³⁹⁵ A kolostort illető számos híradás miatt bizonyos, hogy az évkönyvet Saint-Quentinben írták. A lapszék csonkulása miatt a hírek néhány esetben hiányosan olvashatóak. A magyar vonatkozású hírek a következők:

- 913. Hoc anno gelu maximum. Hoc anno [Hungarii Rhenum] transierunt et usque Burgundiam pervenerunt.
- 937. Hoc anno Hugo et Heribertus pacificati sunt. Hungrique Franciam vastaverunt.
- 954. Hoc anno Hungri Franciam vastant.

A 913. évi burgundiai eseményre vonatkozó híradás értelmezését a magyar hadjáratok szempontjából kulcsfontosságú helyen egy *lacuna* nehezíti meg. A forrást kiadó Ludwig Bethmann kombinációja szerint itt magyarokra vonatkozó hírrel állunk szemben.³⁹⁶ A burgundiai magyar kalandozások forrásait újraértékelő Hervé Mouillebouche szerint Bethmann rekonstrukcióját az *Annales Augienses* ihlette, ahol a magyarok rajnai átkelése, franciaországi hadjárata és itáliai visszatérése 932-nél szerepel.³⁹⁷ A XIX. századi német forrásbúvárra még nagyobb hatást gyakorolhatott a *Reichenau-i Évkönyvet* számos ismeretlen forrásból kiegészítő Hermann von Reichenau világhronikája, ahol az *Annales Augienses* híre mellett már

³⁹¹ Flodoard Annales, 138. o.

³⁹² Flodoard Annales, 140. o.

³⁹³ Kiadását lásd: Annales S. Quintini Veromandensis. A forrásról összefoglalóan: Wattenbach – Levison – Löwe 1990. 544–545. o.

³⁹⁴ Codices Vaticani Latini, 500. o.

³⁹⁵ Annales S. Quintini Veromandensis, 507. o.

³⁹⁶ Uo. – Bethmann 1859-es MGH-beli *editiójának* félreérthető filológiai apparátusát a forrást francia nyelvre fordító Fernand La Proux úgy értelmezte, hogy a *lacuna* a *Hungarii* szót nem érinti. La Proux 1869. 320. o. La Proux azonban nem látta a kéziratot, így a kérdés eldöntéséhez csak a vatikáni kódex tanulmányozása lehetett segítségemre.

³⁹⁷ Mouillebouche 2006. 143., 147. o.

a magyarok burgundiai tartózkodása is szerepel – igaz, ezúttal 937-re kelteztve.³⁹⁸ Véleményem szerint azonban nincsen szükség Mouillebouche bonyolult érvelésére. Az évkönyv ugyanis semmilyen kapcsolatban sincsen a reichenai hagyománnyal, s így a többi feljegyzéshez hasonlóan itt is önálló hírral állunk szemben. Az értesülés alighanem valóban a magyarokra vonatkozik; ezt bizonyítja a saint-quentini forrásokat is felhasználó *Soissons-i Világkrónika* is, amelyet a XIII. század közepén állított össze Coigny-i Gobert, a soissons-i Szent Medárd kolostor perjele.³⁹⁹ Gobert az *Annales Sancti Quintini* 898 és 963 közötti híreiből – néhány országos jelentőségű és egyetlen valóban saint-quentini értesülés mellett – éppen a magyarokra vonatkozóakat használta fel saját történeti munkájában. Gobert-nél a következőt olvashatjuk: „*Hungri primum Rhenum transierunt et usque Burgundiam pervenerunt.*”⁴⁰⁰ E bejegyzés kétségtelenül kapcsolatban áll évkönyvünk 913. évi hírével, ám a világkrónikában 917-nél található. Sajnos nehéz eldönteni, hogy melyik forrásunk a megbízhatóbb, ugyanis az egymással rokonságban álló szövegrészekben – eltérő helyeken – egyaránt romlást tapasztalhatunk, ami arra utal, hogy a X. századi évkönyvíró és a XIII. századi krónikás művei azonos forrásra vezethetők vissza.⁴⁰¹ Az *Annales Augienses* tanúsága szerint 913-ban valóban nagyon kemény tél volt – a *Saint-quentini Évkönyv* értesülésének első fele tehát megbízható. Az évkönyv kéziratának vizsgálata alig-alig világítja meg a kérdést, mivel a felső margó, ahol a szóban forgó szövegrészlet található, valóban le lett vágva. A csonkán maradt betűszárakból annyi mindenesetre megállapítható, hogy Bethmann kiegészítése nem pontos, s a valósághoz a Gobert által megőrzött szöveg állhatott közelebb.⁴⁰² A magyarok 913. évi burgundiai kalandozása mellé mindenesetre kérdőjelet kell tennünk, ugyanis 917-ben is sor kerülhetett rá. Véleményem szerint igazat adhatunk Jochen Gieslernek, aki szerint az utóbbi dátumnak valamivel nagyobb valószínűsége van, mivel a kalandozók ekkor dúlták fel a Burgundiai Királyság fennhatósága alá tartozó Baselt, s ekkor történt az első jelentősebb Rajnán túli hadjárat is.⁴⁰³

A 937. évi franciaországi hadjáratról tudósító X. századi évkönyvek

A nyugati frank évkönyvek – így az *Annales Sancti Quintini Veromandensis* is – egységesen tudósítanak a magyarok 937. évi nagy hadjáratáról, ami Franciaországot is komolyan érintette. A hadjárat részleteiről azonban – Flodoard mellett – csak három évkönyvből értesülünk.

³⁹⁸ Hermann Chronicon, 113. o.

³⁹⁹ Rech 2010. 419–420. o.

⁴⁰⁰ Gobert Chronicon S. Medardi, 520. o.

⁴⁰¹ Az *Annales Sancti Quintini* szövegében például az áll, hogy I. Róbert francia király 922-ben meghalt (*Robertus rex obiit*), majd az évkönyv a következő évben újfent beszámol a soissons-i csatában halálos sebet kapó uralkodó haláláról. A *Soissons-i Világkrónika* ezzel szemben a 922. évhez helyesen Róbert királyt koronázását társítja (*Robertus rex efficitur*), s a következő esztendő eseményeit a *Saint-Quentin-i Évkönyvhöz* hasonlóan beszéli el. A fiatalabb történeti mű tehát ebben az esetben jobb szöveget őrzött meg, mint a X. századi évkönyv. Kérdés, hogy ugyanez-e a helyzet a 917. évi értesüléssel is, amely akár a XIII. századi krónikás pusztá korrekciója is lehet, ugyanis – amint az az *Annales Augienses* alapján az európai krónikás hagyományban elterjedt – a magyarok első jelentős Rajnán túli hadjáratára 917-ben került sor.

⁴⁰² Az egyik csonkán maradt szó – amely eredetileg *Hungri* lehetett – *g* betűjét két sor fölötti láb után egy sor alá nyúló szár követi, ami nem lehet a *Rhenum* kezdőbetűje, de a *primum*éppenséggel igen. Az általam valószínűsített olvasatnak nem mondanak ellen a látható betűszárak: *Hoc anno gelu maximum fuit* [...Hungri primum Renum] transierunt et usque Burgundiam pervenerunt. Vat. Lat. 645., 32^v.

⁴⁰³ Giesler 1997. 56. o.

Az *Annales Sanctae Columbae Senonensis*⁴⁰⁴ egy másik Vatikánban őrzött IX. századi Beda-kéziratban (Reg. Lat. 755.) maradt fenn, ugyancsak a húsvéti táblázatok mellett. A kódex Sens-ben készült, ám a XI. században ideiglenesen a normandiai Fécampban használták, s itt másolták lapjai közé Szent Ágoston vallomásait és Szent Berta életrajzát.⁴⁰⁵ A forrás 708 és 771 közötti szűkszavú hírei a Karolingok felemelkedését kísérik figyelemmel, s a Karoling-kor legidősebb évkönyvével, az *Annales Sancti Amandival* egyezik; 796-tól kezdődő tudósításai között ellenben nem egy van, amelyet csak ez az évkönyv hagyományozott ránk. 804-től 1218-ig már a 620-ban alapított sens-i Szent Kolumba-apátságra vonatkozó értesüléseket találunk benne. A feljegyzések csak 868-tól egykorúak a *scriptorokkal*,⁴⁰⁶ ám stílusuk, érdeklődésük már 804-től kezdve egységes jegyeket mutat: a figyelem középpontjában a nem mindennapi égi jelenségek állnak, s alig van olyan hír, ahol ne szerepelne pontos dátum. A magyarok betöréséről ezt olvassuk:

937. 6. Kal. Marc. Circa gallicinum usque illuscescente die sanguineae acies per totam coeli faciem apparuerunt, ac 9. Kalendarum Aprilium effera Ungarorum barbaries cum ingenita sibi ferocitate fines Francorum, Burgundiorum, simulque Aquitaniorum ferro metere atque igne depopulari late pervagando coepit.

Mouillebouche arra utal, hogy az évkönyv magyarokra vonatkozó hírét Flodoard krónikája ihlette, ahol a magyarok 937. évi hadjáratát ugyancsak égi jelenség előzi meg.⁴⁰⁷ Az évkönyv szövege valóban gyanús, mivel egy üstökös megjelenését ugyanezekkel a szavakkal fogalmazta meg az *annalista* már 861-re vonatkozóan is.⁴⁰⁸ Flodoard és az *Annales Sanctae Columbae* azonban ezen felül nem mutat hasonlóságot: a történetíró a kalandozók Reims-környéki pusztításait ecseteli, miközben a sens-i évkönyv az üstökös és a magyarok megjelenésének pontos dátumát is megjelöli. Ugyanazon eseményről eltérő nézőpontokból készült, két egymástól független pillanatfelvétellel állunk szemben. Ebből természetesen az következik, hogy nincs okunk kételkedni abban sem, hogy a magyarok ebben az évben eljutottak Aquitániáig is. Zavarba ejtő azonban, hogy hogyan tudta az *annalista* az általa említett régiók elleni magyar támadást egyetlen dátumhoz, március 24-hez kötni. Ennek megfejtésében egy másik X. századi sens-i forrás, a *Notae Senonenses*⁴⁰⁹ néven ismert töredékek lesznek segítségünkre.

Egy valaha Sens-ben használatos X. századi Jeromos-féle *martyrologium* őrizte meg a másik magyarokra vonatkozó sens-i feljegyzést, amely a hazai kutatásban Bánlaky József hadtörténeti összefoglalóján kívül említetlen maradt, s Gombos Albin *Catalogus*ában sem szerepel.⁴¹⁰ A kódex két töredékben maradt fenn, az egyik Párizsban (BnF Nouv. Acq. 1604.), a másik a Vatikánban (Reg. Lat. 567.) található. A párizsi kódex kalendáriuma december 25-től június 8-ig tart, a vatikánié július 25-től december 24-ig. A vatikáni töredék *martyrologium*át, amit később egy *sacramentariummal* kötötték egybe, egy *penitentiale*, valamint

⁴⁰⁴ Kiadását lásd: *Annales S. Columbae Senonensis*. A forrásról összefoglalóan: Wattenbach – Levison – Löwe 1990. 559. o., 271. jegyz.

⁴⁰⁵ *Avril* 1964. 522–525. o.

⁴⁰⁶ MGH SS I. 102. o.

⁴⁰⁷ *Mouillebouche* 2006. 160. o.

⁴⁰⁸ „861. 6. Idus Marcii ignee acies apparuerunt in celo circa galicinium.” *Annales S. Columbae Senonensis*, 103. o.

⁴⁰⁹ A magyar vonatkozású részt kiadását lásd: *Notae Senonenses*, 164. o.; a teljes *sacramentarium* és a marginális történeti feljegyzések legutóbbi kiadását lásd: *Novent* 1968. A forrásról összefoglalóan: Wattenbach – Levison – Löwe 1990. 559. o., 271. jegyz.

⁴¹⁰ *Bánlaky* 1929. 65. o., 6. jegyz. Az évkönyv mondatát a forráshely megjelölése nélkül idézi: *Bóna* 2000. 49. o.

komputisztikai, asztronómiai, meteorológiai és kronológiai tárgyú feljegyzések zárják. Ezek között kapott helyet három történeti bejegyzés (*Notae Senonenses*), amelyek közül az első a magyarok sens-i tartózkodásáról emlékezik meg:

937. 9. kal. Aprilis, Hungari Sennis venerunt.

Ez a hír kétségtelenül rímelt arra, amit az *Annales Sanctae Columbae Senonensis*ben olvashatunk, s igazolja, hogy a magyarok 937. március 24-én Sens közelében jártak.⁴¹¹

Egy másik korai évkönyv, az *Annales Laudunenses*,⁴¹² amelynek kódexe (Berlin, Staatsbibliothek, Cod. Lat. 129./Ms. Phill. 1830.) 874 körül készülhetett az észak-franciaországi Laonban, további adalékkal szolgál a 937. évi kalandozásra vonatkozóan. A húsvéti táblázatok szélére írt feljegyzések legfőbb forrása a trieri Szent Maximinus kolostor évkönyve (538–840), amelyet 709-től 840-ig az *Annales Sanctae Columbae*val egyező hírek színesítenek. A következő, számos kéztől származó, önálló tudósítások Laonban születtek, s egészen 911-ig tartanak. 970-től a kéziratot bizonyíthatóan a frissen alapított metzi Szent Vince kolostorban használták, ahol az évkönyvet egészen 1056-ig folytatták. Nem tudni bizonyosan, hogy még Laonban vagy már Metzben jegyezte-e fel egy X. századi kéz azt a két 911 és 970 közötti hírt, amelyek történetesen éppen magyar vonatkozásúak.⁴¹³ Az első a kalandozók 937. franciaországi megjelenését február 21-re teszi, míg a második arról számol be, hogy a környéken 954-ben magyarok pusztítottak:

937. 9. kal. Mart., 3. feria, hora prima venit gens Hungrorum circa patriam Francorum.

954. Iterum gens Hungrorum propter peccata nostra a suis est finibus egressa et nostras deveniens in partes multaque nobis intulit mala.

Az első értesülés feltűnő hasonlóságot mutat az *Annales Sanctae Columbae* 937. évi hírével, ám a bejegyzésben nem február 24. és március 24., hanem február 21. szerepel. Kézenfekvő lenne azt gondolni, hogy a sens-i évkönyvre visszavezethető hírral állunk szemben, hiszen

⁴¹¹ A másik két 941-nél említett feljegyzés korántsem ilyen megbízható. Az egyik arról számol be, hogy Gualter sens-i érsek és Garnier sens-i gróf 941-ben elfoglalták Sens városát. Ekkor azonban már sem a főpap, sem a főúr nem volt az élők sorában. A híradás így inkább vonatkozhat a 890-es évekre, amikor – az *Annales Sanctae Columbae* szerint – Sens lakói Richárd burgundi herceg pártfogását kérték az érsek és a gróf ellenében (895). A másik bejegyzés egy 941 októberében feltűnő üstökösről emlékezik meg, ám az értesülés megfogalmazása kísértetiesen emlékeztet az *Annales Sanctae Columbae* 909-es, illetve az *Annales Floriacenses* 905-ös hírének szövegére, azzal a különbséggel, hogy ezekben május olvasható. A két utóbbi évkönyv hírei tehát egyaránt a Regino által is említett, 905 májusában felbukkanó üstökösre vonatkoznak. Az azonos fogalmazás – az *Annales Sanctae Columbae* 861. és 937. évi híradásaihoz hasonlóan – így nem feltétlenül csökkenti az értesülések hitelét, mivel a dátumok szemmel láthatóan különböznek.

⁴¹² Kiadását lásd: *Annales Laudunenses*. A kódex online is tanulmányozható: http://digital.staatsbibliothek-berlin.de/werkansicht/?PPN=PPN622373757&DMDID=DMDLOG_0001; a letöltés időpontja: 2015. március 24.

⁴¹³ MGH SS XV. 2. 1293. o. – Metzben egyébiránt az évkönyvirodalom későbbi tanúi is megemlékeznek a kalandozó magyarokról. A XI. század második évtizedében másolták egy VIII–IX. században írt veronai eredetű kódexbe (Berlin, Staatsbibliothek, Ms. Phill. 1831.) az *Annales Mettenses brevissimi* néven ismert évkönyvet. A kézirat talán Theodericus metzi püspök ajándéka volt az általa alapított apátság számára. *Kirchner* 1926. 9. o. A 106^v oldalon található mű is megemlékezik a magyarok valójában 937-re tehető harmadik („934. Hungri tertio venerunt.”) és negyedik („954. Hungri quarto venerunt.”) Metz-környéki látogatásáról. MGH SS III. 155. o. A sorszámnevek valószínűsítik, hogy ekkor már létezett az a terjedelmesebb metzi évkönyv (*Annales Vincentii Mettensis*), amely nem csak a harmadik („937. Ungarii tertio regnum Lotharii depopulati sunt.”) és a negyedik („955. Ungarii, qui iam quarto regnum Lotharii intraverant, ab Ottone imperatore devincuntur.”), hanem az első két jelentősebb lotaringiai kalandról is megemlékezik: „917. Ungarii primitus regnum Lotharii ingressi sunt.” „926. Ungarii secundo regnum Lotharii vastaverunt.” MGH SS III. 157. o. A XII. század közepén írt kézirat talán még most is a gothai Herzogliche Bibliothek utódkönyvtárában, az erfurti Universitäts- und Forschungsbibliothekban található, ám jelzetét sajnos nem találtam meg.

mindkét esetben szóba kerül a korai óra (igaz, az *Annales Sanctae Columbae*-ban nem a magyarok támadásának idejére vonatkozik, hanem az üstökös felbukkanására), a két dátum (6. kal. Marc. és 9. kal. Apr.) pedig egy másolói figyelmetlenség miatt könnyedén összeolvadhatott (9. kal. Mart). Egyéb hasonlóság azonban nem fedezhető fel a két évkönyv X. századi hírei között, s mivel ebben az esztendőben február 21. valóban keddre (*tertia feria*) esett, ezért bizonyos, hogy az *Annales Laudunenses* önálló értesülést őrzött meg.

A 954. évi híradásban szereplő *partes nostras* kifejezés alapján könnyen arra a következtetésre juthatnánk, hogy az évkönyvet megőrző kódex ekkor még Laonban volt, mivel a magyarok – Flodoard tudósítása szerint – 954-ben ezen a vidéken is feltűntek. Mindez Metzről nem mondható el, noha ismert, hogy ebben az évben a kalandozók Lotaringiában is jártak. Az *Annales Sancti Maximi Treverensis* szerint azonban I. Ottó 937-ben a magyarokat éppen Metzиг üldözte,⁴¹⁴ s ez vált a franciaországi hadjárat nyitányává.⁴¹⁵

937. Fulda monasterium crematur, et rex Otto Hungros usque Mettis civitatem persequitur.

Ha az általánosságban megemlített február 21-i dátum éppúgy egy valóságos magyar támadáshoz kötődik, mint a sens-i forrásokból kimutatható március 24-i sens-i magyar jelenlét, a trieri forrás alapján magától értetődően Metz környékének pusztítására gondolhatunk – a magyarok laoni tartózkodására⁴¹⁶ ugyanis ebben az évben más forrás nem utal. A bemutatott kútfők alapján tehát kalandozóink 937. február 21-én kerülhettek Metz (esetleg Laon) közelébe, s egy hónappal később, március 24-én már Sens vidékén találjuk őket.

Végezetül említést kell tenni még egy évkönyvről, az *Annales Floriacenses*ről is, amely ugyan nem tesz hozzá jelentősen a franciaországi magyar hadjáratról eddig rendelkezésre álló hírekhez, ám mégis figyelmet érdemel, mivel a kalandozókra vonatkozó híradását még a X. században jegyezték le. Párizsban őrzött kódexét (BnF lat. 5543.) a híres Loire-parti monostorban, Fleury-ben írták 854 után, s itt kerültek a történeti feljegyzések is a kézirat Beda-féle húsvétszámítási tábláinak margójára. Számos kéznek köszönhetjük e bejegyzéseket, amelyek 532 és 1063 közötti információkat tartalmaznak.⁴¹⁷ A magyar vonatkozású hírt lejegyző írnok utoljára egy 956-ra vonatkozó tudósítást írt a táblázatok alá – a 970-es évek hírei már más kezektől származnak. Az alighanem pár évtized távlatából leírt hír 937 helyett 936-nál jelenik meg (20^r):

936. Prima in totam Galliam Ungarorum irruptio.

⁴¹⁴ A keleti frank király 937. február 4-én még a szászországi Allstedtben tartózkodott, így Ottó és a magyarok ezévi összecsapására és a magyarok üldözésére a február 21-ig tartó tizenhét nap során került sor. MGH DD K I/H I/O I. 95. o., Nő. 7. A magyarok és üldözőik a svábföldi annalista hagyomány szerint Wormsnál keltek át a Rajnán. *Annales Heremi* II. 185. o.; *Hermann Chronicon*, 113. o.

⁴¹⁵ *Annales S. Maximi Treverensis*, 7. o. A trieri évkönyv Dionysius Exiguus húsvéti ciklusainak margóján maradt fenn egy IX. századi kódexben, amely egykor a trieri Szent Maximinus kolostor tulajdona volt, majd az intézmény szekularizációja után a bibliofil német író, Joseph Görres (1776–1848) kéziratgyűjteményébe (Nő. 16) került. *Emil Jacobs*: Die Handschriftensammlung Joseph Görres'. Ihre Entstehung und ihr Verbleib. *Zentralblatt für Bibliothekswesen*, 23. (1906) 5. sz. 193. o. Görres hagyatékának elővezése (1902) után Theodor Cramer-Klett hohenchauai kastélyában őrizték. *Rózycki* 1915. 113. o. Az évkönyvet, amely 708-tól 987-ig tárgyalja az eseményeket, valószínűleg ugyancsak Laonban másolták, mivel 840 és 876 között laoni történésekről ad hírt; a Trierre vonatkozó tudósítások 882-ben veszik kezdetüket. MGH SS IV. 5–6. o.

⁴¹⁶ *Fasoli* 1945. 72–73. o.

⁴¹⁷ Kiadása: *Annales Floriacenses*. A kódex a világhálón is tanulmányozható: <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b10502052p/>; a letöltés időpontja: 2015. március 25.

A *prima irruptiót* nem követi az évkönyv lapjain egy logikailag kézenfekvő *secunda* – az mindezenre feltételezhető, hogy fleury-i történeti hagyomány a ma ismertnél részletesebben is megemlékezett kalandozó elődeinkről. A *totam Galliam* kifejezés alighanem arra a tényre utal, hogy 937-ben a magyarok nem csak Lotaringiába és Burgundiába, hanem a Nyugati Frank Királyság szívébe, Sens, Orléans, Bourges és Limoges környékére is eljutottak.

Az Annales Colonienses

Az úgynevezett *Kölni Évkönyv* (*Annales Colonienses*) egyetlen önálló értesülést sem őrzött meg a magyarokról, ám úgy vélem, hogy egyik nagy jelentőségű híradását mégis célszerű ezen a helyen tárgyalni.⁴¹⁸ A munka kölni Dombibliothekben őrzött kézírata (cod. 102.) egy svábföldiekkel rokon kalendáriumot, húsvétszámítási táblákat és Beda Venerabilis műveit tartalmazza.⁴¹⁹ A húsvéti ciklusok margóján fennmaradt évkönyvet – legalábbis 948-ig – ugyanaz a kéz másolta, mint az egyházi naptárat és a táblákat, azokkal tehát paleográfiai egységet alkot. A kalendáriumban szereplő szentek névsora arra utal, hogy a kódex svábföldi – talán reichenauai – minta után készült; a naptárban azonban már kifejezetten Kölnhöz kötődő hagyományok (Szent Kunibert ünnepe, a dóm felszentelése) is szerepelnek. A szakirodalom álláspontja szerint a kéziratot az érseki székhely számára írták, vélhetően Reichenauban.⁴²⁰ Az évkönyv nem önálló hírei legtöbbször a *Reichenauai Évkönyv* tudósításaival egyeznek, de néhány esetben az utóbbi forrásához, az *Annales Alamannic*hoz állnak közelebb. Az első kölni vonatkozású hírek már egy másik kéztől származnak. Egyébiránt éppen 953-ban tűnnek fel az évkönyvben, amikor I. Ottó fivére, Brúnó állt az érsekség élén. Lehetséges, hogy a kézirat éppen az ő megrendelésére íródott. Az évkönyvet különböző írnokok folytatták, egészen 1028-ig.

Ezen a ponton néhány megjegyzést kell tennünk a kutatás számára kissé elfeledett *Kölni Évkönyv* eredetére vonatkozóan. Kétségtelen, hogy a kódex kalendáriuma és az évkönyv jó része svábföldi eredetű, ám mindkettő tartalmaz olyan elemeket, amelyek északabbi területekhez kötik a kéziratban található 953 előtti hagyományokat. Mint láttuk, a kalendárium másolója a svábföldi szentek mellé a kölni egyháztartomány nevezetes évfordulóit is feljegyezte. Az évkönyv 953-ig terjedő első részében a svábföldi *annalesekkel* rokon hírek mellett egyértelműen helyi tradíciók is olvashatóak. Az első a frízeket és a szászokat térítő Szent Liutger 809. évi haláláról tudósít.⁴²¹ A híres misszionárius Münster első püspöke volt, s az ő nevéhez fűződik a werdeni monostor alapítása, ahol végső nyugalomra helyezték.⁴²² Az évkönyvben megőrzött hagyomány eredetére utalhat az is, hogy III. Lajos keleti-frank uralkodó 879-ben a szászok királyaként bukkan fel, amely teljességgel egyedi megnevezés.⁴²³ Unikális hír a normannok 884. évi duisburgi tartózkodása, valamint Rumoldus münsteri püspök 941. évi halála és az esseni (*Astnide*) apácakolostort elpusztító 946. évi tűzvész is.⁴²⁴ Duisburg

⁴¹⁸ Kiadását lásd: MGH SS I. 97–99. o., de megbízhatóbb *Annales Colonienses*.

⁴¹⁹ A kódex online változata: http://www.ceec.uni-koeln.de/ceec-cgi/kleioc/0010/exec/pagedmed/%22kn28-0102_001.jpg%22;segment/%22body%22; a letöltés időpontja: 2015. március 30.

⁴²⁰ *Gattermann* 1993. 632–633. o.; *Euw* 1998. 313–316. o.

⁴²¹ „809. Transitus Sancti Liutgeri.” *Annales Colonienses*, 128. o.

⁴²² *Kohl* 2003. 17. o.

⁴²³ „879. Ludowig rex Saxonum adhuc fratre suo Karlomanno vivente, Baiuvariam ingreditur.” *Annales Colonienses*, 128. o.

⁴²⁴ „884. Sedes Norhmannorum in Duisburg.” „946. Astnide crematur.” *Annales Colonienses*, 128. o.

hús, Essen mindössze tíz kilométerre található a werdeni monostortól. Mindezek alapján úgy vélem, hogy a feljegyzések forrását Werdenben kell keresnünk, ahol nevezetes *scriptorium* működött.⁴²⁵ Korántsem biztos, hogy a svábföldi és a werdeni hagyományokat az említett apátságban egyesítették, a werdeni eredetű hírek megjelenése miatt azonban kizártnak tartom, hogy a kódexet a távoli Reichenauban írták volna. Erre alkalmasabb helyszíneként kínálkozik a Werdenhez közelebbi Köln vagy maga Werden. A Szent Liutger által alapított apátság Kölnhöz hasonlóan a Rajna közelében fekszik, amely az említett helyeket a műveltség természetes csatornájaként kötötte össze Reichenauval; a szellemi hatás árama pedig – a folyaméhoz hasonlóan – dél-északi irányú volt.

A fentiek alapján tehát valószínű, hogy a 14^r oldalon olvasható alábbi híradást – ebben a formában – Kölnben vagy Werdenben másolták 953 előtt.⁴²⁶

793. Karolus rex Ungrorum regnum vastat.

Az idézett tudósítás vitán felül svábföldi előzményeken alapszik, hiszen ugyanezt olvashatjuk az *Annales Alamannicis*ben és a *Reichenau* *Évkönyv*ben is, azzal a különbséggel, hogy ezekben a megörökített esemény – Nagy Károly avarok ellen vezetett hadjárata – helyesen 791-nél szerepel, a célpont pedig még nem a magyarok, hanem a hunok országa (*Hunorum regnum*).⁴²⁷ Kettős azonosításról van tehát szó: a IX. századi Karoling történetírás minden további nélkül egyenlőségjelet tett a hunok és az avarok közé, Nagy Károly ellenfelei pedig most mintha magyarokként bukkannának fel. Véleményem szerint azonban nem feltétlenül a népek, sokkal inkább a földrajzi terület – egyébként helyes – azonosításáról van szó. Elképzelhető tehát, hogy a svábföldi történeti hagyományokat másoló kölni vagy werdeni írnok a közérthetőség érdekében pusztán aktualizálta a régi földrajzi megnevezést, és így lett a *Hunorum regnum*ból *Ungrorum regnum*. Természetesen az sem lehetetlen, hogy a két népet szintén azonosnak vélte az *Annales Colonienses* első részének másolója, erre azonban nincs kézzelfogható bizonyíték. Az efféle azonosítás mindenesetre kiváló táptalaja lehetett a hun–magyar azonossági elméletnek, amely elvétve már a X. században is megjelent nyugaton (így Widukindnál és a remiremonti *Liber memorialis*ban), ám csak a XI. században borult virágba.⁴²⁸ Ha valóban a hun és magyar nép megfeleltetéséről van szó, akkor az *Annales Colonienses* az egyik legelső fennmaradt nyugati kútfő, amely az azonosságot vallja.

Dél-itáliai évkönyvek

A kalandozó magyarok legalább három alkalommal megfordultak a széttagolt Dél-Itália rivalizáló fejedelemségeiben, ám a langobárd államocskák és az itáliai bizánci *katapenatus* számára a legkomolyabb fenyegetést nem ők, hanem a Szicíliában berendezkedett arabok jelentették. Ennek ellenére a X. századi déli-itáliai történetírás három központjában, Capua és Benevento langobard fejedelemségeiben, valamint a görög fennhatóság alatti Bariban egyaránt feljegyezték a magyarok emlékét. Az évkönyves források közül sajnos csak a *Cata-*

⁴²⁵ *Stüwer* 1980. 56. o.

⁴²⁶ *Annales Colonienses*, 127. o.

⁴²⁷ MGH SS I. 67. o.

⁴²⁸ *Hóman* 1925. 40–41. o.; *Kulcsár* 1987–1988. 535. o. – Kulcsár Péter az *Annales Colonienses* szóban forgó értesülését hibásan XI. századnak tartotta. *Kulcsár* 1987–1988. 534. o.

logus comitum Capuae maradt fenn egykorú vagy közel egykorú kódexekben;⁴²⁹ az *Annales Beneventanit*⁴³⁰ és egy feltételezett X. századi *Barii Évkönyvet*⁴³¹ csak kései kéziratokban fennmaradt, XI. és XII. századi krónika-szerkesztésekből ismerjük.

A *Catalogus comitum Capuae*, amelyből megismerhetjük Capua viszontagságos IX. századi történetét (815-től), valamint a X. században felemelkedő hercegi dinasztiájának sorsát, két szerkesztésben marad fenn: az elsőt egy X. századi Monte Cassinó-i kódex (cod. 175.),⁴³² míg a másikat a cavai kolostor egy kézírata (cod. 4.) őrizte meg, amelyet az ezredforduló táján írtak.⁴³³ A magyarokat csak a korábbi kézirat említi, amelyet János Monte Cassinó-i apát (915–934) idején másolhattak, amikor a közösség Capuában tartózkodott.⁴³⁴ Éppen ezért feltétlenül hitelesnek kell tekintenünk a magyarokra vonatkozó 922. évi híradást, amelyet már csak egy XI. századi kéztől származó bejegyzés követ, amely 993-ra vonatkozik:

922. Quarto die stante mense Februario adventus Ungrorum in Apuliam indictione 10.

A forrásban megadott időpontot a korábbi kiadók február negyedikeként oldották fel. William Churchillle szemben nem vették észre, hogy a *Catalogus* szerzője nem a római, hanem a VIII–IX. században Itália-szerte népszerű bolognai szokás (*consuetudo Bononensis*) szerint adja meg a dátumot.⁴³⁵ A bolognai számítási módszer két részre osztja a hónapot: a hónap elejétől (*mense intrante*) a közepéig (15. vagy 16. napjáig) a megszokott módon előre felé, a hónap végétől (*mense astante/exeunte*) pedig visszafelé számolták a napokat. A keltezésnek ez a módja Dél-Itáliában később, a X–XI. században is gyakran előfordul – jól példázza ezt a Lupusnak tulajdonított bari krónika, amelyről még lesz szó.⁴³⁶ A magyarok apuliai megjelenésének dátuma tehát 922. február 25.

Nem példátlan, hogy a magyar csapat a keresztények közötti konfliktus idején jelent meg Itáliában. 921-ben ugyanis a bizánci fennhatóság alatt élő apuliaiak fellázadtak Urszileón sztratégosz ellen, s a segítségükre siető capuai langobárd fejedelmek, Landolf és Atenolf áprilisban jelentős győzelmet arattak a görögök felett Ascolinál; féltő volt, hogy Apulia elszakad Bizánctól. Liutprand szerint Rómanosz Lekapénosz császár nem szégyellte akár az afrikai emír segítségét is kérni, így nem zárható ki Györffy György feltételezése sem, mely szerint a magyarok bizánci zsoldban érkeztek Dél-Itáliába.⁴³⁷

Mindezzel összhangban van Flodoard tudósítása, amely szerint a magyarok 922-ben Berengár szolgálatában Itáliában hadakoztak.⁴³⁸ Liutprandtól tudjuk, hogy a *Dursac* és *Bugat* által vezetett magyarok Verona mellett találkoztak Berengár itáliai királlyal és császárral, majd Brescia környékén leszámoltak a megbízójuk ellen összeesküvést szövő főurakkal, akik Rudolf burgundi királyt hívták meg Itália trónjára. Liutprand nem árulja el a magyar segítségnyújtás időpontját, azt azonban igen, hogy a magyarok által megregulázott főurak – Adal-

⁴²⁹ Kiadásai: MGH SS rer. Lang. I. 498–501. o.; *Catalogus comitum Capuae*.

⁴³⁰ Mérvadó kiadása: *Annales Beneventani*.

⁴³¹ Ezt három mű tartotta fenn: az *Annales Barenses* (kiadását lásd: MGH SS V. 51–56. o., ill. *Annales Barenses*), az *Annales Lupi Protspatharii* (MGH SS V. 52–63. o.; *Annales Lupi Protspatharii*), és a *Chronicon Anonymi Barensis*.

⁴³² *Catalogus Codicum Casinensium*, 258–260. o.

⁴³³ *Cilento* 1966. 112. o., 36. jegyz.

⁴³⁴ *Catalogus Codicum Casinensium*, 260.

⁴³⁵ MGH SS rer. Lang. I. 500. o., *Catalogus comitum Capuae*, 132. o.

⁴³⁶ *Grottenfeld* 1891. 28–30. o., *Churchill* 1979. 88–89. o.

⁴³⁷ A felkelés előzményeiről és lefolyásáról lásd: *Gay* 1904. 203–206. o. és *Runciman* 1963. 187–189. o. Györffy elméletét lásd: *Györffy* 1984. 664. o.

⁴³⁸ *Flodoard Annales*, 22–23. o.

bert ivreai örgróf és Gisibert bergamói *comes* – megbüntetésük után harminc napon belül valóban behívták Rudolfot Észak-Itáliába.⁴³⁹ Berengár 921. október 3-án még biztosan egykori székhelyén, Paviában időzött, ám a téli hónapokban el kellett hagynia a várost, mivel az a következő év február 4-én már Rudolf kezén volt.⁴⁴⁰ A császárnak nyújtott magyar támogatásra tehát e két időpont között, a dél-itáliai kalandot megelőzően került sor. Lehetőséges, hogy a mieink dolguk végeztével immár bizánci megbízásból vonultak délre 922 februárjában, ám azt sem kell kizárnunk, hogy a megsegített Berengár engedte őket át saját birtokain, hogy próbáljanak szerencsét délen, akár bizánci, akár langobard területen – hálából, s mert nem volt más választása.

A 922. évi hadjáratról az *Annales Beneventani* három szerkesztése közül kettő számol be: mindkét kódexet (Vat. lat. 4928. és 4939.) a XII. század elején másolták Szent Zsófia beneventói kolostorában, alighanem közvetlenül a húsvéti táblázatok margójáról.⁴⁴¹ Az első kéziratban megőrzött évkönyv (787–1113) egy kéz munkája,⁴⁴² míg a másodikat, amely az eseményeket Krisztus születése és 1128 között tárgyalja, számos írnok további hírekkel egészítette ki.⁴⁴³ A korábbi állásponttal szemben a legutóbbi kiadó szerint a két variáns nem különféle katalógusokból és évkönyvekből véletlenszerűen összefűzött munka, hanem a X. század közepén szerkesztett, önálló koncepcióval rendelkező mű, amit a következő két évszázadban tudatosan folytattak.⁴⁴⁴ Az MGH-beli kiadásban az első hasámban közölt szöveghez Georg Heinrich Pertz egy olyan szövegvariáns is felhasználta, amelyről azóta bebizonyosodott, hogy hiteltelen, s a krónikahamisításairól hírhedt XVIII. századi antikvárius, Francesco Maria Pratilli műve.⁴⁴⁵ A Pratilli által hivatkozott sosemvolt kódexben szerepel egyedül a 904. évi itáliai kaland híre, amellyel szemben így indokolt a fokozott bizalmatlanság; más források azonban talán valóban arra utalnak, hogy a magyarok jártak Itáliában 904 körül.⁴⁴⁶ A magyarokra vonatkozó egyéb hírek:

⁴³⁹ Liutprand Antapodosis, 64–65. o.

⁴⁴⁰ A kronológia kérdéséhez lásd: *Pouparadin* 1907. 40–42. o. Berengár utolsó Paviában kelt oklevelének dátuma 921. október 3. Az ezután kiadott dokumentumok többsége Veronában kelt, így az első 922. március 25-i dátumú is. DB I. 348–351. o., №. 136., 351–354. o., №. 137. Rudolf 922. február 4-én kelt oklevelének kiadását lásd: DL III/DR II. 95–97. o., №. 1.

⁴⁴¹ *Annales Beneventani*, XI. o. A harmadik szövegvariáns fenntartó, XII. század elején írt kódexet a nápolyi Biblioteca Nazionaleben őrzik (Cod. VI E 43.).

⁴⁴² *Annales Beneventani*, 17. o.

⁴⁴³ *Annales Beneventani*, 21–23. o.

⁴⁴⁴ *Annales Beneventani*, 43. o.

⁴⁴⁵ A Pratilli által előadott történet szerint az évkönyv általa kiadott verziója abban a kódexben volt, amelyet egy Giovanni Nicastro nevű beneventói esperes és történetbúvár talált saját háza falában elrejtve 1723-ban. E gazdagon illusztrált kéziratban Barbatius és Secundinus beneventói szentek legendáin kívül egy krónika is olvasható volt, amely nagyrészt megegyezett az *Annales Beneventani* Muratoritól kiadott szövegével, ám számos többletet is tartalmazott; épp olyanokat, amelyek egyedül Pratilli kiadásaiból ismert – mint később kiderült: hamis – történeti művekben fordultak elő. Mivel Nicastro megtiltotta Pratillinek, hogy az állítólagos kéziratból bármit is publikáljon, Pratilli csak barátja halála után, 1753-ban jelentette meg a krónikát, s azt állította, hogy a kéziratot Nicastro örököseinél kell keresni. A gyenge lábakon álló elbeszélés és Pratilli hasonló kiadványainak kritikájára csak az MGH-beli *editio* után került sor. *Köpké – Pertz* 1847. 198–202. o.; *Cilento* 1950–1951. 127. o.

⁴⁴⁶ Gina Fasoli – Gombos Albin nyomán – kitarat a magyarok 904. évi hadjárata mellett, amit három forrásra alapoz. Liutprand I. Berengár és III. (Vak) Lajos 905-ben véget érő itáliai párharca kapcsán megjegyzi, hogy ezidőtájt (*interea*) a magyarok Itáliát dúlták, s Berengár király részben az ő segítségükre támaszkodott (*Liutprand Antapodosis*, 56. o.). I. Berengár egy 904-ben, a bergamói székesegyház részére kelt oklevele szerint Bergamo városát „mostanság (*nunc*) a kegyetlen magyarok szörnyű betörése, valamint a grófok és szolgálóik rendkívüli elnyomása zaklatja” (DB I. 137. o., №. 47.). A harmadik kútfő III. Salamon Sankt Gallen-i apát verses levele,

899. Ungari in Italiam venerunt.
 922. Intraverunt Ungari secundo in Ytaliam
 mense februario.
 947. Intraverunt Ungari tertio in Ytaliam.

899. Ungari Italiam intraverunt.
 922. Ungari Italiam intraverunt iam secundo.
 937. Ungari iam tertio Italiam intraverunt.
 947. Ungari Italiam intraverunt VI. anno. domni
 Landolfi et III. domni Pandolfi filii eius.

A középkori bari történetírás három emléke tartotta fenn a kalandozó magyarok dél-itáliai hadjáratainak híreit. Bizánc 876-ban foglalta vissza Barit az araboktól, s a város 891-től már biztosan *Longobardia thema* székhelye volt, így nem véletlen, ha a területen keletkezett latin nyelvű elbeszélő források erőteljes görög hatást mutatnak, tudósításaik pedig a birodalom ügyeire összpontosítanak. Az egyik krónikát, amelyet késő középkori és kora újkori latin és olasz nyelvű kéziratok tartottak fenn, egy Lupus nevű írónak tulajdonítják (*Annales Lupi Protospatharii*), aki a XI. század végén vagy a XII. század végén működött.⁴⁴⁷ Egy Brindisiben található feliratról ugyan ismerté vált egy Lupus, a város újjáépítője, aki a görög *protospatharius* méltóságot viselte, azonban ez a Lupus minden bizonnyal korábbi évszázadokban működött.⁴⁴⁸ A krónikát több forrásból kompilálták: első része (855–1023) rövid, évkönyvszerű feljegyzéseket tartalmaz, míg a második (1024–1060) némileg részletesebb és szubjektívebb előadás.⁴⁴⁹ Míg az első két rész érdeklődésének központjában Bizánc és itáliai tartományai állnak, a harmadik rész (1061–1102) teljes mértékben a normannok szemszögéből mutatja be Dél-Itália eseményeit. A szerző valószínűleg egy görög nyelvű kútfőt is felhasznált, s a görög nyelvi hatás több helyen is szembetűnő.⁴⁵⁰

Lupus évkönyvének ismert és kallódó kéziratai közül nyolc tartalmazza az *Annales Barenenses* című rövidebb évkönyvet is.⁴⁵¹ A mű első híre 605-re vonatkozik, míg az utolsó 1043-ra. A IX. század szinte teljesen kimarad a tudósításból, s a X. századot is csak hét bejegyzés tárgyalja. Az évkönyv nagyon közel áll Lupus krónikájához, s két részre oszlik: a rövid tudósítások 1021-ig folytatódnak, majd 1043-ig hosszabb, egyénibb karakterű hírek következnek. Lupushoz hasonlóan számos hibát tartalmaz – sokszor előfordul, hogy két évvel korábban vagy később szerepel egy dátum az esemény igazolható időpontjához képest.⁴⁵² Pertz szerint Lupus forrása az *Annales Barenenses* volt,⁴⁵³ míg Hirsch közös forrást feltételez,⁴⁵⁴ ezzel

---

amely Dado verduni püspökhöz szól (MGH Poetae IV. 1. 300. o.). A költemény az apát itáliai élményeinek hatása alatt született, és siránkozva ecseteli a vidék pusztulását. Salamon 904. június 1-jén bizonyosan az itáliai Paviában volt, mivel ezen a napon adományozta neki I. Berengár Masino monostorát (DB I. 130–132., №. 45.). Lásd: *Gombos* 1927. 452. o.; *Fasoli* 1945. 115. o. Bár az említett források megfogalmazása mindhárom esetben meglehetősen általános, némi óvatossággal talán elfogadhatjuk, hogy a kalandozók ebben az évben is Itáliában jártak. Liutprand nyomán – aki az időrend terén korántsem megbízható, s az *interea*hoz hasonló kifejezései általában óvatosan kezelendőek – azonban arra következtethetünk, hogy a magyarok Berengár zsoldjában álltak, így ezévi pusztításuk aligha volt mérhető a négy évvel korábbihoz; Salamon apátra pedig inkább a 899–900. évi hadjárat szomorú nyomai gyakorolhattak jelentős hatást.

⁴⁴⁷ A kéziratokról lásd: *Churchill* 1979. 20–57. o.; *D'Angelo* 2002.

⁴⁴⁸ *Churchill* 1979. 100. o.

⁴⁴⁹ *Churchill* 1979. 90–93. o.

⁴⁵⁰ *Churchill* 1979. 100. o.

⁴⁵¹ *Churchill* 1979. 20. o.

⁴⁵² *Churchill* 1979. 75–78. o.

⁴⁵³ MGH SS V. 51. o.

⁴⁵⁴ *Hirsch* 1864. 2–4. o.

szemben Churchill úgy véli, hogy az évkönyveket egymástól teljesen függetlenül vezették Bari különböző egyházi intézményiben⁴⁵⁵ – hogy az utóbbi feltételezés tarthatatlan, jól példázzák a magyar vonatkozású hírek is. A fenti krónikák X–XI. századi híreinek zöme minden bizonnyal ugyanúgy egy baribeli egyház évkönyvéből származik, mint az úgynevezett *Chronicon Anonymi Barensis* tudósításai – ez utóbbi történeti mű kézirati hagyománya azonban elenyészett, s a munka csak egy 1643. évi kiadásból ismert.

	<i>Lupus</i>	<i>Annales Barenses</i>	<i>Anonymus Barensis</i>
920.	Indictione VIII. Hoc anno introierunt Hungari – id est Hunni – in Italiam mense Februarii.		920. Indictione VIII. Intraverunt Ungri in Italia.
936.	Indictione VIII. Hoc anno venerunt Hungari in Capuam.		936. Indictione VIII. Venerunt Ungri in Capua.
940.	Indictione XIII. Hoc anno introierunt Hungari in Italiam mense Aprilis.		
945.	Indictione III. Et perierunt Hungari a rege Ottone.		
947.	Indictione V. Hoc anno introierunt Hungari in Italiam et perrexerunt usque Idruntum.	949. Hoc anno intraverunt Hungari in Italiam.	947. Indictione V. Fecerunt Ungri usque ad Otrantum

A kortárs források (Flodoard, *Catalogus comitum Capuae*, *Annales Beneventani*) egybehangzó állítása szerint a magyarok nem 920-ban, hanem 922-ben jártak Itáliában, s láthatuk, hogy Itália politikai eseményei is éppen ebben az évben adhattak okot arra, hogy a magyarok megszokott útvonalaitól ilyen távol bukkanjanak fel. Györffy György 937-ben is hasonló indítékot feltételez, amikor a magyarok Capua vidékén jelentek meg, vélhetően azért, hogy Arles-i Hugó itáliai király és Rómanosz Lekapénosz szolgálatában borsot törjenek a capuai és beneventói langobárd hercegek orra alá.⁴⁵⁶ A dátumot Leo Marsicanus krónikája is megerősíti.⁴⁵⁷

A 940. évi itáliai kalandozásról (és egy Materánál vívott langobárd–görög csatáról) más kútfő nem tesz említést. Lehetséges, hogy valójában a Liutprandtól és Ibn-Hajjántól is ismert 942. évi ibériai hadjárat itáliai előjátékáról van szó, amely tévedésből került két évvel korábbra.⁴⁵⁸ Érdemes megjegyezni, hogy egyesek a bizánci történeti irodalom visszatérő közhelyének tartják a magyar támadás időpontjaként megjelölt áprilisi hónap felbukkasát: a böjt és

⁴⁵⁵ Churchill 1979. 97. o.

⁴⁵⁶ Györffy 1984. 672–673. o. A langobárd hercegek elleni szövetség Rómanosz császár és Hugó király között már 935-ben készen állt. A harapófogóba került Landolf capuai fejedelemnek 936 körül ki kell vonulnia a hét év óta általa ellenőrzött Apuliából, ám Atenolf beneventói herceg még ugyanebben az évben megrohanta az Apulia északi részén található Sipontót. Runciman 1963. 193. o.; Gay 1904. 210–211. o.

⁴⁵⁷ Leo Chronica. 140. o.

⁴⁵⁸ Fasoli még nem tudhatott Ibn-Hajján tudósításáról, így Lupus híret Liutprand alapján 943-hoz tartozónak vélte. Fasoli 1945. 175. o., 69. jegyz. – Szovák Kornél arra hívja fel a figyelmet, hogy – más spanyolországi eseményekhez hasonlóan – Liutprand informátora ebben az esetben az *Antapodosis* ihletője és ajánlásának címzettje: Recemundus, a córdobai emírek fennhatósága alatti Elvira város püspöke volt. Szovák 1996. 167. o.

húsvét idején indított hadjárat a támadó fél erkölcsi megítélését még tovább rontotta – miközben természetesen a pogányok is tudhatták, hogy keresztény ellenfeleik ebben az időszakban kevésbé felkészültek a harcra.⁴⁵⁹ A görög nyelvű források szerint a magyarok szinte összes hadjáratára (934, 943, 959) ebben az időszakban került sor. Nem bizonyítható, de elképzelhető, hogy a fenti feltételezett görög hagyomány hatása érvényesült Lupus munkájában is.⁴⁶⁰

Vajay Szabolcshoz hasonlóan nem tartom valószínűnek, hogy 940-ben vagy 942-ben történt a kalandozók vereségével végződő második római magyar látogatás, amelyről a X. század második felében működő bencés történetíró, Benedek tesz említést.⁴⁶¹ A Rómától északra található Szent András kolostor szerzetese szerint a magyarok e látogatásakor Rómában még Marozia (†937) és fia, XI. János pápa (†935) gyakorolták a hatalmat. Véleményem szerint a kalandozók jelenléte Róma falai alatt abba a politikai folyamatba illeszkedik, amely a hírhedt *senatrix* uralkodásának végéhez vezetett 932-ben. Vajay Szabolcsnak kétségtelenül igaza volt, amikor célzott diplomáciai előkészítés következményének látta már a magyarok első Benedek által feljegyzett római megjelenését is, amely közvetve X. János pápa bukását idézte elő 928 nyarán. Mivel nincs hír arról, hogy a 927/928-ban a kalandozók Toszskánán és Rómán kívül a magyar hadjáratokra mindig igen érzékenyen reagáló Lombardiát pusztították volna, nem alaptalan a feltételezés, hogy a magyarok barátságát I. Berengártól megöröklő Arles-i Hugó itáliai király szolgálatában vették célba Közép-Itáliát, hogy a Marozia és Guido toszkán őrgróf házasságával megvalósuló közép-itáliai szövetséget meghiúsítsák.⁴⁶² Vajay elfogadta Benedek tudósítását, mely szerint a magyarok közvetlenül X. János (és Guido őrgróf) halála után, Marozia egyeduralmának idején jártak erre legközelebb. Az évkönyvek hallgatnak erről az itáliai hadjáratról, így a hagyományos felfogás az eseményt egy évtizeddel későbbre helyezi. Benedek beszámolója szerint X. János és Guido halála után azonban maga Hugó király kívánt Marozióval házasságra lépni. A nászra Rómában került sor 932-ben, ám a város népe Marozia fiának, II. Albericusnak a vezetésével rövidesen elűzte Hugót. Györffy Györgyhöz hasonlóan úgy vélem, hogy – bár a felvetés ellentmond az események Benedeknél olvasható rendjének – a magyarok második megjelenését mégiscsak egy olyan dátumra kell tennünk, amely összhangban áll a kortárs évkönyvekkel.⁴⁶³ Két ilyen időpont-ról tudunk: Flodoard szerint 933-ban, a dél-itáliai évkönyvek szerint 936/937-ben is jártak magyarok Itáliában. Korábban láthattuk, hogy Flodoard ez évi itáliai hírei még a 932. esztendőhöz tartoznak, mivel csak 933-ban érkezett meg a reimsi követség Rómából a friss

⁴⁵⁹ Antouopoulos 1993. 259. o.

⁴⁶⁰ A lehetőség a latin nyelvű elbeszélő források esetében is felmerült, hiszen számos helyen olvashatjuk, hogy a vikingek vagy a magyarok húsvét idején ütöttek rajta egy monostoron. Ha az időpontnak van is valóságalapja, nem tagadható, hogy az ünnepnapon elszenvedett barbár pusztítás hangsúlyozása a támadás elítélését célzó retorikus beszédmód része volt. *Renswoude* 2006. 340. o., 111. jegyz.

⁴⁶¹ Miként Kristó és Györffy gondolta. *Kristó* 1980. 276. o.; *Györffy* 1984. 675. o.; *Vajay* 1968. 79–80. o. „Obiit Iohannes decimus papa. Domna senatrix, unde superius diximus, ordinavit Iohannes consanguineum eius in Sedem sanctissimus, pro quo undecimus est appellatus. Subiugatus est Romam potestative in manu femine, sicut in propheta legimus: Feminini dominabunt Hierusalem. Iterum autem venientes Ungari iuxta Romam a porta Sancti Iohannis, exierunt Romani et pugnauerunt cum Ungarorum gens; et ceciderunt de nobiles Romani, sicuti a portas ipsius ecclesie inumata requiescunt. Tunc Ungarorum gens venientes a civitas Reatina. Exivit foras Ioseph Langobardo prudens, cum ingentis exercitus Langobardorum; partes interemit gladio et partes vivos appreendit. Ungarorum gens videns se ex omni partes impetum gentis dimicaret, iter in propria sunt reversi, et amplius in Italia pro depredatione non sunt ingressi.” *Benedictus Chronicon*, 161–162. o.

⁴⁶² *Vajay* 1968. 79. o.

⁴⁶³ *Györffy* 1984. 668. o.

információkkal. Nagyon valószínűnek tartom, hogy Hugó király római törekvéseinek 932. évi megvalósításakor, de még inkább rövideesen bekövetkező megszegyenülése után is igénybe vette magyar zsoldosainak segítségét, hogy Róma ellenállását megtörje.

Jóval nehezebb értelmezni a 947/949. évi dél-itáliai kalandozást, ami a szilárdan bizánci fennhatóság alatt álló Otranto vidékét is fenyegette. Valószínűbbnek tűnik a 947. évi dátum, mivel az évszámok tekintetében megbízhatóbb *Annales Beneventanibus* is a korábbi időpont olvasható. A betörésre 947 esetében a görögökkel fennálló öt éves béke idején került volna sor, ha pedig 949-ben történt, akkor az egy évvel korábban Konstantinápolyban megújított magyar–bizánci békét kellett követnie. Liutprandtól tudjuk, hogy ezidőtájt nem holmi ellenőrizhetetlen zsoldos csapat, hanem maga Taksony fejedelem látogatott Itáliába, hogy a tényleges hatalom birtokosát, Ivreai Berengárt – a későbbi II. Berengár itáliai királyt – adófizetésre szorítsa. Feltehető, hogy a magyarok az uralomváltásokkor megszokott erődemonstráció céljából érkeztek Itáliába: régi szövetségesük, Arles-i Hugó 947. áprilisban hunyt el provençe-i száműzetésében, miután két évvel korábban arra kényszerült, hogy lemondjon trónjáról – névlegesen saját fia, II. Lotár javára, ám valójában ellenlábasa, az Ottó német király által támogatott Berengár javára. Liudprand szerint Berengár megfizette a magyarok által követelt adót, ám a pénzveréshez szükséges ezüstöt gyengébb minőségű érczel rézzel keverte el. A hamisítás nyomait immár a magyarországi éremleletekben is ki lehet mutatni.⁴⁶⁴

Ha Liutprand jól emlékezett, és a magyarok valóban Taksony vezetésével törtek Apuliára, az a Bizánccal kötött békeszerződés nyílt felrúgását jelentette. Berengárnak nemigen állott érdekében a magyarokat Itália legdélebbi szegletébe küldeni, kockáztatva ezáltal, hogy a görögöket magára haragíthatja – valójában semmilyen jel nem utal arra, hogy szakított volna Arles-i Hugó király Bizánc-barát politikájával.⁴⁶⁵ A magyar sereg tehát valószínűleg önállóan döntött úgy – alighanem Berengár őszinte megkönnyebbülésére –, hogy II. Lotár országától délre indít zsákmányszerző hadjáratot. A fentiek alapján úgy tűnik, hogy Taksony nem tekintette érvényesnek magára nézve a Balkánon kalandozó magyarokkal 943-ban kötött bizánci békét; esetleg nagyon is tudatosan rúgta fel azt. Ióannész Szkülitészstől tudjuk, hogy Bulcsú 948 körül történt konstantinápolyi látogatása előtt közvetlenül „a türkök sem hagytak fel betöréseikkel, és szüntelenül pusztították a rómaiak területét.” Talán Taksony otrantói kalandja is hozzájárult ahhoz, hogy Bulcsú „sok pénz uraként tért vissza hazájába.”⁴⁶⁶

A X. századi necrologiumok

Az egyháziak és világiak neveinek ezreit megőrző egykorú halottaskönyvek és *liber memorialis*ok nemcsak a történeti névtan művelői, hanem a történettudósok számára is érdekes adatokat tartogatnak, hiszen az egyházi hagyományok között számos történeti feljegyzést is találhatunk. E forrástípusnál a tradíciók emlékezetes elemeit nem évszámok, hanem csupán

⁴⁶⁴ Pigozzo – Rizzoli 2015. 48–50. o.

⁴⁶⁵ Hugó király leánya, Eudokia Bíborbanszületett Konstantin menyje volt, ami bizonyára közrejátszott abban, hogy a bizánci császár kitüntetett figyelemmel fordult a paviai udvar felé. A császár Berengár iránti jóindulatának emlékét őrzi Liutprand beszámolója a 949. évi konstantinápolyi követjárásról, amelynek élén a későbbi cremonai püspök állt. Eudokia testvére, II. Lotár halála (950) után azonban Konstantin elvesztette érdeklődését Észak-Itália iránt. Gay 1904. 227–228. o. Györffy György feltételezése szerint Berengár küldte a magyarokat Bizánc ellen, ám ez a fentiek fényében nem igazán valószínű. Györffy 1984. 679. o.

⁴⁶⁶ ÁMTBF 85. o.

dátumok szerint jegyezték fel. A csaták dátumait alighanem azért írták be a liturgikus funkciójú kalendáriumokba, hogy a szerzetesek imádságaikban megemlékezhesenek az ütközet erőszakos halált halt résztvevőiről.⁴⁶⁷

A legkorábbi fennmaradt bejegyzés alighanem a Worms keleti szomszédságában található Lorsch monostorában keletkezett, s egy IX. századi *sacramentarium* kéziratában található (*Kalendarium Laureshamense cum additamentis*).⁴⁶⁸ A Vatikánban őrzött kódexet (Vat. Pal. lat. 485.) kalendáriuma alapján legkorábban 875-ben írhatták, amely az ünnepnapokon kívül tizenegy történeti, meteorológiai, csillagászati valamint *necrologium*-bejegyzést tartalmaz a IX. század végéről és a X. századból.⁴⁶⁹ Az utóbbiból éppenséggel csak egyet, épp a magyarokra vonatkozót a 9° oldalon: *III. Non. Iul. Pessimum bellum de gentilibus*. A július 5-i dátum bizonyosan a pozsonyi csatára vonatkozik; ezt igazolják az alább tárgyalt *necrologium*ok, valamint a XII. századi kódexben fennmaradt *Salzburgi Évkönyv*, ahol a 907. évi csatáról szóló tudósítás megfogalmazása majdnem azonos a lorschi kódexben olvasható szöveggel, azzal a kivétellel, hogy ott – vélhetően másolási hibának köszönhetően – július 4. olvasható.⁴⁷⁰

A legtöbb magyarokat érintő történeti értesülést a *Necrologium Frisingense* hagyományozta ránk. A bajor püspöki székhelyen vezetett *necrologium*ok kézirati hagyománya nem egységes, hiszen négy kódexben is találunk hol különálló, hol egymástól függő feljegyzéseket. A freisingi székesegyház *martyrologiuma* (München, Staatsbibliothek, Clm. 6421.) tartotta fenn az első magyar vonatkozású tudósítást, amelyet úgy vezettek be a július 5-i dátumhoz, mintha az is csak egy volna az egyházi ünnepek közül: *Bellum Baioariorum cum Ungaris in oriente*.⁴⁷¹ A margón számos további történeti feljegyzés található egészen a XI. század végéig, ám a fenti híradást, amely vélhetően a pozsonyi csatára vonatkozik, a Beda-féle *martyrologium* főszövegéhez hasonlóan a 984 és 994 közötti időben írták le.⁴⁷² Vélhetően a XI. század elejéről származik a következő marginális bejegyzés, amely ugyanazon az oldalon (9°) található a július 6-i ünnepnap mellett: *Oto 11 huius sedis episcopus anno Domini 906*. A szóban forgó Udo freisingi püspököt a merseburgi és a wissebourgi *necrologium* szerint a magyarok ölték meg (alighanem a pozsonyi csatában), ám halálát – akárcsak Theotmar salzburgi érseket és Zakariás sábeni püspökét – rejtélyes módon június 28-ra helyezik. A keleti csata híre egy másik – sajnos csonka – freisingi *martyrologiumban* (München, Staatsbibliothek, Clm. 27 305.) is szerepel, amely a X. század második felében íródott,⁴⁷³ s amely más értesüléseket is megőrzött a magyar kalandozó hadjáratokról.⁴⁷⁴

III. Non. Iul. Bellum Baioariorum <cum> Ungaris in oriente.

III. Kal. Aug. Ungarii Frigisingam hora III invaserunt die Solis, cunctis his locis manentibus incognitum.

⁴⁶⁷ McCormick 1990. 362. o.

⁴⁶⁸ Kiadását lásd: *Kalendarium Laureshamense*. A kódex online is tanulmányozható: http://bibliotheca-laureshamensis-digital.de/bav/bav_pal_lat_485; a letöltés időpontja: 2015. március 11.

⁴⁶⁹ Gugumus 1958–1960. 289. o.

⁴⁷⁰ Lásd: 67. o.

⁴⁷¹ A kézirat a világhálón is elérhető: <http://daten.digitale-sammlungen.de/~db/0006/bsb00065163/images/>; a letöltés időpontja: 2015. március 11. Kiadását lásd: *Necrologium Frisingense*; a magyar vonatkozású hírek: 164. o.

⁴⁷² Klemm 2004. 79. o.

⁴⁷³ Klemm 2004. 77. o.

⁴⁷⁴ A *martyrologium* történeti feljegyzéseinek kiadását lásd: *Martyrologium Frisingense*.

- II. Non. Aug. Ungarii aeclesiam Sancti Stephani atque Sancti Viti hora VI igni dederunt in die Veneris.
- III. Id. Aug. Bellum Baioariorum cum Ungaris ad Rotam, ubi Ungarii a Baioariis victi sunt tempore Arnulfi ducis in die Veneris.
- II. Id. Aug. Iterum bellum Baioariorum ad Trunam cum Ungaris, ubi Ungarii a Baioariis occisi sunt tempore Berahtoldi ducis.
- XII. Kal. Dec. Ungarii a Baioariis perempti sunt die Iovis.

Ernst Dümmler a forrás XIX. századi kiadóihoz hasonlóan úgy vélte, hogy a július 30-tól (III. Kal. Aug.) az augusztus 11-i (III. Id. Aug.) Rott melletti magyar vereségig tartó feljegyzések egyetlen esztendő, a 909. év összefüggő eseménysorát tárgyalják.⁴⁷⁵ Ugyan nincsen más adatunk arra vonatkozóan, hogy ebben az esztendőben a magyarok csatát vesztek volna Arnulf bajor herceg ellen – bár korántsem biztos, hogy ő is részt vett az ütközetben – a fenti dátumok 909-ben valóban az említett napokra estek. Ugyanez a helyzet azonban 915, 920, 926 esetében is. A Freising melletti Weihenstephan Szent István templomát és a Szent Vitus-templomot akár 915. augusztus 4-én, pénteken is felgyújthatták ősünk. A lehetőséget az *Annales Augienses* is megerősíti, amelyben azt olvashatjuk, hogy a magyarok 915-ben Svábföldet is pusztították.⁴⁷⁶ A X. században íródott *Catalogus abbatum Fuldensium* tanúsága szerint ebben az évben menekült meg a fuldai apátság a kalandozóktól Huoggi apát lélekjelenlétének köszönhetően, mivel azonban az apát az év június 9-én elhunyt,⁴⁷⁷ így azt kell feltételeznünk, hogy a fuldai magyar támadásra már az év első felében sor kerülhetett. Akárhogy is, az időre szükségük volt ősünknek, mivel a *Korvey-i Évkönyv* szerint Fuldától mintegy 200 kilométerre, északra is eljutottak.⁴⁷⁸ 920-ból nincs hírünk kalandozó hadjáratról, ám 926-ban ismét alkalmuk nyílhatott a hazafelé úton Freisinget megtámadni, majd Arnulf hadaival szembeszállni – véleményem szerint ez azért kevésbé valószínű, mivel ekkor jóval kevesebb idő állt a kalandozók rendelkezésére: a május 1-jei Sankt Gallen-i kalandot követően el kellett jutni Elzászba és a Nyugati Frank Királyság területére is. Akár 909-ben, akár 915-ben, akár pedig 926-ban történt az eset, a magyarok mindenképpen hazafelé tartottak, hiszen a Rott-folyó Freisingtől keletre található.

Elképzelhető azonban – bár kevésbé valószínű – hogy a július 30. és augusztus 11. közötti bejegyzések nem egyetlen esztendő eseményeire vonatkoznak. Csak ebben az esetben lehetne elfogadni a késői középkori freisingi hagyományt, amely szerint Szent Lantbertus freisingi püspök (937–957) csodatétele mentette meg a székesegyházat a vasárnaptól péntekig Freisingben garázdálkodó magyarok dühétől.⁴⁷⁹ E hagyomány alapjai bizonyosan a *necrologiumban* szereplő dátumok – kérdéses azonban, hogy Lantbertus személyéhez valóban kötődött-e hiteles magyar-hagyomány. Ha így volt, akkor a freisingi magyar támadás Lantbertus hivatali ideje alatt csak 943-ban, 948-ban és 954-ben történhetett, amelyek közül leginkább a magyarok nordgaui vereségével végződő 948. évi hadjárat jöhet szóba – 954 áprilisában ugyanis már Lotaringiában jártak, s nem Bajorföldön, hanem Itálián keresztül tértek haza a Kárpát-medencébe.

⁴⁷⁵ Dümmler 1888.² 555. o. Ugyanígy véli: Reindel 1953. 93–94. o.

⁴⁷⁶ MGH SS I. 68. o.

⁴⁷⁷ MGH SS XII. 166. o.

⁴⁷⁸ MGH SS III. 4. o.

⁴⁷⁹ Erről lásd: *Veszprém* 2014. 80. o. – Feltűnő, hogy Lantbert kultusza évszázadokkal az események után bukkan fel – valószínűnek tűnik, hogy a városvédő szent augsburgi püspök, Ulrich mintájára vált ő is a közössége megmentőjévé a kései hagyományban.

A freisingi történeti feljegyzések tartották fenn a – véleményem szerint – 945-ben lezajlott traungai (welsi) csata augusztus 12-i időpontját is. Ami az utolsó, ősz hírt illeti, a magyar vereség időpontjaként megadott november 20. a következő években esett csütörtökre: 900, 906, 917, 923, 928, 934, 945 és 951. Egyéb egykorú forrásokból tudjuk, hogy a megadott dátumok közül 900-ban, 945-ben és 951-ben szenvedhettek vereséget a mieink a bajoroktól.⁴⁸⁰ Az imént láttuk, hogy a *necrologium* augusztus 12-i adata Bertold herceg 945. évi győzelmére vonatkozik, így a novemberi összecsapást okkal tehetjük inkább 900-ra, amikor az *Annales Fuldenses* szerint a kalandozók vereséget szenvedtek Liutpold örgróftól,⁴⁸¹ s épp így lehetséges, hogy 951-ben került rá sor, amikor az *Annales Ratisponenses* szerint Henrik bajor herceg *in Ungariam* – azaz az Ennstól keletre – járt. A korai és a késői dátum közül mégis a későbbi tűnik valószínűbbnek: ellenkező esetben ugyanis a novemberi magyar vereségnek szerepelnie kellett volna a történeti feljegyzések korábbi szerkesztésében, ahol a 907. évi pozsonyi csata július 5-i dátuma az egyedüli magyar vonatkozású hír.

Egy XI. századi kódex *martyrologium*ában (Augsburg, Universitätsbibliothek Cod. I. 2. 2° 8.) maradt fenn a regensburgi Szent Emmerám kolostor *necrologiuma* (*Necrologium Emmeranensis monasterii*).⁴⁸² Az egyetlen magyar vonatkozású híradást, amit 1047/1049-ben másoltak a kódexbe, alighanem az *Annales Ratisponenses* bajor–magyar csatákról szóló beszámolóiból szerkesztették össze.⁴⁸³

V. Id. Aug. Occisio Bauuariorum apud Wels et Lō et Lech.

A több forrásból is ismert welsi ütközet valószínűleg 945. augusztus 12-én, az ugyancsak magyar vereséggel végződő lechfeldi csata pedig 955. augusztus 10-én zajlott le, így az augusztus 9-i dátumot (V. Id. Aug.) joggal gondolhatnánk e hagyományok némileg eltorzult örökösének; a *Lōa* nevű folyó vagy település közelében 950-ben azonban a mieink kerekedtek felül. Mindezek ellenére *necrologiumunk* bajor vereségről és augusztus 9-ről emlékezik meg mindhárom esetben.

Egy augusztus 9-én történt magyar győzelemről egy másik, minden bizonnyal korábbi forrás: a reichenai monostor *necrologiuma* (*Necrologium Augiae Divitis*) is beszámol. Ezt a forráscsoportot több kézirat tartotta fenn: az első, Bécsben őrzött IX. századi kódex (ÖNB cod. 1815.) kalendáriumának írójától származó feljegyzések között az utolsó azonosítható dátum (március 16.) Folkuin reichenai apát halála (858), ám további utólagos bejegyzéseket is találhatunk benne a X. századból.⁴⁸⁴ Itt még nem találunk magyarokra vonatkozó híreket, ám e feljegyzésekből táplálkozik egy másik IX. század végén készült reichenai kódex (Zürich, Zentralbibliothek Rh. hist. 28.) *necrologiuma*.⁴⁸⁵ A X. század elejétől önálló hírekkel rendelkező kalendárium első írnokának legutolsó azonosítható bejegyzése IV. (Gyermek) Lajos halála (911. szeptember 24.) – az a bejegyzés, amely

⁴⁸⁰ 900: *Annales Fuldenses*, 134–135. o.; lásd: 73–75. o.

⁴⁸¹ A szakirodalomban nem találkoztam olyan állásponttal, amely a november 20-i dátumot ne a 900. évi csatával kötötte volna össze. Lásd pl.: *Reindel* 1953. 25–32. o.

⁴⁸² A kódexről lásd: *Necrologium Emmeranensis monasterii*, 28–34. o.

⁴⁸³ *Necrologium Emmeranensis monasterii*, 209. o., 1136. jegyz.

⁴⁸⁴ *Euv* 2008. 363–365. o., №. 63.

⁴⁸⁵ A kézirat a világhálón is tanulmányozható: [→ 105 ←](http://www.stgallplan.org/stgallmss/viewItem.do?ark=p21198-zz-0028rntv; a letöltés időpontja: 2015. március 11. Kiadását lásd: MGH Necr. I. 272–282. o.; Necrologium Augiae Divitis.</p></div><div data-bbox=)

Hatto mainzi érsek 913. május 15-én bekövetkezett halálára vonatkozik, már egy fiatalabb kéz műve.⁴⁸⁶ Az MGH kiadói szerint a magyar vonatkozású bejegyzések a 913 után, de még a X. század első felében keletkezett folytatások közé tartoznak:

- II. Id. Iun. Managolt com., Alamanni ab Ungaris occisi sunt.
- V. Id. Aug. Amalbertus, Frumolt, Imolt, Symon grecis, Kerolt prb., Hadema<r>, Arnolt, Alemanni ab Ungaris occisi sunt.
- IV. Id. Aug. Uudolrih com., Berehtolt com., Cotini Ruadhart prb., Rantuug prb., Idolt cl., Eberhart laic.

Az azonos kéztől származó első két bejegyzés vélhetően korai csaták eseményeit örökíti meg, legalább is az archaikus *alamanni* kifejezés erre utal. A június 12-i (*II. Id. Iun.*) dátum a hagyományos nézet szerint az *Annales Alamannici* és az *Annales Laubacenses* 910. évi svábföldi magyar győzelmének dátuma.⁴⁸⁷ Bár ezelőtt (909) és ezután (911, 913, 915, 917, 926) is sor került svábföldi magyar hadjáratra, döntő magyar diadalról valóban csak 910-ből értesülhetünk, amikor őseink két ízben is győzelmet arattak – igaz, egy harmadik csetepatében a bajorok kerekedtek felül. Ami az azonos kéz által lejegyzett *Managolt comest* illeti, lehet, hogy valóban a magyarok végeztek vele, ám ez korántsem bizonyítható, ugyanis az egymás mellé írt hírek nem szükségszerűen egyetlen esemény emlékéét őrzik. Ilyen nevű *comest*ről egyébiránt csak a IX. században, legutoljára 876-ban hallunk.⁴⁸⁸

A második sváb vereségről szóló hírt a *necrologium* MGH-beli kiadása óta augusztus 10-re datálják, ám – miként a zürichi kézirat tanulmányozása után kiderült – tévesen, ugyanis a tudósítás valójában még augusztus 9-hez tartozik.⁴⁸⁹ A dátumhoz tartozó további bejegyzések ezúttal más kezekről származnak, így aligha vonatkozhatnak egy eseményre. Hogy mikor került sor erre a magyar győzelemre? Véleményem szerint kizárt, hogy a reichenai *necrologium*ban feljegyzett csaták közül mindkettőt 910-ben vívták, ugyanis mindkét esetben a svábok (*alemanni*) voltak a legyőzött ellenfelek – márpedig az *Annales Alamannici*ből és az *Annales Laubacenses*ből tudható, hogy a második 910. évi ütközetet a frankok ellen vívták a mieink, majd a bajoroknak sikerült részleges győzelmet kicsikarni Neuchingnál vagy Leuchingnál. A *necrologium* hírei közül tehát az augusztus 9-i csata semmiképp sem lehet azonos a frankok és bajorok ellen vívott 910. évi második ütközetrel, már csak azért sem, mert ebben a második összecsapásban vesztette életét a Konradiner Gebhard, a lotaringiai hercegi cím viselője⁴⁹⁰ – csakhogy ez, mint rögtön látni fogjuk, június 22-én történt. Az sem valószínű, hogy az augusztus 9-i győzelmet a bajorok elleni 950. évi hadjárat során aratták volna a kalandozók, mivel – mint láttuk – a bejegyzés ennél régebbi időszakra (913 előttre) és a svábokra utal. Azt kell tehát mondanunk, hogy a korai, svábok elleni augusztus 9-i magyar diadalt nem tudjuk pontos évszámhoz kötni, ám az Emmerám-kolostor *necrologiuma* alapján felvehető, hogy a bajorok elleni 950. évi győztes csatára szintén augusztus 9-én került sor.

Az említett Gebhard herceg haláláról – és így a 910. évi második ütközet dátumáról – a remiremont-i monostor *liber memorialisa* (*Liber memorialis Romaricensis*) tudósít. A IX. században készült kódex (Róma, Biblioteca Angelica, Ms. 10.) két részből áll, amelyek közül az újabb 862/863-ban íródott – zömmel itt olvashatók a bennünket érdeklő információk

⁴⁸⁶ MGH Nocr. I. 271. o.

⁴⁸⁷ *Reindel* 1953. 94. o.

⁴⁸⁸ MGH DD LD, 238. o., №. 170.

⁴⁸⁹ A zürichi kódex *necrologium*ának első kiadójánál is helyesen szerepelt. *Necrologium Augiae Divitis*, 62. o.

⁴⁹⁰ Személyéről, valamint a Keleti Frank Királyság lotaringiai törekvéseiről lásd: *Hlawitschka* 1968. 189–193. o.

is.⁴⁹¹ A IX. század utolsó negyedétől kezdve újabb füzeteket kötöttek a kéziratba, amelyek a korábbiakhoz hasonló természetű, ám akár más közösségekből származó adatokat őriztek meg – az 58^v. és 63^v. oldalak közötti információk például Murbachból származnak.⁴⁹²

A lotaringiai apácakolostor történeti hagyományait tartalmazó könyv nemcsak a közösséghez közel álló kedves halottak halálózása – s így az elhunyt lelki üdvéért mondandó mise – dátumait tartalmazza, hanem az élők neveit is, akikről a monostorban szintén megemlékeztek. Gebhard herceg neve mindkét csoportban felbukkan. Elsőként az élők között, a kiadók által megkülönböztetett 57 kéz közül a X. század első éveiben aktív 23. írnok tollából.⁴⁹³ Valóban, IV. Lajos éppen 903-ban nevezi meg Gebhardot – a majdani I. Konrád király nagybátyját – Lotaringia hercegeként egy Sankt Gallen-i oklevelében.⁴⁹⁴ A 25. számúként azonosított kéz a *liber* kalendáriumában már Gebhard haláláról tudósít. Az írnok működését e bejegyzés mellett Róbert metzi püspök halálának dátuma (916) datálja; e sorokat tehát bizonyosan a 910-es években jegyezték le.⁴⁹⁵

† X. Kal. Iul. Migravit Gebardus dux de hac luce, migravit Gerardus com.

Dümmmler nyomán már Vajay Szabolcs rámutatott, hogy a remiremont-i *liber memorialis* által megőrzött június 22-i dátum valójában a 910. évi második összecsapás időpontja, amelyben a magyarok a frank–bajor csapatokon kerekedtek felül, Regino folytatója szerint Frankföld és Bajorország határán.⁴⁹⁶ Mivel keleti frank oldalon két hercegség csapattestei is feltűnnek, ezért feltételezhetjük, hogy az egyesített haderő maga a királyi hadsereg volt; ez lehetett tehát az az ütközet, amelyben az *Annales Hersfeldenses* leszármazói szerint 910-ben IV. (Gyermek) Lajos is részt vett, s amelyet Liutprand a Lechfeldre helyezett.⁴⁹⁷ *Gerardus comes* minden bizonnyal azzal a lotaringiai Gerhard gróffal azonos, aki – miután testvéreivel sok borsot tört Zwentibold lotaringiai király orra alá – elvette Zwentibold özvegyét, Odát.⁴⁹⁸ Az *Annales Laubacenses* szerint egy bizonyos Liutfrid is ebben a második összecsapásban vesztette életét, aki talán abból az azonos névvel fémjelzett családból (*Liutfriede*) származott, amely Elzászban rendelkezett jelentős birtokokkal.⁴⁹⁹

A *liber memorialis* következő híradása, amely talán egy magyarok által elkövetett vérengzésre vonatkozik, így hangzik:

NOMINA DEFUNCTORUM PRO FIDE CHRISTI A PAGANIS OCCISORUM. Sendradus, Gottiscaddus frater ipsius, Rodulfus qui et Vuilgierus, alii Gotseramnus, Saleco, Bernardus.

⁴⁹¹ *Liber memorialis Romaricensis* I. xvi. o.

⁴⁹² Uo.

⁴⁹³ *Liber memorialis Romaricensis* I. 4., 164–165. o.

⁴⁹⁴ MGH DD LK 125. o., №. 20., idézi: Mohr 1974. 14. o.

⁴⁹⁵ *Liber memorialis Romaricensis* I. 29., 165–166. o.

⁴⁹⁶ *Dümmmler* 1888². 558. o.; Vajay 1968. 100. o.

⁴⁹⁷ Dümmmler a június 12-én lezajló első, svábföldi csatában feltételezte IV. (Gyermek) Lajos részvételét, mivel a szerinte is igen megbízhatatlan Liutprand úgy tudósít, hogy a király a Svábföld és Bajorország határán fekvő Augsburg közelében, a Lech-folyó mellett szenvedett vereséget a magyaroktól. *Dümmmler* 1888². 557. o. Augsburg valójában azonban Frankföld határához is közel esik, így ez sem cáfolja alapjaiban az általam képviselt nézetet, amit az is megerősít, hogy a hír frankföldi eredetű évkönyvben maradt fenn – inkább kapcsolódhat tehát egy frank–bajor, mintsem egy sváb vereséghez. További érv, hogy a második csatában elesett Gebhard családja, a frank Konradinerek Arnulf és IV. Lajos uralmának legfőbb támaszai voltak; joggal várnánk tehát, hogy Gebhard – a majdani I. Konrád király nagybátyja – királyi ura mellett vonuljon háborúba.

⁴⁹⁸ *Hlawitschka* 1969. 76. o., 20. jegyz.

⁴⁹⁹ *Tremp* 2008.

A bejegyzés a 36. kéz műve, amely a remiremont-i forrás kiadói szerint a X. század közepén működött.⁵⁰⁰ A *liber memorialis*ban felsorolt neveket Auguste-Marie-Pierre Ingold azokkal a szerzetesekkel vélte azonosítani, akiket a murbachi monostor hagyományai szerint a hunok öltek meg, noha a felsorolt hét név valójában csak hat személyt rejt.⁵⁰¹ Az elzási monostorban régóta tisztelték a hét mártírt. Maradványaikat a XVI. században az apátságtól délkeletre található Szűz Mária-templomba költöztették, ám a szentély 1692. évi lerombolásával a relikviák visszakerültek az apátsági templomba, s csak 1705-ben készült számukra új síremlék. A sírfelirat a mai napig olvasható: *Nostrorum fratrum iacet hic funus tumulatum / vim rosei finis pertulit iste cinis / hinc bene migrabant quos Hunni mortificabant / hos deus in coelis laetificare velis*. Hogy a XVIII. századi vésnök régi szöveget őrzött meg, azt ékesen bizonyítja a monostor egyik kartuláriuma, amelybe egy XV. századi kéz ugyanezeket a sorokat jegyezte le.⁵⁰² A murbachi szerzetesek diáriumának 1705. szeptember 4-i bejegyzése szerint pedig a mártírok 925-ben lelték halálukat a gyászos eseménytől aligha függetlenül Mordfeldnek nevezett hegyen – ám a felelősök itt immár a magyarok.⁵⁰³ Gabriel Bucelin július 4-re teszi a szerzetes-mártírok ünnepét, ám az általa megjelölt kútfőkben nem történik utalás a dátum forrására.⁵⁰⁴

Eredeti formájában sajnos nem maradt fenn az a Murbach legkorábbi történetéről beszámoló *gesta abbatum*, amelynek azóta elenyészett töredékeit a fiatalon elhunyt nagyhírű elzási történetíró, Philippe-André Grandidier (1752–1787) átírásából ismerjük. A művet *Annales Murbacenses* címen adták ki Grandidier hagyatékából a XIX. század végén, amely kissé félrevezető, hiszen a munkának semmi köze sincs a híres Karoling-kori évkönyvhöz.⁵⁰⁵ Az első töredék valójában jellegzetes kartulárium-krónika – a kései szerző a monostor legkorábbi történetét elsősorban Murbach korai okleveleinek felhasználásával írta meg. A *gesta abbatum* fokozatosan évkönyvvé alakul, s egészen 1393-ig folytatódik: valószínű, hogy a mű nem egyetlen író alkotása. Megbízhatóságát azok a XIII–XV. századra vonatkozó rokon-híradások is alátámasztják, amelyek egy XII. századi colmari *Vulgata*-kézirat (Bibliothèque Municipale Ms. 1. [129.]) kötetábláin lelhetők fel.⁵⁰⁶ A szerzetesek meggyilkolásáról tudósító legkorábbi forrás a szomorú eseményt Wanpert apát idejére helyezi:⁵⁰⁷

⁵⁰⁰ Liber memorialis Romaricensis I. 129., 169. o.

⁵⁰¹ Walter 1904. 2. o.

⁵⁰² Will 1988–1989. 25. o.

⁵⁰³ „Ossa, septem venerabilium fratrum anno Christi 925 ab Hungaris in monte Mordfeld ob fidem interfectorum, quemadmodum antiquissima plurium seculorum fert traditio, in mausoleo ad cornu epistolae arae maioris basilicae Murbacensis condita fuerunt.” Walter 1904. 2. o. – A történet már Sebastian Münster 1545-ben, Baselben kinyomatott *Cosmographiájának* (1545) 387. oldalán is szerepel: „Es waren zu den zeiten der Hunen sieben münch bey disem closter auff einem berg die wurden von den onglaubigen getodt und ward die gegne des selbigen orts biß auff den heütigen tag von der that des mords das Mordtfedt genant.”

⁵⁰⁴ „In monasterio Murbacensi passio Sanctorum septem Monachorum Martyrum, qui ab Hunnis Christianae fidei hostibus comprahensi, crudelissime trucidati sunt.” Bucelinus 1778. 304. o.

⁵⁰⁵ Annales Murbacenses, 3. o., 2. jegyz.

⁵⁰⁶ Annales Murbacenses, 5. o.

⁵⁰⁷ Annales Murbacenses, 8–9. o. A töredék első felének címe Grandidier-nél „Notitia foundationis et primorum abbatum Murbacensis abbatiae ad seculum usque decimum tertium.”

Decimus tertius abbas fuit Wanpertus, sive Nandbertus, cui bullam dedit Sergius III papa et privilegium Conradus I. Huius temporibus septem fratribus una cum sacerdote ab Hunnis pro fide occisis, monasterio vastato, Wanpertus abbas ceterique monachi hinc inde fuerunt dispersi sub eiusdem Wanperti successoribus Theodrico, Ruperto et Werinhario etiam abbatibus, donec fratres Murbacenses, reparato tandem monasterio et ab exilio iterum redeuntes post Werinharium in abbatem unanimiter elegerunt Beregherum. Decimus septimus abbas igitur fuit Beregherus, cui anno DCCCCLXXVI bullam dedit Benedictus VII et privilegium Otto secundus imperator.

III. Sergius pápa (904–911) Wanpert apát idején kiállított bullájának szövegét nem ismerjük, I. Konrád király (911–918) említett 913. évi kiváltságlevele azonban eredeti formájában fennmaradt,⁵⁰⁸ amely alátámasztja a murbachi töredék szavahihetőségét. Wanpert tehát már hivatalban volt 911-ben – azonban ez aligha segít a magyar látogatás időpontjának meghatározásában. Erre legelőbb 917-ben kerülhetett sor, amikor elődeink bizonyosan dúlták Elzász vidékét, ám épp így szóba jöhet 919 vagy akár 926 is (a francia szakirodalom ez utóbbit tartja a legvalószínűbbnek). A *stabilitas loci* vértanúinak halála után a közösség hosszú évtizedekre szétszéledt, s legközelebb II. Ottó erősítette meg kiváltságaikat 977-ben, amelyet – a töredék tudósításával összhangban – szintén eredeti oklevél tanúsít.⁵⁰⁹ Azt azonban bajos igazolni, hogy a murbachi hagyományban szereplő hét szerzetes és egy pap összefüggésbe hozható-e a remiremont-i *liber memorialis*ban szereplő hét névvel, ahogy Ingold gondolta. Láthattuk, hogy a remiremont-i kútfő valóban tartalmaz egy, a kódexszel csak később egybekötött listát (58^v–63^r), amelyben elhunyt murbachi szerzetesek nevei szerepelnek a IX. századból. A tárgyalat nevek azonban még a kézirat egy másik fizikai egységében, éppen az 57^v oldalon találhatóak, egyértelműen remiremont-i illetőségű híradások társaságában, így ez a nyom igencsak halványnak tekinthető. Egy másik magyar vonatkozású híradás (33^v) lejegyzője, a 47. kéz, a X. század utolsó negyedében működött:⁵¹⁰

Rotbertus et Dodana sua coniunx dederunt Sancto Petro pro remedio animarum suarum feminam Ermentrudem proximam suam pietatis et dilectionis causa, emptam prius a Hunis, cum infantibus suis, ut persoluant censum festo ipsius Sancti Petri. Quicumque hoc violare voluerit, iram Dei eternaliter habeat et poenas inferni non evadat.

A monostornak adományozott Ermentrude és gyermekei sorsáról szóló bejegyzés két szempontból is igen nagy jelentőségű. Egyrészt ez az első feljegyzés franciáról, amely egyértelműen azonosítja a magyarokat és a hunokat. Másrészt pedig elsőrendű forrása annak a más nyugati kútfőkből is ismert gyakorlatnak, melynek során a kalandozók még idegenben eladták foglyaik egy részét, a hozzátartozók pedig megválthatták a túszoikat – a *proxima sua* kifejezés arra utal, hogy Ermentrude esetében az utóbbiról van szó.

Az elzászi Wissembourg monostorában is számon tartottak olyan híreket, amelyek a kalandozókkal állnak összefüggésben. A tudósításokat egy XII. század elején másolt kódex (Wolfenbüttel, Herzog-August-Bibliothek, Cod. Weiss. 45.) kalendáriuma őrizte meg, amelybe VIII–XI. századi személyek halálzási dátumait írták be (*Necrologium Weissenburgensis*):⁵¹¹

⁵⁰⁸ MGH DD K I. 16–17. o., №. 17.

⁵⁰⁹ MGH DD O II. 175. o., №. 155.

⁵¹⁰ Liber memorialis Romaricensis I. 73. o. Rotbertus és Dodana adománylevelének rövidebb összefoglalója már a 32^v oldalon is szerepel, ám innen a bejegyzést megpróbálták kikaparni: „Rotbertus et Dodana pro remedio animarvm nostrarum... nostram Sancto Petro dedimus unam feminam cum infantibus suis pietatis et dulcedinis causa, quam Huni predauerunt et postea <redi>derunt.” Liber memorialis Romaricensis I. 68. o.

⁵¹¹ Kiadását lásd: Necrologium Weissenburgensis. A kéziratra lásd: Butzmann 1964. 169–174. o.

- Id. Mart. Heinricus qui Ungarios prostravit ob.
 IIII. Kal. Iul. Uuodo episcopus ob. cum aliis multis apud Ungros occisis.
 III. Non. Aug. Ruodolfus episcopus Uuirzburgensis.
 III. Id. Aug. Cuonradus dux cum aliis occisus est.
 XVIII. Kal. Aug. Lulo rex Ungariorum

A *necrologium* figyelemre méltó híreket őrzött meg: elsőként mindjárt a riadei csata március 15-i dátumát, amit egyedül a *Weingarteni Évkönyv* hitelesít – igaz, itt hibásan I. Henrik király halálának időpontjaként szerepel. Zavarba ejtő az Udo püspök halálára vonatkozó híradás is: a hasonló műfajú freisingi kútfő szerint, mint láthattuk, a város püspöke július 6-án hunyt el, itt azonban június 28-at olvashatunk. A kettős dátum miatt a szakirodalom egy része szerint a pozsonyi csata néven ismert esemény során a magyarok több ütközetet is vívtak a németekkel.⁵¹² Magam valószínűbbnek tartom, hogy másolási hibáról van szó, amit a június 28/29-i dátumot fenntartó wissembourgi és merseburgi halottaskönyvek kései írnoikai követtek el: a merseburgi *necrologium* III. Kal. Iul. megjelölését ugyanis nem sok választja el a pozsonyi csata július 5-i dátumától (III. Non. Iul).

Rudolf würzburgi püspök haláláról az *Annales Alamannici* monzai kézírata is hírt ad; a főpap 908-ban hunyt el egy magyarok elleni szászföldi ütközetben, *necrologium*unk szerint augusztus 3-án. Rudolf és idősebb fivére, Gebhard lotaringiai herceg, a későbbi I. Konrád keleti frank király nagybátyjai voltak, s mindketten a magyarok elleni háborúk során veszítették életüket. Értesülünk még a 955. évi lechfeldi csata időpontjáról (augusztus 10.), amely más forrásokból is jól ismert, ám Lél magyar „király” kivégzésének augusztus 15-i dátuma egyedül itt bukkan fel.⁵¹³ Sajnos a kéziratot nem tudtam szemügyre venni, ám az 1855. évi *editio* előkészítője, Ernst Friedrich Mooyer felhívja a figyelmet, hogy a Lulo szó első betűje elmosódott, így az olvasat bizonytalan.⁵¹⁴ Elgondolkodtató mindenesetre, hogy Szent István király halálának napja is éppen erre a napra esik – arról nem is beszélve, hogy mi értelme lett volna egy pogány uralkodóról megemlékeznie a wissembourgi szerzeteseknek. Úgy vélem, hogy csekély a valószínűsége annak, hogy valóban Lél halálára vonatkozik a XII. századi kódexbe másolt feljegyzés.

Szoros rokonságot mutat a *Necrologium Weissenburgensis* magyar vonatkozású híreivel a merseburgi dóm *necrologiuma* (*Necrologium Merseburgensis*).⁵¹⁵ Kódexe (Merseburg, Domstiftsbibliothek cod. 129.) a gyanú szerint Sankt Gallenban íródott a X. században, s csak az ezredforduló után került Merseburgba.⁵¹⁶ Itt kerültek az elhunytakra vonatkozó feljegyzések a kódex kalendáriumába 1016/1017-ben, minden bizonnyal korábbi minták alapján, hiszen már a VIII. századtól kezdve szerepelnek nevek a *necrologium*ban.⁵¹⁷ A bejegyzések többsége egy kéz műve, egyszerre másolták be őket a kódexbe, tisztázatként. Ezek közül számos a történetíró Thietmar merseburgi érsek családjához és személyes ismeretségeihez kötődik, így feltételezhető, hogy a főpap személyesen is használta a kódexet. 1017-ben egy másik kéz a korábbi feljegyzéseket egyéb, az Ottók és a Száliak udvarából származó hagyo-

⁵¹² *Veszprém* 2007a 8. o.; *Torma* 2008. 87–88. o. Reindel csak a július 4-i dátummal számol. *Reindel* 1953. 70. o.

⁵¹³ *Kristó* 1980. 291. o.; *Bóna* 2000. 55. o.

⁵¹⁴ *Mooyer* 1855. 29–30. o.

⁵¹⁵ Kiadását a kódex facsimiléjával együtt lásd: *Necrologium Merseburgensis*.

⁵¹⁶ *Necrologium Merseburgensis*, xxi. o.

⁵¹⁷ *Necrologium Merseburgensis*, xxii–xxiii. o.

mányokkal egyesítette.⁵¹⁸ A magyar vonatkozású hírek közül a Thietmarhoz kötődő értesülések közül való a 907. és 908. évi összecsapások főpásztori áldozatainak neve, míg a Konrád herceg augusztus 10-i halálára vonatkozó bejegyzés a második kéztől származik:

- III. Kal. Iul. Thietmarus archiepsicopus, Zacharias episcopus, Udo episcopus et alii multi ab Ungaris occisi sunt.
- III. Non. Aug. Ruodulfus episcopus.
- IIII. Id. Aug. Conrad dux.

Alighanem még mindig a salzburgi Szent Erentrudis apácakolostor (Nonneberg) könyvtárában őrzik azt a XV. századi kódexet, amely egy régi értesüléseket is tartalmazó *necrologiumot* is fenntartott (*Necrologium monasterii Sanctae Erentrudis*).⁵¹⁹ A forrás szerint Theotmar salzburgi érsek halálára (a pozsonyi csatára) július 21-én került sor (*XII. Kal. Aug. Dietmarus archiepsicopus occisus*).⁵²⁰ Noha ez a dátum már igencsak messze esik a július első napjaiban lezajlott ütközettől, mégsem elképzelhetetlen, hogy saját érseki székhelyen hitelesebb híreket őriztek meg Theotmar haláláról, mint Merseburgban. Meglehet, hogy a főpap megebesült az ütközetben, és sérülésébe csak július 21-én halt bele, de az is lehetséges, hogy ezen a napon került sor az érsek temetésére.⁵²¹ Ez igaz lehet Udo freisingi püspökre is, akiről, mint láthatuk, tulajdon püspöki székhelyén úgy tudták, hogy július 6-án halt meg, annak ellenére, hogy a wissembourgi és merseburgi *necrologiumok* a június 28/29-i dátumot tartják számon – bár az utóbbi dátumok valószínűleg másolási hiba eredményei, és így alighanem magára az ütközetre vonatkoznak, s nem a temetés időpontjára.

A *necrologiumok* egy sajátos típusát képviselik az *Annales necrologici Fuldensis* néven ismert fuldai feljegyzések,⁵²² ezek ugyanis az elhunytakat nem dátum, hanem évek szerint tartották számon. A korai középkor fuldai hagyományait több kódex is őrzi, ezek közül a legkorábbi a Vatikánban található Vat. Ottobon. lat. 2531., amelyet egykor a fuldai monostor falai között használtak.⁵²³ A kézirat első részét 875-ben írták, s valójában a korábbi hagyományok tisztázata. A második rész lapjait csak ez után fűzték a kódexhez, s számos egykorú kéz folytatta a kedves halottak neveinek feljegyzését.⁵²⁴ E könnyen datálható IX. század végi és X. századi kezek nagyon fontos tájékozási pontok a fuldai írásművészet kutatói számára.⁵²⁵ A feljegyzések a 980. év után megszakadnak – a lapok vélhetően hiányoznak a kéziratból, amelybe 1023-at követően kötötték a harmadik részt 1065-ig vezetve tovább az elhunytak listáit.⁵²⁶ A bemutatott kódexszel szoros kapcsolatban áll a fuldai Hessische Landesbibliothekban őrzött Cod. Fulda B1. jelzetű kézirat, amelynek első részét – köztük a magyarok fuldai tartózkodásáról hírt adó *Catalogus/Gesta abbatum Fuldensiumot* – Haicho apát idején (917–923) jegyezték le. Ehhez az első részhez tartozik egy a vatikáni kódexével rokon, 910-ig

⁵¹⁸ *Necrologium Merseburgensis*, xxiv–xxv. o.

⁵¹⁹ *Necrologium S. Erentrudis*, 65. o.

⁵²⁰ *Necrologium S. Erentrudis*, 70. o.

⁵²¹ Az utóbbit támogatja: *Vajay* 1968. 98. o.

⁵²² A magyar vonatkozású részt lásd: *Annales necrologici Fuldensis*, 189. o. A fuldai monostori hagyományokat fenntartó kódexlapok facsimiléjét lásd: *Klostergemeinschaft von Fulda I.* 388–440. o.

⁵²³ A kéziratokról lásd: *Oexle* 1978.

⁵²⁴ *Oexle* 1978. 466. o.

⁵²⁵ *Oexle* 1978. 463. o.

⁵²⁶ *Oexle* 1978. 467. o.

tartó *necrologium* is. Ezután egy másik kéz 920-ig folytatta a listát, majd 967 és 996 között újabb írnok másolt neveket a kódexbe.⁵²⁷ A 908. évről a vatikáni és a fuldai kódex egyaránt megemlékezik:

<i>Vat. Ottobon. lat. 2531 (20^r–21^v)</i>	<i>Cod. Fulda B1 (16^v)</i>
Egilwart	Meginoz... Erphrih
Meginoz p. et m. ...Herprih p. et m.	Bruning
Ruodolf eps. Bruning p. et m.	Thietolf
Egino com. Thiotolf p. et m.	
Engilger Walach Liutbraht	
Wolfheri Werilant p. et m.	Ob. Werilant
Wigbraht eps. Iugman p. et m.	Ob. Wigbraht eps.
Heio p. et m. Sigiboto mo.	Ob. Iungman... Ob. Sigiboto

A vatikáni kódex listájában szereplő Rudolf püspök és Egino *comes* a már tárgyalt százsországi magyar betörés során haltak meg 908. augusztus 3-án. Jó okkal feltételezhetjük, hogy a fuldai kéziratból ugyancsak hiányzó világi személyek (Egilwart, Engilger, Walach, Liutbraht és Wolfher) szintén a magyarok elleni csatában veszítették életüket. Kérdéses, hogy miért nem szerepelnek a fuldai kódexben olvasható másolatban – az mindenesetre nem kielégítő válasz, hogy a 920 körül készült átírásba csak az egyházi személyek kerültek be, mivel Rudolf püspök sem szerepel e második listában. Arra kell gondolnunk tehát, hogy valamilyen okból éppen a magyarok elleni ütközetben elhunytak nevei maradtak ki az átírásból. Így a mindkét kódexben szereplő Wigbraht – aki a X. század fordulóján vagy Verden, vagy Hildesheim püspöke volt⁵²⁸ – vélhetően nem a magyarok elleni összecsapás áldozata lett. Egino egyébiránt minden bizonnyal azzal a *comesszel* azonos, akinek birtokai a frankföldi Badenachgauban – köztük Ingolstadt környékén – feküdtek, s akit 908. június 8-án említ utóljára Gyermeke Lajos egy Forchheimben kelt oklevele.⁵²⁹

Annak ellenére, hogy őseink kitüntetett szerepet játszottak a Sankt Gallen-i monostor emlékezetében, az apátság *necrologiumai* (*Libri anniversariorum et necrologium monasterii Sancti Galli*) csupán csekély magyarokkal kapcsolatos hírt őriztek meg. Erre alighanem magyarázatul szolgál az, hogy a monostor nagy halottaskönyve már a XII. században elpusztult, így a korai híradások csak egyéb kódexek elszórt bejegyzéseiből rekonstruálhatóak.⁵³⁰ Az egyetlen kalandozókra vonatkozó bejegyzést a már tárgyalt, Sankt Gallen-ben található Cod. 915. jelzetű kézirat tartotta fenn (fól. 331.):⁵³¹ „IV. Id. Aug. Et [obitus] Chuonradi ducis et Ódalrici ac Thietpaldi comitum aliorumque multorum ab Ungariis occisorum.” A híradás a 955. augusztus 10-én lezajlott lechfeldi ütközetről emlékezik meg, s megerősíti

⁵²⁷ Oexle 1978. 473. o.

⁵²⁸ Schmid 1964. 19. o., 77. jegyz.

⁵²⁹ MGH DD LK 189. o., №. 60.

⁵³⁰ Legalábbis erre utal, hogy a XII–XIII. századi *necrologium*okban nem szerepel régebbi anyag. MGH Necr. I. 462. o. Az MGH kiadása Dümmler és Wartmann 1869-es *edícióján* alapszik. Libri annivers. et necr. S. Galli.

⁵³¹ Libri annivers. et necr. S. Galli, 49. o. A *necrologium* másik magyar vonatkozású tudósítása (Cod. 915. p. 303.; Libri annivers. et necr. S. Galli, 32. o.) Brunwart püspök, egykori Sankt Gallen-i szerzetes magyarországi térítéséről ad hírt: „IV. Non. Febr. Obitus Heriboldi et Prunwarti episcopi et Notkeri laici.” Az eltérő betűtípusokkal szedett mondatrészek különböző kezeket jelölnek. Egy negyedik kéz fűzte a következő *glossát* Prunwart neve felé: „Iste Sancti Galli servus erat et plurimos Ungariorum cum rege ipso convertit.” A püspök nevét jelező kéznek nem akadtam többé nyomára a *necrologiumban*.

Szent Ulrich X. századi életrajzának értesülését, amely szerint Konrád herceg, valamint Ulrich leánytestvérének fia, Reginbald mellett az augsburgi püspök fivére, Dietpald is a csatamezőn maradt.⁵³²

A magyarok vesztfáliai pusztításairól ad számot a 896-ban alapított Möllenbeck apáca-monostorának hallottaskönyve. Első kiadója nem középkori kódex, hanem egy kései átírat alapján adta ki 1832-ben a *Möllenbecki Necrologiumot*, amelyre a kasseli könyvtárban folytatott kutatásai során talált rá.⁵³³ A legkorábbi időktől a XV. századig vezetett feljegyzésekhez Ernst Friedrich Mooyer fűzött történeti kommentárt 1839-ben,⁵³⁴ majd – miután a kasseli levéltárból előkerült az átírás eredetije – Karl Falchenheimer 1840-ben közzétette a korábbi kiadásból hiányzó részeket is.⁵³⁵ Sajnos a kódex koráról nem sokat tudunk meg Falchenheimertől, s mai őrzési helyére sem sikerült rábukkannom. Magyar vonatkozású híre vélhetően a kalandozók möllenbecki áldozatairól emlékezik meg (*Aug. II. Kal. Memoria fratrum nostrorum qui ab Ungro occisi sunt*), bár a *frater* szó aligha a monostorban lakó szerzetesnökre vonatkozik. Mint látni fogjuk, az augusztus 31-i dátum egybecseng a közeli Obernkirchen dúlásának augusztus 30-i időpontjával, így jó okkal feltételezhető, hogy a két monostor egy és ugyanazon magyar hadjárat áldozatává vált.

Itália egyházai nem tartották számon a kalandozó magyarok látogatásainak dátumait *necrologiumaik* és *maryrologiumaik* lapjain – egyetlen kivétellel. Egy XII. század utolsó negyedéből származó kéziratban maradt fenn Vercelli székesegyházának *necrologiuma* (Vercelli, Biblioteca Capitolare cod. 33.), amelyben számos korábbi értesülés is olvasható (*Calendarium necrologicum ecclesiae Vercellensis*).⁵³⁶ Ezek közül egy a káptalani klérus megtizedeléséről szól: „Dec. Id. Nativitas Sancte Lucie virginis. Occisio clericorum istius ecclesie que facta est ab Arrianis tempore gloriosi Lituardi episcopi.”⁵³⁷ Kétségtelen, hogy az ariánusok kitüntetett helyet foglalnak Vercelli emlékezetében, hiszen szent püspökük és katedrálisuk patrónusa, Eusebius (†371) az arianizmus elleni küzdelmek egyik központi figurája volt. Ám Liutward püspök idején nem az ariánusok, hanem a magyarok fenyegették Vercellit – maga a főpap is

⁵³² A főpap névrokonának, Ulrich *comes*nek a kiléte igencsak kérdéses. Nem ismerünk még egy olyan német nemesi családot, amelynek sorsa olyan szorosan fonódott össze a magyar kalandozókéval, mint a sváb Udalrichoké. A Boden-tó környékén birtokos familia leszármazási tábláján feltűnő három X. századi Ulrich: apa, fiú és unoka egyaránt szembe került a magyarokkal. I. Ulrich IV. Ekkhard *Casus Sancti Galli* című páratlanul eredeti anekdota-fűzére szerint Burkhard Sankt Gallen-i apát (958–971) édesapja volt. Az apát fogantatásának története a szerző egyik legszellemesebb elbeszélése, melynek előzményei közé tartozik I. Ulrich magyar fogságba esése és négy évvel későbbi váratlan, „odüsszeuszi” minta alapján elbeszélte visszatérése. Az *Annales Sangallenses* szerint I. Ulrich egyike volt azoknak a német vezéreknek, akik 913-ban győzelmet arattak a magyarok felett az Inn mellett, így Eberhard Knapp szerint a fogságba esésre legelőbb 915-ben kerülhetett sor. A *comes* „özvegye” Salamon konstanzi püspök és Sankt Gallen-i apát (†919) idején költözött a monostor közelébe, s éppen Szent Wiborada és a 920-ban belépő Rachildis mellett remetéskedett, amikor férje – legkésőbb tehát 923-ban – koldusruhában megjelent előtte. Az asszony – Penelopéhoz hasonlóan – végül csak egy sebhelyről ismerte fel urát. Knapp 1913. 8–13. o. A *Casus monasterii Petribusensis*ből tudjuk, hogy a lechfeldi csatában részt vett I. Ulrich unokája, III. Ulrich (MGH SS XX. 629. o.); mivel azonban a *Necrologium Petribusianum* szerint III. Ulrich március 16-án halt meg (MGH Necr I. 668. o.), így nem lehet azonos a Sankt Gallen-i *necrologium* szerint Augsburgnál elesett Ulrich *comesszel*. Itt valószínűleg I. Ulrich fiáról, II. Ulrichról van szó, aki szintén részt vehetett a csatában, ahonnan már nem tért vissza élve.

⁵³³ *Necrologium Möllenbeck*, 342–343. o.

⁵³⁴ *Mooyer* 1839.

⁵³⁵ *Falchenheimer – Mooyer* 1840. 89–102. o.

⁵³⁶ A kéziratról és a forrásról lásd: *Colombo* 1897. 81–84. o.

⁵³⁷ *Pasté* 1923, 349. A híradást Gina Fasoli is ismerte Carlo Fedele Savio hivatkozása alapján. *Fasoli* 1945. 71. o.; *Savio* 1899. 446. o.

a magyarok áldozata lett, miután kincseivel együtt menekülőre fogta a dolgot, talán épp azon a december 13-án, amikor a *necrologium* híradása alapján a káptalan tagjai közül sokakat megöltek. Liutward halálát a 899. évi itáliai hadjárat egyéb eseményeivel együtt Regino prümi apát helytelenül 901-nél tárgyalja, közvetlenül a brentai csata (899. szeptember 24.) után. Egy Liutward nevű püspök haláláról a Sankt Gallen-i hagyomány is tud: egy XI. századi írnok életrajzi vázlatokat jegyzett fel a Cod. 915. jelzetű kéziratban a monostor nevezetes világi és egyházi *confratereiről*. Ezek közé tartozott e Liutward is, ám itt nem Vercelli, hanem Como püspökéről van szó (p. 2.): „VIII. Kal. Iul. obitus Liutwardi Cumani episcopi. Cui dominus Salomo episcopus et cuncta congregatio Sancti Galli tales orationes concesserunt, quales pro semet ipsis agere consueverunt.”⁵³⁸ Dümmler szerint pusztán a másoló tévedésről van szó: úgy vélte, hogy a Cod. 915. által ránk örökített június 24-i dátum valójában nem Como, hanem Vercelli püspökére vonatkozik.⁵³⁹ Ugyan Gina Fasoli felhívta a figyelmet Dümmler tévedésére,⁵⁴⁰ ám a német szerző nyomán a magyarok által meggyilkolt püspök halálát továbbra is június 24-re szokás helyezni – ez alól csak Bóna István 2000-ben megjelent műve kivétel, amely Liutward és a magyarok találkozását a decemberi dátumhoz köti.⁵⁴¹ A 899. márciusában induló itáliai hadjárat során Liutprand tudósítása szerint a mieink hamar eljutottak Észak-Itália szívéig, Paviáig – Gombos F. Albin szerint, aki szintén Dümmlert követte, még ennél nyugatabbra, a piemonti Vercelli környékén is megjelentek, miközben (június 29. táján) egy keleti seregtestük a velencei *littoralén* okozott felfordulást.⁵⁴² Gombos e két dátum alapján úgy vélte, hogy a kalandozók rajai már 899. nyarán keresztül-kasul felforgatták Észak-Itáliát.⁵⁴³ A magyar harcmódor sajátosságainak aligha mond ellent, hogy egy területet kisebb portyázó csapatokra oszolva szálljanak meg, ám mégis óvatosságra int, hogy Velencét és Vercellit 350 kilométer választja el egymástól. Lehetséges lenne, hogy elődeink ekkora vidéken szóródtak szét egy időben? Mindez igencsak megnehezítette volna az egyesülést a mégoly gyors mozgású csapatoknak is, ha híret veszik a lassú tempóban I. Berengár király zászlaja alá seregülő itáliai hadsereg megindulásának. Mivel azonban semmi okunk sincs arra, hogy a comói püspök június 24-i haláláról szóló Cod. 905-ben olvasható híradást Vercelli püspökére vonatkoztassuk, így nem kényszerülünk arra, hogy Liutprand hitelét kétségbe vonjuk. Ezek szerint a magyarok nem fosztogatták június 24-én Vercelli környékét, s csapataik – egyelőre – csak Paviáig jutottak el, ahonnan – sztyepei harcmódorukat alkalmazva – messze keletre, a Brenta-folyóig húzódtak vissza, hogy ott szeptember végén komoly vereséget mérjenek üldözőikre.

⁵³⁸ MGH Nocr. Suppl. Libri Confr., 136.

⁵³⁹ Dümmler 1888². 509. o., 1. jegyz. Az azonos nevű, közel egy időben működő főpapak halála körülötte félreértést igazolják a *Dizionario Biografico degli Italiani* egyébként alapos szócikkei is, amelyek mindkettejük halálát június 24-re helyezik. Bedina 2005., Scaravelli 2005. A két személy közti hasonlóságot csak fokozza, hogy mindketten kancellárok voltak: Vercelli püspöke még III. Károly császáré, míg a comói püspök III. (Vak) Lajos itáliai királyé. Az utóbbi ebben a minőségben 902. április 13-án is megjelenik egy királyi oklevélben. DL III/DR II. 49–51. o., №. 17.

⁵⁴⁰ Fasoli 1945. 98–99. o., 23. jegyz.

⁵⁴¹ Bóna 2000. 32. o.

⁵⁴² Gombos 1927. 466. o. Hogy a velencei kalandra még 899-ben, s nem 900-ban került sor; lásd: 168–170. o.

⁵⁴³ Gombos 1927. 466–467. o.

Gesta abbatum

A püspök- és apátkronikák (*gesta episcoporum*, *gesta abbatum*) születését az egyházmegyei és kolostori hagyományok tudatos összegyűjtése előzte meg. Akárcsak mintájuk, a VI. század óta vezetett római *Liber Pontificalis*, e művek a legkülönbélebb híradásokat tartalmazhatják: sírfeliratokat, *necrologium*- és évkönyv-bejegyzéseket éppúgy, mint okleveleken alapuló birtoktörténeti információkat, privilégiumokat, hagiográfiai jellegű beszámolókat és szóbeli értesüléseket. A Karoling-kor óta virágzó műfajt közös jellemző köti össze: a kérdéses intézmény történetét szigorú időrendi elv alapján, a hivatalviselők sorrendjében beszélik el. A közösség történetének két momentuma kap igazán kitüntetett figyelmet: az alapítás kora, valamint a szerző saját korának eseményei. A szóban forgó *gesták* megírását nem ritkán olyan események előzték meg, amelyek döntően befolyásolták a közösség sorsát, legyen az monostori reform, vagy éppen a világi vagy egyházi hatalmasságokkal folytatott viszály.⁵⁴⁴

A műfaj egyik képviselője talán éppen egy magyar betörés hatására született meg. A *Gesta/Catalogus abbatum Fuldensium* 744-től 916-ig kíséri figyelemmel a fuldai apátság előjáróinak tetteit. Kódexe éppen az a már tárgyalt fuldai kézirat (Hessische LB, Cod. Fulda B1.), amely a monostor *necrologium*át is tartalmazza. A 4^r–5^r oldalakra írt apátkatalógust a X. század második évtizedében jegyezték le, s értesülései 744-től az utolsó említett apát, Helmfrid hivatali idejének végéig (916) tartanak.⁵⁴⁵ Bernhard Bischoff véleménye szerint a művet közvetlenül a kalandozók ellen derekasan küzdő Huoggi apát halálát (915. június 9.) követően írták, majd ugyanaz a kéz Helmfrid korai elhunytá után kiegészítette a munkát a legutolsó előjáró históriájával.⁵⁴⁶ Huoggi huszonnégy évig állt a monostor élén, s nem csak a pogányok, hanem a keresztények ellen is meg kellett védenie az általa különféle adományokkal (ereklyékkel és templomi felszereléssel) gazdagított közösségét. A magyarok betörésére *novissime* került sor – ez is a 915/916. évi lejegyzés mellett szól – s az apát nem csak megövtá övéit, hanem a monostor birtokain túlra űzte a betolakodókat.⁵⁴⁷

A fuldai *gesta abbatum*hoz igen hasonló stílusú az a szűkszavú forrás, amely elsődleges fontosságú adatokat őrzött meg a magyarok itáliai kalandozásairól. A *Gesta/Catalogus abbatum Nonantulani* a Modena közelében található híre nonantolai monostor korai történetét dolgozza fel. A műfaj és a nonantolai történeti irodalom fejlődését érzékletesen szemlélteti egy korábbi – XI. századi formában (Vat. Ottobon. lat. 6.) fennmaradt – apátkatalógus, amely a monostor előjáróinak neveit, hivatali idejük hosszát és haláluk dátumát egészen 933-ig tatja számon.⁵⁴⁸ A szigorúan tömör lista alighanem közös forrásból merített az általunk tárgyalt katalógussal.⁵⁴⁹

⁵⁴⁴ A műfajról és kialakulásáról lásd: *Sot* 1981.

⁵⁴⁵ *Oexle* 1978. 469. o.

⁵⁴⁶ *Oexle* 1978. 469. o., 139. jegyz.

⁵⁴⁷ „Huic vir venerabilis nonus abbas Huoggi successit, qui per XXIII annos inter multas periculorum varietates christianorum et paganorum suam sagacissime sustentavit abbatiam... Antecessores suos in multis coequans utilitatibus, novissime autem paganis monasterio irruentibus, meritis Sancti Bonifacii audacter, ut erat valde audax et prudens, divina se protegente gratia, resistebat et de ipsis finibus viriliter eiecit. V. IDUS IUN. OBIIT.” Klostergemeinschaft von Fulda I. 213. o.

⁵⁴⁸ A két katalógus párhuzamos kiadását lásd: *Catalogus abbatum Nonantulani*. A nonantolai források az MGH sorozatában is olvashatóak. MGH SS rer. Lang. I. 567–573. o. A korai nonantolai történetírásról és a két katalógus viszonyáról lásd: *Frison* 2003. 122–123. o.

⁵⁴⁹ *Frison* 2003. 120. o.

A Szent Szilveszter tiszteletére emelt nonantolai apátságot Anzelm friuli herceg alapította a VIII. század közepén. Róla emlékezik meg a XI. századi *Vita Sancti Anselmi*, melynek függelékeként többek között a magyarokról tudósító forrás is fennmaradt. A *Vita* és a függelék kéziratát tartalmazó töredéket csak a XVIII. században kötötték egy X–XII. században lejegyzett írásokat tartalmazó, *Actus beati Silvestri papae* című kódex-kolligátum elejére, amely nem szóródott szét az egykor igen gazdag nonantolai könyvtár többi darabjával, s ma is a monostorban őrzik.⁵⁵⁰ A XI/XII. századi kéz által írt *Gesta/Catalogus abbatum Nonantulani* közvetlenül az Anzelm-életrajz után következik, s az apátok listája és tettei 1037-ig, II. Rudolf apát idejéig folytatódnak. A ránk maradt mű valószínűleg két fázisban készült. Az első alighanem a magyarok látogatását követő években, mivel a szerző a kalandozók pusztítását és a dúlás következményeit megkülönböztetett részletességgel tárgyalja, míg a második redakció a XI. század első felében, a monostor fénykorában készült.⁵⁵¹ Figyelemre méltó, hogy a fuldai *gesta abbatum*hoz hasonlóan a nonantolai forrás feltételezett első verziója is közvetlenül egy olyan válságos időszak után keletkezett, amit a kalandozó magyarok idéztek elő.

A *Gesta* tanúsága szerint Leopardus apátot alig néhány hónappal a kalandozók támadása előtt, valamikor 899 első felében választották a nonantolai közösség előljárójává. Mivel azt is megtudjuk, hogy tizenhárom évig volt hivatalban, arra következtethetnénk, hogy 912-ig viselte méltóságát. Ellentmond mindennek a régebbi katalógus, amely szerint az apát az *indictio* tizedik évében, azaz 907-ben hunyt el. Utódja, Péter a *Gesta* szerint három évig állt a monostor élén, s 911-ben halt meg – halálát a régebbi, Vatikánban őrzött katalógus 910-re helyezi.⁵⁵² Hihetőnek tűnik tehát, hogy Leopardus valóban 907-ben fejezte be földi pályafutását, s így alighanem már jóval 899 előtt viselte méltóságát. Ezt igazolja az is, amit a *Gestá*ból elődje, Lantfridus életrajzából megtudunk: ez az apát 891-től kezdve öt éven keresztül volt hivatalban. Láthatjuk tehát, hogy a XI. századi redakcióban fennmaradt, ám a feljegyzések tartalmával – legalábbis ami a X. századi híreket illeti – közel egykorú tudósítások néhol kevésbé megbízhatóak, mint a korábbi katalógus – a *Gesta* azonban így is nélkülözhetetlen forrás az itáliai kalandok kornológiájának összeállításához.

Régebbi, hitelt érdemlő feljegyzések félreértésének köszönhető, hogy a *Gesta* szerkesztője a magyarok 924. évi paviai pusztítását a monostort 870 és 891 között irányító Theodericus apátnál tárgyalja. A szerző az eseményt a nonantolai monostor 919. évi leégésével kapcsolatban említi. Amikor azonban azt írja, hogy Nonantola I. Berengár uralkodásának harmadik

⁵⁵⁰ A kódexről lásd: *Bortolotti* 1891. 137–151. o. Paolo Golinelli szerint a megszámozott lapokból álló töredék (276–283) egykor egy történeti és liturgikus hagyományokat tartalmazó nonantolai *Professbuch* végén lehetett. *Golinelli* 1988. 32–35. o.

⁵⁵¹ *Frison* 2003. 128–129. o.

⁵⁵² Pétert egy 900 októbere és 901 februárja között íródott oklevél *abbas designatus*ként nevezi meg. A nonantolai és lodibeli monostor közti csereügyletet megőrkítő dokumentum nemcsak Leopardus apát előrelátásáról tanúskodik, amelynek hála a monostor közössége az ő halála esetén sem maradt volna vezető nélkül az itáliai trónviszályok és a magyar betörés vérzivataros éveiben (*Sandmann* 1984. 335–337. o.), hanem arról is, hogy az intézmény még rövid időre sem szűnt meg a kalandozók pusztítását követően. Ezt bizonyítja egy 900. augusztus 7-én kelt adománylevél is, amelynek értelmében Nonantola Piacenza környékén nyert birtokokat, s melyért cserébe lemondott az említett városban belüli cellájáról, amelyet a legyilkolt szerzetesek halálát követően a közösség aligha tudott fenntartani. *Sandmann* 1984. 335. o.

évében égett porig, nem a Berengár által 915-ben elnyert császári, hanem a 887-től viselt itáliai királyi címéből indul ki.⁵⁵³ A paviai dúlás itt olvasható márciusi hónapját egyébként Liutprand is megerősíti, aki a várost ért csapást 924. március 12-re teszi.⁵⁵⁴

Forrásunk egyedi híreket őrzött meg a Nonantola pusztulását is okozó 899. évi magyar hadjáratról: eszerint a magyarok augusztusban – Liutprand tudósítása szerint valójában már tavasszal – Itália földjére léptek, majd szeptember 24-én – s a dátumot egyedül innen tudjuk – vereséget mértek Berengár seregére a Brenta-folyónál. Valamikor ezután érték el Nonantolát, amit felgyújtottak, szerzeteseit megölték, a környező helyeket pedig elpusztították.⁵⁵⁵ A támadás során a monostor kódexei közül is számos odaveszett. Leopardus néhány társával elrejtőzött, majd a veszély elmúltával újjáalapította a közösséget, s nekifogott a templom és a monostor épületeinek újjáépítéséhez. Egyedül a *Gesta* tartotta fenn III. Sergius pápa (904–911) vitatott hitelességű datálatlan kiváltságlevelének szövegét, amelyben a barbárok által elpusztított monostort (*barbarorum gladio vastante tuumque monasterium ab eisdem igne*

⁵⁵³ Catalogus abbatum Nonantulani, 277–278. o.

⁵⁵⁴ „Et regnante Berengario et regnante Rodulfo igne cremata est mense Mar. indictione XII.” Catalogus abbatum Nonantulani, 278. o. Liutprand beszámolója – ami alighanem egy *neurologium*ból származik – arra utal, hogy a magyarok áldozatul esett paviaiakról liturgikus keretek között még évtizedek múlva is megemlékeztek: „Usta est infelix olim formosa Papia anno Dominicæ incarnationis DCCCCXXXIII, IIII. Idus Mart., indictione XII, sexta feria, hora tertia. Quorum memoriam piæ recordationis affectu, qui eodem combusti sunt, vos et quicumque legeritis faciatis, vehementer exoro.” *Liutprand Antapodosis*, 75. o.

⁵⁵⁵ Csak nagyon bizonytalan kapaszkodók állnak rendelkezésünkre a modenai/nonantolai kaland pontos időpontjának meghatározásához. Filippo Ferrari 1625-ben megjelent *Catalogus generalis Sanctorum* című munkája a 47. oldalon ad hírt egy *Victoria Sancti Geminiani* nevű modenai ünnepről, amelyet január 26-án ültek annak emlékére, hogy a szent püspöknek sikerült megvédenie városát Attilától („ex tabula ecclesie Mutinensis hac die festum hoc, ut alia de præcepto ecclesie observantis”). A hunok V. századi modenai ostromát nem igazolják a történeti források, így joggal gondolhatunk arra, hogy az eseményről hírt adó X. századi *Vita Prima Sancti Geminiani* (BHL 3296.) a magyarok ténylegesen megtörtént támadásának hatása alatt keletkezett. *Federico Patetta*: Note supra alcuni scrizioni medievali della regione modenese e sopra il Carmina Mutinensis. *Memorie della Reale Accademia di Scienze, Lettere ed Arti in Modena* Ser. 3. 6. Modena, 1905. 532–550. o., idézi: *Picard* 1988. 635. o. A XI. század elején írt *Vita Secundához* (BHL 3300.) a század végén illeszthették hozzá azt a függelékét, amely immár a magyarok modenai jelenlétéről is beszámol, s elbeszéli, hogy Szent Geminianus közbenjárása hogyan védte meg ismét a várost, ezúttal a magyaroktól (*Vita II S. Geminiani*, 103–104. o.). A magyar-epizódot tartalmazó függelék keletkezéséről megoszlanak a vélemények: a szöveget a XIX. század végén kiadó Bortolotti álláspontja szerint valóban a X. században, ténylegesen a magyarok modenai kalandjának hatása alatt íródott. *Bortolotti* 1886. 13. o. Manapság azonban a *Vita Secundához* hasonlóan XI. század véginek tartják. *Frison* 1982. 41. o. Magam is úgy gondolom, hogy a Modena második csodás megmeneküléséről tudósító fejezet nem egykorú az elbeszélte eseménnyel. Erre utal az a mondat, amely szerint az Észak-Itáliára támadó magyarok a szkítáktól származnak („Ungarorum sevisimam et pene omnibus metuendam gentem, quam ex horrende Scitarum genere originem duxisse comperimus...” *Vita II S. Geminiani*, 103. o.). Ezt még Regino sem állítja ilyen nyíltan, aki csak annyit ír, hogy az azelőtt ismeretlen magyarok a szkíták tartományaiából jöttek ki. A szkíta–magyar azonosításra nyugaton az ezredfordulóig nem találunk újabb példát, s utána is csak a magyarországi krónikás hagyományban olvasunk róla, néhány földrajzi munkát leszámítva. Egy X. század eleji műben tehát anakronizmusnak érzem a szkíta-rokonság ilyen egyértelmű kijelentését, akárcsak a magyarok és Attila közti kapcsolat felelőtlenségét, amelyre valójában még a XI. század közepéig várni kell, s amely már egy tudatos irodalmi konstrukció eredménye. – Igencsak valószínű tehát, hogy Szent Geminianus győzelmének ünnepe nem a hunok, hanem a magyarok sikertelen modenai támadásának emlékét őrzi, amit így talán valóban január 26-ra helyezhetünk. Girolamo Tiraboschi (*Tiraboschi* 1793. 42. o.) nyomán Gina Fasoli, és őt követve a hazai szerzők is elfogadják, hogy a magyarok 900. január 26. környékén járhattak Modena környékén, így Nonantolában is. *Fasoli* 1945. 94. o. A kalandozók egyébiránt aligha juthattak be a városba, mivel falait éppen a 890-es években erősítette meg Leodvin modenai püspök. *Frison* 1982. 40–41. o. A kétségtelen félelemről tanúskodik azonban az egykorú *Deprecatio Mutinensis* („ab Ungarorum nos defendas iaculis... ut haec flagella quae remerur, sedula, regis caelorum evadamus gratia.”). *MGH Poetae* III. 706. o.

crematum) megerősítette előjogaiban, s utasította János paviai, Wido piacenzai és Elbungus páрмаi püspököket, hogy a monostortemplomot szenteljék fel.⁵⁵⁶ A Leopardus által emelt épületeknek ma már nyomuk sincs, mivel 919-ben egy tűzvész során elpusztultak, s a 929–947-ben felépült szerkezetet a XII. században, majd 1914 és 1917 között teljesen átépítették.⁵⁵⁷

A *gesta abbatum* műfajának jóval összetettebb képviselője a *Gesta abbatum Lobbiensium*, amely sokkal erősebben magán viseli szerzője egyéniségének nyomát, mint az eddig tárgyalt művek.⁵⁵⁸ Igaz, ebben az esetben nem névtelen író munkájáról van szó: a lobbes-i apátok tetteit – és így a monostor történetét – megörökítő Folcuin apát személye jól ismert. A Karolingok törzsekéből származó lotaringiai nemesifjú 948-ban került Saint-Bertin monostorába, ahol 961-ben szentelték diakónussá.⁵⁵⁹ Az írásművészetben járatos fiatal szerzetes itt oklevélírással foglalkozott, s valószínűleg őt bízták meg a monostor archívumának gondozásával is – legalábbis erre utal, hogy első műve, a 962-ben befejezett *Gesta abbatum Sancti Bertini Sithiensium* nagy része valójában nem más, mint a monostor kartuláriuma.⁵⁶⁰ Mivel egészen a 870-es évekig a frank királyi oklevelek *datatió*jában nem szerepel az inkarnációs év, alighanem neki kellett kiszámítania azt is, hogy az iratok mikor keletkeztek.⁵⁶¹ 965 karácsonyán I. Ottó jelenlétében szentelte Lobbes apátjává Liège püspöke, ami korántsem volt összhangban az apátság lakóinak óhajával, hiszen nem volt közülük való; az idegenből érkezett ifjú Folcuin elsősorban a császár egyházpolitikájának képviselője volt. Szerencsétlenségére nemsokára kihívója is akadt, mégpedig kora egyik legműveltebb tudósa, a nyughatatlan Rathernak, Verona egykori püspökének személyében, aki élete végén ide, szülőföldjére vonult vissza Itáliából, ami számára a csalódások földjének bizonyult. Rather egyszer már állt a közösség élén: a Brúnó kölni érsek által támogatott főpap 953–954-ben, tehát éppen a magyarok látogatása idején, Liège püspökeként a lobbes-i apáti méltóságot is betöltötte, amely csak 957-ben vált függetlenné az egyházmegyétől. Az Ottók politikáját képviselő új főpap személyével a helyi nemesség – III. Renier hainault-i gróf vezetésével – nem tudott megbékélni, így Rathernak 954 decembere után már nem volt maradása.⁵⁶² 971-ben a közösség elűzte Folcuin és Rathert hívta vissza az apátság élére. A Folcuin mellett álló lotaringiai nemesek fegyverrel támadtak a Rather által megerősített monostorra. A két apát közötti béke végül 972-ben, Liège püspökének nyomására jött létre: Folcuin újra elfoglalhatta korábbi pozícióját, amit egészen 990-ben bekövetkezett haláláig zavartalanul töltött be.⁵⁶³

⁵⁵⁶ Sandmann 1984. 333. o. Sandmann – Kehr nyomán – nem támaszt kétségeket az oklevél hitelességét illetően lásd: Kehr 1911. 339. o. Augusto Gaudenzi XI. századi hamisítványnak tartja a privilegiális iratot (*Augusto Gaudenzi: Il monastero de Nonantola, il ducato di Persiceta e di chiesa di Bologna. Bulletino dell'Istituto Storico Italiano*, 22. [1901] 169. o.), amely a monostor előjogaiknak védelmében íródhatott. Gina Fasoli a formai jegyek alapján hitelesnek tartja (*Gina Fasoli: L'abbazia di Nonantola fra l'VIII e l'XI secolo nelle ricerche storiche. Studi e documenti della Deputazione di Storia Patria Emilia Romagna*, 2. [1943] 112. o.). Gaudenzit és Fasolit idézi: Frison 2003. 127. o. Carluccio Frison jogosan hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy a hasonló elbeszélő forrásokban fennmaradt csonka oklevelek hitelessége eldönthetetlen. Frison 2003. 127–128. o.

⁵⁵⁷ Sandmann 1984. 266. o.

⁵⁵⁸ Kiadását lásd: Folcuin *Gesta*.

⁵⁵⁹ Életútjára lásd: Brouette 1971. 744–746. o.

⁵⁶⁰ Brouette 1971. 748. o.

⁵⁶¹ Renswoude 2006. 330. o., 45. jegyz.

⁵⁶² Dierkens 1985. 116–117. o. Dierkens – a francia történetírás hagyományát követve – tévesen 955-re helyezi a lobbes-i magyar támadást, s így nem Rathert, hanem Baldericust tartja a válságos idők apátjának.

⁵⁶³ Dierkens 1983. 254–255. o.; Dierkens 1985. 121–122. o.

A Ratherral szembeni konfliktus részleteit Folcuin második művéből, a *Gesta abbatum Lobbiensium*ból ismerjük, amit a szerző 980 körül fejezett be. Ez a már jóval érettebb mű a *Gesta abbatum Fontanellensium* (834–845) által képviselt, sokáig folytató nélkül maradt történeti hagyomány örököse volt, ám Folcuinra hatással lehetett Flodoard reimsi egyháztörténeti műve is, amit forrásként is felhasznált.⁵⁶⁴ A munka csupán kora újkori másolatokban maradt fenn.⁵⁶⁵ Erre a *gestára* is jellemző az a műfaji sajátosság, hogy az előadás elsősorban a monostor alapításának (VII. század) körülményeire és a szerző korának eseményeire támaszkodik.⁵⁶⁶ A szerző kitüntetett szerepet szentelt az egyik első apátnak, Ursmarusnak, akinek csodái később önálló *miracula* formájában is elterjedtek.⁵⁶⁷ Levéltáros múltját Folcuin Lobbes-ban is kamatoztathatta: a *Gestában* okleveleket is idézett, s komoly kutatást végzett a monostor archívumában, hogy kiderítse: Ursmarus missziós vagy *suffraganeus* püspök volt-e.⁵⁶⁸ Emellett felhasználta a lobbes-i *martyrologiumok* liturgikus feljegyzéseit: így megemlíti, hogy a monostor szerencsés megmenekülésének április 2-ai dátuma a *martyrologiumok*ban olvasható.⁵⁶⁹ A monostoron kívüli történeti források között Flodoard mellett számos történetíró szerepel; a lechfeldi csatát érintő fejezetben például Folcuin teljes egészében Ruotger *Vita Brunonis*ára támaszkodott. A közelmúlt helyi eseményeit – így a magyarok 954. évi lobbes-i támadását – az idősebb rendtársak elbeszéléseiből ismerte. Műveltsége igen sokrétű volt: egy ízben az ókori görög lélekvándorlás-elméletek ismeretéről is tanúbizonyságot tesz.⁵⁷⁰ Munkájában Folcuin kitüntetett szerepet szentelt az apát-elődök írói tevékenységének; ellentétük dacára Veronai Rather műveltségének is nagy tisztelettel adózott.

Folcuin igen tudatos író volt és – amint a mű *prologusából* kiderül – kiérlelt történelem-szemlélet jellemezte. Véleménye szerint a történelem két megnyilvánulási formája, az idő és az uralom egyaránt Isten teremtő erejének köszönhető; az ő akaratából emelkednek fel és pusztulnak el a birodalmak (*de regnorum quoque successionibus seu permutationibus... non multum mirandum... ut ait psalmista: regnum et ipse dominabitur gentium*).⁵⁷¹ A *prologusban* az Ottó-kori koronázási *ordo* elemei köszönnek vissza, s jó okkal feltételezhető, hogy a szerző valójában a Szász-dinasztia legitimitását hirdette.⁵⁷² Még a császári koronán olvasható bibliai idézet (*per me reges regnant*) is felbukkan, amelyet évszázadokkal később a hatalom eredetéről elmélkedve a magyar *Képes Krónika* szerkesztője is előszava mottójának választott. Mi más magyarázhatná, hogy a pogány birodalmak után még a sokáig szerencsésen uralkodó keresztény Merovingok is eltűntek, az általuk emelt egyházak pedig sorra elpusztultak? Csakis az Ottók koronájába vésett alapelvek, amely – kimondatlanul – Folcuin művében is elfogadhatóvá tette az új dinasztia uralmát és császári törekvéseit a Karolingok bukása után. A szerző a *prologusban* már utal arra, hogy a hajdan lerombolt egyházak az ő korában újjá-

⁵⁶⁴ Brouette 1971. 747.

⁵⁶⁵ A kéziratokra lásd: Brouette 1971. 748–749. o.

⁵⁶⁶ Sot 1981. 16. o.

⁵⁶⁷ A *Miracula Sancti Ursmari* tulajdonképpen kivonat, amelyet Folcuin a *Gesta abbatum Lobbiensium*ból készített. Dierkens 1983. 252. o. Itt is olvasható a magyarokkal kapcsolatos epizód, mégpedig a *Gestával* szó szerint megegyezően. AASS Apr. II. 561–562. o.

⁵⁶⁸ Folcuin *Gesta*, 57. o.

⁵⁶⁹ Folcuin *Gesta*, 67. o.

⁵⁷⁰ Folcuin *Gesta*, 58. o.

⁵⁷¹ Folcuin *Gesta*, 55. o.

⁵⁷² Renswoude 2006. 328–329. o.

épültek⁵⁷³ – magából a *gestából* pedig világosan kiderül, hogy a közösségeknek a vikingek és a magyarok miatt olyan szenvedéseket kellett kiállnia, amelyeket végül csak a káoszon felülemelkedő Szász-ház tudott elfeledtetni. E kontrasztokkal teli dráma tetőpontja a lechfeldi csata, amely I. Ottó legitimitásának egyik legfontosabb forrása.

A lobbes-i apátság kalandját a magyarokkal Folcuin teljes egészében Ruotger elbeszélésébe ágyazza be. Őseink jellemzéséhez önállóan csak annyit tesz hozzá, hogy a Duna mentén laknak, s hogy országukat régen *Pannoniának* nevezték, Folcuin idejében pedig immár *Hungariának*. Kétségtelenül a magyarok eredetére vonatkozó jól ismert vitákra reflektál akkor, amikor azt írja, hogy „korábban a velük született és természetüktől fogva való vadságukról voltak számunkra ismertek, s nem származásukról.”⁵⁷⁴ Majd a *Vita Brunonist* szó szerint követve ismerteti a 954. évi hadjárat előzményeit, I. Ottó fia és veje, Liudolf és Konrád sváb és lotaringiai hercegek zendülését. Innentől kezdve azonban teljesen Folcuin előadására vagyunk utalva: tőle tudjuk, hogy Vörös Konrád Maastrichtig kísérte el a kalandozó hadsereget, akik innen dél-nyugatra fordulva immár egyedül pusztították Alsó-Lotaringiát: előbb Hesbaye területét, majd *Carbonaria* erdős régióját dúlták. Állomásaik Lobbes és Cambrai voltak – ez utóbbról a *Gesta episcoporum Cameracensium*ból értesülünk.

Valószínűnek tűnik, hogy a szorult helyzetben lévő felkelők meg akartak szabadulni a komoly harci cselekményből kimaradó magyar hadseregtől,⁵⁷⁵ amely előtt látszólag megnyílt az út Alsó-Lotaringia gazdag monostorai felé. A kalandozók mégsem tartózkodtak itt sokáig. A magyarok segítségül hívását az egyedül Konrád herceg számlájára író Flodoard szerint a kalandozók pusztításaitól leginkább I. Ottó lázadó vejének ellenségei, Brúnó kölni érsek – Lotaringia *de facto* kormányzójaként (*archidux*) Konrád utódja – és III. Renier hainault-i gróf szenvedtek. A gróf és az érsek maguk is ellenfelek voltak: mint láthattuk, az ellenségeskedés tüzét ebben az évben éppen a Brúnó által támogatott Rather liège-i püspök és lobbes-i apát személye táplálta kettejük között. E háttér ismerete teszi érthetővé Folcuin állítását, mely szerint Reiner gróf megakadályozta az általa korábban lerombolt thuini védfalak megerősítését, amely menedéket nyújthatott volna a magyarok elől menekülő szerzeteseknek, mivel gyanúsnak tartotta a liège-i katonákat. Ez az ellentét indokolja a történetíró gúnyos szavait is, amellyel a helyi véderő passzivitását korholja: „az a jeles és minden nemzedék által dicsőített lotaringiai katonaság a magyarok megérkezésekor Isten méltó ítélete által elerőtlenedve mindenütt a váraiban tartózkodott elzárkózva.”⁵⁷⁶ Ugyan nincs közvetlen bizonyítékunk arra, hogy a magyarok bármilyen módon Renier szolgálatában álltak volna, az azonban világos, hogy Hainault grófja joggal gondolhatta úgy, hogy nem áll érdekében Lobbes szerzeteseinek megmentése.

⁵⁷³ „Et quare non maneret, quam sapientia Dei, quae ait: Per me reges regnant, fide firmabat, aequitate et iustitia roborabat? Testantur hoc episcopia vel monasteria ante id temporis diruta aut nulla, quae abhinc aut rediviva pullularunt, aut novis auspiciis inchoarunt.” *Folcuin Gesta*, 55. o.

⁵⁷⁴ „Gens quaedam ripam insidet Danubii. Provinciam quam incolit Panoniam vocaverunt antiqui, Hungariam moderni; ex qua Hungri venientes, antea nobis sunt insita sibi et naturali barbarie comperti quam origine cogniti.” *Folcuin Gesta*, 65. o. A magyar fordítás *Kordé Zoltán* munkája. HKÍF 228. o.

⁵⁷⁵ *Veszprém – Torma* 2015. 14. o.

⁵⁷⁶ „...siquidem laudata illa et cunctis seculis praedicata Lothariensis militia in Hungrorum adventu iusto Dei iudicio haberata, suis munitionibus passim tenebatur inclusa...” *Folcuin Gesta*, 66. o. A fordítás *Kordé Zoltán* munkája. HKÍF 230. o.

Vörös Konrád és Renier 954 tavaszán egyaránt szemben álltak I. Ottóval, ám ez korántsem enyhítette a köztük lévő régi ellentétet, hiszen néhány évvel azelőtt még Konrád képviselte a központi hatalmat a rebellis lotaringiai főurak ellenében; a király veje, aki vélhetően már szabadulni akart a kényelmetlen – és alighanem nehezen kordában tartható – szövetségstől, most e kevéssé fontos front ellen vezette a magyarokat. Későbbi sorsukat tekintve számos kérdés vetül fel: ha a Maastrichtnál távozó Konrád az alsó-lotaringiai portya ígéretével fizette ki a magyarokat, miért tartózkodtak csupán ilyen rövid ideig a területen, s a vidék módszeres kifosztása helyett miért vették ostrom alá Cambrai-t? Elképzelhető, hogy újabb megbízásokat is kaptak, esetleg éppen Reniertől, a lobbes-i apát, Rather ellenlábásától? Nem tudjuk, azonban a gyors átvonulás és a kalandozóktól idegen városostrom arra utal, hogy felkérésre cselekedtek, épp, mint Pavia esetében 924-ben. Megbízóik talán pontosan tisztában voltak azzal, hogy a magyarok nem járhatnak sikerrel, s kordában tartásuk és legyengítésük egyaránt terveik részét képezhette – Cambrai, élén az Ottó-párti Fulbert püspökkel,⁵⁷⁷ éppen elég távoli és alkalmas célpontnak látszott a magyarok lefoglalására.

A lobbes-iak tehát teljesen magukra maradtak: püspök-apátjuk Liège-ben, világi védelmezőik váraikban visszahúzódva várták a veszély elmúltát. Folcuin életteli, részletekre is kitérő leírása a magyarok látogatásáról bizonyosan az idősebb rendtársak elbeszélésén alapszik. A beszámoló szerint az egyik szerzetes felkereste a magyarokat, hogy egyezsége jusson velük. A sokat látott szerzetesközösség – bizonyosan korábbi tapasztalatok alapján – maga kezdeményezte a védelmi pénz megfizetését. Widukindtól tudjuk, hogy a magyarok virágvasárnap, azaz március 19-én még Wormsot sarcolták, s két hét múlva már Lobbes-nál jártak. Kérdéses, hogy a lobbes-iak által küldött Hucbertus testvér hol találkozhatott az igen nagy sebességgel – valószínűleg célirányosan – közeledő magyarokkal; maga a találkozás ténye azonban arra utal, hogy elődeink sietségük dacára egy időre mégis letáboroztak, s szokásukhoz híven innen indították kisebb portyáikat. A váltságdíj ellenére a magyarok megtámadták a szerzetesek által sebteben megerősített Ursmarus-templomot, amely ma is az apátságtól keletre fekvő magaslaton található. A védtelenül hagyott monostorban maradt szerzeteseket foglyul ejtették (kettőt meg is öltek), ám az elbeszélésből azt is megtudjuk, hogy a kalandozók által elhurcoltak hamarosan visszatértek – ez arra is utalhat, hogy hozzátartozóik megváltották, ám arra is, hogy a gyorsan továbbálló magyarok hátrahagyták őket. Ursmarus-templom ostromát az ijárást ellehetetlenítő eső szakította félbe, mire a magyarok feltűnően gyorsan – saját vezéreik korbácsütéseitől ösztökélve – elhagyták Lobbes-t; valóban, ha megbízójuk Cambrai ellen küldte őket, aligha húzhatták tovább az időt. Az utókor csodaként kívánta interpretálni a megszabadulást: Folcuin előadásában a felhőszakadás előtt két galamb szállt föl az oltárról, akik háromszor körberöpültek az ostromlókat. A szerző nem hagy kétséget afelől, hogy a megmenekülés a monostor régi apátjainak, az erőd-templom patrónusainak, Szent Ursmarusnak és Szent Erminusnak köszönhető. Így lett a magyar támadás napja, április 2. a közösség döntése értelmében a két szent közös ünnepnapja. A kalandozók ugyanakkor mégsem hagyták Lobbes-t érintetlenül: felgyújtották Szent Pál templomát, amiről többet nem is esik említés,⁵⁷⁸ az apátsági templomban elrejtett kincseket pedig magukkal vitték.

⁵⁷⁷ Mériaux 2004. 525–542. o. <http://www.cairn.info/revue-du-nord-2004-3-page-525.htm#no1>; a letöltés időpontja: 2015. április 20.

⁵⁷⁸ Dierkens 1985. 136. o.

Flodoard de Reims: *Historia Remensis Ecclesiae*

Flodoard egyháztörténeti műve,⁵⁷⁹ amely a reimsi egyháztartomány történetét beszéli el a város mitikus kezdeteitől (nevét Remus katonáiról kapja) a szerző saját koráig (948), az eseményekkel párhuzamosan vezetett *Évkönyv*vel ellentétben a lehető legtudatosabban megszerkesztett történeti munka. A *Historia* részben a kolostori archívum gazdag – mára elenyészett – anyagán, részben pedig Flodoard saját történeti feljegyzésein, az *Annales*en alapszik; éppen az utóbbival való összevetés teszi lehetővé, hogy bepillantassunk a történetíró műhelyébe. Különösen igaz ez a két történeti mű magyar pusztításokra vonatkozó híreire; megfigyelhetjük ugyanis, hogy az *Évkönyv* valóságyszerű, egyedi vonásokkal felvázolt, s közvetlenül az események hatása alatt keletkezett leírásai hogyan lényegülnek át sematikus *miraculum*okká a *Historiában*.

Műfaját tekintve a *Historia* igen közel áll a nagy egyházmegye-történetekhez, Paulus Diaconus *Gesta episcoporum Mettensium*ához vagy a *Gesta sanctorum patrum Antissiodorensium*hoz. Címében azért különbözik ezektől, mert a *Historiában* nem csak a főpapok tettei, hanem már az antik idők mártírjai is szerepelnek; Flodoard célja Eusebiushoz és Beda Venerabilishez hasonlóan az átfogó egyháztörténet-írás volt.⁵⁸⁰ A 948 és 954 között készült munka négy könyvre oszlik: az első középpontjában az ókori Reims keresztényeinek története és Remigius érsek személye áll, a második a Meroving- és korai Karoling-kori főpapok történetét dolgozza fel. A harmadik könyv központi alakja Reims nagy érseke, Hinkmár, akinek levelezését Flodoard kijegyzetelte, s a regesztákat beemelte a *Historiába*. A negyedik könyv a szerző saját korának eseményeit beszéli el, s az utolsó tizenhat fejezet az egyes reimsi egyházakat, s az ott végbement csodákat veszi számba.⁵⁸¹

Levéltári forrásai (levelek, végrendeletek, adásvételi és csereszerződések, adománylevelek) mellett számos hagiográfiai kútfő is rendelkezésére állt. Sokszor kétséges, hogy az életrajz vagy a *miraculum*ok szerzője valóban Flodoard vagy korábbi munka került-e be a *Historiába* – sajnos egyetlen hagiográfiai jellegű elbeszélés kézirati hagyománya sem régebbi ugyanis a *Historia* keletkezési idejénél. A történeti művek közül leginkább az évkönyv-irodalomra (*Annals regni Francorum*, *Annales Bertiniani*), Tours-i Gergelyre és saját *Évkönyvére* támaszkodott. Stílusa igen egyenetlen, mivel a mű nagyrészt forrásaitól függ – az önálló részek azonban az antik irodalomban való bizonyos jártasságról tanúskodnak (Lucanus, Eutropius, közvetetten Sallustius, Vergilius).⁵⁸²

Az első magyarokkal kapcsolatos csodát egyedül a *Historia* első könyvében olvashatjuk,⁵⁸³ s még utalásszerűen sem szerepel Flodoard *Annales*ében. Szent Theodericus (Thierry), Remigius tanítványa, Reims közelében, egy Mont d’Ornak nevezett helyen alapított monostort, ám az apátságot az alapító neve után később Saint-Thierryként tartották számon. A magyarok franciaországi kalandozásai előtt történt (*priusquam Gallia gladiis Hungarorum laceran-*

⁵⁷⁹ Kiadását lásd: *Flodoard* HRE 57–457. o.

⁵⁸⁰ *Flodoard* HRE 3–4. o.

⁵⁸¹ *Flodoard* HRE 5–6. o.

⁵⁸² *Flodoard* HRE 7–8. o.

⁵⁸³ *Flodoard* HRE 130–131. o.

da traderetur), hogy gonosz szellemek vívtak egy Otbertus nevű szerzetes lelkéért, ám Szent Theodericus érdemeinek köszönhetően a haldokló megmenekült a kárhozattól. Hamarosan megjelent előtte Bertricus nevű elhunyt rendtársa, aki azzal vigasztalta, hogy ha továbbra is az élők sorában maradna, soha nem látott szörnyűségeket kellene elszenvednie. Otbertus ezután elbeszélte a látottakat a testvéreknek, s kérte őket, hogy az iránta való szeretetből ürítsenek rá poharat. Otbertus meghalt, s valóban nem kellett látnia kolostora pusztulását: a magyarok ugyanis hamarosan felgyújtották, a környező falvakat pedig elpusztították.

Noha kézirati hagyományuk későbbi, Theodericus életrajzi Flodoard működése előtt keletkeztek;⁵⁸⁴ több kérdést vetnek fel azonban a *miraculák*, amelyek hol csonkábban, hol pedig bővebb szerkesztésben bukkanak fel a Theodericus-kultusz szolgáltató későbbi kódexekben, így bajos megállapítani, hogy mi származik a reimsi kanonoktól, és mi keletkezett előtte, illetve utána.⁵⁸⁵ Otbertus látomásának (BHL 8062.) egy Flodoardtól minimálisan különböző változatára egy XI. századi, Saint-Thierryből származó kéziratban (Reims BM, Ms. 1407.) bukkanhatunk nyomára, amely a kolostor patrónusaihoz kötődő hagiográfiai szövegeket tartalmaz.⁵⁸⁶ Bár a *Historiát* legutóbb kiadó Martina Stratmann úgy véli, hogy Otbertus látomását Flodoard csupán kölcsönözte valahonnan,⁵⁸⁷ ez véleményem szerint több ok miatt is valószínűtlen, s a magyar vonatkozású csodát valóban a reimsi történetíró jegyezte le először. A *Historia* tanúsága szerint az esemény *nuper* játszódott le, azaz a szerzőnek közvetlenül a magyar támadás utáni időkben kellett megörökítenie. A XI. századi kódexben ez a szó nem szerepel, ellenben azt olvashatjuk, hogy a magyarok *ob scelerum enormitatem* támadtak Galliára.⁵⁸⁸ A Flodoardnál hiányzó megjegyzés olyan általánosító kijelentés, amely a középkori irodalomban bármikor felbukkanhat a pogány rabló hadjáratokkal kapcsolatban: a vétkeiért büntetett nép bibliai motívuma aligha lehet korjelölő. A kései legendaíró ezzel a fordulattal pótolta az aktualitását vesztett *nuper* szót. Egy másik elem is hiányzik a Reimsben őrzött kódex Flodoardéval egyébként szóról szóra megegyező szövegéből: az Otbertusra pohárt emelő szerzeteseké.⁵⁸⁹ Nem meglepő, hogy ez az egyéni szín lekopott a történet sematizálódása során, hiszen aligha állt összhangban a XI. század aszketikus szellemével. Saint-Thierry dúlására alighanem 937-ben került sor, éppen akkor, amikor a többi Reims közelében fekvő egyház pusztítására.

A *Historia Remensis Ecclesiae* második könyvében, a Szent Reolus (†698) érsekről szóló fejezetek között olvashatunk a főpap által alapított Orbais kolostoráról. Az itt szereplő történet azért zavarba ejtő, mert Flodoard távolról sem használja fel az *Annales* tudósításában – a hagiográfiai író számára – rejlő lehetőségeket. Az *Évkönyv* elbeszélésének hőse Adalgarius, akit a magyarok vasra verve hurcolnak magukkal Reims szomszédságának dűlése után.⁵⁹⁰ Egy fogolytárs éjjeli jelenést lát, amely meghagyja neki, hogy a klerikust vegye rá a szökésre. Adalgarius bilincsei csodás módon megoldódnak, ám ő fél a barbárok bosszújától, így – figyelmen kívül hagyva az intést – inkább újra megbilincseli lábait. A következő nap végén

⁵⁸⁴ Flodoard HRE 9. o., 78. jegyz.

⁵⁸⁵ Flodoard munkamódszeréről és a hagiográfiai források felhasználásáról lásd: Flodoard HRE 26–27. o.

⁵⁸⁶ A kéziratról lásd: Poulin 2006. 71. o.

⁵⁸⁷ Flodoard HRE 126. o., 25. jegyz.

⁵⁸⁸ AASS Iul. I. 63. o.

⁵⁸⁹ „Iste siquidem levi dolore corporis tactus ad ecclesiam properans exitum suum precibus domino commendat, fratres advocat, missam quoque, quam debito properancius celebrant, illos repetere facit; que viderat, narrat et eos coram se caritatis gratia potum sumere rogat.” Flodoard HRE 130. o.

⁵⁹⁰ Flodoard Annales, 65–68. o.

minden megismétlődik, és a pap immár ráveszi magát a menekülésre: egy mocsárban elrejtőzve várja ki a magyarok elvonulását. Hazatérése után elmeséli az orbais-i szerzetessel, Hucbaldusszal történt csodát: hiába akarták a magyarok megölni, a szerzetes életben maradt, s – a kardcsapásokkal ellentétben – a nyilak nyomot se hagytak testén. A pogányok nyomban istennek vélték a meztelenre vetköztetett szerzetest. A *Historiában* mindezzel szemben a szemtanú, Adalgarius személye háttérbe szorul, s nem láthatjuk viszont a fogolytárs víziójáról szóló kissé körülményes, ám személyes beszámolót – a *miraculum*-irodalom dramaturgiájában szükségtelen a közvetítő alakja, így joggal várhatnánk, hogy a jelenés ne a fogolytárs, hanem a parancs címzettje, Adalgarius álmában jelenjen meg.⁵⁹¹ Épp ez az, ami hitelesíti a beszámolót; nem a klerikus szavahihetőségét, hanem azt, hogy Flodoard éppen úgy hallotta a közelmúltban megesezt történetet, ahogy azt az *Annales*ben feljegyezte. A *Historiában* már nem találkozunk a kettős látomással, s magának Adalgariusnak a nevével sem – a pap megbízhatósága talán Flodoard számára is megkérdőjeleződött az évek során, ezért a történetíró magát Hucbaldust nevezi meg informátoraként (*ut idem refert et nonnulli captivi*). Hucbaldus további sorsáról viszont megtudjuk azt, amit az *Évkönyvből* nem: azt, hogy a magyarok nagy tisztelettel öveztek, s hogy végül egy püspök váltotta ki a rabságból.

A reimsi egyháztartomány kolostorainak, templomainak történiáját feldolgozó negyedik könyvben a magyarok többször is felbukkannak. Már szó esett arról a segítségnyújtásról, amiben Hervé reimsi érsek részesítette Együgyű Károly királyt a magyarok ellen (alighanem 919-ben), s amely a Karoling uralkodóval szemben kritikus hangot megütő *Annales*ből teljesen hiányzik (14. fejezet).⁵⁹² A következő két tudósítás nem a magyarok pusztításait, hanem a kalandozóktól való félelem miatt elköltöző szerzetes- és kanonokközösségek sorsát tárgyalja. Az első esetről, amelyet a 21. fejezet említ, már az *Annales* 926. évi híradásából is értesülhetünk: a Voncqig jutó magyarok elől Szent Remigius csontjait a Reims falain kívüli Remigius-monostorból a városfalak közé menekítik.⁵⁹³

A másik *translatio* több kérdést vet fel. A 43. fejezetben ugyanis azt olvashatjuk, hogy Szent Baldericus kanonokjai *ob infestationem Hungarorum, que primitus eo tempore in hoc emererat regnum... Renum cum domino suo transmeant*.⁵⁹⁴ Az előzményekből megtudhatjuk, hogy Baldericus a Verdun közelében található Montfaucon d'Argonne-i Szent Germanus-közösség alapítója volt, aki leánytestvérével együtt Reimsben is épített kolostort. Halála után Reimsben temetik el, ám a montfauconi közösség tagjai – *sacri latores* – titkon kicsempészik, s az elhunyt egyetértését igazoló csodás körülmények között saját monostoruk közelében, Szent Lőrinc egyházában (Saint-Laurent) helyezik végső nyugalomra – a történet mögött nem nehéz Montfaucon és Reims Baldericus földi maradványaiért folytatott vitáját látnunk. Ám Baldericus továbbra sem nyugodhat békében, mivel egy éhínség miatt az időközben kanonokközösséggé alakult montfauconiak alapítójuk testével a Rajna-parti Wesselingbe (*Waslicia*) költöznek, amit egyik korábbi apátjuktól, Adelardustól kaptak adományként. A költözésre 870 és 889 között került sor, mivel a rivális bonni apát az ekkor hivatalban lévő Willibert kölni érseknél panaszolja be a kanonokokat. A Rajna bal partján, Kölnytől délre fekvő Wesseling város plébániatemploma ma is Szent Germanust tiszteli patrónusaként. A kölni érsek haragjától megrettenő kanonokok két nap alatt hatalmas távolságot megtéve

⁵⁹¹ Flodoard HRE 156. o.

⁵⁹² Lásd: 84. o.; Flodoard HRE 407. o.

⁵⁹³ Flodoard HRE 412. o.

⁵⁹⁴ Flodoard HRE 445–446. o.

visszaviszik Baldericus testét Montfauconba. Majd arról értesülünk, hogy valamikor a *Historia* keletkezése előtti években (*nuper*), Madarász Henrik (919–936) és Wichfried kölni érsek (924–953) idején a test ismét Wesselingben tartózkodott; ekkoriban – tehát 924 és 936 között – Henrik híve, Gottfried alsó-lotaringiai palotagróf (*comes palatii*) zaklatta a Rajna partján időző kanonokokat.⁵⁹⁵ Eztán olvashatjuk a fent idézett sorokat arról, hogy a magyarok ezidőtájt kezdődő betörései miatt a közösség tagjai Baldericusszal együtt a Rajnán túl kerestek menedéket. Tehát a magyarok ekkor nem Montfaucont, hanem Wesselinget fenyegették, hiszen egyértelműen az áll a szövegben, hogy a kanonokoknak át kellett kelniük a Rajnán. Nem arról van szó, hogy Wesseling szolgált menedékkül a kolostorukból elmene-külő klerikusoknak, hiszen ebben az esetben nem kellett volna a folyón átkelniük, mivel Montfaucon és Wesseling egyaránt a Rajnától nyugatra található. Természetesen felvethető, hogy már Montfauconból is a magyar-veszély miatt kényszerültek távozni a kolostor lakói, ám Flodoard szövegéből csak annyi olvasható ki bizonyosan, hogy a kalandozók ekkoriban a Rajna középső folyásának bal partját fenyegették.⁵⁹⁶ A közösségnek egyébiránt a Rajna jobb partján is volt birtokuk, amelyet Dado püspök részben vagy egészben elcserélt, hogy a Mosel-parti Gillamontot megszerezhesse.⁵⁹⁷

A reimsi kanonok azt állítja, hogy erre akkor került sor, amikor eleink először tűntek fel *in hoc regnum*. Hogy a kifejezés alatt a Nyugati- vagy a Keleti Frank Királyságot kell-e értenünk, kétséges – ám láthattuk, hogy az évkönyves források szerint már 911/912-ben átkeltek a Rajnán, s éppen a Wesselingtől 60 kilométerre délre található Mayenfeldgauig jutottak. Az *Annales Augienses* tanúsága szerint 917-ben járhattak erre legközelebb, míg Flodoard az *Annales*ben 919-ben említ először lotaringiai magyar kalandozást, jóval előbb tehát az előzményekből megismert szereplők hivatalviselési idejéből adódó időszaknál (924–936). Elképzelhető, hogy az elbeszéléseket nem időrendben jegyezte le a *Historia* szerzője, s a magyar jelenlét itt korábbi a fenti intervallumnál; ha viszont helyes a történetek sorrendje, akkor Wesseling környékének dulására csak 926-ban kerülhetett sor. Mindenesetre korábban 937-nél, amely az utolsó év, amikor a magyarok feltűnnek Flodoard *Annales*ében, mielőtt a szerző hozzákezdett volna a *Historia* megírásához, s amelyről a szerző aligha írhatta, hogy az első Rajnától nyugatra lezajlott, Köln környékét is érintő magyar kalandozás időpontja.

Wesseling és Montfaucon kapcsán még egy megfigyelés kívánkozik ide. A Dado verduni püspökhöz (880/881–923) írt levél mintaszerű kommentárral ellátott kiadásában Németh András meggyőzően érvelt amellet, hogy a magyarság eredetére vonatkozó elméleteket tárgyaló írás a Verdunhoz közel eső montfauconi kolostorban íródott, amelyet éppen Dado egyesített egyházmegyéjével.⁵⁹⁸ Kétségtelen, hogy a Dadónak címzett mű a magyar támadások hatása alatt keletkezett, hiszen bizonytalan kilétű szerzője szerint „most Isten jogos íté-

⁵⁹⁵ Flodoard HRE 440–445. o.

⁵⁹⁶ Wesselingben sem sokáig időzött Baldericus ereklyéje ezután. Flodoard *Annales*éből tudjuk ugyanis, hogy 941-ben a verduni püspök zaklatásai miatt a montfauconi kanonokok alapítójuk testét Reimsbe költöztették. Elképzelhető, hogy a kanonokok tudósították a reimsi történetírót kolostoruk viszontagságos sorsáról. Flodoard *Annales*, 81. o.

⁵⁹⁷ „Prefatus presul Dado, postquam hanc Sancti Balderici obtinuit abbatiam, res quasdam trans Renum sitas ab Adelardo abbate ad idem dudum monasterium datas pro villa Gellani monte super Mosellam coniacente commutavit.” Flodoard HRE 443. o.

⁵⁹⁸ Németh 2001. 138–140. o. – Az ötlet már a *Gallia Christiana* szerzői előtt is felmerült, ám ők úgy vélték, hogy a montfauconi illetőségű szerző levelének címzettje Wicfrid verduni püspök volt (959–983). GC XIII. 1180–1181. o. A francia szakirodalomban a szerző és Montfaucon kapcsolata később sem sikkadt el. Pognon 1890. 137. o. Németh nem említi a címzettek lehetséges jelöltjei között Bernuin püspököt, ám Pognon szerint

lete miatt a mi nyakunkon erőszakoskodnak.” Verdun környékét azonban csak Dado halála után, Bernuin verduni püspök első hivatali évében, 926-ban pusztították a kalandozók. Erről a *Polypticum Virdunense* néven ismert kortárs székesegyházi leltár tudósít, s a hírt megerősíti Flodoard is, aki szerint ebben az évben eleink a Verduntól 60, Montfaucontól pedig 40 kilométerre északnyugatra található Voncqig jutottak.⁵⁹⁹ Németh András nem adott kielégítő magyarázatot arra, hogy miért érezhette magát veszélyeztetve a montfauconi közösség Dado halála (923) előtt, ha a magyarok legelőbb, mint állítja, csak 926-ban fenyegették a környéküket. Mint alább még szó lesz róla, Adso de Montier-en-Der jó pár évtizeddel később íródott műve, a *Vita Sancti Basoli* megengedi, hogy a magyarok már 917-ben, még valószínűbben pedig 919-ben megközelítették Verdunt, s elérték a püspöki székhelytől dél-nyugatra fekvő Beaulieu-en-Argonne-t.⁶⁰⁰ A város körüli monostorok és környékük tehát már Dado életében megszenvedhették a magyarok látogatását.

Más megoldás is elképzelhető azonban: a montfauconi kanonokok fentebb említett wesselingi tartózkodása. A Rajna-menti települések ekkor már több mint egy évtizede szenvedtek a magyarok nyilaitól. Ezt ékesen bizonyítja a gerresheimi apácák esete is. A Wesselingtől 50 kilométerre északra található Rajna-menti kolostort a magyarok pusztították el, s a nővérek közösségét Hermann kölni érsek 922. augusztus 11-én kelt oklevelében egyesítette a székvárosában található Szent Orsolya-kolostorral⁶⁰¹ – a kalandozók nem sokkal azelőtt, 917-ben vagy 919-ben járhattak tehát Gerresheimben. Ha a *Historia* anekdotáinak sorrendje nem tükrözi az időrendet, feltehetjük, hogy a Dado-level a wesselingi tapasztalatok alapján íródott az éppen ott tartózkodó Szent Germanus-közösségben. Ez megmagyarázza, hogy honnan származik a levélben idézett eredettörténet, amely a szerző némettudását alátámasztó éhség-etimológián (*hunger-hungri*) alapszik.

A negyedik könyv 51. fejezete egy III. századi reimsi mártírról, Szent Macráról szól, akinek az ereklyéit a város közelében, a mai Fismes nevű településen tisztelték.⁶⁰² Macra egyháza igen híres templom volt, 881-ben és 935-ben egyháztartományi zsinat helyszínéül szolgált.⁶⁰³ Flodoard *Annales*éből tudjuk, hogy ama néhány templom (*nonnullas tamen ecclesias*) közé tartozott, amelyet a magyarok nem tudtak felgyújtani 937-ben. A *Historia* elbeszélése nem tartalmaz jelentős többletet, ám Flodoard színesebb fordulatokkal adja elő a sikertelen gyújtogatást.

---

az ő személye sem kizárható; véleménye szerint ugyanis a kézirati hagyomány egy részében szereplő V *sigla* a főpap nevének lehetséges *Vernuin* alakját is jelölheti. A Németh András által ismertetett kézirati jellemzők alapján azonban talán mégis Dado személye a valószínűbb. *Németh* 2001. 136–138. o.

⁵⁹⁹ MGH SS IV. 38. o.

⁶⁰⁰ „Hungari Rheno transmeato usque in pagum Vonzinsem predis incendiisque deseviunt” *Flodoard* *Annales*, 34. o. A *Vita Basoli* beaulieu-i epizódjára lásd: 129–130. o. – Igaz, a XII. századi, Laurentius de Leodio által lejegyzett hagyományban a *Vita Basoli* beaulieu-i és a *Polypticum* által fenntartott verduni kaland emléke összekapcsolódott, ám ez valójában aligha hiteles hír. Valójában inkább az írott forrásokon alapuló történeti okoskodás eredményét láthatjuk benne: „Anno primo Bernuini praesulis crudelissima gens Hungrorum istud episcopium irrupit, omnia pene incendit, homines aut necavit aut abduxit. Refert vita Sancti Basoli, tunc eos divinitus fuisse repulsos a coenobio Belliloci, quod est in honore sancti Mauricii. De istis infortuniis extat epistola Virdunensis cleri.” MGH SS X. 491. o.

⁶⁰¹ Lásd: 194–195. o.

⁶⁰² *Flodoard* HRE 454. o.

⁶⁰³ Uo., 7. jegyz.

Nem ez a helyzet a 937. évi Reims-környéki hadjárat egy másik helyszínén, a verzyi Szent Basolus monostor esetében, ezúttal ugyanis újabb részleteket is megtudhatunk a *Historia* második könyvéből.⁶⁰⁴ Mindenekelőtt azt, hogy az apátságban élő kanonokok Szent Basolus ereklyéjével Reimsbe menekültek, s a magyarok az elhagyott monostorban rendezték be főhadiszállásukat, s innen indultak útra zsákmányszerző portyáikra. Az *Annales* csupán egy csodáról tesz említést: az oltárra felmászó magyar vitéz keze a márványhoz tapad, s miután társai körbevágják az oltárkövet a tenyere körül, kénytelen a kődarabbal távozni. Ám a *Historia* szerint egyháza nyugalmának megsértéséért Szent Basolus más büntetést is kieszközölt az égben. Az egyik katona a harangtorony tetején aranyos csillogásra lett figyelmes; mohón mászott fel, hogy a kincset megszerezze, ám megcsúszott, s nyakát szegte. Az itt szereplő epizód nem is egyszer tűnik fel a középkor irodalmában a barbár betolakodók isteni büntetéseként; IV. Ekkehard *Casus Sancti Gallijában* pedig ismét éppen a magyarokkal kapcsolatban olvashatjuk.⁶⁰⁵

Adso de Monter-en-Der: Vita, miracula et translatio Sancti Basoli

Basolus élettörténete, felemelése és csodái különféle X. századi eredetű szövegszerkesztésekben maradtak fenn, amelyek között igencsak bajos az eligazodás – Flodoard *Évkönyve* és a *Historia Remensis Ecclesiae* csak egy állomás azon az úton, amelynek végpontjában a híres hagiográfiai író, a X. századi Adso de Montier-er-Der műve áll. A fennmaradt *textusok* időrendjét Monique Goullet tisztázta: a VII. századi remete első életrajza (BHL 1030.) a IX–X. század fordulóján keletkezett, s Flodoard ennek a műnek a tömörített változatát emelte be egyháztörténeti művébe – a magyarokat is szerepeltető *miraculumokat* azonban a reimsi kanonok jegyezte le elsőként. Egy korábban Seulf érseknek (922–925) tulajdonított munka (BHL 1033a–b.) reimsi szerzője az első életrajzot teljes egészében megőrizte, ám a műben immár Flodoard csodái is szerepelnek – éppen ezért lehetetlen, hogy a mű szerzője Seulf volt, hiszen 937. évi kalandozás alkalmával végbement csodák jóval az érsek halála után történtek. Ez az irat volt Adso munkájának (BHL 1034–1035) alapja.⁶⁰⁶

Adso pályafutásáról nem sokat tudunk: valószínűleg a Jura-hegységben született, s Luxeuil monostorában öltött szerzetesi ruhát. Csupán két dátum köthető minden kétséget kizáróan az életéhez: legkésőbb 968-ban Montier-en-Der apátja lett, s megbízásának a kibontakozó kolostori reformok szellemében tett eleget; 992-ben szentföldi zarándoklatra indult, ám útközben elhunyt. Az Adso által írt *Vita Sancti Bercharii* XI. századi folytatása szerint luxeuil-i éveit után a toulai Szent Aprus (Saint-Èvre) monostor iskolájának tanára lett. Legismertebb műve a Gerberga királynénak ajánlott, 954 előtt befejezett *De ortu et tempore Antichristi* című traktátus, amely egyike azoknak a X. századi elméleti műveknek, amelyek a közeledő világvége iránti feszült érdeklődésről tanúskodnak.⁶⁰⁷ Adso nagy műveltségű férfi volt, aki szoros kapcsolatban állt a század legkiválóbb elméivel, így Abbo de Fleury-vel, Richer de Reims-szel, Adalbero gorzei apáttal és Gerbert d'Aurillac reimsi érsekkel, a későbbi II. Szilveszter pápával.⁶⁰⁸

⁶⁰⁴ Flodoard HRE 139–140. o.

⁶⁰⁵ Ekkehard IV Casus, 116–118. o.

⁶⁰⁶ Adsonis Opera Hagiographica, 187–197. o. A legrégebbi fennmaradt kézirat a X. században íródott: Párizs, BnF lat. 13 764. Adsonis Opera Hagiographica, 204–205. o.

⁶⁰⁷ Adso pályájára lásd: Adsonis Opera Hagiographica, vii–xxvii. o.

⁶⁰⁸ Adsonis Opera Hagiographica, xxvii. o.

Adso Basolus-életrajzának keletkezési ideje vitatott. A XI. századi montier-en-der-i kolostori krónika (*De diversis casibus Dervensis*) szerint a *Vita Sancti Basoli* újrairására (*reécriture*) maga Gerbert érsek adott megbízást a nagy hírnévnek örvendő hagiográfiai írónak. 991. június 17-én egyháztartományi zsinatra került sor a verzyi Basolus-monostorban, amely az addigi reimsi érsek letételével végződött; utódául Gerbertet választották meg. John Howe szerint erre az alkalomra rendelte meg Basolus új életiratát a *De diversis casibus* által említett Gerbert és Adso névrokona, a verzyi apát. A fenti rekonstrukció kézenfekvőnek tűnhet, ám kétségtelen, hogy így Adsónak nagyon kevés idő állt volna rendelkezésre a mű befejezéséhez, hiszen 992-ben már nem volt az élők sorában; elképzelhető tehát, hogy a megbízásra jóval korábban, a Verzy reformja (952) utáni időkben került sor, s a két nemzedékkel Adso halála után íródott *De diversis casibus* csupán a híres verzyi zsinat miatt kapcsolta össze Gerbertet és a *Vita Basolit*. Az Adso nevű verzyi apát 970-ben lépett hivatalba, így talán ez a legvalószínűbb *terminus post quem*, amely Adso de Montier-en-Der *reécriture*-je esetében szóba jöhet.⁶⁰⁹

A magyar pusztításokat prófétai fordulatokkal sirató retorika Adso *Vitájában* csillan meg a legteljesebb, legkiforrottabb formájában; a XI. századi hagiográfiai munkákban – némileg tömörebben – időről-időre ez a beszédmód köszön vissza. A műfajra jellemző módon az elbeszélés tudatos távolságot tart forrásaitól, szerzőjének szándéka elsősorban a hagiográfiai íróé: noha a Flodoardnál olvasható csodákat ismétli, a magyarokat immár egységesen és tudatosan *wandaliként* emlegeti; az absztrakció lehetővé teszi, hogy a monostor elleni támadás a jó és a gonosz közti egyetemes harc kontextusába kerüljön, s a képzelettársítás által a régi korok *par excellence* barbárjai jelenhessenek meg az olvasó előtt. Itt is olvasható a Rajnától nyugatra már a IX. században felbukkanó motívum, amellyel egyértelműen a magyarokat jellemezték, tudniillik azelőtt ismeretlen népről van szó (*antea cuius tempora hoc paganorum genus intra fines Francie invisum incognitumque fuerat*).⁶¹⁰ Ez a jellemzés nem csak a reimsi *Annales Bertinianibus*-ban, a prümi Regino *Chroniconjában*, valamint Liutprandnál tűnik fel, hanem a montfauconi közösséghez kötődő Dado-levelben is. Semmi meglepő nincs abban, hogy most ismét egy lotaringiai író tollából származó, Reims közelében élő közösség érdekében íródott műben találkozunk vele.

Azt, hogy a keresztények bőven kiérdemelték a „vandál” tombolásban megnyilvánuló isteni büntetést, Adso egy Hóseás próféta könyvéből származó idézet felhasználásával támasztja alá (*secundum prophetie dictum adulterium, homicidium, periurium inundaverunt, sanguis sanguinem tetigit*). Egy évszázaddal korábban Corbie apátja, Paschasius Radbertus épp ezzel az idézettel fejezte ki a normannok partvidéki pusztításai feletti megdöbbenését, s hogy vezérük, Ragnar, még Párizst is megszállhatta egy időre (845).⁶¹¹ Paschasius Jeremi-

⁶⁰⁹ Adsonis Opera Hagiographica, 197–200. o.

⁶¹⁰ Adso Vita S. Basoli, 248. o.

⁶¹¹ „Quis unquam crederet, vel quis unquam cogitare potuisset in nostris partibus, quod transcurso tempore omnes accidisse conspeximus, doluimus ac deflevimus, et valde pertimimus? Unde et adhuc hodie non minus pertimescimus, ut piratae diversis admodum collecti ex familiis, Parisiorum attingerent fines, ecclesiasque Christi hinc inde igne cremarent circa littus. Quis, unquam quaeso, crederet, quod latrones promiscuae gentis unquam talia auderent? Vel quis aestimare potuisset quod gloriosum tamquam unitum et latissimum, tam populosum et firmissimum, talium hominum humiliari vel foedari sordibus deberet? Et non dico hi quod censum plurimum asportare, et praedas diripere, vel captivos transducere: verum quis credere posset quod tam vilissimi nostros adire fines auderent? Fateor enim, ut ne aestimo non longe retro, quod nullus ex regibus terrae ista cogitaret, neque ullus habitator nostri orbis audire potuisset, quod Parisium nostrum hostis intraret. Propterea hoc in loco, et si non est quod exponam, est tamen quod defleam et plangam; quoniam, ut sequens versus insinuat, propter peccata populi haec omnia contigerunt; et propter iniquitates sacerdotum et principum, hinc inde

ás-kommentárja bizonyosan az események közvetlen hatása alatt állt. Sem a IX. századi corbie-i apáttól, sem Adsótól nem állt távol, hogy az idők végezetének jeleit figyeljék, s a barbárok feltűnését is e jelek egyikeként, az utolsó ítélet lehetséges előhírnökeként vizsgálják. Ám lényegében mindketten arra jutottak, hogy az ítélet ideje nem jött még el. Paschasius az ApCsel 1:7-re hivatkozik („Nem a ti dolgotok, hogy olyan időkről és alkalmakról tudjatok, amelyeket az Atya a maga hatalmába helyezett”), amikor azt írja, hogy még a – szintén szentírási fejezetekből levezetett – jelek alapján „sem tudjuk megmondani, hogy mennyi idő maradt hátra, ám azt igenis megmondhatjuk, hogy a beteljesülés már közelít.”⁶¹² Adso számára – a *De ortu et tempore Antichristi* alapján – az idők végezetének kétségtelen előjele a szakadás (*discessio*), amelyről Pál apostol beszél a 2 Thessz 2:1-ben, s amit a bűn emberének, a veszedelem fiának, vagyis az Antikrisztusnak az eljövele követ majd. Adso a *discessiót* a Római Birodalom utódállamainak felbomlásával azonosítja. Elismeri, hogy az egykori birodalom romokban van, ám a nyugati frank királynénak ajánlott munkában kijelenti, hogy a római királyság méltósága nem pusztul el teljesen addig, amíg a Római Birodalom feletti uralomra született frank királyok hatalmon lesznek, mivel ez a méltóság bennük tovább fog élni (*tamen, quandiu reges Francorum duraverint, qui Romanum imperium tenere debent, Romani regni dignitas ex toto non peribit, quia in regibus suis stabit*).⁶¹³ A fenti sorok értelmezésének az első millenium állítólagos világvégevárása körül kialakult jelenkori vitában van fontos szerepe.⁶¹⁴ Szemmel láthatóan mind a IX. századi Paschasius, mind a X. századi Adso visszautasította, hogy megjósolja a világvége időpontját: az előbbi annak ellenére, hogy hosszasan sorolja a jeleket, a második pedig azért, mert az általa legfontosabbnak tartott feltétel még nem teljesült.

Az Antikrisztusról írt műben Adso nem tért ki a barbárok feltűnésére, ám a jó pár évtizeddel később íródott *Vita Basoli* a jeremiádok nyelvén festi le a pusztulást. Mivel Adso fiatalemberként igenis tanúja lehetett a magyarok lotaringiai pusztításainak, tulajdonképpen nem zárhatjuk ki, hogy a siralmak mögött személyes élmény áll, még ha magát a megfogalmazást a már megismert írói szándékokra jellemző absztrakció fényében túlzónak is minősíthetjük. Talán a saját tapasztalat vagy legalábbis az első kézből származó információ mellett szólhat az a hír, amely egyedül Adsónál olvasható, s a magyarok első nyugati frank területen tett látogatásáról számol be.

Az eseményre III. (Együgyű) Károly uralkodása idején került sor (*Francorum regnum eo tempore regem habuerat Carolum regis Ludovici filium, ante cuius tempora hoc paganorum genus intra fines Francie invisum incognitumque fuerat*).⁶¹⁵ A pogány fenyegetés hírére a klerikusok Szent Basolus ereklyéjével együtt elhagyták Verzyt, ám nem jutottak messzire; a közeli Puisieux-ben a test megmakacsolta magát, s nem lehetett tovább vinni. A falu templomában átvirrasztott éjszaka után a kanonokok patrónusuk oltalma alatt visszatértek Verzybe. A sta-

---

tanta crebescunt mala: quia perverterunt longe iam diu in medio nostrum, ut ita dicam, iudicia iustorum, et sanguis sanguinem tetigit; quo cuncti polluti, iam suis cuncta repleverunt dolis et fraudibus.” PL CXX. 1220. o. A vikingek szerepére Paschasius Radbertus Biblia-kommentárjaiban: *Coupland* 1991. 538. o.

⁶¹² „Nec sic tamen possumus definire, cum dicit, quia tunc erit, quantum post venturus sit finis saeculi, cum Dominus dicat apostolis: Non est vestrum nosse tempora vel momenta quae pater posuit in sua potestate. Unde si iam nobis certissimum esset ad omnes gentes Evangelium pervenisse, nec tamen possumus dicere quantum temporis remaneret, licet dicere vere potuissemus iam iamque eum appropinquare.” PL CXX. 805. o.

⁶¹³ *Adso De ortu et tempore Antichristi*, 26. o.

⁶¹⁴ A kérdés legfrissebb irodalmából szemlél: *Sághy* 2008. o.

⁶¹⁵ *Vita S. Basoli*, 248. o.

bilitas loci eszményét hirdető *miraculum* a bátor klerikusokat igazolja, ugyanis Adso szerint a magyarok ezúttal csak a Verduntól délnyugatra található Beaulieu-en-Argonne Szent Móric-monostoráig (*ecclesiam Sancti Maurici... que est sita confinio Campanie ac silve Arguenne*) jutottak. Vajon mikor került sor erre a magyar hadjáratra?

Először az *Annales Prumienses* 911. évi híre alatt értesülünk arról, hogy a magyarok *Gallia* földjére léptek – ám láttuk, hogy itt valójában a Rajnától közvetlenül nyugatra lévő Mayenfeldgau és Ahrgau területére gondolt az évkönyvíró. Az *Annales Augienses* szerint 917-ben Svábföldről Elzászba jutottak (valószínűleg Baselnél keltek át a Rajnán), s Lotaringia határait is elérték. Beaulieu-en-Argonne Lotaringiában fekszik, ám a másik, nyugati határszélén. Az utóbbi évkönyv tudósításból arra következtethetünk, hogy a magyarok nem nyomultak be mélyen Lotaringia területére, így az Adso által említett eseményre inkább 919-ben kerülhetett sor – Flodoard szerint ugyanis ekkor történt az a Lotaringiát érintő magyar hadjárat, amelyet 923. évi fogságba esése előtt III. Károlynak még alkalma volt visszaverni. Úgy vélem tehát, hogy Adso *Vita Basolijának* önálló beszámolója egy 919. évi magyar hadjáratra vonatkozik. A kalandozók III. Károly életében még egyszer, 926-ban jártak ezen a vidéken; ekkor azonban a királyi hatalom már évek óta Burgundi Rudolf kezében volt. A kalandozókat ezúttal aligha állította meg Szent Móric beaulieu-i monostora, mivel a tőle 70 kilométerre északra fekvő Vonnegon is elérték.

A fentiekkel szemben a szakirodalomban azt olvashatjuk, hogy a Verdun-környéki hadjáratokra, így Beaulieu megközelítésére és Verdun megtámadására egy és ugyanazon évben, 926-ban került sor. Ennek elfogadásához azonban két dologról kellene elfeledkeznünk: Adso szerint a Beaulieu-t elérő hadjárat Károly uralkodása idején történt; a Dado-level tanúsága szerint pedig Verdun környékét már a püspök halála előtt (923) fenyegették elődeink – igaz azonban, hogy az utóbbi tapasztalatok a montfauconi közösség Rajna-parti birtokairól is származhattak.

A gorzei hagiográfiai irodalom

A gorzei Gorgonius-monostor a X. századi monasztikus megújulás egyik leghíresebb központja volt. Ez a lelki és intézményi reform – más megpróbáltatások mellett – a magyar fenyegetés árnyékában ment végbe: a közvetlen utókor, de már a lotaringiai reform főszerelőihez köthető hagiográfiai irodalom is, amely a mozgalomnak emléket állított, kulcsszerepet tulajdonított a lotaringiai magyar hadjáratoknak. A X. századi Gorze hagiográfiai termésének legemblematikusabb darabja János gorzei apát életrajza (*Vita Sancti Iohannis Gorziensis abbatis*, BHL 4396.),⁶¹⁶ ám a magyar hadjáratokról jóval többet tudunk meg a *Miracula Sancti Gorgoni*iből (BHL 3621.),⁶¹⁷ amelynek szerzősége talán magához János apáthoz köthető, s amely az előbbi művel szoros tartalmi kapcsolatban áll.

Szent Gorgonius mártír ereklyéje a VIII. században került Rómából Gorzéba, ám a csodáiról szóló *miracula*-történet csak a monostor identitásának X. századi újrafogalmazásakor született meg. A szerző nemcsak a *fundatio* és a *translatio*, valamint a patrónus közbenjárásával történt csodák történetét adja elő, hanem egykorú történeti eseményekről, így elsősorban a lotaringiai felkelés és a magyar kalandozások történéseiről is hírt ad. Fennmaradt

⁶¹⁶ Kiadását lásd: MGH SS IV. 337–377. o.; Vita Iohannis Gorziensis. A forrásra összefoglalóan: *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 180–181. o.

⁶¹⁷ Kiadását lásd: AASS Sept III. 343–355. o.; MGH SS IV. 238–247. o.; *Miracula S. Gorgonii*.

kéziratai és kiadásai három redakcióhoz sorolhatóak.⁶¹⁸ Egy elpusztult reimsi kéziratban alapulnak a munka legrégebbi *editiói*, amelyeknek szövegét (**R**) egy ismeretlen kilétű apát írta egyes szám első személyben. A X. és XI. század fordulóján írt bécsi kódex (ÖNB cod. 563.) szövege (**W**) nélkülöz majdnem minden személyes elemet, amelyeket azonban korántsem mindenhol sikerült eltüntetni. A kézirat provenienciája Neuwiller, másolója egy Arnulf nevű szerzetes volt, aki talán azonos az átdolgozóval. A harmadik redakció vezérkézirata egy XVII–XVIII. századi saint-vanne-i másolatban (Verdun, Bibliothèque Municipale, Ms. 74.) maradt fenn, amely egy XI. század első felében készült mintakódexen alapulhat. E szövegváltozatból (**V**) hiányzik a *prologus* és számos további – elsősorban történeti – fejezet, valamint az **R**-re jellemző személyes hangvétel bizonyos elemei, ezért sokáig úgy gondolták, hogy a bővebb munka kései kivonataról van szó. A mű legutóbbi kiadója, Peter Christian Jacobsen szerint a **V** – amelyből számos csodás gyógyulás és a monostor számára elsődleges fontosságú birtoktörténeti adat is hiányzik, amelyek aligha válhattak rövidítés áldozatává – valójában nem kivonat, hanem a *Miracula Sancti Gorgonii* legelső változata, amelyet később valaki – talán ugyanaz az író – új fejezetekkel egészített ki.⁶¹⁹ Ezzel Jacobsen újrainyitotta a szerző kilétéről folytatott vitát, amely korábban eldőlni látszott: Monique Goulet 2006-ban még Immo gorzei apátot (982–987) tartotta a legesélyesebb jelöltnek.⁶²⁰

Jacobsen szerint a **V** jóval korábban született ennél az időszaknál, ám azok a belső utalások, melyek alapján a filológus a 940–950-es évekre datálta a munka első redakcióját,⁶²¹ nagyon halványak. Különösen problémás az az **R**-ben és **V**-ben egyaránt olvasható önéletrajzi utalás, amely szerint a szerző gyermekként még ismert egy százéves öreg szerzetest, aki egykor tanúja volt a magyarok első gorzei látogatásának (7. c.).⁶²² E támadásra legelőbb 917-ben kerülhetett sor, így Jacobsen feltételezése csak akkor lehet igaz, ha a szerző gyermekkorában megismert szerzetes már a magyar támadáskor is nagyon idős volt, s a *Miracula* írója már néhány évvel később a monostori iskola diákja volt. Ha ugyanis a gyermek és az öreg találkozása később történt, akkor a szerző gyermeksege és apáttá válásztása között eltelt évtizedek jóval túlnyúlnának a 940-es éveken. A reform utáni első apát, Einold 933-tól viselte ezt a tisztséget, ami túl közel áll 917-hez; a második apát, János, pedig 960-tól, ami jóval meghaladja a **V** Jacobsen által vélelmezett keletkezését. A német filológus–történész szerint ez is amellettt szól, hogy a – véleménye szerint – János apát által írt *Miracula* két szakaszban íródott: előbb a **V**, majd évekkel később a kiegészített átdolgozás: az **R**, amelyben a szerző már joggal hivatkozott önmagára apátként.⁶²³

Talán bizonyítéknak tekinthetőek a **V** keletkezési idejére vonatkozóan azok a fejezetek, amelyek csak a későbbi **R** (és **W**) szerkesztésben szerepelnek. Jacobsen szerint Adalbero metzi püspök halálának (962) **V**-ből még hiányzó említése arra utal, hogy a **V**-t mindenképp 962 előtt írták.⁶²⁴ Ennek a megállapításnak az értéke azonban meglehetősen kétes, mivel az **R** többletei más, korábbi dátumokhoz kapcsolható eseményeket is említenek, amelyeket hiába keresnénk a **V**-ben. Ilyen a magyarok második apátság elleni támadásáról (954) szóló beszá-

⁶¹⁸ A kéziratokra lásd: Goulet 2006. 261–263. o.; Jacobsen 2009. 9–18. o.

⁶¹⁹ Jacobsen 2009. 19–24. o.

⁶²⁰ Goulet 2006. 261–267. o.

⁶²¹ Jacobsen 2009. 25–27. o.

⁶²² „...quendam monachum (quem ego ipse puerulus valde senem vidi: centenarius, ut ferebatur)...” *Miracula S. Gorgonii*, 113. o. E helyről lásd: Jacobsen 2009. 76–77. o.

⁶²³ Jacobsen 2009. 83–84. o.

⁶²⁴ Jacobsen 2009. 77. o.

moló is, de pontos dátumhoz köthető annak a Boso *comes*nek – Rudolf nyugati frank király öccsének – a halála is (935), amelyre a **V**-ben nem olvasható 12. fejezet is utal. Úgy vélem tehát, hogy azon logika mentén, amellyel Jacobsen a 962. évet a **V** keletkezésének *terminus ante quem*eként jelölte meg, éppenséggel 954-et is kinevezhetnénk felső időhatárnak. A bővített átdolgozás és a *prologus* (**R**) bizonyosan Adalbero metzi püspök halála után (962), és – ha valóban ő a szerző – János apát 974. évi halála előtt keletkezhetett.

Mindennek tisztázása azért is fontos, mert az első változat és a második redakció egyaránt tartalmaznak egy-egy magyar vonatkozású epizódot. Az első Gorze-környéki kalandozás említése már a **V**-ben is megtalálható, tehát valószínűleg még az európai magyar hadjáratok idején keletkezett. Az elbeszélés szerint a portya Wigerich metzi püspök idején (917–927) történt, s a fentebb említett ismérvek miatt a 917., 919. és 926. évi lotaringiai kalandok közül a korábbiakat foghatjuk gyanúba. A kalandozók hírére a szerzetesek a metzi falakon belüli Megváltó-egyházba menekültek Gorgonius csontjaival egyetemben. Amikor a metzi templom *custosa* a már említett idős gorzei szerzetes közreműködésével titkon részt kér magának az ereklyékből, mindketten ájultan omlanak össze – ez az epizód alighanem a száműzetésben lévő monostori közösséget ért sérelmek vagy valamilyen későbbi jogvita lenyomata lehet.⁶²⁵ A metzi tartózkodás nem tarthatott másfél évtizednél tovább, ám a gorzei reform egyik motorja, a monostort később metzi püspökként újjáalapító (933) ifjú Adalbero egy magányos zárándoklat alkalmával már „elhagyatva és rettenetesen megszenteltelénítve” találta a gorzei templomot – az oltárt szamarürülék vette körül –, s megfogadta, hogy püspökké választása esetén visszaadja az intézmény régi fényét.⁶²⁶ Hogy a magyarok mennyi kárt tettek a monostorban és birtokaiban, a hagiográfiai toposzokkal átítatott epizódból nem tudjuk meg.

Csak az átdolgozott változatban szerepel az a *miraculum*, amelynek a 954. évi lotaringiai magyar kalandozás ad keretet; feltételezhető, hogy ezúttal már szemtanú beszámolójával van dolgunk. A leírás a többi egykorú forráshoz hasonlóan – bár azoknál szűkszavúbban, a szereplők megnevezése nélkül – az I. Ottó elleni felkelés összefüggésében helyezi el a magyarok 954. évi hadjáratát, amikor arról ad hírt, hogy Lotaringia hercege követeket küldött a magyarokhoz, hogy katonai támogatást nyújtsanak neki. A gorzei monostor megkönyezkezéséről pontosnak tűnő információkat tudhatunk meg, bár nem szabad elfelednünk, hogy az eseményeket a monostori író szemüvegén keresztül láthatjuk, aki a valóságos eseményeket az azoknak legjobban megfelelő hagiográfiai modellt követve beszélte el.⁶²⁷ Éppen ekkoriban zajlott a védművek újjáépítése, s a falak kétharmad részt már teljes magasságukban álltak; ám a még alacsonyan álló falkezdeményeken keresztül akár a monostor kapujáig is kényelmesen ellovagolhatott az ellenség. A magyarok mindezek ellenére majd egy hétig csupán kerülgették a monostor falait, majd elvonultak, mintha csak egy tűzszlop rettentette volna őket vissza a belovaglástól.⁶²⁸ A szerző a magyarok bátortalanságát a szerzetesek imáinak tulajdonítja, ám könnyen lehet, hogy a kalandozók tudatosan nem vállalkoztak a bizonyos mértékig mégiscsak megerősített monostor elfoglalására.

⁶²⁵ *Miracula S. Gorgonii*, 113–114. o.

⁶²⁶ *Miracula S. Gorgonii*, 114. o.

⁶²⁷ Veszprémy László bizalmatlan az elbeszélés részleteivel kapcsolatban, ám nem kételkedik abban, hogy a kalandozók valóban Gorze falainál jártak. *Torma – Veszprémy* 2015. 12. o.

⁶²⁸ *Miracula S. Gorgonii*, 132–133. o.

Kevesebb a kérdőjel a metzi Szent Arnulf monostorban működő János által írt *Vita Sancti Iohannis* körül, amely a gorzei apát János ifjúságát és a monostor újjáalapítását–reformját állítja középpontba. A mű – a X. századi monasztikus szentéletrajzokhoz hasonlóan – igen szűk körben terjedt el: a *Vitának* egyetlen, X. századi kézírata ismert (Párizs, BnF lat. 13766.), ám ez a tény megkönnyíti, hogy a kézirati kontextus alapján rekonstruáljuk azt a műveltségi közeget, amelyben a munka megszületett.⁶²⁹ A mű közvetlenül János apát (960–974) halála után keletkezett, ám a szerző 978 és 984 között egy további fejezettel egészítette ki, amit a birodalmi egyház reformjának szentelt. A *Vita* a század egyik legérettebb műfajának, a szentéletrajznak kiemelkedő képviselője: a hagiográfiai toposzokon túl hűen követi nagyon is emberinek ábrázolt hőse fiatalságát, ami éppen a gorzei reform időszakával esett egybe; megismerjük az újjászerveződő monostor mindennapi nehézségeit is, s látjuk, ahogyan az ifjú szerzetes mosogat, vizet húz a kútból, vagy éppen gyümölcsöt hámoz.⁶³⁰ A reform bemutatásán túl hírt ad az I. Ottó és III. Abd-ar-Rahmán közötti követjárásról (953–956) is, melynek irányításával a keleti frank uralkodó fivére, Brúnó kölni érsek Adalbero metzi püspököt bízta meg. Az utóbbi Einold gorzei apátot jelölte ki a követtség vezetésére, melynek János is tagja volt; Walter Berschin megfigyelése szerint itt a diplomáciai szervezetként is tevékenykedő Ottó-kori egyházi hierarchia működésébe pillanthatunk bele.⁶³¹ A missziót, amely talán a fraxinetumi szaracén rablók elleni közös fellépés előmozdítása érdekében indult, számos viszontagság és bonyodalom nehezítette – a *Vita* szerint magát Jánost is azért választották ki a feladatra, mert mindennél jobban óhajtotta a vértanúságot, s vállalta az esetleges fogságot is, ami be is következett –, ám a mű a kalifa és a szerzetes-reformer kedélyes beszélgetésénél félbeszakad, amelyhez éppen a magyarok szolgáltatták a témát. János nem lehetett tanúja Vörös Konrád árulásának és a magyarok 954. évi lotaringiai hadjáratának, ami otthonát, a gorzei monostort is érintette. A kalifa éppen az I. Ottó elleni felkelésre és a magyarok behívására hivatkozva cáfolja, hogy a király a földkerekség legjobb uralkodója lenne, amelyet akár a dinasztiával szembeni komoly kritikaként is értelmezhetnénk, ha nem tudnánk, hogy János felelni készült a kihívásra – ám a válasz sajnos már nem maradt ránk.

Vita Sancti Deicoli

Szent Deicolus a Luxeuil-ben és Bobbióban szerzetesközösséget létrehozó ír misszionárius, Szent Kolombán tanítványa volt, s az ő nevéhez fűződik a burgundiai Lure monostorának megalapítása. Az életrajzát és a halála után megesett csodákat tárgyaló *Vita Sancti Deicoli* a kalandozó magyarok emlékét is megőrizte – igaz, a betörésről szóló beszámoló azon szövegek közé tartozik, amelyek a leginkább nélkülözik az egyéni vonásokat. A munka kettő, egy rövidebb (BHL 2121.) és egy hosszabb (BHL 2120.) szerkesztésben maradt fenn⁶³² – valószínű azonban, hogy ugyanannak a szerzőnek a tollából származnak, mivel nincsenek fogalmazásbeli eltérések, s a prólógus, amelynek címzettje Werdolf lure-i apát, mindkét ízben azonos. Azt, hogy mégsem pusztá csonkulásról van szó, valószínűsíti, hogy a fejezetek sorrendje némileg eltér; így a rövidebb változat utolsóként említi azokat a botrányos fejleménye-

⁶²⁹ Erről – más XI. századi *Viták* kapcsán – lásd: *Berschin* 1999. 62. o. A kézíratra lásd: *Vita Iohannis Gorziensis*, 29–30. o.

⁶³⁰ *Berschin* 1999. 110. o.

⁶³¹ *Berschin* 1999. 112. o.

⁶³² Kiadását lásd: *Vita S. Deicoli*.

ket, melyek szerint a monostor előbb Waldradának, II. Lotár lotaringiai király (†869) szeretőjének kezére, majd Eberhard elzászi (nordgau) gróf fennhatósága alá került. Ezeket az eseményeket immár az időrendnek megfelelően illesztették be a hosszabb változatba. A rövidebb verzióból hiányzik a galliai egyházi központok patrónusainak hosszú dicsérete, valamint az életrajz első bekezdései, amelyek Kolumbán missziós tevékenységét tárgyalják, valamint megemlítik azt is – s erről korábbi források nem tudnak – hogy Deicolus a nagy térítő egy másik tanítványának, Szent Gálnak volt az ikertestvére.

A művet sokáig a trieri Szent Eucharius-monostor szerzetesének, az első ezredfordulón alkotó Theodericusnak tulajdonították, mivel feltűnő stílári rokonságot mutat a szerző *Vita et miraculi sancti Celsi* című munkájával⁶³³ – az azonosítást azonban legutóbb Klaus Krönert elhamarkodottnak minősítette.⁶³⁴ A keletkezés idejéről komolyabb kapaszkodók állnak rendelkezésre: a *Vita Sancti Deicoli* I. Ottó halála (973) után keletkezett, mivel a császár uralkodásáról múlt időben szól (*qui tunc agebat in sceptro*), ám bizonyosan 1016 előtt, amikor a prologus címzettje, Werdolf apát már nem volt hivatalban. A BHL 2120 legrégebbi kéziratát (London, British Library Add. 21 917.) egyaránt keltezték már a X. század végére és a XI. századra – annyi bizonyos azonban, hogy a kódexet a közeli Luxeuilben használták a középkor során.⁶³⁵

A *Vita Sancti Deicoli* a X. század második felében megerősödő szerzetesi reform irodalmának jellegzetes képviselője. Legkedvesebb témája a monostort ellenőrző világiak és a szerzetesek konfliktusa, amely természetesen mindig a hatalmukkal visszaélő földesurakra – sőt, püspökökre – mért isteni büntetéssel oldódik fel. Ez az ellentétet már Deicolus életében is felbukkan, ám igazán csak akkor tetőzik, amikor – a magyarok támadása után – Waldrada és Eberhard gróf Lure birtokába jut. A büntetés: előbb a házasságtörő II. Lotár lesz járvány áldozata Itáliában, majd a szintén szeretőt tartó Eberhard pusztul el szörnyű kínok között. Eberhard fiát, Hugót is eléri az isteni figyelmeztetés: három fia ideiglenesen megbénul, mire az apa megbánja bűneit, szerzetesi ruhát ölt, s visszaadja Lure-t a szerzeteseknek.

A lure-i kalandról szóló beszámoló első pillantásra aligha tarthat számot komoly hitelre. Az egyéni vonásokban szegény leírás legszembeötlőbb nehézsége az, hogy eleink lure-i látogatását IX. századi történeti környezetben ábrázolja. Az elbeszélés stílusát az Adsónál is tapasztalt retorika határozza meg – itt is a hamis keresztényektől hemzseggő egyház bűnei váltják ki Isten bosszúját. A lelki élet egykori virágzásának kontrasztja az elvadult természet, amely az elhagyott épületeket sem kíméli. A kalandozók jellemzése is igen közhelyes, s valójában a Regino által meghonosított magyarsággép fordulatai köszönnek vissza (*veluti acerri-ma belua, omni fera crudeliores*). Maga az epizód sem tartalmaz semmi különös vonást: csak annyit tudunk meg, hogy a magyarok a Deicolus által emelt Szent Péter és Szent Pál templomokat sehogy sem tudták felgyújtani, mire rémülten elhagyták Lure-t.

Mindezek alapján jogosan vetődhet fel, hogy valójában mennyire hihetünk ennek a forrásnak. Vannak bizonyos tényezők, amelyek kétségeket ébresztenek Lure-nak a *Vitában* olvasható korai történetével kapcsolatban. Már az alapító személye is rejtélyes, hiszen láthattuk, hogy Szent Deicolusról sem Kolumbán, sem az állítólagos ikertestvér Szent Gál életiratai nem tudnak. Az újjáalapítás még több kérdést vet fel: a monostor első hiteles említése 959-ből

⁶³³ Thomas 1966–1967.

⁶³⁴ Krönert 2010. 140–143. o.

⁶³⁵ A kéziratról lásd: Adsonis Opera Hagiographica, 66–67. o. Szent Kolumba életrajzán túl a kéziratban olvasható a szerzetesi pályafutását Luxeuilben kezdő Adso de Montier-en-Der egy munkája, a *Vita Sancti Walberti* is.

származik, amikor I. Ottó engedélyezte, hogy Beltramus apát közösségével együtt egy bizonyos *Alanesberg*-ből Lure-ba költözzön, amely korábban Hugó gróf fiaié volt.⁶³⁶ Az oklevélben szó sincs arról, hogy korábbi hagyományt elevenítenének fel Lure-ban, amely egyébiránt *locum monachis eis aptissimum*. Beltramusnak még azt is meghagyta a német király, hogy építsen templomot Szent Péter tiszteletére – romokról szó sem esik. Mindezek fényében a *Vita Deicoliban* olvasható hagyományban – leszámítva az újjáalapítás közvetlen előzményeit és a további X. századi eseményeket – valószínűleg nincs sok igazságmag. Alighanem ide kell értenünk a magyarok felbukkanását is, ami ezúttal valóban csak a monostor állítólagos régiségét alátámasztó motívumként kerülhetett be a *Vita* szövegébe. A kalandozóknak persze számos alkalmuk lehetett, hogy Lure környékét dúlják, hiszen több ízben is jártak ezen a vidéken – a *Vita Sancti Deicolit* azonban csak nagy óvatossággal szabad e hadjáratok forrásaként felhasználni.

Vita Sanctae Wiboradae

Szent Wiborada, a *stabilitas loci* mártírja, a Sankt Gallen-i monostori emlékezet egyik központi figurája 926. május 1-jén esett a magyar kalandozók áldozatául. Amint arról korábban szó esett, a hír hitelét megerősítik a kortárs Sankt Gallen-i feljegyzések. A kultusz vélhetően nem sokkal a szent halála után elkezdődött, ám ennek első írásos nyomai csak a 950-es években tűnnek fel. Ekkoriban – talán valamivel a remete testvérének, Hittónak a halála (956) után – keletkezett Wiborada első életrajza, ám még bizonyosan 972 előtt, Ulrich augsburgi püspök életében.⁶³⁷ A szerzőt a monostor szerzetesei között kell keresnünk; egy má már ellenőrizhetetlen hagyomány szerint egy Hartmann nevű barát az alkotó, ám a szövegből magából inkább arra következtethetünk, hogy a *Vita* I. Ekkehard tollából származik.⁶³⁸ Annyi bizonyos, hogy a mű eredetiben nem, csupán IV. Ekkehard XI. századi átdolgozásában (BHL 8866) maradt fenn; a *Casus Sancti Galli* folytatójától származik az Ulrich püspök és I. Ekkehard barát találkozásáról szóló 45. fejezet, amelyben a betegségéből Wiborada közbenjárásának köszönhetően felgyógyuló szerzetes ígéretet tesz jótévedője életrajzának megírására. IV. Ekkehard a szerzője az életrajzot záró *Epitaphium Sanctae Wiboradae* címen ismert versnek is, amely a szent mártírháláláról emlékezik meg. Az átdolgozás valószínűleg Wiborada 1047. évi szentté avatása előtt íródott, ám csak néhány évtizedig lehetett rendszeres használatban – 1072-ben ugyanis II. Ulrich püspök megbízásából új, a kor ízlésének megfelelőbb hivatalos *Vita* íródott a monostorban.⁶³⁹ A magyarok által meggyilkolt asszony kanonizációja mögött egyébként néhány szerző a Német-római Birodalom és a Magyar Királyság ellenséges viszonyát, s így némi magyarellenes élt vél kitapintani – Walter Berschin szerint azonban fontosabb körülmény volt a remeték kultuszának növekvő szerepe, valamint az a tény, hogy Wiborada volt az első hivatalosan szentté avatott nő a szentkultuszok 993-ban kezdődő római jóváhagyása óta.⁶⁴⁰

⁶³⁶ MGH DD O I. 279. o., №. 199.

⁶³⁷ Berschin 1983. 7–8. o.; Berschin 1999, 119. o. – A mű teljes kiadásait lásd: AASS Mai I. 289–298. o.; Vita Wiboradae.

⁶³⁸ Berschin 1983. 7. o.

⁶³⁹ Berschin 1983. 14–15. o.

⁶⁴⁰ Berschin 1983. 16. o.

A szerző legkedvesebb írói eszköze a kontraszt, amely igazán szemléletesen teszi Wiborada életének elbeszélését, s alkalmas a mű keresztény erkölcsi igazságának közvetítésére is. Élete korai képeinek pompájával – hiszen előkelő családból származott – szoros ellentétben áll a világot megtagadó, lesóványodott Wiborada alakja. Az író nem csak a mártír, hanem Burkhard sváb herceg életén keresztül is érzékelteti a hiábavaló világi *gloria* hajszolása és az önként vállalt szenvedés (*passio*) magasabb rendű útja közötti ellentétét. Burkhard alakja a gögös világi arisztokrata bukását példázza, aki életében Itáliát kívánta meghódítani, végül azonban saját lováról is lebukott, s nyakát szegte.⁶⁴¹

Ha Burkhard herceg Wiborada kontrasztjaként jelenik meg a műben, a *Vita* másik történeti mozzanataként felbukkanó magyar csapat az elbeszélésben ráosztott szerep szerint nem más, mint az önkéntes vértanúhalál nélkülözhetetlen végrehajtója. A szöveg szerint Wiborada valóban tudatosan készült a mártíromságra, mióta egy évvel korábban látomásban tudomására jutott a magyarok közelgő támadása. Nem ritka hagiográfiai motívum a saját halálát és a barbár pusztítást egyszerre megjósoló szerzetesé: a magyarokkal kapcsolatban – mint láttuk – még egy közelkorú forrásban, Flodoard *Historia Remensis Ecclesiae* című művében is megjelenik.⁶⁴²

Noha minden kétséget kizáróan tudjuk, hogy a magyarok jártak Sankt Gallen-ben, s az események plasztikus leírásból kibontakozó kép is valódi tapasztalatokat sejtet az elbeszélés mögött, a Wiborada-életrajz magyar-epizódja sem nélkülözi az évszázados irodalmi mintákat. Walter Berschin megfigyelése szerint a szerző Wiborada alakjának megformálásához Szent Ágnes passióját használta fel, szemtanúk nélkül bekövetkezett mártírhalálához pedig egy Tours-i Gergelynél olvasott elbeszélés szolgáltatta a mintát.⁶⁴³ A *Historia Francorum*-ban fennmaradt leírás szerint az egyiptomi származású remete, Nizzai Szent Hospitius, Gergely kortársa, a langobardok támadását jósolta meg, s a valóban felbukkanó barbárok őt is kardélre akarták hányni. Nem tudtak azonban sehogy sem bejutni a remete szállására, így a tetőn vágtak nyílást. Hospitius életét megkímélték a barbárok, Wiboradát azonban nem. Úgy vélem egyetérthetünk Walter Berschinnel, aki felhívja a figyelmet arra, hogy a munka valójában nem Wiborada valódi életének és halálának, hanem a remetesség X. századi eszményképének egyik leghitelesebb forrása.⁶⁴⁴ A *Vita Wiboradae*, valamint a mögötte meghúzódó szerencsésen fennmaradt évkönyves hagyomány azonban azt is szemléletesen bizonyítja, hogy az elbeszélői sablonok alkalmazása önmagában nem elégséges érv, hogy a magyar támadás hírért kései kitalációnak minősítsük.

Baltherus: Vita Sancti Fridolini

Ugyancsak a Sankt Gallen-i műveltség jegyeit hordozza Szent Fridolinus rövidke életrajza (BHL 3170.), amelynek szerzője, egy bizonyos Baltherus, művét hírneves Sankt Gallen-i tanáranak, Notkernek ajánlotta.⁶⁴⁵ Baltherus személyét ma azonosnak tekintik Balderich

⁶⁴¹ Berschin 1983. 8–9. o.

⁶⁴² Flodoard HRE 130–131. o.

⁶⁴³ Berschin 1999. 125. o.

⁶⁴⁴ Berschin 1999. 126–127. o.

⁶⁴⁵ Kiadását lásd: Mone 1848. 4–17. o.; MGH. SS rer. Merov. III. 354–359. o.; Vita S. Fridolini. Modern *editi*óját sajnos nem tudtam kézbe venni. Vita sancti Fridolini. Leben und Wunder des heiligen Fridolin von Säckingen beschrieben von Balther von Säckingen, Bischof von Speyer. Texte–Übersetzung–Kommentar. Hg. *Mechtild Pörnbacher*. Sigmaringen, 1997. 218–260. o. – Legrégebbi ismert kódexe (Karlsruhe, Generallandesarchiv Hs.

speyeri püspökével (970–986), ám az erre utaló nyom igen halvány: a püspök egyik tanítványa, Walter – aki később maga is püspök lett (1006–1031) – egy művében a Fridolinus-életrajzot idézi, s egykori tanárát és püspök-elődjét a sackingeni szentek alakjainak felidézésével dicséri.⁶⁴⁶ Ebben az esetben a *prologus*ban megnevezett mester csak II. Notker Medicus (†975) lehet, a mű keletkezésének felső időhatára pedig 970. Ha azonban Baltherus nem azonos Balderichhel, akkor akár az 1022-ben elhunyt III. Notker Labeo is lehet az ajánlás címzettje, s az utóbbi dátum tehát a *terminus ante quem*.⁶⁴⁷

Szent Fridolinust a sackingeni kettős monostor alapítójaként tartják számon: az ír származású vándortérítő Poitiers-ből a Rajna egy Baseltől keletre található szigetére hozta Szent Hilarius ereklyéit, hogy tiszteletükre ott monasztikus közösséget hozzon létre. A szerző a *prologus*ban számol be a mű keletkezésének körülményeiről. Szegénysége miatt Sankt Gallen-i éveit után vándorolni és koldulni kényszerült, hogy *Occidentalis Francia* mestereit hallgathassa – bár nem könnyű elképzelni, hogy a majdani püspök – a *stabilitas loci* parancsának tiszteletben tartására kötelezett sackingeni szerzetes – egykor szegény vándordíáként járta Európát.

A vándort szívesen látták Szent Hilarius Mosel-parti monostorában (Eller an der Mosel), amelyet Sackingenhez hasonlóan Szent Fridolinus alapított. A szerző itt rábukkant két könyvre, Szent Hilarius és Szent Fridolinus életrajzaira is. Főleg az utóbbinak örült, mivel a sackingeni Fridolinus-*vita* elpusztult, amikor a pogányok elpusztították a monostort (*dum prefatum monasterium a paganorum iam olim incursione vastatum est*). Elhatározta tehát, hogy ha meg nem is kaphatja, s tinta és pergamen hiányában le nem is másolhatja a munkát, emlékezetére bízva az olvasottakat, s azokat később hol szó szerint, hol csak a tartalmat szem előtt tartva (*partim verba cum materia, partim materiam absque verborum constructione*) lejegyzi. Hogy munkájának nagyobb hitelt biztosítson, Baltherus hozzáteszi, hogy számos még élő rendtársa egykor nemcsak látta, hanem gyakran olvasta is a művet, így az általa írt verzió tartalma ellenőrizhető. A pogány – szinte bizonyosan: magyar – támadásra tehát alig néhány évtizeddel a mű születése előtt került sor, talán 926-ban; erről tanúskodik IV. Ekkehard *Casus Sancti Gallij*a is, amely szerint a Sankt Gallen-i kalandot követően a Rajna jobb és bal partján előrehaladó magyar seregtestek épp Sackingen közelében vertek hidat a folyón.⁶⁴⁸ Akár létezett korábban a Baltherus által emlegetett Fridolinus-életrajz, akár nem, az világos, hogy a pogány támadást az állítás hitelének alátámasztása érdekében említi meg a szerző – ha köztudott lett volna, hogy Sackingent valójában nem pusztították a magyarok, akkor Baltherus és műve szavahihetősége komoly kritika tárgya lehetett volna.

Márpedig hasonló pusztításra többször is sor került. Ezt állítja legalábbis a Fridolinus-életrajz csodafüggeléke (*igitur quidam paganorum incursus, ut sepe, eumdem invisit locum; adhuc etiam quandocumque paganis in hoc regnum adventantibus*), mely szerint a kalandozók egyik látogatása előtt a szerzetesek menekülőre fogták, s csak egy Wenilo nevű templomszolga maradt ott, aki inkább meghalt volna, semhogy elhagyja a közösség patrónusát. Csodálatos módon fel tudta emelni Fridolinus nehéz szarkofágját, s egymaga biztonságos helyre, a szerzetesek menedékül szolgáló erődítményig vitte – ám a koporsó a világiak által birtokolt

65/429., régebben cod. 361.) egy XIII. századi sackingeni *sanctorale*. Lásd: Die Handschriften 65/1–1200 im Generallandesarchiv Karlsruhe. Hg. *Michael Klein*. (Die Handschriften der Staatsarchive in Baden-Württemberg

2.) Wiesbaden, 1987. 166–167. o.

⁶⁴⁶ *Berschin* 1999. 117. o.

⁶⁴⁷ *Worstbrock* 1978. 590. o.

⁶⁴⁸ *Ekkehard IV Casus*, 136. o.

mentsvár küszöbe előtt ismét mozdíthatatlanná vált. A gyakran felbukkanó hagiográfiai toposz kétségtelenül valamiféle jogigény alátámasztásának szolgálatában áll, ám mindez nem ok arra, hogy kétségbe vonjuk a magyarok sackingeni látogatását, mint a jogigényt alátámasztó hiteles körülményt.

Translatio et miracula Sancti Marci

A nyugati történetírásban rendre vaskornak bélyegzett X. század, különösen pedig az első évtizedeinek művelődésében világítótoronyként emelkednek a letűnőfélben lévő Frank Birodalom nagy monostorai. Lotaringia, valamint Sváb- és Frankföld szerzeteseinek nem csak a keresztény műveltség és az antikvitás szellemi hagyatékának átörökítését köszönheti az utókor, hanem azokat a történeti műveket is, amelyek a magyarságra vonatkozó híradások jelentős részét megőrizték. E monasztikus központok közé tartozott két tekintélyes svábföldi monostor, Sankt Gallen és Reichenau is. A XI. századi IV. Ekkehard élénk elbeszéléseinek köszönhetően Szent Gál monostorát az autonóm monasztikus közösség eszményképeként ismerjük. Reichenaunak nem akadt hasonlóan bennfentes krónikása, ám bizonyos, hogy az irodalom és a könyvkultúra területén nem maradt le, gazdasági és politikai szerepe pedig meg is haladta Sankt Gallenét – amint Ekkehard megfogalmazta egy Salamon konstanzi püspöknek tulajdonított mondással: „Reichenau nagyobb és gazdagabb, Sankt Gallen azonban arányosabb (*commodior*) és bővelkedőbb (*saturator*).”⁶⁴⁹

Sankt Gallen 926-ban közvetlenül is megtapasztalhatta a magyarok dühét, amely a következő évszázadokban a monostori emlékezet és önazonosság szerves alkotórészévé vált. Reichenau sértetlen maradt – a Boden-tó legnagyobb szigetén álló monostor fekvésének köszönhetően megmenekült elődeink zaklatásától, ám a közösségekben keletkezett írott források arról tanúskodnak, hogy a közelben pusztító magyarok maradandó nyomot hagytak Reichenau emlékezetében is. A kalandozók nem csupán a monostori évkönyvekben (*Annales Augienses*), hanem a hagiográfiai irodalomban is feltűnnek, bár szerepük korántsem olyan meghatározó, mint Szent Gál monostorának hagyományaiban. Az alábbiakban egy X. századi reichenau hagiografikus mű, a hazai és külföldi történészek előtt eddig csak részleteiben ismert és hasznosított *Translatio et miracula Sancti Marci* magyarokra vonatkozó híradásait szeretném bemutatni, remélve, hogy az elemzés nem csak a kalandozó hadjáratok történetére, hanem a kései Karoling-kori Pannónia és az egykori Frank Birodalom magterületei közti kulturális érintkezés természetére is tanulságokkal fog szolgálni.

A kontrasztokat kedvelő szellemtörténet-írás a X. századot átmeneti időként festette le; olyan korszakként, amely a Karoling-renaisszánsz és a Gregoriánus-reform néven ismert szellemi áramlatok új lendületet hozó időszakai közé ékelődött be.⁶⁵⁰ Bizonyos hanyatlás kétségtelenül megragadható, különösen az iskolák számának csökkenésében és a világi udvarok

⁶⁴⁹ „Augensis quidem est latior et ditior; Sancti Galli autem commodior et saturator est.” *Ekkehard IV Casus*, 64. o. Az egymástól mindössze negyven kilométerre fekvő apátságok egyszerre figyelték feltékenyen és ösztönözték egymást. Walther Berschin szerint a monostorok eltérő fejlődése a földrajzi elhelyezkedésből adódott. Szent Gál közössége a vadonban (*eremus*) jött létre, s ezért konzervatívabbnak bizonyult; sajátos, a remeteség eszméje iránt fogékonyabb műveltségét sikeresebben őrizte meg. Reichenau barátságosabb vidéken, egy termékeny szigeten (*insula*) található, amely ideális célponttá tette az előkelő zárandokok számára és biztosította jólétét. *Berschin* 1987.

⁶⁵⁰ *Leonardi* 1999. 186. o.

pártoló-tevékenységének elhalványodásában.⁶⁵¹ Reichenauban mindenesetre a jelek szerint nem köszöntött be az irodalom vaskora a század első felében sem; számos – elsősorban hagiográfiai – mű tanúskodik arról, hogy a monostor *scriptorium*ában nem szűnt meg a munka.⁶⁵² A monostor presztízst emelő X. századi *translatiók* – ereklye-átviteltek – alkalmából készült a *Translatio Sanguinis Domini*, vagyis Krisztus Szent Vére átvitelének (925) és az azt kíséző csodák története,⁶⁵³ valamint a *Vita Symeonis Achivi*, egy görög zarándok-hadvezér kalandos története, akinek a reichenauai közösség a kánai menegzőn használt korszok egyikét köszönheti.⁶⁵⁴ Az általam vizsgált mű, a *Translatio et miracula Sancti Marci* pedig arról az érdeklődésről tanúskodik, amely a X–XI. században élénkült meg az apostolok és tanítványaik kultusza iránt az Alpoktól északra.

A felsorolt munkák közös jellemzője, hogy a reichenauai ereklyekultuszok szolgálatában íródtak, így nem nélkülözik a polemikus élt; a Szent Márk csodáiról szóló beszámoló kifejezetten az evangélista testereklýéjére formált jogigény alátámasztása érdekében született. Reichenau rivalisa ebben az esetben pedig nem volt kisebb ellenfél, mint a Velencei Köztársaság.⁶⁵⁵

A reichenauai Szent Márk-kultuszt Noting konstanzi püspök (919–934) ismerte el, ettől az időtől kezdve Szűz Mária mellett az evangélista lett a monostor legfőbb patrónusa. Erre az alkalomra készülhetett a *Translatio et miracula Sancti Marci*. A mű legkorábbi, a X. és a XI. század fordulóján írt kézírata (Karlsruhe, Landesbibl. Aug. 84.) reichenauai ereklyekultuszokhoz kapcsolódó szövegeket tartalmaz, s – többek között – a fent említett másik két *translatiót* is megőrizte számunkra.⁶⁵⁶ Az elbeszélés szerint Márk ereklyéjét Ratold veronai püspök vásárolta meg egy velencei kereskedőtől, s 829/830-ban Reichenaubra hozta. A *Translatio* nem említi, de a XI. században már úgy tudták, hogy a testet maga a dózse adományozta a veronai püspöknek.⁶⁵⁷ Arról viszont nagyon is megemlékezik a *Translatio*, hogy az ereklyét sokáig Valens néven tisztelték Reichenauban – a szerző szerint azért, mert a szent befolyásosnak és erőteljesnek (*valens et potens*) bizonyult a bűnbocsánat kieszközlésében. A gyanús magyarázat mögött meghúzódó igazság valószínűleg az volt, hogy Ratold egy Valens nevű VI. századi püspök földi maradványait hozta magával, amit a közvetlen utókor egy

⁶⁵¹ Reuter 1999 22. o. Az utóbbi évtizedek történetírása megkísérelte módosítani a korszakról kialakított rendkívül kedvezőtlen ítéletet. John Contreni nem csak a Karoling művelődés és a X. század közötti folyamatosságot hangsúlyozza, hanem némi fejlődésre is felhívja a figyelmet. Véleménye szerint a korszak a kolostori és káptalani iskolák (Sankt Gallen, Reichenau, Reims) egyik fénykora volt, amely új műveltségi központok felemelkedését (Korvey, Gandersheim, Tegernsee, Regensburg) is magával hozta. A század szellemi nagyságai, Attone di Vercelli, Veronai Rather és Gerbert d'Aurillac nem elszigetelten működtek, hanem kapcsolatban álltak egymással. Bár a szövegek másolásában némi visszaesés tapasztalható, a jogi műveltségre és írásbeliségre megtermékenyítően hatott a városok és a városi iskolák fejlődése. Contreni szerint Boethius, valamint Arisztotelész *Kategóriák* című művének újra-felfedezésére is ekkoriban került sor. Contreni 1990. 379–387. o.

⁶⁵² Berschin 1999. 12–13. o.

⁶⁵³ Kiadását lásd: Mone 1848. 61–67. o.; Transl. S. Marci. Az MGH csupán szemelvényeket közölt belőle, s ezt vette át Gombos Albin *Catalogus Fontiuma* is. MGH SS IV. 449–452. o.; CFH II. 1647–1648. o., №. 3747.

⁶⁵⁴ Berschin – Klüppel 1992. 19–41. o.

⁶⁵⁵ A két kultuszhely vetélkedéséről lásd: Dennig – Zettler 1996.

⁶⁵⁶ *Vita Symeonis Achivi*: 87^r–92^v; *Translatio Sanguinis Domini*: 126^r–135^v; *Translatio et miracula Sancti Marci*: 138^r–144^r. A kéziratról lásd: Holder 1970³: 227–234. o. A kódex az interneten is megtekinthető: <http://digital.blb-karlsruhe.de/blbhs/content/titleinfo/166738>; a letöltés időpontja: 2014. október 10.

⁶⁵⁷ Dennig – Zettler 1996. 29. o.

másik szent, Auxerre-i Szent Valens ereklyéivel azonosíthatott. A szöveg tanúsága szerint ugyanis Márk mártírhaláláról Reichenauban Auxerre-i Szent Valens ünnepnapján, május 21-én emlékeztek meg.⁶⁵⁸

A kultusz kezdeteit talán Gebhard konstanzi püspökhöz (873?–875?) köthetjük, a *Translatio* szerint ugyanis Szent Márk éppen vele tudatta egy látomásban, hogy teste hol rejtőzik. A monostorban tartózkodó Gebhard eleinte nem vett tudomást az evangélista kéréséről, hogy méltóképpen gondoskodjanak porhüvelyéről, mivel az már oszlásnak indult; a megismétlődő jelenést azonban már elmesélte az apátnak. A késlekedő püspök hamarosan meghalt, a sírt megindultan felnyitó szerzetesek pedig épen találták a szent testét. Regina Denning és Alfons Zettler szerint a 870-es években az Alpoktól északra megjelenő kultusz összefüggésben áll II. Lajos császár itáliai hadjárataival; ekkoriban ugyanis nem csak a 829 óta Velencében tisztelt Márk, hanem a Nápoly védőszentjeként ismert Januarius (San Gennaro) tisztelete is felbukkant Reichenauban.⁶⁵⁹

I. Henrik és Noting püspök idején a szerzetesek engedélyt kaptak, hogy Szent Márkot végre saját nevén tisztelhessek és születésnapját megünnepelhessek. A *Translatio* szerzője különféle történeteket mesél el, hogy igazolja: valóban Szent Márk ereklyéje pihen Reichenauban. Számosan keltek útra, hogy bizonyítsák a hír a hamisságát, ám a *Translatio* szerint a látogatók természetesen éppen az ellenkezőjéről győződhetnek meg. Egy alkalommal zárándok szerzetesek érkeztek Reichenaubá: egy Simeon nevű görög és egy Fülöp nevű velencei. Az utazók nem csak Jeruzsálemet, de a Földközi-tenger medencéjének más zárándokhelyeit is bejárták, így nem csoda, hogy kételkedtek abban, hogy az evangélista ereklyéje nem Velencében, nem is Alexandriában, hanem éppen Reichenauban található. Egy hajnalig tartó virrasztás során azonban Márk megjelent az idősebbik szerzetes előtt, s könnyek között elmondta neki, hogy bár Reichenauban nyugszik, az emberek bűnei miatt nem pihenhet zavartalanul. Legjobban azonban az keserítette el, hogy „néhány napon belül sok helyet felgyújtanak, és sok egyházat elpusztítanak majd, a nép igen nagy sokaságát pedig kardélel hányják.” A szerző szerint minden úgy is történt, ahogy Szent Márk megjósolta.⁶⁶⁰

Az evangélista által megjövendölt pusztulást – noha a szöveg nem említi – joggal tulajdoníthatjuk ma a magyaroknak.⁶⁶¹ Fent láttuk, hogy a kultusz jóváhagyására I. Henrik és Noting püspök idején, tehát 919 és 934 között került sor. A szerző a *novissimis temporibus* időhatározóval utal erre az időszakra, amely tehát nem más, mint a *Translatio* keletkezésének közelmúltja. Ha a közvetlenül az engedély elnyerése után említett Szent Márk-jelenésre is ekkoriban került sor, akkor feltételezhetjük, hogy arról a 926. évi hadjáratról van szó, melynek során – a Sankt Gallen-i IV. Ekkehard szerint – a kalandozók a Boden-tó környékét dúlták. A magyarok ekkor Konstanz külső falait is felgyújtották, a városba azonban nem jutottak be, míg a közeli Reichenaut a monostornak a sziget körül összpontosuló híres hajó-

⁶⁵⁸ Denning – Zettler 1996. 31. o., 42. jegyz.

⁶⁵⁹ Denning – Zettler 1996. 42. o.

⁶⁶⁰ „Et non solum deploro meam incommoditatem, sed magis populi devastitatem. Quia intra paucos dies et plurima loca incenduntur et ecclesiae destruuntur maximaque pars populi cadet in ore gladii.» Haec omnia postea celeriter peracta vidimus sicut praedixit beatissimus Marcus.» Transl. S. Marci, 148. o.

⁶⁶¹ MGH SS IV. 452. o., 7. jegyz.

hada védelmezte meg.⁶⁶² Az esemény olyannyira megragadt a monostori emlékezetben, hogy a szerző a Márk-kultuszt legitimáló történet háttéréül is ezt a katasztrófát választotta. A mű keletkezését tehát mindenképp a 926 utáni évtizedekre kell tennünk.⁶⁶³

A másik magyarokra vonatkozó utalás szintén egy olyan történetben olvasható, amely a reichenauai Szent Márk-kultusz jogosságát hivatott alátámasztani. Ez az elbeszélés azonban – az MGH és az utóbbiból merítő *Catalogus Fontium* közlésének kivonatossága miatt – ismeretlen mind a hazai, mind pedig a külföldi közönség előtt. Az epizód főszereplője egy egyházi személy, aki születésétől fogva vak volt, térdei a mellkasával forrtak össze, karjai pedig hasznavehetetlenül csavarodtak hátra. Nem tudjuk meg, hogy testi fogyatékossága ellenére hogyan lehetett belőle klerikus, azt azonban igen, hogy újra és újra útra kelt, hogy a keresztény világ nevezetes zarándokhelyein gyógyírt keressen betegségére. Teljes gyógyulást természetesen csak Reichenauban, Szent Márk sírja felett nyert, ám korábban más szent helyekre is eljutott, ahol állapotában rendre csodás javulás következett be. Első célpontja Szent Jakab galíciai sírja (*Sanctum Iacobum in Galicia Apostolum*) volt, ahol visszanyerte egyik szemének világát.⁶⁶⁴ E híradás igen nagy jelentőségű, mivel ez az első hitelt érdemlő, korabeli forrás, amely arról tanúskodik, hogy a IX. században meginduló Jakab-kultusz központja, Santiago de Compostela, a Pireneusoktól északra is ismert zarándokhely volt. Szent Jakab korai tiszteletének kutatója, Klaus Herbers azt sem tartja véletlennek, hogy az apostol kultuszának nyomai éppen a reichenauai Márk-legendában bukkannak fel, hiszen a Krisztus tanítványaihoz kapcsolódó frissen felelevenített (vagy megteremtett) hagyományok kölcsönösen erősíthették egymást.⁶⁶⁵

A *Translatio* zarándoka ezután a Szentföldre, Jeruzsálembé is eljutott, s a Szent Sír előtt lábai is meggyógyultak. Megtudjuk azt is azonban, hogy a szentföldi út előtt egy olyan egyházban nyerte el egyik keze épségét, amely *est in Ungarorum gente constructa*, vagyis a *Translatio* keletkezésekor a magyarok fennhatósága alatt állt. Utolsó állomása Reichenau volt, ahol a zarándok előadta kétélyeit: Szent Márk teste nem pihenhet a svábföldi monostorban, mivel Alexandriában a saját szemével látta. Az imán azonban megjelent előtte Szent Márk és pofon ütötte a kételkedőt, aki az ima végeztével teljesen egészségesen emelkedhetett fel.⁶⁶⁶

---

⁶⁶² „Audiunt tandem, Constantia foris muros cremata, intus armis defensa, Augia quoque, navibus subductis, armatis multis in circuitu fulgida, hostes sevos cis citraque Rhenum omnia igne cedibusque pervadentes transisse.” *Ekkehard IV* Casus, 134. o.

⁶⁶³ Transl. S. Marci, 102. o.

⁶⁶⁴ „Eadem vero hebdomada venit quidam clericus, qui erat ex utero matris cecus, non solum cecus, sed et omnium membrorum officio destitutus, cuius genua pectori iungebantur manusque ad dorsum retorquebantur, nec poterat ullum retinere gressum. Hic cum per diversa veheretur sanctorum loca visitavit Sanctum Iacobum in Galicia apostolum.” Transl. S. Marci, 150. o.

⁶⁶⁵ *Herbers* 1995. 21. o.

⁶⁶⁶ „Postea pertransiens Iudeam, venit Hierosolimam ac ad sepulchrum domini pedes restitui sunt ei. Antea in quadam ecclesia que est in Ungarorum gente constructa, unum manum recepit, quam curvam illuc attulit. Dum pene omnes regiones circuiret ultra mare, novissime cepit in istas regiones remeare. Qui ut ad nostrum monasterium venit Sanctum Marcum ibi requiescere negavit, quia dixit in Alexandria se manere eiusque basilicam ibi videre. Quid plura? Dum quadam hora ad sepulchrum Beati Marci voluisset orare, testatus est Sanctum martyrem illi alapam dare. Tunc cepit estuare atque ab omnibus membris visus est sudor emanare. Quando vero ab oratione surrexit alteram manum, quam incurvam huc attulit, protinus extendit statimque predicavit voce aperta Sancti Marci evangeliste sibi affuisse merita.” Transl. S. Marci, 150. o.

Akárcsak Santiago esetében, a magyarok földjén található zarándokhely esetében sem az a kérdés számunkra, hogy valóban gyógyulást nyert-e ott az utazó. Kétségtelenül toposzról van szó ugyanis, amelynek számos párhuzama van a hagiográfiai irodalomban. A zarándokok szentföldi és római itineráriumi, valamint az olyan személyes közlésen nyugvó úti beszámolók, mint amilyen az ír származású Szent Willibald eichstätti püspök (700–787/788) életrajzában (778 k.) olvasható útikalauz, bizonyára termékenyítően hatott a motívum fejlődésére. Ez a mű valóságos keresztény bedekker: nem csak az apostolsírok és a próféták nyughelyeinek környezetét ismerjük meg belőle, hanem a Mediterráneum távoli népeinek étkezési szokásait is. Jogosan állapítja meg Friedrich Prinz, hogy a zarándokút kezdetől fogva a kíváncsi ember kalandja is volt.⁶⁶⁷ Aligha véletlen, hogy a *Translatio* legkorábbi, reichenauai kéziratában ez a munka is helyet kapott. A IX. századtól kezdve különösen gyakran jelentek meg a zarándokhelyek katalógusai a bűnbánó zarándoklatokat leíró *miraculum*okban, ahol arról olvashatunk, hogy a vándor vasbilincsekbe verve keresi az égi bocsánatot. A vezeklés e formáját az egyházi törvényszékek emberölésért – különösen a rokonyilkosság (*parricidium*) miatt – rendelhették el. A szent helyek e katalógusainak összeállításakor nem csupán a főhős lelki és fizikai gyógyulásának bemutatása – tehát a kegyelemben vetett hit dicsérete – volt a szerző célja; a híres zarándokhelyek tiszteletreméltó társasága elsősorban a szóban forgó kultusznak otthont adó egyház tekintélyét emelte.⁶⁶⁸

Természetesen a legizgalmasabb kérdés az, hogy melyik lehetett az a Reichenauban számon tartott zarándokhely, amely a magyar törzsek által ellenőrzött területen épült. Három olyan Kárpát-medencei helység neve szokott felmerülni, ahol a keresztény szentek tisztelete túlélhette a népvándorlás viharait. A legidősebb hagyománnyal a Római Birodalom egyik legjelentősebb városa, az egykori püspöki székhely Sirmium rendelkezik. A település neve összefonódott Szent Demeterével, aki az V. századi értesüléseket megőrző *Martyrologium Hieronymianum* szerint Sirmiumból származó diakónus volt. A szent IX. századi életrajzai már szaloniki születésűnek tudják, s vértanúságát is ide helyezik – a modern kutatás szerint azért, mert ereklyéit ide menekítették Sirmiumból az V. században.⁶⁶⁹ Az Árpád-korban azonban – több mint fél évszázadnyi szünet után – Demeter tisztelete rejtélyes módon újra felbukkan, amit nemcsak a Sirmium területén a XI. században feltűnő Száva-szentdemeteri bazilita monostor pusztá léte, hanem a katonaszent ortodox ünnepnapjának (október 26.) a hazai liturgia legkorábbi rétegében való jelenléte,⁶⁷⁰ valamint egyik passiójának egyedi

⁶⁶⁷ Prinz 1994. 33. o. A mű kiadását lásd: MGH SS XV. 1. 86–106. o.

⁶⁶⁸ Erről – a Szent Imre-legendában is megjelenő motívummal összefüggésben – részletesen lásd: *Bácsatyai Dániel*: Az Imre-legendá Konrád-csodájának hagiográfiai forrásai. *Magyar Könyvszemle*, 130. (2014) 2. sz. 141–162. o. Ilyen csodás lelki gyógyulásról a *Translatió*ban is olvashatunk, bár ezúttal nem előzi meg más zarándokcélponthoz felkeresése: „Alio tempore contigit, quod quidam venit iuvenis ad festum beati martyris, qui per brachium ferreo constrictus erat circolo, hic quoque divinum cepit querere solatium. Mox, ut matutina laus implebatur, ille a strictura ferri solvebatur.” Transl. S. Marci, 149. o.

⁶⁶⁹ *Hypolite Delehay*: Les origines du culte des martyrs. *Subsidia Hagiographica* 20. Bruxelles, 1933. 228. o. Idézi: *Tóth* 2007. 25. o.

⁶⁷⁰ *Tóth* 2007. 62–64. o. A magyarországi legendát Tóth Péter 2007-ben még a magyar királyok XII. század végi balkáni külpolitikájával, legutóbb azonban már II. András leánytestvérével, Árpád-házi Margittal hozta összefüggésbe. Margit ugyanis előbb bizánci császárné, majd a latin Thesszaloniké királynéja volt, s másodjára is megözvegyülve kiskorú fia, Demetrios mellett régensként uralkodott. Elképzelhető, hogy az ő környezetükben fordították a szent második görög nyelvű passióját latinra, amelyet a Sirmiumban/Szávaszentdemeteren megőrzött hagyománnyal egészíthettek ki. Csak a magyarországi szövegben szerepel ugyanis az a kitétel, amely szerint Demeter a pannóniai Sirmiumban született, s apját Adrianusnak, anyját pedig Theogonának nevezték. A fordítás célja Tóth szerint talán az volt, hogy a magyar fennhatóság alatt lévő Sirmium/Szávaszentdemeter

magyarországi szövegahagyománya is bizonyít.⁶⁷¹ Ez utóbbi a korai *martyrologium*okkal összhangban a szentet sirmiumi származásúnak tartja, ami valóban amellett szólhat, hogy a városi Demeter-kultusz – de legalábbis a szent sirmiumi születésének híre – túlélhette a hun, avar, bolgár és magyar hódítás viszontagságait. Arra mindenesetre semmi sem utal, hogy a IX–X. században Demeter sírját Sirmiumban tudták volna, noha az egyik passióváltozat szerint Leontios, Illyricum provincia helytartója, a szent köntösét és konzuli szalagját a városba hozta.

Nagyobb eséllyel gondolhatunk egy másik sirmiumi mártírra, Szent Iréneuszra. A magyarok között Ernye néven ismert szent a város korai püspöke volt, s a diocletianusi keresztényüldözés áldozata lett a Kr. u. IV. század elején. Tiszteletére már nem sokkal később bazilika állt a várostól keletre,⁶⁷² míg az egykori szávaszigeti, ma a folyó jobb partján álló, ókori alapokon épült X. századi templom a XIII. századtól bizonyosan Iréneuszt tekintette patrónusának (Szenternye).⁶⁷³ Kultusza a helyi szlávok körében igen élénk lehetett, nem tekinthető véletlennek, hogy legendája IX–X. századi ógyházi szláv fordításban is fennmaradt.⁶⁷⁴ A szerémi püspökség egyik székhelyeként működő szenternyei káptalan korai történetéről nem sokat tudunk, ám talán ezt az egyházat említi az a *miracula*, amelyet Theophylactos ohridi érsek (†1109) jegyzett le a tizenöt tiveriopolisi (Strumica, Macedónia) mártírról szóló görög nyelven íródott hagiográfiai művében. Az elbeszélés mintája már ismerős: egy szünni nem akaró éhségtől szenvedő vándor szent helyeket keres fel, hogy gyógyulást nyerjen, s hosszú zarándoklata során Róma után Szent Iréneuszt is meglátogatja.⁶⁷⁵ Mindkét helyen csalódnia kell, ám Tiveriopolisban, a szent mártírok sírjánál végül csillapodik az elviselhetetlen étvágy. A „csodáiról igen híres Iréneusz” alighanem Szenternyét és templomát jelölte; a XI. században valóban itt tisztelheték a mártír püspök sírját. Szenternye névadójának közbenjárása azonban – Szent Péteréhez hasonlóan – a szerző szerint teljesen hatástalannak bizonyult. Aligha véletlen, hogy Theophylactos érsek élcelődésének célpontja egy olyan egyházi központ volt, amely 1071–1072 óta immár a római egyházat elismerő Magyar Királyság fennhatósága alá tartozott.

Minden jel arra mutat tehát, hogy a Száva bal partján Demeter, a jobb parton pedig Iréneusz kultusza valamilyen formában folytatódott. Az utóbbi esetben még a testereklye tiszteletének lehetőségét sem zárhatjuk ki. Azt azonban nem tudjuk, hogy a kontinuitás mennyire volt törésmentes – noha Iréneusz szláv legendája bizonyítja, hogy kultusza a IX–X. században már igenis élő volt. Bár az Iréneusz-passió antikvitásba visszanyúló, latin nyelvű verziójának legkorábbi kéziratai éppen a X. századra keltezhetőek,⁶⁷⁶ semmi sem utal arra, hogy nyugaton (így például Reichenauban) naprakész hírekkel rendelkeztek volna a feltételezett sirmiumi zarándokhelyről; az Iréneusz-hagyomány a latin rítusú területeken nem fejlődött tovább.

---

szentjének személyén keresztül a latin és magyar felmenőkkel rendelkező trónörökös uralmának legitimitását erősítse. A mű szintén Margittal kerülhetett Magyarországra a latin Thessaloniké bukása után, s szerepet kaphatott a szerémi latin püspökség kezdeteinél is. *Tóth* 2010. 380–388. o.

⁶⁷¹ *Tóth* 2007. 40–93. o.

⁶⁷² *Nagy* 2012. 51–52. o.

⁶⁷³ *Nagy* 2012. 55. o.

⁶⁷⁴ *Györffy* 1952. 331. o.

⁶⁷⁵ PG CXXVI. 220. o.

⁶⁷⁶ E X. századi *passionalék* ókeresztény mártírok szenvedéstörténeteit tartalmazzák: Rouen, Bibliothèque Municipale, Ms. 1379.; Torino, Biblioteca Nazionale, Ms. F. III. 16.

További kérdés, hogy igaz lehet-e Sirmiumra a reichenauai *Translatio* állítása, amely szerint a zarándok által felkeresett helység a X. században a magyarok fennhatósága alatt állt. Györffy György szerint, aki Bíborbanszületett Konstantin tudósításaira alapozta véleményét, a honfoglalás után őseink csak a Szávaig vették birtokba a vidéket, a Száva szigete (Szenternye) bolgár kézen maradt. Az ezredforduló előtt bizonyosan bolgár uralom alatt állt, s 1018-ig ott is maradt; ám ezután bizánci fennhatóság alá került, s csak az 1070-es évek elejétől tartozott bizonyíthatóan Magyarországhoz.⁶⁷⁷ Az az egyház tehát, amely vélhetően a XIII. századi, Iréneusz titulusú püspöki székesegyház X. századba visszanyúló előzménye, egészen Salamon király görögök elleni háborújáig (1071–1072) nem lehetett magyar kézen. Így aligha Iréneusz sírja volt az, amelyet a *Translatio* zarándoka felkeresett.

Sirmiummal kapcsolatban még egy szentről kell szót ejtenünk: Andronicusról, aki az *Újszövetség* szerint Jézus hetven tanítványának egyike és Szent Pál követője volt. Többet nem is tudunk róla, kultusza sem alakult ki, ám a IX. századi egyházi szláv nyelvű Metód-legenda szerint Metód az ő örökébe lépett, amikor a pápa Pannónia püspökévé szentelte. A XVIII. század óta – Daniele Farlati jezsuita tudós kombinációjának köszönhetően – Andronicus állítólagos székhelyét Sirmiummal azonosítják, s ez szinte megdönthetetlen tényként hagyományozódik a történeti irodalomban, annak ellenére, hogy semmilyen kútfő nem állítja, hogy az első századi apostoltanítvány az illír város püspöke lett volna.⁶⁷⁸ E megállapításnak nagy jelentősége van a morva fejedelemség IX. századi elhelyezkedésének kutatói számára, minket azonban csak abból a szempontból érdekel, hogy ezek szerint Reichenauban Andronicus sirmiumi kultuszáról sem tudhattak.

Sabariához két szent kultusza kötődik, ám a tisztelet folytonossága alig kimutatható. Tóth Endre véleménye szerint személyesen Nagy Károly elevenítette fel a város szülöttének, Szent Mártonnak a tiszteletét, ám arról nincs hír, hogy ereklyéje is lett volna Sabariában a Toursban eltemetett püspöknek.⁶⁷⁹ Egy másik ókeresztény főpap, Szent Quirinus, Siscia püspöke Sabariában szenvedett vértanúságot, és itt is alakult ki tisztelete, ám a szent maradványait már az V. században Rómába menekítették.⁶⁸⁰

Egyetlen olyan település van, amelyről bizonyosan tudható, hogy szent ereklyének adott otthont a IX. század folyamán, ez pedig nem más, mint Mosaburg (Zalavár). A korszak legfontosabb Pannóniára vonatkozó kútfője, a 870-es évek első felében keletkezett *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* jól ismert tudósítása szerint Liupramm salzburgi érsek és a Karolingok hűbéreseként Mosaburgot birtokló Pribina együttműködésének köszönhetően épült meg az a templom, ahol „Hadrianus mártír pihen eltemetve.”⁶⁸¹ Kétségtelen, hogy Hadrianus ereklyéjét egykor abban a Zalavár-várszigeti templomban tisztelték, amelyet 1983-ban talált meg Cs. Sós Ágnes, s amely alaprajzában a folyosókriptás zarándoktemplomok sajátos jegyeit viseli magán.⁶⁸² Az ereklyét talán 851. évi római útja során szerezte meg Liupramm érsek, aki bizonyosan ekkor kapta ajándékba IV. Leó pápától Hermes Róma városi

⁶⁷⁷ Györffy 1952. 332., 339. o.

⁶⁷⁸ Betti 2014. 195. o.

⁶⁷⁹ Tóth 2008. 10. o.

⁶⁸⁰ Nagy 2012. 107–108. o.

⁶⁸¹ „In qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat.” *Conversio*, 126. o.

⁶⁸² Cs. Sós 1994. 87. o. Cs. Sós munkáját Szőke Béla Miklós folytatta, aki tanulmányok sorában foglalkozott a zarándoktemplomként azonosított egyházzal. Lásd pl.: Szőke 2010.

vértanú maradványait.⁶⁸³ A mártírereklyék kiáramlása Rómából a VIII. század közepén gyorsult fel, ám a 770-es években I. Adorján pápa véget vetett a *translati*óknak, így azok csak ötven évvel később, 826-ban indultak újra, aligha függetlenül a pápaság tekintélyvesztésétől és a császárok növekvő római befolyástól. A római temetőekben pihenő szentek *translati*óinak e második hulláma IV. Leó haláláig, 855-ig tartott.⁶⁸⁴ Különösen IV. Leó esetében fogalmazódott meg a lehetőség, hogy az északiak római zarándoklatait és a mártírereklyéket a pápa tudatosan diplomáciai tervei szolgálatába állította. Valójában a kezdeményezés aligha származhatott a pápától, ám a *translati*óknak Klaus Herbers szerint kétségtelenül jelentős szerepe volt a római liturgia elterjesztésében.⁶⁸⁵

A római ereklyék az Alpokon túl a Karolingok és a birodalmi elit magánmonostorait, főpapi székhelyeket, valamint a frissen megterített területek egyházait gazdagították; jelenlétük jelezte, hogy a helyszín egyaránt élvezheti az apostoli megerősítést és a Karoling uralkodók kitüntetett figyelmét. Amikor Walbert szász gróf 851-ben Rómába érkezett, hogy az általa alapított wildeshauseni monostor részére ereklyét kérjen, magánál tudhatta I. Lotár ajánlólevelét is – akárcsak Hitto fresingi püspök, aki 834-ben I. Sándor pápa és Iustinus mártír ereklyéivel térhetett haza székhelyére Rómából.⁶⁸⁶ Hadrianus mártír Mosaburgba kerülése is ehhez hasonló tudatos politika eredménye lehetett, amely a pápa, a császár és a salzburgi érsek együttműködésén alapult, s amely felhelyezte a Karoling Pannónia politikai szempontból kiemelkedő fontosságú székhelyét a *Romanitas* hagyományaival felruházott keresztény birodalom térképére is.

A *Conversio* szerint a zarándoktemplom felépítésére éppen a 850-es évek közepén került sor. Tóth Endre véleménye szerint azonban az építkezés még hosszú ideig nem fejeződött be, s Hadrianus ereklyéi csak a *Conversio* megírása után kerültek Mosaburgba. Ő ugyanis utólagos interpolációnak tartja a mű mártírra vonatkozó híradását: *in qua ecclesia Adrianus martyr humatus pausat*. Mindezt azzal indokolja, hogy az idézett félmondat szokatlan megfogalmazású, és a IX. századi író tollán természetesebb lett volna a *corporaliter requiescit* kifejezés.⁶⁸⁷ A Tóth Endre által említett IX. századi források azonban kivétel nélkül diplomatikai jellegűek, így csak korlátozottan alkalmasak hipotézise alátámasztására. Ezzel szemben éppen a VIII. század végi Salzburghoz kötődő zarándokirodalomban találkozhatunk a *Conversió*val párhuzamos megfogalmazásokkal. A VII. századi *Itinerarium Salisburgense*, melynek

⁶⁸³ A lehetőséget Bogyay Tamás vetette fel. *Bogyay* 1948. 491. o. Arról, hogy melyik Hermes vértanú kerülhetett Salzburgba. *Tóth* 1999. 19–20. o., 104. jegyz.

⁶⁸⁴ Az ereklyék átvételéről általában lásd: *Heinzelmann* 1979. A római mártírereklyék Karoling-kori *translati*óinak szakaszairól az elajándékozott relikviák listájával lásd: *Smith* 2000, 320–324., 335–339. o. A IV. Leó pápa idején megszáporodó ereklyéátvitelekről. *Herbers* 1998. Herbers szerint nem egyszer kimutatható, hogy az ereklyét elnyerő egyház a pápa különleges védelmére (*Papstschutz*) is számot tarthatott. Vitatott, hogy ez a gyakorlatban mit jelenthetett: a Szentszéknak a birodalmi magánegyházzal rivalizáló, világi jellegű pártfogását, sőt, a kérdéses egyház *exempti*óját és közvetlen alárendelését Rómának – vagy csupán a püspökök visszaélései elleni védelmet, a pápai primátus mindenfajta hangsúlyozása nélkül. A kérdéstről összefoglalóan: *Engels* 1993. 400. o., 34. jegyz.

⁶⁸⁵ *Herbers* 1996. 409–411. o.

⁶⁸⁶ *Smith* 2000. 324–325. o.

⁶⁸⁷ *Tóth* 1999. 22–24. o.

799 körül írt kódexe (Bécs, ÖNB cod. 795.) Arno salzburgi érsek tulajdona volt, egyaránt alkalmazza a *requiescere* és a *pausare* igéket a Rómában nyugvó mártírok sírhelyeinek bemutatásakor.⁶⁸⁸ A *Conversio* megfogalmazásával szembeni gyanú tehát alaptalannak tűnik.

Mint említettem, a mártírereklyék *translatiói* az Alpoktól északra fekvő Karoling-területekre a VIII–IX. századi Rómából indultak ki. Véleményem szerint a mosaburgi zarándoktemplomban csak olyan Hadrianust tisztelhettek, akinek maradványait eredetileg vagy ideiglenesen az Örök Városban tudták – láthattuk, hogy a római eredetű VIII–IX. századi ereklye-*translatiók* hogyan szolgálták a terjeszkedő Karoling egyházat. Számos Hadrianus nevű vértanú ismeretes,⁶⁸⁹ de ezek közül bizonyosan csak ketten hozhatóak összefüggésbe Rómával. Az egyik közülük, Hadrias, a római görög kolónia tagja volt, akit a görög mártírok passiója szerint Decius császár idején végeztek ki sógorával, Hippolytusszal együtt egy november 9-i napon.⁶⁹⁰ A *Martyrologium Hieronymianum* nem említi Hadriast név szerint, ám a Róma városi görög mártírok ünnepnapját június 19-re helyezi.⁶⁹¹ A mártírakta fejléce szerint a vértanúk közös ünnepe ezzel szemben december 2-ára esett, s ez a *Martyrologium Romanum*-ban szereplő hivatalos dátum is.⁶⁹² Hadrias korai tiszteletét nemcsak felirat és kora középkori passió bizonyítja, hanem egy William of Malmesbury által fenntartott VII. századi zarán-

⁶⁸⁸ „Deinde venies ad Sanctam Felicitatem altera via que similiter Salaria dicitur. Ibi illa pausat in ecclesia sursum et Bonifacius papa et martyr in altero loco et filii eius sub terra deorsum. Deinde eadem via pervenies ad ecclesiam Sancti Saturnini papae et martyris, in altera ecclesia Daria virgo et martyr pausat et Crisanti martyr... Deinde eadem via ad Sanctum Alexandrum martyrem. Ibi pausant Theodolus et Eventus... Postea ascendens eadem via ad Sancti Silvestri ecclesiam, ibi multitudo sanctorum pausat... et in spelunca Crescentium martyr et in altera Sancta Prisca martyr et Fimitis pausat in cubiculo, quando exeat... Et postea vadis ad orientem, quousque pervenies ad sanctam Emerentiam martyr, quae pausat in ecclesia sursum... Deinde via Numentana ad ecclesiam sanctae Agnae, quae Formosa est, in qua sola pausat... Postea pervenies ad ad ecclesiam Sancti Laurentii... et est parvum cubiculum extra ecclesiam... ibi pausat Sanctus Habundius et Herenius martyr... et in altera ecclesia sursum multi martyres pausant... Ad Helena via Campania multi martyres pausant... ibi pausant sancti martyres Petrus presbyter et Marcellinus martyr... Deinde pervenies ad Sanctum Gordianum martyrem, cuius corpus requiescit sub altare magno in ecclesia Sancti Epimahi. Et Quintus et Quartus martyres iuxta ecclesiae in cubiculo pausant... et in occidentali parte ecclesiae per gradus descendis, ubi Sanctus Cyrinus papa et martyr pausat... deinde etiam in aquilone parte ecclesiae Sancti Pauli paret ecclesia Sancti Aristi et Sanctae Cristinae et Sanctae Victoriae, ubi ipsi pausant... et in una ecclesia in dextera parte ibi pausat Baleria... Sanctus Nazarius martyr in sua pausat ecclesia... In parte huius australi civitatis iuxta viam Ostensem, Paulus apostolus corpore pausat... Iuxta viam Appiam... quoque et Cecilia virgo pausat.” *De Rossi* I. 138–142. o. A kódexről lásd: *Unterkircher* 1969. 31. o. A *Notitia ecclesiarum Urbis Romae* néven is ismert művet bizonyosan I. Honorius pápa (625–638) ideje után írták, ám talán még 642 előtt, mivel nem említi Szent Anasztáziát, aki Perzsiában szenvedett vértanúságot, s éppen ebben az évben temették újra Rómában. *Barker* 1913. 113. o. – A Karoling-kori Salzburgban máshol is feltűnik a kifejezés, mégpedig a *Carmina Salisburgensia* című verses püspökatalógusban, az ír származású Szent Virgil sírfelirátában: „Hic pater et pastor humilis doctusque sacerdos, / Corpore Virgilius pausat, quem Hibernia tellus / Disponente Deo partes direxit in istas.” MGH Poetae II. 639. o.

⁶⁸⁹ *Tóth* 1999. 11–12. o. A Szent István által alapított zalavári Szent Adorján apátság patrónusa bizonyosan a nikomédiai katonaszent volt – ezt a kolostor fennmaradt pecsétje igazolja. Tóth Endre helyesen állapítja meg, hogy ez még nem elegendő ok arra, hogy az Árpád-korban már használaton kívül álló Karoling zarándoktemplomban nyugvó mártírt automatikusan ezzel az Adorjánnal azonosítsuk.

⁶⁹⁰ A dátumot a Róma városi görög vértanúk passiója (BHL 3970.) őrizte meg. *De Rossi* III. 207. o. A passió De Rossi szerint bizonyosan a VIII. század előtt keletkezett, ám ránk maradt egy V–VI. századi felirat szövege (*De Rossi* II. 194. o.) is, amely már forrásul használta a mártírakta szövegét. AASS Nov IV. 92. o.

⁶⁹¹ AASS Nov II. 1. [80.] o. Az V–VI. századi felirat szerint a mártírok ünnepnapja május 20-ra esett (XIII. Kal. Iun). Ez azonban De Rossi szerint elírás, és a *Martyrologium Hieronymianum* által említett június 19-i (XIII. Kal. Iul.) dátumára vezethető vissza. *De Rossi* III. 197–200. o.

⁶⁹² *De Rossi* III. 201. o.

dok-itinerárium is,⁶⁹³ amely azt írja, hogy a Via Appia mellett lévő Callixtus-katakombában, a pápák kriptájának közelében *pausant martyres Hippolitus, Adrianus, Eusebius, Maria, Martha, Paulina, Valeria, Marcellus*.⁶⁹⁴ A görög mártírokról csak a XVI. században hallunk legközelebb: a római Sant'Agata dei Goti-templomban 1504-ben elhelyezett felirat arról tudósít, hogy Hippolytus, Hadrias, Maria, Neon és Paulina maradványai, amelyek a XI. században, IX. Leó pápasága idején kerültek szarkofágba, most méltóbb helyre kerültek Szent Agáta egyházában.⁶⁹⁵ Meg kell azonban jegyezni, hogy egyedül a William of Malmesbury által megőrzött útikalauz ismeri Hadriast Adrianusként, s elképzelhető, hogy az azonosítás téves.

A középkor későbbi évszázadaiban a számos Hadrianus nevű mártír alakját elhomályosította a nikomédiai katonaszent, Szent Adorján, akinek testét elégették, s csak épen maradt karjával tudott felesége Konstantinápolyba menekülni. Tiszteletére a VII. században alapítottak templomot Rómában a Forum Romanumon, s Beda Venerabilis (672–735) *martyrologiuma* szerint a szent maradványai is ide kerültek.⁶⁹⁶ A *Liber Pontificalis*ből tudjuk, hogy a pápák gyakran tüntették ki ajándékokkal Adorján mártír római templomát.⁶⁹⁷ Akárcsak Hadrias esetében, arról itt sincs feljegyzés, hogy az ereklyék valaha is elhagyták volna Rómát. Ez természetes is: Róma nem mondott le véglegesen a – néha kényszer hatása alatt – elajándékozott szentekről, s nem példátlan, hogy egy-egy *translatio* után a kultusz Rómában párhuzamosan tovább élt, s az ereklyéket továbbra is a városban tudták.⁶⁹⁸ Adorján-ereklyék nem csak a Karoling Pannóniába kerülhettek anélkül, hogy tisztelete töretlen maradt volna Rómában. Bizonyosan a nikomédiai mártír tiszteletére szentelték ugyanis a Hildesheimtől délkeletre található Lamspringe apácakolostorát, amint erről Német Lajos egyik, hamisítvány formájában fennmaradt 873. évi oklevele tudósít – a kései hagyomány szerint a mártír ereklyéit Altfrid hildesheimi püspök szerezte meg II. Sergius pápától a 840-es években.⁶⁹⁹

Van egy körülmény, ami halványan, de arra utalhat, hogy a magyarok földjén épült zarándoktemplom szintén a katonaszent Adorján tiszteletére épült. A reichenai *Translatio* szerint a végtagok bénaságától szenvedő zarándok éppen az egyik karja épségét nyerte vissza itt. Ki lehetett volna alkalmasabb patrónus a béna zarándok számára, mint a kínzások során kezeitől-lábaitól megfosztott mártír, akinek éppen csak egyik karja menekült meg a pusztító tüztől?

Egy kérdés vár már csak válaszra: hogyan kerülhetett a perifériális mosaburgi zarándokhely híre Reichenaubá? Nem kizárható, hogy a legkeletebbi IX. századi Karoling központ a Szentföld felé irányuló szárazföldi zarándokutak egyik állomásává vált. Közvetlenebb kapcsolat is felfedezhető azonban a svábföldi monostor és Mosaburg között, mégpedig Metód és követőinek személye. A birodalmi egyház főpapjai által a regensburgi zsinaton, 870-ben elítélt térítő püspök ugyanis tanítványaival együtt nagy valószínűséggel Reichenauban raboskodott, egészen 873-ig. Ezt két körülmény is valószínűsíti. Egyrészt óegyházi szláv legenda szerint a rabság éveit Svábföldön töltötte, másrészt pedig neve egyéb görög nevekkal

⁶⁹³ Barker 1913. 117. o.

⁶⁹⁴ *Willelmi Malmesbriensis monachi Gesta regum Anglorum atque Historia Novella*. I–II. Ed. T. H. Duffy. London, 1840. II. 543. o.

⁶⁹⁵ *De Rossi* III. 200.

⁶⁹⁶ „Non longo post tempore Beati Adriani corpus est Romam translatum.” PL XC. 1037. o.

⁶⁹⁷ Így III. Leó (795–816) és IV. Gergely (827–844) pápák. *Liber Pontificalis* II. 12., 21., 23., 76. o. A mosaburgi Hadrianus-ereklye elajándékozásával gyanúsítható IV. Leó (847–855) is megtisztelt adományaival egy Adorján titulusú templomot Rómában, ám ezt valójában nem a mártír, hanem I. (Szent) Adorján tiszteletére emelték a vatikáni dombon. *Liber Pontificalis* II. 114. és 136. o.

⁶⁹⁸ Smith 2000. 325–326. o.

⁶⁹⁹ Tóth 1999. 27. o.

együtt szerepel a reichenai monostor IX. századi *Liber Confraternitatis*-ában. Ezek a bejegyzések Alfons Zettler alapos vizsgálatai alapján csak a 870-es években keletkezettek.⁷⁰⁰ A reichenai monostor kétségtelenül alkalmas színhelye lehetett Metód fogva tartásának, hiszen szigeten állt. A svábföldi monostornak emellett is jelentős szerep juthatott a Karolingok keleti politikájában. Ezt bizonyítja az a 15 név, amelyet az apátsági emlékezet egy másik fontos tanúja, a *Liber Memorialis* őrzött meg. A IX. században lejegyzett germán és szláv nevek nem reichenai kéztől származnak. Keleti kötődésüket rögtön elárulja a két első név, *Wichincé* és *Szuentebulcé*. Az előbbi nem ritka Svábföldön, ám a szláv nevek környezetében alighanem a nyitrai püspökként ismert frank főpapot jelöli. Zettler nem tartja valószínűnek, hogy a keleti vendégek zarándokok voltak, hiszen egyetlen női név sem található a csoportban, s Reichenau sem esett útba Itália felé. A nevek tulajdonosai politikai küldetésben járhattak, az apátság talán egy diplomáciai találkozó helyszíne volt.⁷⁰¹ Az sem lehet véletlen, hogy Aribó órgróf Arnulfnak címzett, 891-ben kelt levele, amely a Morva Fejedelemségen belüli térítések kapcsán Wicing püspököt is megemlíti, éppen egy reichenai kódex kötéstáblájában maradt fenn töredékes, ám eredeti formában.⁷⁰²

Az előbbieken egy olyan korai (X. századi) latin nyelvű forrással ismerkedhettünk meg, amely hírt ad egy Reichenau közelében végzett pusztításról, ami nagy valószínűséggel a magyarok számlájára írható. Ám a szemelvényes kiadások miatt a kutatás figyelmét eddig elkerülte, hogy a *Translatio et miracula Sancti Marci* egy alkalommal meg is nevezi elődeinket, így a kútfő a magyarság korai említéseinek listáját is gazdagítja. Ennél azonban sokkal izgalmasabb a *gens Ungarorum* felbukkanásának kontextusa. A zarándokirodalom hatása alatt keletkezett hagiografikus elbeszélés arra utal, hogy Reichenauban még élt az emléke egy Kárpát-medencei zarándokhelynek, amely a *Translatió*-ban a szentföldi célpontokkal, illetve Szent Jakab santiagoói és Szent Márk reichenai kultuszhelyével áll egy sorban. A helyszín alighanem Mosaburg/Zalavár zarándoktemploma, míg a holtában csodát tevő szent a *Conversio* által említett Hadrianus mártír. A mosaburgi templomban nyugvó mártír ereklyéje és tisztelete – a VIII–IX. század folyamán az Alpoktól északra újonnan megjelenő mártírkultuszok többségéhez hasonlóan – alighanem Róma városából származik. Nem ok nélküli olyan eszközt látni benne, amelyet a pápák felett nagy befolyással rendelkező Karolingok a frissen meghódított és megtérített vagy még térítés alatt lévő területeken az egyházszervezet megszilárdítása érdekében használtak fel. Erről az ereklye-*translatió*ról nem maradt fenn olyan részletes tudósítás, mint Szent Márk testének Reichenaubra érkezéséről. A svábföldi monostorban azonban Mosaburg elnéptelenedése után, a X. század első felében is élt a pannóniai zarándokhely emléke, ami valószínűleg annak köszönhető, hogy Reichenau élénk műveltségi és politikai kapcsolatokkal rendelkezett a görög és a szláv kelettel.

Ruotger: Vita Sancti Brunonis

A Ruotger által írt *Vita Brunonis* a főpápeletrajz műfajának különleges darabja.⁷⁰³ A munka főszereplője nem csak az egyházi emlékezet számára volt fontos: I. Ottó öccseként Brúnó kölni érseket komoly feladatok várták a Szász-dinasztia birodalmi politikai terveinek megva-

⁷⁰⁰ Zettler 1983. 283–290. o.

⁷⁰¹ Schwarzmaier 1972. 64–66. o.

⁷⁰² Schwarzmaier 1972. 55–66. o. Kiadását lásd: Holder 1971.² 604. o.

⁷⁰³ A mű kiadását lásd: Ruotger Vita Brunonis.

lósításában is. Nem véletlen, hogy a róla szóló munka egyben politikai állásfoglalás is, csakúgy, mint az Ottó-kor más püspökéletrajzai, amelyek a frank királyokkal dacoló Meroving-kori püspökök biográfiáival szemben nem örvendtek nagy népszerűségnek Európa-szerte, s csak szűk körben terjedtek el – ez a tény azonban, amint már szóba került, lehetővé teszi annak az irodalmi környezetnek a rekonstruálását, amelyben e művek keletkeztek.⁷⁰⁴ Ez a helyzet az Ottó-kori életrajz programadó darabjával, a *Vita Brunonisszal* is, amelynek egyik legkedvesebb témája a főhős nem mindennapi műveltsége. A szerző ugyancsak kora egyik legműveltebb embere lehetett, ám szinte semmit sem tudunk róla; a Folkmar érseknek (965–969) – Brúnó utódjának – címzett ajánlásban magát *servus servorum ultimus*nak címző szerzetes a késői hagyomány szerint mindenestre a kölni Szent Pantaleon monostorban működött.⁷⁰⁵ A *Vita* az érsek halála (965) utáni években, 967 és 969 között keletkezett, s a mű – a kézirat⁷⁰⁶ és a szöveghagyomány alapján – éppen azokban az egyházi központokban (Metz, Köln, Lobbes) bukkan fel legelőször, amelyek vezetői szorosan kötődtek Brúnó személyéhez; e vezetők közül pedig nem egy az ő neveltje, illetve az általa képviselt főpap-ideál képviselője volt. Az eszményi főpap egyszerre volt politikus-katona, művelt tudós és a nyájaról lelkiismeretesen gondoskodó főpásztor – emellett pedig elkötelezett volt a szerzetesi reform mellett is. Ennek a korban sokak által vitatott ideálnak, a *regale sacerdotium*nak a védelmezése volt Ruotger legfontosabb célja, aki nem mulasztotta el az alkalmat, hogy érvekkel feleljen a kritikákra. Az argumentumok végső forrása Hartmut Hoffmann meglátása szerint Szent Pálnak a lélek egységéről és a békéről írt sora (Ef 4:3), amelyet a szerző a birodalom egységére és békéjére vonatkoztat; ez utóbbit pedig csak fegyveres erővel tudta az érsek fenntartani a rábízott Lotaringiában.⁷⁰⁷ Mindez azután kerül teljes megvilágításba, miután Ruotger beszámolt a birodalom belső békéjének megteremtéséről (954. december), amikor a következőt olvassuk: *Et revera tribubus et linguis innotuit, quia Deus dissensionis non est, sed pacis, tantam huius initio operatus est salutem populo suo.*⁷⁰⁸ Politikai életrajzról van tehát szó, amelyben – noha a főhős idealizálva lép elénk – nincs hely a csodáknak. A *Vita Brunonis* ebben is programadó: a sírját felkereső zarándokok „nem a csodajeleket keresik, hanem életére figyelnek, s tanításán elmélkednek” (*signa non querunt, vitam adtendunt, doctrinam recolunt*).⁷⁰⁹ E jelenség párhuzamát Friedrich Lotter Gorzei Szent János 974-ben, Metzben íródott életrajzában találja meg, amely Ruotger művével szemben immár egyértelműen egy szent életének állít emléket, ám a csodák helyett a főhős tetteire és erényeire helyezi a hangsúlyt.⁷¹⁰

Brúnó születését (925) Ruotger a dánoktól, szlávoktól és magyaroktól fenyegetett birodalom legsötétebb óráinak véget vető I. Henrik újjáépítő és béketeremtő tevékenységének kontextusában tárgyalja. A megpróbáltatások katalógusa közhelyszerű, ám mégis figyelemre

⁷⁰⁴ Berschin 1999. 62. o.

⁷⁰⁵ MGH Script. rer. Germ. NS. X. viii. o.

⁷⁰⁶ A mű legkorábbi, Düsseldorfban őrzött XII. századi kézírata elpusztult a második világháborúban. Erről és a többi kódexről lásd: MGH Script. rer. Germ. NS. X. xvii–xxiv. o.

⁷⁰⁷ Hartmut Hoffmann: Politik und Kultur im ottonischen Reichskirchensystems: zur Interpretation der *Vita Brunonis* des Ruotger. *Rheinische Vierteljahrsblätter*, 22. (1957) 34–36., 46–49. o., idézi: Mayr-Harting 2007. 13–14. o.

⁷⁰⁸ Ruotger *Vita Brunonis*, 36. o.

⁷⁰⁹ Ruotger *Vita Brunonis*, 51. o.

⁷¹⁰ Friedrich Lotter: Die *Vita Brunonis* des Ruotger. Ihre historiographische und ideengeschichtliche Stellung. *Bonner Historische Forschungen* 9. Bonn, 1958. 40–41. o. Idézi: Corbet 1986. 54–55. o. Corbet ugyanott hangot ad annak a véleményének, hogy a csodák hiánya Ruotger elbeszélésében korántsem jelenti azt, hogy Brúnót ne tekintette volna már a közvetlen utókor szentnek.

méltoak az ellenséges pogány népek immár régóta megszilárdult jelzői: a dánok vadságukkal tűnnek ki és azzal, hogy tengeren–szárazföldön egyaránt harcképesek (*seva Danorum gens terra marique potens*); a szlávok sokaságuk (*centifida Sclavorum rabies barbarorum*), a magyarok pedig kegyetlenségük (*Ungrorum nichilominus insecuta crudelitas*) miatt veszedelmesek. Ezen felül megtudjuk, hogy a magyarok a németföldi kalandok előtt elfoglalták a morva határvidéket (*transgressa terminos Marahensium, quos sibi non longe antea impia usurpavit licentia*). A mű későbbi fejezeteiben Ruotger érdeklődésének központjában az érsek lotaringiai politikája áll. Az I. Ottó elleni felkelés (953–954) idején szentelik sietve érsekké, s a fiatal főpapnak mindjárt a rendteremtésben kell kipróbálnia magát. Világi küldetése ellenére Brúnó nem maradt hűtlen kedves olvasmányaihoz és lelkipásztori kötelességeihez.⁷¹¹ Az *archiepiscopus*ként és *archidux*ként emlegetett érsek ellenpontja Vörös Konrád, a korábbi lotaringiai herceg, aki a felkelőkkel együtt csak azt érte el, hogy „mindent elveszített, miközben azon fáradozott, hogy még többet birtokoljon.”⁷¹² Tanúi lehetünk a magyarokat Alsó-Lotaringia földjére vezető Konrád bűnbánatának, nyilvános vezeklése gesztusának: a lechfeldi csata előtt immár nem *dux*ként, hanem *miles*ként veti alá magát apósának, I. Ottónak, s egyedül itt olvassuk, hogy szőrcsuhát öltve azt kérte Istentől, hogy „azoktól az istentelenektől (a magyaroktól) lelhesse halálát, akikkel korábban gonoszul szövetekezett, hogy így az örökévalóságban megszabadulhasson e köteléktől.”⁷¹³ Az utóbbi fogadalmat talán csak a megfogalmazás ötletessége miatt jegyezte le Ruotger, ám az alávétés liturgikus szertartásokkal kísért gesztusa igenis részét képezhette a király és veje kibékülésének – mindenesetre közelebb állhat a valósághoz Widukind beszámolója, aki szerint Konrád ereje teljében, *dux*ként lovagolt be I. Ottó táborába.⁷¹⁴ A korvey-i és a kölni szerzők egyaránt megemlítik, hogy Ottó ezután bőjtöt rendelt el a hadsereg számára, s mivel a csatára Szent Lőrinc napján került sor, így a magyarok felett aratott győzelmet az ő közbenjárásának tulajdonították. Ruotger azonban nem történetíró, így nem bocsátkozhat a lechfeldi csata részleteinek tárgyalásába – a *praeteritio* retorikai eszközével azonban mégis röviden kifejti, amiről állítása szerint nem szándékozott írni,⁷¹⁵ s végül azt is megtudjuk, hogy Brúnó a 955. évi magyar hadjárat idején székhelyén tartózkodott, mivel féltő volt, hogy a magyarok a tavalyi évhez hasonlóan elkerülik a nyílt összecsapást, s ismét betörnek Lotaringiába. A kalandozók azonban ezúttal nem hagyták el Bajorországot; mindent egy lapra feltéve döntő ütközetre készültek.

Gerhard von Augsburg: Vita Sancti Udalrici

Szent Ulrich augsburgi püspök (923–973) életrajza nem monostori, hanem városi közegben született: szerzője nem szerzetes, hanem világi pap, az augsburgi káptalan Gerhard nevű prépostja volt. Valószínű azonban, hogy Gerhard mégiscsak monasztikus képzésben részesült, ugyanis az augsburgi klérus tagjai ekkor jellemzően Sankt Gallen és Reichenau iskoláiban

⁷¹¹ Berschin 1999. 74–75. o.

⁷¹² „Nam is, cui, ut ita dicam, omnia erant in manibus, agendo, ut plus haberet, ut nichil haberet, omnimodis effecerunt.” Ruotger Vita Brunonis, 18. o.

⁷¹³ „...cilicio membra domans, Deum gemitibus, ut fertur, exorans, ut, si sic eius sancta voluntas existeret, permissa regi nostro et exercitui eius victoria eum ab impiis, quibus se prius male coniunxerat, permitteret trucidari, ut possit in perpetuum ab eorum consortio liberari.” Ruotger Vita Brunonis, 36. o.

⁷¹⁴ Widukind Res gestae Saxonicae, 124. o.

⁷¹⁵ Berschin 1999. 77. o.

tanultak.⁷¹⁶ A szerző személyes tanúja volt a 83 éves korában elhunyt püspök kései éveinek; vélhetően azonos azzal a Gerharddal, aki a mű szerint az idős főpapot az ingelheimi zsinatra kísérte, hogy a hivataláról unokaöccse javára lemondani készülő Ulrichot képviselje; s alighanem ő az is, aki a halálos ágyán fekvő szentet fölolvassással vigasztalta. A *Vita Sancti Udalrici*⁷¹⁷ bizonyosan Ulrich utóda, Henrik püspök (973–982) halála után, de még a szentté avatás (993) előtt készült – ez utóbbi különös jelentősége abban áll, hogy az augsburgi püspök volt az első, akit kanonizációs eljárás keretében avattak szentté Rómában. Nem volt azonban mindenki maradéktalanul elégedett Gerhard munkájával. Gebhard augsburgi püspök (996–1001) hamarosan átdolgozta a művet, mivel úgy tűnt: elődje több figyelmet szentelt a történeti részleteknek, mint a püspök szentségének.⁷¹⁸ A klasszikus műveltség jegyében átdolgozott változathoz hiányzik az eredeti elbeszélés mintegy 130 neve, s csak a püspök, a pápa és a császár vannak megnevezve; a klasszicizált szövegben Szent Wiborada mint *inclusa quaedam*, a magyar nép pedig *Pannonica barbariesként* tűnik fel.⁷¹⁹ Azonban Gebhard, majd a XI. század közepén Berno reichenau-i apát átdolgozásai nem tudták kiszorítani Gerhard eredeti művét, valószínűleg azért, mert az utóbbi kulcsszerepet játszott a kanonizációban. A munka 25 kéziratából kettő még a X. században íródott.⁷²⁰

Ruotger *Vita Brunonis*-ához hasonlóan az első Ulrich-életrajz az Ottó-kori főpapideál kifejezője: Ulrich püspök kifelé gáláns nagyúr, aki fényűző vendégségeket rendez, ám mindközben a szerzetesek aszkéta életét éli. Nem csak nyája (*familia*) lelki szükségleteiről gondoskodik, hanem a hívek fizikai védelme érdekében akár lóra is száll, s már felszentelése után megkezd a magyarok által elpusztított vidék újjáépítését; a gyengécske sáncok és az elkorhadat fakerítés helyett falakat emel a város köré. A *Vita Brunonis*-szal szemben Gerhard műve nem mentes a csodáktól, különösen a főhős múltba vesző ifjúsága bővelkedik bennük; ám a szemtanú tollából származó, életteli epizódok általában mégis az augsburgi egyháztörténet kifejező, egyedi forrásává avatják a *Vita Udalrici*-t. Ulrich életét jóslatok kísérik végig: Szent Wiborada hatására Sankt Gallenben lemond a szerzetesi életéről, hogy a neki ígért, megpróbáltatásokkal teli püspöki hivatalra készüljön. Egy másik alkalommal Szent Afra, Augsburg ókeresztény vértanú védőszentje jelenik meg neki álmában, s az éjszaka közepén a Lech-mezőre vezet. Gerhard elbeszélői ötletessége nyilvánul meg akkor, amikor Afra szájába adja a közösségi emlékezet számára oly kitüntetett helyszín sorsáról szóló jóslatot: a szent megmutatja Ulrichnak annak az erődítménynek a helyét, ahol a törvénynapot tartó I. Ottó tartományainak lakóit fogadja majd, s ahol II. Berengár itáliai király majdan aláveti magát a királynak. Tudomására hozza, hogy valójában a magyarok elleni döntő csata helyszínén járnak, és megjövendöli a győzelmet is.⁷²¹ Magának Szent Afrának a kultusza is a Lech-mezőhöz kötődik, hiszen a vértanú magyarok által felgyújtott egyháza is itt, a Lech-folyó bal

⁷¹⁶ Berschin 1999. 128–129. o.

⁷¹⁷ Kiadását lásd: *Gerhard Vita S. Udalrici*. Legújabb *editiójának* ismeretét Veszprémy Lászlónak köszönöm: *Gerhard von Augsburg: Vita Uodalrici*. Die älteste Lebensbeschreibung des heiligen Ulrich. Hg. Walter Berschin – Angelika Häse. (Editiones Heidelbergenses 24.) Heidelberg, 1993. A műről és szerzőjéről általában lásd: *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 256–258. o.; *Weitlauff* 1980. 1225–1229. o.

⁷¹⁸ Kiadását lásd: *Gebhard Vita S. Udalrici*.

⁷¹⁹ Berschin 1999. 150. o.

⁷²⁰ Berschin 1993. 9–18. o.

⁷²¹ „...eduxit eum in campum, quem Lechfeld vulgo dicunt... Indicavitque ei venturam supergressionem Ungrorum et loca belli, et, quamvis laboriose, tamen victoriam christianis concessam esse, nunciavit.” *Gerhard Vita S. Udalrici*, 388–389. o.

partján helyezkedett el.⁷²² Megtudjuk azt is, hogy a templomi felszerelést még a támadás előtt biztonságba helyezték a városban. A templomot a magyar-veszély elmúltá után Ulrich méltóképpen akarta újjáépíteni. Talán egy korabeli vitára reflektál Afra újabb megjelenése a püspök előtt: ezúttal saját végső nyughelyét mutatta meg Ulrichnak a várostól két mérföldre fekvő régi római temető helyén felépült templomban, hogy ezzel megnyugtassa a főpapot: megfelelő helyen kezd hozzá az újjáépítéshez.

Gerhard Ulrich-életrajza elsődleges forrása az I. Ottó elleni 954. évi felkelés bajorországi eseményeinek, s az egy évvel későbbi magyar hadjáratnak. A majdani prépost talán nem volt szemtanú, ám bizonyosan ismert olyanokat, akik az események részesei voltak – mindenekelőtt műve főhősét, Ulrichot. Tőle értesülünk a felkelőkhöz csatlakozó II. Arnulf bajor palotagrófnak a püspökkel szembeni katonai fellépéséről, majd annak erőszakos halála után Ulrich sikeres békeközvetítéséről I. Ottó és fia, Liudolf között, ami ugyancsak a korabeli főpap-esemény kifejezője. 955-ben ismét megjelennek a magyarok, és sohasem látott tömegük egészen a Fekete-erdőig megszállja a Duna-medencét. Nem haladtak tovább, miként egy évvel korábban – Karl Leyszer véleménye szerint egyenesen hagyták, hogy megtalálja őket I. Ottó hadserege.⁷²³ Különösen az Iller-folyótól keletre fekvő terület szenved sokat miattuk. Ostrom alá veszik Augsburgot is, amit ekkor még nem védenek tornyok, csak az Ulrich által épített városfal. A püspök maga irányítja a védelmet a keleti kapunál támadó kontingens ellen. Gerhard tudósít egy vakmerő magyar vitéz haláláról a városfal előtti csetepatéban, s a magyarok ezt követő megfutasáról. Az Ulrich-vita nem az egyetlen, amely arra a különös ragaszkodására utal, ami a magyarokat katonai vezetőikhez fűzte: erre az adatra rímel Widukind híradása a kalandozók 926. évi százföldi hadjáratáról, melynek során egyik vezérük fogságba esett, s így hadászati sikereik ellenére engedményekre kényszerültek; s hasonló eset történt Cambrai ostroma közben is, amikor a védők levágták valamelyik vezéri vagy a fejedelmi dinasztia (*nepos regium*) egyik fiatal tagjának – talán Bulcsú rokonának – fejét.⁷²⁴

A végső ostrom előestéjén a közösséget lelkiekben és testiekben is oltalmazó püspök, miután a város védműveinek kijavítását személyesen ellenőrizte, körmenetet rendel el, s még az általa hajnalban elmondott szentbeszédéről is értesülünk. Mintha szemtanú beszámolója állna előttünk, amikor arról olvasunk, hogy a felvonuló magyar seregből néhányan csak a korbáctól fenyegetve voltak hajlandóak hozzáfogni az ostromhoz, amelyet ezúttal komoly szerszámok is sejtettek.⁷²⁵ A másnapi ostromnak I. Ottó érkezése vet véget, amelyről a ta-

⁷²² „...et cum Licum transcenderet et Alemanniam occuparet, aecclesiam Sanctae Aefrae concremavit...” *Gerhard Vita S. Udalrici*, 401. o.

⁷²³ *Leyszer* 1965. 13. o. Charles Bowlus hasonló véleményét, amely szerint a magyarok célja az Ottó feletti döntő győzelem volt, Veszprémy László túlzásnak találta. *Veszprémy* 2006. 1091. o. A magyarok kétségtelenül jól tudták, hogy mennyire kimerítette I. Ottó erőforrásait a belháború és a szlávok elleni harc – erről 955. júliusi százsországi követjárásukkor saját szemükkel is meggyőződhetnek, s így nagyobb magabiztossággal vághattak bele nyári hadjáratukba. Az azonban nem vitás, hogy olyan jelentős katonai célt tűztek ki, ami újra adófizetésre kényszerítette volna a nyugati szomszédot – Augsburg elfoglalása épp ilyennek tűnik.

⁷²⁴ A levágtatott fej megszerzése fejében tett engedmények mögött Dienes István a a magyarok feltételezett kettős lélekhitét sejtette. A fejet szerinte méltóképpen kellett eltemetni, mivel ebben lakott a továbbélt lélek rész. *Dienes István: A honfoglaló magyarok lélek-hiedelmei*. In: Régészeti barangolások Magyarországon. Szerk. *Szombathy Viktor*. Budapest, 1978. 190–192. o. Tatár párhuzamokkal kiegészítve idézi: *Fodor* 2004. 162–163. o.

⁷²⁵ Charles Bowlus szerint Gerhard beszámolója itt a magyarok gyalogos segédcsapataira és rabszolgáira utal. *Bowlus* 2006. 123–125. o. Ezzel szemben Veszprémy László nem látja igazoltnak, hogy a kalandozó seregen bármikor is lettek volna gyalogosok. Lásd recenzióját Bowlus könyvéről: *Veszprémy* 2006. 1091. o.

valyi évben még a magyarokkal barátkozó bajor palotagróf, II. Arnulf (†954) fia, Bertold értesíti a magyarokat.⁷²⁶ Az ostromlottak és a felmentő sereg között Ulrich testvére, Dietpald tartja a kapcsolatot, aki a csata előtti éjjel jelenik meg Ottó táborában.

A csata pontos helyszínére nézve egyedül az Ulrich-életrajz szolgáltat támogatást – abból viszont rögtön kettőt is, amelyek sajnos ellentmondanak egymásnak. Mint láttuk, Gerhard szerint az Augsburgtól délre nyújtózó Lechfelden került sor az ütközetre, ott ahol Szent Afra Ulrichnak megjövendölte. Karl Leyser azonban joggal hívta fel a figyelmet arra, hogy az áru-ló Bertold az Augsburgtól északnyugatra fekvő Duna-parti Reisenburgból lovagolt a magyar táborba a király érkezésének hírével, így Ottó serege vélhetően ebből az irányból közelített a püspöki város felé⁷²⁷ – márpedig a király Leyser szerint aligha vállalkozhatott arra, hogy Augsburgtól délre manőverezze hadseregét, hiszen ezzel nem csak szükségtelen kockázatot vállalt volna, hanem a menekülés útját is elvágta volna maga elől.⁷²⁸ Leyser némileg önkényesen az utóbbi híradásra helyezte a hangsúlyt Szent Afra jóslatával szemben, ezért Augsburgtól északnyugatra lokalizálta a csata helyszínét.⁷²⁹

Az augsburgi ostrom és előzményeinek szemléletes leírásával szemben magáról a lechfeldi ütközetről nem sokat tudunk meg Gerhardtól: ő maga vagy informátora a városban vé-szelte át az csatát. Ez a nézőpont lehetetlenné tette, hogy elsőre eldöntsék: a város felé lova-goló magyarok győztek vagy éppenséggel menekülnek-e; így csak a király feltűnése és a magyaroknak a Lech-folyón könnyűszerrel történő átkelése nyugtathatta meg az augsburgiakat.⁷³⁰ Ez a híradás a csata helyszínéhez mindössze annyi támogatást szolgáltat, hogy az ütközet – részben, de lehetséges, hogy egészben – a Lech bal partján zajlott. Szerzőnk – a Liudolfingok propagandájával összhangban – csupán arra utal, hogy Ottónak sikerült véget vetnie az Istentől a keresztényekre megérdemelt büntetésként kimért magyar veszedele-mnek, s így – tehetjük hozzá – minden kétséget elhárított a győztes uralmának jogossága felől. A csatát követő éjjelt Ottó Augsburgban tölti, s – Widukind beszámolójával szemben – valójában csak ezután, az üldözés és a megáradt folyókon való átkelések során éri a magya-rokat komoly embervesztés.⁷³¹ A veszély elmúltával a püspök eltemeti a halottakat (köztük testvérét, Dietpaldot és unokaöccsét, Reginaldot), s megkezdzi az újjáépítést.

⁷²⁶ Erről aligha kellett a gyorsmozgású könnyűlovas felderítőcsapatokkal rendelkező magyarokat értesíteni, így Veszprémy László némi alappal minősíti Gerhard megjegyzését egy Ottó-párti író célzatos ferdtítésének. *Veszprémy* 2006. 1003–1004. o.

⁷²⁷ *Leyser* 1965. 14. o. A Widukind és Thietmar von Merseburg történeti műveiben szereplő hadsereglétszámok alapján Leyser I. Ottó seregeinek létszámát három-négyezer főre tette. *Leyser* 1965. 16–17. o. XI. századi ana-lógiák alapján hasonló eredményre jutott Négyesi Lajos is. *Négyesi* 2003. 225. o.

⁷²⁸ *Leyser* 1965. 13. o., 43. jegyz.

⁷²⁹ Hasonló vélekedést olvasunk Bóna Istvánnál is, aki elutasítja a kései középkori elbeszélésekben felbukkanó déli elhelyezkedést. *Bóna* 2000. 55. o. Ezt az álláspontot követi Négyesi Lajos is, aki tanulságos rekonstrukci-ójában Bónához hasonlóan nem mérlegeli Szent Afra jóslatát, amely határozottan az Augsburgtól délre fekvő nyílt térségre, a Lechfeldre helyezi a csatateret. *Négyesi* 2003. Az ellentmondások feloldásának nehézségeire. *Györffy* 1984. 1644. o.; *Veszprémy* 2006. 1093. o.

⁷³⁰ Ebben ellentmond Widukindnak: *Bowlus* 2006. 14. o.

⁷³¹ *Bowlus* 2006. 131–138. o.

Uffing von Werden: Vita Sanctae Idae

Szent Ida életének és csodáinak elbeszélése a magyarok vesztfáliai kalandozásainak állít emléket.⁷³² Főhőse Nagy Károly rokona, a 825 körül elhunyt Ida, egy szász előkelő, Egbert szász herceg felesége. Megözvegyülve Ida a szegények gyámolítója lett és az ő nevéhez fűződik a herzfeldi *pfalz* és a hozzá tartozó templom alapítása is, ahol később eltemették. A birtokközpont és a templom már 900 körül a werdeni monostor tulajdonában volt. Ereklýeit 980 körül vitette át Werdenbe Dodo münsteri püspök, ahol a *translatio* szertartásán jelen volt egy Uffing nevű werdeni szerzetes is, aki vállalkozott Ida életrajzának megírására. Kései hagyományok szerint Uffing a frízföldi Workumból származott, ám több részletet nem ismerünk életéről. Az Ida-életrajz (BHL 4143.) legrégebbi fennmaradt kéziratát Werdenben másolták a XII. század végén, ám ma a Szent Ida által alapított, az ő nevét viselő herzfeldi kegytemplom levéltárában őrzik. A kódex egy Ida-himnusz is tartalmaz, amely valószínűleg szintén Uffing műve. A bollandisták által használt XV. századi böddekeni kézirat sajnos elveszett.⁷³³

A *Vita Sanctae Idae* valójában hagiográfiai toposzok szövedéke: elsősorban a szent sírjánál bekövetkezett csodákról olvashatunk benne. Bizonyára a laikus befolyással szembeni állásfoglalásként kell értelmeznünk azt a történetet, amelyben egy Liudolf nevű főúr – aki vélhetően Ida leszármazottja, s a Szász-ház egyik ősatya volt – kiskorú gyermekét az alapító mellé temették el, ám a templom harmadjára sem fogadta be a testet.⁷³⁴ Néhány festett fátáblán kívül – amelyeknek említése olyan egyedi szín, ami a történet hitelessége mellett szól – a templom nem vált a magyarok által csiholt tűz martalékává, ám a kalandozóknak sikerült elrabolni a templomi felszerelést; ezt azonban távozásuk után a magyar táborban a helyiek megtalálták. Egyedül itt olvashatjuk, hogy a kalandozók a harangok leszerelésével is megpróbálkoztak.⁷³⁵ A herzfeldi *pfalz* és templom elleni magyar támadásra a nyolc százországi hadjárat (906, 908, 915, 919, 926, 933, 937, 938) közül bármikor sor kerülhetett; ám mivel a magyarok hátrahagyták zsákmányukat, vélhetően sietősen kellett távozniuk a területről, amelynek hátterében lehet katonai vereség (933, 937, 938), ám egy győztes csatát megelőző csapatösszevonás is (908, 926). A jó eséllyel 926-ban feldúlt herfordi monostor viszonylagos közelsége (70 km) miatt talán erre az évre helyezhetjük Herzfeld dülését is.

Heriger de Lobbes: Vita, translationes et miracula Sancti Landoaldi

Szent Landoald életrajza, az ereklýeinek felemeléséről és átviteléről szóló tudósítás, s a sírjánál történt csodák históriája 980 körül, a szent maradványainak genti *translatió*ját követően keletkezett.⁷³⁶ Főhősét I. Márton pápa küldte a VII. századi Gallia Belgicába, hogy társaival együtt keresztény hitre térítse a terület pogány népét. Egy helyi nemesúr adományozta a térítő misszióknak a Liège-től 30 kilométerre északra található Wintershoven birtokát, ahol Landoald hamarosan templomot épített; itt temették el a wintershoveni szentekként ismert flandriai térítőket, köztük magát az alapító-plébánost, Landoaldot is. Testét – a többiekével együtt – Florebertus liège-i püspök (727–746) emelte fel, aki a szent síremlékét is újrafarag-

⁷³² Kiadását lásd: Vita S. Idae.

⁷³³ Kühne 1995. 1220–1222. o.

⁷³⁴ Vita S. Idae, 264. o.

⁷³⁵ Vita S. Idae, 264. o.

⁷³⁶ A mű kiadását lásd: AASS Mart III. 36–41. o.; Vita S. Landoaldi.

tatta. A 880-as évek normann betörései idején az ereklyét visszatemették. A második, – immár genti – felemelésre 980-ban került sor,⁷³⁷ miután Wintershoven világi birtokosai hagyták, hogy a szentek sírjainak környéke pusztulásnak induljon. Erre az alkalomra íródott Landoaldus életrajza, amely a szent magyarok dúlása során elpusztult régi *vita*-ját volt hivatott pótolni.⁷³⁸

Bár a kortársak és a közvetlen utókor számára nem volt kérdés, hogy a mű szerzője a liège-i káptalani iskola egykori diákjával, Heriger lobbes-i szerzetessel azonos – aki 990-től a monostor apáti hivatalát is betöltötte –, időről-időre mégis felbukkan az a nézet, amely szerint az író valójában Heriger közeli barátja, Notker liège-i püspök (972–1008) volt.⁷³⁹ A feltételezés nem alaptalan, mivel a *Vita Landoaldi* szövegében valóban találunk olyan utalásokat, amelyek a püspök szerzőségét támogatják: egy helyen például püspökelődjére hivatkozik (*antecessorum nostrum... Euraculum*).⁷⁴⁰ Az autográf kéziratban, *missilis* levélként fennmaradt munka Notker datált *epistolájával* (980. június 19.) együtt hagyományozódott, amely a művet megrendelő genti Szent Bavo monostor apátjához és szerzeteseihez szól, s amelyből kiderülnek a *Vita* keletkezésének körülményei is.⁷⁴¹ R. G. Babcock azonban jogosan mutatott rá, hogy Notker levele korántsem állítja, hogy a főpap maga fogott volna neki a munkának (bár valószínűleg ő is tájékozódott az ereklyék múltjáról Wintershovenben), csupán annyit, hogy Landoald életrajzának megírására megbízást kell adni (*quanta audivimus et cognovimus, ea... rogatis scripto mandanda*).⁷⁴² A levél tehát nem nevezi meg a *Vita* szerzőjét. Az, hogy a Notker nevében kelt levelet és hagiográfiai munkát valójában nem Notker, hanem titkára, Heriger írta, csak egy genti szerzetes néhány évvel később keletkezett művéből (*Histora translationis reliquiarum Gandavum et eorundem elevatio*, BHL 4707–4708., 982–990.) derül ki.⁷⁴³ A beszámoló szerint Notker a jeles tanárt és zenészt, Herigert bízta meg a feladattal; az elkészült írást azonban a püspök saját pecsétjével megerősítve küldte el Gentbe. Ha e tudósítás nem maradt volna fenn, máig Notkernek tulajdonítanánk a művet, a fennmaradt eredeti levél kézírásával együtt.

Mindez ráirányítja a figyelmet a szerzőség kérdésének ellentmondásos felfogására a korai középkorban. Babcock a XI. századi Franco de Liège-t idézi, aki matematikai műve *prologusában* fejtette ki nézeteit a kérdésről: a megbízó igenis tekinthető szerzőnek, miként Rómát sem az építőmunkások, hanem az építkezést elrendelő Romulus után nevezték el.⁷⁴⁴ Ennek fényében aligha lepődhetünk meg azon, hogy a liège-i püspök tekintélyével felruházott *Vita Sancti Landoaldi* valójában Heriger jegyezte le.

⁷³⁷ Az ereklyéket a Szent Bavo monostorban emelték fel. A *translatióra* azért lehetett szükség, mivel a genti Szent Péter monostortól nem sokkal korábban függetlenedett intézmény önálló kultuszshellyé kívánt válni. Maier 2007. 242. o.

⁷³⁸ Vita S. Landoaldi, 238. o.

⁷³⁹ Legutóbb Franz Brunhölzl irodalomtörténeti kézikönyvében. *Franz Brunhölzl: Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters*. II. München, 1992. 287–296. o. Idézi: Babcock 2009. 1028–1030. o.

⁷⁴⁰ Vita S. Landoaldi, 239. o.

⁷⁴¹ A diplomatikai keretben fennmaradt munkát a genti állami levéltárban őrzik. Vita S. Landoaldi, 234. o.; ismert egy XI. századi kézírata is, amely a genti Universiteitsbibliotheekben található (cod. 308., 99^v–132^v). Az utóbbi kódex megtekinthető a könyvtár honlapján: <http://adore.ugent.be/view/archive.ugent.be:76179BBE-B85F-11E0-9CC1-4E8D37D8FA8C>; a letöltés időpontja: 2015. október 21.

⁷⁴² Babcock 2009. 1036. o.

⁷⁴³ AASS Mart III. 46. o.

⁷⁴⁴ Babcock 2009. 1031–1032. o.

A *Vita* megírását kiváltó indok a magyarok támadása, amely azonban nem az egyetlen megpróbáltatás volt, ami Wintershoveent érte. A szerző arról tudósít, hogy az ereklyéket a normannok támadása idején (880-as évek) visszatemették, s aminek tanúja volt a település Frangerus nevű *villicusa* és egy Hildebrand nevű pap is. Az idős Frangerus még életben volt Heriger és Notker idejében (*homo nostra aetate senissimus*),⁷⁴⁵ vélhetően mindketten igen fiatalok voltak, amikor találkoztak vele. Hildebrandot a szerző informátora, Sarabertus wintershoveni plébános temette el.⁷⁴⁶ Utóbbi őrizte meg annak a réges-régi, szakadozott és gyertyaviasszal átítatott könyvnek az emlékéit is, amely Landoaldus tetteiről szólt, s amely a magyarok támadásakor a tűz martalékává vált.⁷⁴⁷ Gondolhatunk bármit a híradás igazságtartalmáról: lehetséges, hogy az elégett könyvre vonatkozó megjegyzések – anélkül, hogy bármilyen valószínűsége lenne – csupán a szöveg megbízhatóságát támogatják, éppen úgy, ahogy a Notker püspök állítólagos szerzőségére helyezett hangsúly az írás tekintélyét emeli. Az azonban kétségtelen, hogy a magyarok *nuperrime* bekövetkezett dúlását a hitelesség melletti bizonyítékként emlegeti fel a szerző, ami – ha a kortárs közönség szemében nem hihető – könnyen leleplezhette volna az állítólag elégett Landoald-életrajzra történő hivatkozást is. A Sarabertus által szóban előadott wintershoveni történeti emlékezet egészen a plébános idősebb kortársainak ifjúságáig: Hildebrandig és Frangerusig nem mutat törést; az egykori normann és a közelmúlt magyar támadása aligha összemosható. Úgy gondolom tehát, hogy az azonos előzményeket említő *Vita Sancti Fridolini*hoz hasonlóan e híradástól sincs okunk megvonni a hitelt. A Maastrichtól 22 kilométerre nyugatra található Wintershoven dúlását alighanem 954-re kell helyezni, bár természetesen elképzelhető – mint Albert D’Haenens felhívta rá a figyelmet –, hogy korábban, egy közelebről nem ismert hadjárat során került rá sor.⁷⁴⁸

Történetírók

Liutprand

Aligha találunk a X. századi történeti irodalomban még egy olyan művet, amelyre oly mértékben nyomta volna rá bélyegét szerzője személyisége, mint az *Antapodosis*.⁷⁴⁹ Bár írója, Liutprand paviai diakónus elsőként megfogalmazott szándéka „egész Európa császárai és királyai viselt dolgainak” lejegyzése volt, mégis az az érzésünk támadhat, hogy a mű csak igen laza szálakkal kapcsolódik a történetírás korábbi évszázadokban kialakult hagyományaihoz. Az *Antapodosist* valójában emlékiratnak kellene neveznünk, melynek szerzője meg sem

⁷⁴⁵ Vita S. Landoaldi, 238. o.

⁷⁴⁶ A *Vita* prozopográfiai adatainak megbízhatóságát hangsúlyozza Jozef Van Loon. Van Loon 2009. 493–494. o.

⁷⁴⁷ „Sarabertus... commemorat multis attestantibus... libellum de vita eorum pariter vidisse. Quem quia antiquaria manu commemorat scriptum et a stillicidio cere pene infusum, lectorem eius non ignoramus fuisse perrarum. At vero quem hactenus paucis perstrinximus illinc se delibasse, nuperrime vero in incursione Hungrorum propter incuriam custodum cum aliis rebus eumdem libellum illic deflagrasse.” Vita S. Landoaldi, 238. o.

⁷⁴⁸ D’Haenens 1961. 425. o.

⁷⁴⁹ Az általam használt kiadást lásd: *Liutprand* Antapodosis. Legutóbbi kritikai kiadása: Chiesa 1998. 1–150. o. Magyar nyelvű fordítását lásd: *Liudprand* történeti munkái. Antapodosis. Liber de rebus gestis Ottonis Magni imperatoris. Relatio de legatione Constantinopolitana. Ford. Jurkovich Emil – Gombos F. Albin – Gaál Lajos. Bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Gombos F. Albin. Középkori Krónikások VI–VII. Budapest, 1908. Ez utóbbi alapján készült a 2005-ben megjelent legújabb fordítás, amely *Süttő Szilárd* munkája: A Nyugat és Bizánc, 309–483. o.

kísérelte az objektivitás látszatát kelteni; mivel azonban egy olyan ember memoárjáról van szó, aki bejáratos volt Európa legfőbb udvaraiba, a munka még akkor is rendkívül érdekfeszítő és tanulságos marad, ha a politikatörténet – például a magyar kalandozó hadjáratok – bűvára nem egyszer bosszankodni kénytelen Liutprand pontatlanságán és ellentmondásain. Az *Antapodosis* valóban az első helyet érdemli a X. századi itáliai történetírás forráskanonjában – még akkor is, ha Európa 887-től 949-ig végigkövetett története leginkább a szerző személyes sérelmeinek és szimpátiáinak tükrében áll előttünk.

Liutprand az Itáliai Királyság fővárosában, Paviában született, a jelek szerint gazdag földbirtokos, mégis ízig-vérig városi arisztokrata család sarjaként 921/922-ben. Apja és mostohaapja egyaránt az itáliai királyok diplomatái voltak, így a fiatal Liutprandnak biztos helye volt Arles-i Hugó és II. Berengár királyok paviai udvarában. Felmenőihöz hasonlóan bizánci követként szolgált II. Berengárt (949), majd új urát, I. Ottó német királyt is. A Berengárral való szakítás pontos okát Liutprand nem közli, ám az uralkodó haragja nem csak szerzőnket, hanem egész klánját utolérte. Már műve görög címe is – ami magyarul annyit tesz: visszafizetés – arra a másodikként megfogalmazott célra utal, hogy a szerző visszafizesse a Berengártól és feleségétől, Willától elszenvedett üldöztetést. II. Berengár száműzött diplomatája I. Ottó szüntelenül vándorló udvarában bukkan fel ismét. Itt találkozott Recemund püspökkel, III. Abd-ar-Rahmán cordobai kalifa keresztény diplomatájával 956-ban Frankfurtban, akinek bizonyára eldicsekedett azzal, hogy az elmúlt évtizedek történetét „nem hallomásból, kétesen, hanem szemléletből, bizonyosan” ismeri.⁷⁵⁰ A spanyol püspök szaván fogta kollégáját, s történeti művet rendelt Liutprandtól, amelyhez azonban csak 958-ban fogott hozzá. Vélhetően 960-ban, kényszerű paxósi tartózkodása idején – minden bizonnyal egy újabb bizánci diplomáciai küldetés során – folytatta a művet, ekkor írta a második *prologust* is, amelyben a mű címe is magyarázatot nyer. 961-ben I. Ottó megbízásából cremonai püspökként tért vissza szülőföldjére, ahol a király pápasággal kapcsolatos politikájában vállalt szerepet; ennek lenyomata a *Liber de rebus gestis Ottonis* című munkája. Utolsó fennmaradt művét (*Relatio de legatione Constantinopolitana*) nem sokkal 968. évi konstantinápolyi követjárása után írta, amelyben a Makedón-ház iránt őszinte csodálatot érző szerző a trónbitorló Niképorosz Phokasz császár udvarában szerzett keserű tapasztalatairól ad számot. A cremonai hagiográfiai irodalom tanúsága szerint a püspök – akit ott Luizónak neveznek – utolsó bizánci útjáról nem tért vissza többé Cremonába. Mivel 970-ben még püspöki székhelyén találjuk, feltételezhetjük, hogy részt vett abban a 971. évi követségben is, amely Theophanu görög hercegnőt, II. Ottó menyasszonyát német földre hozta. Többé azonban nem hallunk Liutprandról: talán a visszaúton, 972 tavaszán hunyt el.⁷⁵¹

Az *Antapodosis* kézirati hagyományát az 1915-ben megjelent, sokat használt Joseph Becker-féle *editio* három csoportra osztotta.⁷⁵² Az ezredforduló előtt napvilágot látott a munka új kritikai kiadása is Paolo Chiesa szerkesztésében. Az olasz filológus felelevenítette Georg Pertz elméletét, amely szerint a legjobb szöveget fenntartó – és nem melleleg: legrégebbi – kézirat (München BSB Clm. 6388.) egyik írnoke maga a szerző volt.⁷⁵³ A X. századi, itáliai írássajátosságokat mutató kódex egykor a freisingi dóm könyvtárához tartozott, s talán Áb-

⁷⁵⁰ A Nyugat és Bizánc, 314. o.

⁷⁵¹ A Liutprandról szóló irodalom tengernyi. A szerző életrajzához sorvezetőként Jon Sutherland remek monográfiáját használtam: *Sutherland* 1988. Liutprandról és magyar vonatkozású hírei forrásértékéről: *Szovák* 1996.

⁷⁵² *Liutprand* *Antapodosis*, xxiv–xxxi. o.; *Szovák* 1996. 169–170. o.

⁷⁵³ *Chiesa* 1998. lv. o.

rahám freisingi püspök tulajdonában volt; csakúgy, mint Liutprand másik munkája, a *Liber de rebus gestis Ottonis* Freisingben másolt kézírata, amelyet az *Antapodosis* elé kötöttek. A kolligátum harmadik és egyben utolsó darabja Regino *Chroniconjának* és Adalbert későbbi magdeburgi érsek folytatásának legrégebbi (X. századi) másolata, amely ugyancsak freisingi műhelyben készült.⁷⁵⁴ A Pertz és Chiesa által Liutprandnak tulajdonított kéz elsősorban korrektori munkát végzett az *Antapodosis* szövegén: tőle származnak a görög szavak javításai és latin nyelvű magyarázatai, valamint az ötödik könyv utolsó fejezete a magyaroknak hamis érméssel adózó II. Berengárról, s a Liutprand konstantinápolyi követjárásáról szóló hatodik könyv. Chiesa véleménye szerint a freisingi kézirat bepillantást enged az *Antapodosis* keletkezésének folyamatába: a szerző hosszabb ideig pihentette, majd alkalmasint elővette a művet, s folyamatosan faragott a szövegen, mielőtt befejezte volna. A teória és a kéziratok leszármazásának Beckerétől eltérő *stemma*ja vitatott maradt: a paleográfus Hartmut Hoffmann számos olyan helyre hívta fel a figyelmet, ahol a korrektor glosszái túlságosan banálisak, javításai pedig aligha tükrözhetnek szerzői szándékot.⁷⁵⁵ Ábrahám püspök lelkipásztori kézikönyvében (München BSB Clm. 6426.) fennmaradt továbbá egy Liutprandtól származó homília, amelynek görög nyelvű címsora Bernhard Bischoff szerint szerzőnk keze munkája – ez a kéz azonban nem azonos az *Antapodosis* korrektoraival.⁷⁵⁶

Az *Antapodosishoz* nem könnyű megtalálni a kulcsot. Mint láttuk, Recemund püspök Európa közelmúltjának megírására kérte fel szerzőnket. Liutprand azonban csak annak a három területnek a történetét tárgyalja, amelyekhez neki is közvetlen köze volt: Itáliát, a német hercegségeket és Bizáncét. Tervét igen eltérő színvonalon valósította meg: míg Itália – különösen pedig szülőföldje, Lombardia – múltjáról komoly ismeretekkel rendelkezett, s I. Ottó udvarában talán a keleti frank évkönyvekhez hasonló írott forrásokra hagyatkozhatott, addig a Bizáncban hallott szórakoztató anekdoták nem szervesülnek valódi történetté.⁷⁵⁷ Nyersanyagát kronologikusan rendezte el: az *Antapodosis* hat könyve időrendben követi egymást, s a könyveken belül a három fenti régió eltérő arányban kap szerepet az utolsó kivételével, amelyet Liutprand teljes egészében 949. évi konstantinápolyi élményeinek szentelt. Elődeivel és kortársaival ellentétben alig hagyatkozott a korábbi nemzedékek történeti műveire. Ha olvasta is őket, valójában távolról sem a történeti hűség, hanem az anekdota szellemessége, nem egyszer megbotránkozató természete keltette fel érdeklődését. Azoknak a eseményeknek a sora, amelyeknek már szemtanúja lehetett, a negyedik könyvvel veszi kezdetét. Egészen idáig az általa csak hallomásból megismert híreket olvashattuk.

A mű alapmotívuma kétségtelenül a bosszú, amely azonban nem csak Liutprand személyes bosszúvágya, hanem az isteni igazságszolgáltatás tágabb keretében is értelmezi az *Antapodosist*. II. Berengár Liutprand ellen elkövetett bűneit nem csak a szerző emlékezet uraló tolla torolja meg, hanem az itáliai királyt letevő I. Ottó is, akinek tetteiben Isten terve nyilvánkozik meg. Az égi bosszú jogosságának igazolása érdekében Liutprand nem riadt vissza a tények meghamisításától sem.⁷⁵⁸ Más kutatókkal ellentétben Karl Leyser a bosszú témáját nem tekintette öncélúnak, s megkísérelte összhangba hozni az első és a harmadik könyv *prologusait*: véleménye szerint Liutprand ajánlása címzettjét, a córdobai kalifa szolgálatában

⁷⁵⁴ A kézíratra vonatkozó irodalomra: Glauche 2011. 164–168. o.

⁷⁵⁵ Hoffmann 2001. 49–56. o. Chiesa válasza: Chiesa 2006.

⁷⁵⁶ Hoffmann 2001. 56. o.

⁷⁵⁷ Sutherland 1988. 54–56. o.

⁷⁵⁸ Sutherland 1988. 68–69. o.

álló mozarab Recemund püspököt eredetileg arra akarta figyelmeztetni, hogy aki a pogányokkal megbékél és saját keresztény testvérei ellen szövetkezik velük, azt utoléri az Isten bosszúja.⁷⁵⁹ És valóban, a munka rögtön a szaracénok fraxinetumi megtelepedésének, s a magyarok első európai hadjáratainak felemlegetésével veszi kezdetét; míg az előbbit a Provence-iak egymás közti gyűlölsége, addig az utóbbit Arnulf keleti frank király felelőtlen hatalmágya idézte elő. A császár halálos betegségében az égi bosszú nyilvánul meg.

A kalandozó magyarok az *Antapodosis* rendszeres szereplői, ám csak a munka ötödik könyvében olvasható olyan hír, amely Liutprand első kézből származó tudósításának tekinthető. Figyelemre méltó, hogy szerzőnknek alig van olyan információja, amelyet egyébkorú kútfők ne erősítenének meg – sőt, az eseménytörténet szempontjából a kontrollforrások rendre megbízhatóbbnak, esetleg részletesebbnek is bizonyulnak. Az utóbbi jelenségre jó példa az Arnulf császár által lerontott *clusák* esete: láthattuk, hogy már az *Annales Sangallenses*-ben is feltűnik, ám az Ottókö propaganda-jában kulcsszerephez jutó motívum részletes történeti magyarázata Widukind művében olvasható. Efféle gyepek egyébként az Itáliát Svábföldtől elválasztó határszakaszon is voltak; Liutprand ugyanúgy a *clusa* kifejezést alkalmazza rájuk, mint a magyarok délnyugati előrejutását nehezítő akadályokra.⁷⁶⁰ Hasonlóan közhelyszámba mehetett, hogy a magyarok a legyőzöttek vérért isszák; ezt korábban csak Reginónál olvashatjuk – Liutprand csak értelmezi az értesülést, amikor azt állítja, hogy mindezt az ellenség megfélemlítése céljából tették.⁷⁶¹ Még közismertebb lehetett az a Regino és más egykorú szerzők által hangoztatott állítás, amely szerint a magyarok népe egészen az Arnulffal kötött szövetségükig ismeretlen volt a Nyugat népei előtt. Liutprand más forrásokból is merített: megismétli a gótokról lejegyzett évszázados hagyományt, miszerint az újszülötteket éles késsel vagdalgják össze, hogy a fájdalom tűrésére eddzék őket, utána pedig Iordanes Attila temetésére vonatkozó sorait idézi: „igazolják ezen állítást azon sebek, amelyeket a meghaltak iránti fájdalomukban az életben maradtak önnön testükön ejtenek.”⁷⁶² A kalandozók *hui hui* csatakiáltását azonban egyedül szerzőnk említi.⁷⁶³

Liutprandnál nem olvasunk olyan magyarokkal szembeni jelentős ütközetről, amelyről más forrásunk ne adna hírt; a szerző retorikai eszköztára azonban megleveníti a máshol száraz évkönyv-bejegyzésként feltűnő híradásokat. E helyek rávilágítanak az *Antapodosis* szerzőjének sajátos forráskezelésére: feltételezhető – szövegszerűen alig kimutatható – történeti olvasmányélményeit felületesen, pontatlanul építette be saját elbeszélésbe; inkább a forrás alapján saját tollán kibontakozó anekdota lendületessége érdekelte, mint az elődökhöz való hűség. Ez a helyzet azzal az ütközettel is, amelyet Liutprand közvetlenül az Arnulf halála utáni esztendőre (900), a Lechfeldre helyez, s főszereplőjének IV. (Gyermek) Lajost teszi meg. Az *Annales Hersfeldenses* leszármazóinak tanúsága szerint az ifjú király személyesen 910-ben vesztett csatát a magyarok ellen – a régi, s minden bizonnyal helyes vélemény szerint valójában erre a csatára gondolhatott Liutprand, aki ettől az eseménytől számítja a magya-

⁷⁵⁹ *Leysner* 1994. 133–134. o.

⁷⁶⁰ „Praeceptorat enim rex clusarum custodibus, ne quempiam transire permitterent...” *Liutprand* *Antapodosis*, 140–141. o.

⁷⁶¹ *Liutprand* *Antapodosis*, 37. o.

⁷⁶² A Nyugat és Bizánc, 352. o.; *Liutprand* *Antapodosis*, 37. o. Nem lehetetlen persze, hogy Liutprand hallhatott ilyesmiről a magyarokkal kapcsolatban, hiszen a temetés rítusának hasonló formájával találkozunk a lovasnomád türkök fejedelmektől vett végső búcsú VIII. századi leírásában is, amely Bilge kagán orkhoni feliratán olvasható. *Deér* 1938. 26. o.

⁷⁶³ *Liutprand* *Antapodosis*, 51. o.

roknak fizetett német adót is.⁷⁶⁴ Könnyen belátható, hogy mindez 900-ban, Pannónia elfoglalásának évében még túlzottan korai lenne. A csata leírása és a kalandozók harcmodora épp úgy áll előttrünk, ahogy VI. (Bölcs) Leónál olvasható, s ahogy egy művelt X. századi ember számára az kézenfekvő lehetett: a magyarok menekülést színlelnek, s a győztes keleti frankokból hamarosan legyőzöttek lesznek. Azt persze most sem tudjuk kimutatni, hogy a görög nyelvben jártas Liutprand valóban ismerte-e Bölcs Leó *Taktikájának* szövegét, ám az mindenestre árukkodó, hogy ezen a helyen – és egy verses betét kivételével⁷⁶⁵ kizárólag itt – a bizánci forrásokhoz hasonlóan türköknek hívja elődeinket.⁷⁶⁶ A következőkben a brentai csata elbeszélése következik, amelyről Liutprand immár jóval több részletet ismer. Az értelmezést azonban megnehezítik a szerző irodalmi értékű kiegészítései, mint amilyen a magyarok táborában elhangzó buzdító beszéd.

Egyedül Liutprandnak köszönhetjük azt a hírt, hogy Arnulf bajor herceg a magyarokhoz menekült a Regensburgot elfoglaló I. Konrád király elől; abban azonban írónk minden bizonytalansággal tévedett, hogy csak a király halála után tért volna vissza.⁷⁶⁷ A szerző által tárgyalt utolsó nagy nyíltszíni ütközet I. Henrik 933. évi szászországi győzelme, amelyet Liutprand Merseburg mellé, míg a szász Widukind egy *Riade* nevű, bajosan azonosítható hely közelébe helyezett. Lehetséges, hogy hasonló jelenségnek lehetünk itt tanúi, mint IV. Lajos és a magyarok csatája esetében, amelyet a német hercegségek földrajzát illetően kevésbé tájékozott itáliai író az általa jól ismert Augsburg mellé lokalizált. Ugyanakkor szerzőnk említést tesz egy freskóról, ami egykor a merseburgi királyi *pfalz* ebédlőjét díszítette és magát az ütközetet ábrázolta; lehetséges, hogy Liutprand személyesen járt Merseburgban és saját szemével látta a festményt. Mindez felveti a lehetőségét, hogy híradása a csata helyszínéről autentikus forrásból táplálkozott, s így mégiscsak hitelt érdemlő.⁷⁶⁸ Liutprand kronológiájának megbízhatatlanságáról mindenestre sokat elárul, hogy a merseburgi csatát a Szász-ház uralomra jutásának első éveire tette.⁷⁶⁹

Arra a szerepre, amelyet a magyarok az itáliai belpolitikában játszottak, Liutprand feltétlenül a legértékesebb forrásunk; szerzőnk jól értesültsége itt aligha vonható kétségbe, s az évkönyvek – különösen Flodoard *Annalese* – egyértelműen megerősítik elbeszélései történeti háttérét. Az *Antapodosis* megőrizte az I. Berengár szolgálatában álló magyar kalandozóvezérek nevét (*Dursac*, *Bugat*, *Salardus*), s bepillantást enged az itáliai királyok és a magyarok szövetségének természetébe. A kalandozók 922-ben Itáliában jártak – eredeti céljuk alighanem az erődemonstráció és az adóbehajtás volt. Mint láttuk, *Dursac* és *Bugat* serege az első hívásra a király segítségére sietett, s rajtaütöttek Berengár ellenségein. Egyikük, Adalbert ivreai örgróf fogságba esve egyszerű közkatonának álcázta magát, s kérte, hogy fogva tartói vigyék haza szüleihez Calcinatéba, ahol majd kiváltják. A ravasz örgróft jelentéktelen összegért szabadította ki egy Leó nevű vitéze.⁷⁷⁰ Ha hitelt adunk Liutprandnak, a kalandozók még

⁷⁶⁴ *Liutprand* *Antapodosis*, 39. o.

⁷⁶⁵ *Liutprand* *Antapodosis*, 50. o.

⁷⁶⁶ „Gravis itaque hinc indeque oritur pugna, versique terga ceu in fugam Turci directis acriter boelis, id est saggittis, plurimos sternunt... lam septimam descendens Phoebus occupaverat horam et serenus adhuc Hulodoici partibus Mars favebat, cum Turci, sicut non incallidi, positus ex adverso insidiis fugam simulant.” – *Liutprand* *Antapodosis*, 38. o.

⁷⁶⁷ Lásd: 70. o.

⁷⁶⁸ *Lintzel* 1933. 37. o.

⁷⁶⁹ *Liutprand* *Antapodosis*, 49. o.

⁷⁷⁰ *Liutprand* *Antapodosis*, 65. o.

a szegényebb foglyok esetében is rászánták az időt, hogy a váltságdíj reményében otthonuk küszöbéig kísérjék őket. 924-ben ugyancsak I. Berengár megbízásából támadhattak rá a rivális Rudolf burgundi király hűségére átállt korábbi székhelyére, Paviára. Liutprand kronológiája ugyan felmenti a magyarok régi szövetségését, hiszen Pavia felgyújtását a kalandozók Berengár meggyilkolása miatt bekövetkezett bosszújának állítja be, valójában azonban tudható, hogy az itáliai királlyal csak közel egy hónappal később, április 7-én végeztek Veronában.⁷⁷¹ Szerzőnk költői nyelven siratja el szülővárosa balsorsát, melynek pontos időpontja (március 12., dél körül) is szívósan megkapaszkodott a város és a gyermek Liutprand emlékezetében. Miként az *Antapodosis*ban máshol is, a kalandozók megfékezése után alkotó szerző hangsúlyozza, hogy a magyarok által hozott pusztulás nem volt végérvényes, s így városa sorsa sem hasonlítható a pogányok által lerombolt Aquileiához.⁷⁷²

Liutprandnak az itáliai királyi kancellária alkalmazottjaként pontos információi lehettek a magyaroknak fizetett itáliai békeadóról is, melyről műve ötödik könyvében, az általa személyesen megtapasztalt események között olvashatunk. Előbb Hugó és a magyarok békéjét, valamint a kalandozók hispániai hadjáratát beszéli el, amelyet Ibn-Hajján történeti műve is megerősít, időpontját pedig egyértelműen a 942. esztendőben állapítja meg.⁷⁷³ A béke ára ekkor, miképp Taksony (*Taxis*) öt évvel későbbi érkezésekor is, tíz ezüst *modius*ra rúgó összeg volt. Az utóbbi esetben a régens Ivreai Berengár fejadót vetett ki alattvalóira, köztük az egyházakra is.⁷⁷⁴ A királyi udvarhoz közel álló személyként Liutprandnak egyértelmű tudomása lehetett arról, hogy a magyaroknak átadott érmék hamisak voltak – ezt az állítást a Kárpát-medencei itáliai pénzletek anyagvizsgálata messzemenően megerősíti.

Amennyire kétes értékű kútfő információi eredetisége és megbízhatósága szempontjából a német hercegségek történetére, olyannyira becses Liutprand *Antapodosis*a a szerző szülőföldje, Itália eseményeire nézve. A Keleti Frank Királyságba indított magyar kalandozó hadjáratok nagy csatáiról – IV. (Gyermek) Lajos vereségéről és I. Henrik győzelméről – szóló elbeszélések igencsak sematikus leírásoknak tűnnek, különösen akkor, ha az utóbbit Widukind változatával vetjük össze. A magyarok és az itáliai királyok szoros kapcsolatát Liutprand kendőzetlenül mutatja be, ami azért is nagy szó, mivel mind I. Berengár, mind a szerző első jótévője, Arles-i Hugó az *Antapodosis* kedvezőbb színben bemutatott hősei közé tartoznak. Különösen értékes a Liutprand által elejtett, ritkaságszámba menő néprajzi érdeklődésű adat, mint amilyen a magyarok csatakiáltása.

Widukind

A korvey-i szerzetes-történetíró elbeszélése a szászok korai történetéről, a Szász-ház felemelkedéséről és I. Ottó uralkodásáról a német történetírás legtöbbet vitatott művei közé tartozik.⁷⁷⁵ Nem véletlenül, hiszen Widukind művét sokáig nem csak a középkori német birodalom születésének tanújaként, hanem a német nép etnogenezisének kulcsforrásaként is számon tartották. A ködbe vesző őstörténetnek, amelyet gyakran csak csuhába bújtt regösnek (*Spiel-*

⁷⁷¹ Liutprand *Antapodosis*, 74. o., 2. jegyz.

⁷⁷² Liutprand *Antapodosis*, 76–77. o.

⁷⁷³ Liutprand *Antapodosis*, 141. o. Az ibér kaland kimeneteléről valószínűleg ajánlása címzettje tudósította. *Szavák* 1996. 167. o.

⁷⁷⁴ Liutprand *Antapodosis*, 151. o.

⁷⁷⁵ A mű mérvadó kiadását lásd: *Widukind* Res gestae Saxonicae. Teljes magyar fordítását, amely *Magyar László* András munkája, *Lőkös Péter* lényegretörő bevezetőjével lásd: A szász történet három könyve.

mann in der Kutte) titulált szerzőnk hősmondák töredékein keresztül közvetített olvasói felé, manapság jóval több kritikát kell kiállnia. Mivel a nemzeté válás tudományos modellje szerint nem a törzsi etnikai tudat, hanem a mesterséges politikai alakulatok integráló hatása hívta életre a majdani nemzetek őseit, így Widukindot ma már nem a szász etnogenezis autentikus tolmácsaként tartják számon, miként a romantika korában tették; a korai szász történet naiv elbeszélőjét látják benne, akinek műve valójában kortörténeti forrásként hasznosítható.⁷⁷⁶ Ami a Német Királyság létrejöttét kísérő egységesülést illeti, a történetírás jó ideig a Widukind által *communis hostis*ként emlegetett magyarok elleni összefogásnak tulajdonította a szükséges felhajtóerőt.⁷⁷⁷

A jelentős tudományos érdeklődés dacára a *causa scribendi* – és az ezzel szorosan összefüggő *causa dedicationis* – kérdésére nem született még végérvényes válasz. A hipotézisek a három családba sorolt kézirati hagyomány által megőrzött szövegrétegek keltezésén alapulnak.⁷⁷⁸ Mindegyik csoport tartalmazza a könyvek előtti három ajánlást, amelyek I. Ottó kislányához, Matilda quedlinburgi apátnőhöz szólnak. Ugyancsak minden kézirati hagyományban olvasható a harmadik könyv 63. fejezete után egy zárlat, ám a történet ennek ellenére folytatódik. A 62. *caput* még a 958. év eseményivel foglalkozik, míg az egykori zárófejezet 967/968-ig összegzi az elmúlt évtized történéseit, nagy hangsúlyt helyezve Ottó császár második itáliai útjára. A kézirati hagyományok eltérései látszólag nem jelentősek. A legbővebb a **B** és a **C** csoport, amelyek I. Ottó halálával és fia 973. évi trónra lépésével érnek véget (III. 76). Az **A** hozza a legrövidebb szöveget, itt a harmadik könyv 69. fejezete (967) zárja a művet. Míg a **B**-ben hosszú anekdota olvasható a Henrik szász herceg vesztére törő és Babenberg Adalbertet eláruló Hatto mainzi érsekről, addig az **A** verzió hallgat Adalbertről, s hangsúlyozza a főpap erejéit. A **C** változat ugyanitt nem mulasztja el elmarasztalni Hatto érseket, ám az Adalbert elárulásáról szóló elbeszélést koholmánynak minősíti. **C** máshol azonban az **A**-hoz áll közelebb: e hagyományokból egyaránt hiányzik a korvey-i apátokról szóló többlet, ami egyedül a **B**-ben olvasható.

Mindezek alapján kézenfekvő egy korai változatot feltételezni, amelyet legelőbb 967/968-ban zárhatott le a szerző. Helmut Beumann meglátása szerint e korai mű még nem tartalmazta a Matildához szóló *prologus*okat, s még nem a dinasztia, hanem a szász nép dicsőségét hirdette. Ez magyarázza, hogy az első könyv 1. fejezetben a *prologus*okétól némileg eltérő szerzői programról olvasunk: míg ott már a címzett császári atyja, I. Ottó tetteit kívánta megörökíteni, itt még „saját népe és nemzete iránti *devotio*jának” akart megfelelni.⁷⁷⁹ Az első szerkesztés tehát kolostori használatra készülhetett, s a **B**-hez állt legközelebb: teljes egészében tartalmazta a Hatto-anekdotát és a korvey-i apátokról szóló többletet.

A **B** kéziratcsalád azonban 973-ig tart, s ugyanúgy olvashatjuk benne a Matildához írt ajánlásokat és kiszólásokat, mint a rövidebb **A**-ban, amely bizonyosan nem más, mint maga a Matilda számára készült átdolgozás. Az eredeti kolostori szerkesztéshez legközelebb álló **B** csak úgy tartalmazhatja a dinasztia tagja számára készült verzió kiegészítéseit is, ha feltéte-

⁷⁷⁶ Widukind változó tudományos megítéléséről: *Laudage* 2003. 195–209. o.

⁷⁷⁷ E szemlélet legkiforrottabb formájára lásd: *Lintzel* 1933. 48. o.

⁷⁷⁸ A kéziratokra lásd: *Widukind* *Res gestae Saxonicae*, xxx–xlii. o. A kézirati hagyományok viszonyára a korábbi irodalommal, különös tekintettel Rudolf Köpke, Hermann Bloch és Martin Lintzel munkásságára lásd: *Beumann* 1950. 9–11. o.

⁷⁷⁹ A két program mögötti eltérő szándékokra lásd: *Beumann* 1950. 8–34. o.

lezzük: a többleteket Widukind átvezette saját korvey-i kéziratába is. Az apátnőnek szánt többletekkel kiegészített munkát szerzőnk később újra elővette és 973-ig folytatta (B), helyenként pedig még módosított is rajta (C).

A különböző redakciók elkülönítését tartalmi elemek is segítik. Widukind két alapvető fontosságú eseményt elhallgat olvasói elől: I. Ottó római császárrá koronázását és a keleti térítésben főszerepet játszó magdeburgi érsekség megalapítását. Joggal vetik fel, hogy e két szorosan összefüggő esemény nem volt a császári méltóság antik – korántsem szakrális – eszményét hirdető Widukind ínyére, aki a nagy múltú Korvey szerzeteseként a magdeburgi egyházban a riválist láthatta.⁷⁸⁰ Gerd Althoff szerint az ajánlás eredeti címzettjei és a munka megrendelői a császár édesanyja, Matilda és Ottó balkézről született fia, Vilmos mainzi érsek lettek volna – ezért is maradt ki az érsek-elődöt befeketítő epizód –, akiknek jó oka volt, hogy ellenezzék a magdeburgi alapítást. Mivel az anyacsászárné és az érsek 968 folyamán elhunytak, s I. Ottó a trónörökösrel együtt még évekig Itáliában tartózkodott, a 11 éves Matilda volt a császári család egyetlen tagja, aki az Alpoktól északra tartózkodott – Widukind tehát másnak aligha dedikálhatta volna a már elkészült művet.⁷⁸¹ Johannes Laudage legutóbb – szintén tartalmi érvek alapján – az első szerkesztést 961/962-re helyezte.⁷⁸² 961 elején került ugyanis sor a trónörökös királlyá avatási szertartása, amely Hagen Keller megfigyelése szerint Widukind mintájául szolgált, amikor I. Ottó 936. évi koronázását elbeszélte. A király és kísérete 961 júniusában járt Korvey-ban, szerzőnk e látogatásnak köszönhetette tehát híreit. A megbízót Laudage is Vilmos mainzi érsek személyében véli megtalálni, ám mivel a főpap 965 körül megengedőbb lett a magdeburgi érsekséget illetően, a 962. évi római császári koronázást pedig kifejezetten támogatta, így a műnek e két dátum előtt kellett keletkeznie.

Bár Widukind munkája nélkülözi a dátumokat, relatív kronológiáját tekintve a *Szász történet három könyve* a magyar kalandozó hadjáratok különösen hitelt érdemlő forrása. A szerző ugyanakkor még annyi valódi érdeklődést sem tanúsított a Kárpát-medencében letelepedett törzsszövetség iránt, mint az eseménytörténet szempontjából jóval megbízhatóbb Liutprand, akinél a magyarok mégiscsak az európai politika teljes jogú szereplőiként tűnnek fel. Widukind beéri azzal, hogy a gótok Iordanesnál olvasható eredetmondáját az avarokkal azonosított magyarokra alkalmazza, s a honfoglalók funkciója az elbeszélő számára pusztán annyi, hogy a Szász-dinasztia uralkodóinak ősellenségei legyenek; a felettük aratott diadal – s csakis ez – teszi érdemessé Widukind szemében I. Henriket és I. Ottót a császári címre. A győztes hadseregtől a harcmezőn elnyert cím – amit Henrik a riadei ütközet után még nem fogadott el, ám fia a 955. évi lechfeldi csataterén már igen –, az antik római eszményeket idézik a Sallustiuson nevelkedett szerző művében.⁷⁸³

A magyarok eredetére vonatkozó exkurzust a dalemincek által segítségül hívott kalandozók szászországi pusztításáról szóló beszámoló követi. Az elbai szláv nép territóriumát korábban az ifjú Madarász Henrik, Ottó szász herceg (†912) fia dúlta fel; a magyarokkal kötött szövetség az agresszív északnyugati szomszéd ellen irányult. Az értesülést Georg Waitz állásfoglalása nyomán, s a *Korvey-i Évkönyv* alapján 906-ra szokás tenni.⁷⁸⁴ Bár Waitz nem számolt vele, de a *Sváb Évkönyv* monzai kézírata egy 908. évi szászországi kalandról is hírt ad, mely-

⁷⁸⁰ Beumann 1970. 862., 885–887. o.

⁷⁸¹ Althoff 1993. 260–264. o.

⁷⁸² Laudage 2003. 215–224. o.

⁷⁸³ E császáreszményről lásd: Beumann 1950. 228–265. o.; Brundage 1960.

⁷⁸⁴ Waitz 1885³. 14–15. o.

nek során Rudolf würzburgi püspök és Burkhard türingiai herceg életét veszítette;⁷⁸⁵ az eseményt tehát elvileg éppúgy tehetnénk 908-ra, mint két évvel korábbra. Rejtélyes, hogy a szászországi Korvey-ben vezetett évkönyv miért nem tud e második hadjáratról; a hír hiteléhez mindenesetre nem fér kétség, már csak azért sem, mert Rudolf püspök 907. március 19-én, Burkhard pedig 908. július 9-én még bizonyosan életben volt,⁷⁸⁶ így nem feltételezhetjük, hogy a monzai kódexben olvasható hír tévedésből kavardott volna 906 helyett 908-hoz. Azt, hogy Widukind mégis inkább 906. évi szászországi kalandra gondolhatott, csupán az valószínűsíti, hogy annak hírért a szerző működésének helyszínén, Korvey-ben jegyezték fel.

A dalemincek hívására indított hadjárat azért kapott különös figyelmet a hazai történetírásban, mivel két olyan magyar seregestről olvashatunk benne, amelyek egymástól függetlenül érkeztek szász területre: egyikük a daleminceknek nyújtott segítség ürügyén, a másik arról mit sem tudva. Az esetet Kristó Gyula az önálló törzsi külpolitika megnyilvánulásaként értelmezte,⁷⁸⁷ s valóban tagadhatatlan, hogy itt egy bizonyos fokig önálló akcióról van szó. Györffy György nyomán azonban arról sem feledkezhetünk el, hogy Widukind szerint a két ellenérdekelt sereg beárta egymást, s csak azután indultak hazafelé, miután mindkettő végigpusztította a szászok országát; valamilyen formában tehát mégiscsak együtt kellett működniük egymással.⁷⁸⁸

Widukind igen gondosan építi fel elbeszélésében azt a folyamatot, melynek során a magyarok által – mint látni fogjuk: 926-ban – adófizetésre kényszerített I. Henrik a békeidőt felhasználva katonai reformjaival felkészült a hatékony önvédelemre, s a 932. évi adómegtagadást egy évvel később a riadei csatamezőn kivívott győzelemmel nyomatékosította. Híres várrendeletét sokáig a parasztkatonaság, más felfogás szerint a „királyi szabadok” rétegének (*Königfreie*) születéseként értékelték,⁷⁸⁹ manapság azonban úgy vélik, hogy az *agrarii milites* kifejezés nem jelöl egyebet, mint a várakban élőkkel (*urbani*) szemben a vidéken letelepedett vazallusokat.⁷⁹⁰ Közülük minden kilencediket várakba költöztette, míg a többi nyolcnak béke idején az erősség ellátmányáról kellett gondoskodnia. Mindezt a riadei csata tetőzi be, melynek leírása a magyarok stratégiájának legszemléletesebb előadása. A kalandozó seregek ismét az egykori szövetségesek, a dalemincek területén vonultak át. Régi felismerés, hogy a dalemincek által a magyarok elé hajtott kövér kutya valójában a törzsszövetség más forrásokból – elsősorban a Theotmar-levélből – kikövetkeztethető diplomáciai szertartásának kicsúfolása.⁷⁹¹

A kalandozók két szinten is megosztották hadseregüket: lovaik gyorsaságát kihasználva két irányból, két hadsereggel törtek be az ellenséges országba, majd a seregek több kis portyázó csapatra oszlottak, melyek mozgékonyasága és hatékony kommunikációja – Widukind füstjelekről ír – lehetővé tette a gyors egyesülést, ha döntő csata fenyegetett. A kiismert ellenfél azonban már nem tudta érvényesíteni a meglepetés erejét a felkészült szászokkal szemben, így az egyik magyar sereget szétszórták. A másik vélhetően a király hűgát akarta kézre keríteni, s ezért a várostromtól sem riadt vissza – egy ilyen előkelő tús bizonyára javított volna a magyarok pozícióján az adófizetésről újrainduló tárgyalások során. Egy *Riade* nevű

⁷⁸⁵ Annales Alamannici, 185. o.

⁷⁸⁶ MGH DD LK 178–179. o., №. 53., 190–191. o., №. 61.

⁷⁸⁷ Kristó 1980. 362–364. o.

⁷⁸⁸ Györffy 1977. 144. o.

⁷⁸⁹ Baaken 1981.

⁷⁹⁰ Springer 1994.

⁷⁹¹ Lásd mindenképp: Horváth 1970. 271–273. o.; Bálint 1971. 308. o.

helynél csaptak össze Henrik felmentő seregével – a középkor későbbi századaiban számos szászországi helység magáénak tulajdonította az ütközet helyszínének dicsőségét.⁷⁹² A király gyengén felszerelt türingiai katonái a páncélos lovasság elé csalták a magyar hadat, amely a várakozásoknak megfelelően nem vállalta a nyílt összecsapást, és csekély veszteségeket szenvedve visszavonulót fűjt.⁷⁹³

A 937. évi magyar kalandról csak röviden emlékezik meg Widukind, ám azt megtudjuk, hogy a magyarok ismét nyugat felől támadtak Szászországra, hogy aztán I. Ottó a Nyugati Frank Királyság irányába, egészen Metz-ig űzze őket vissza.⁷⁹⁴ Egy évvel később ismét a már jól ismert magyar stratégia megnyilvánulásának lehetünk tanúi: a kalandozók megint csak két sereget vezettek Szászország ellen. A Henrik által kiépített várrendszer és a kedvezőtlen időjárás megtörte a megszállók lendületét, s a demoralizálódott, vezéreit veszített magyar csapatokat komoly ütközet nélkül felőrölték. A 938. évi magyar hadjárat kudarcá jelentőségében bizonyosan túlszárnyalta a 933. évi vereségét. Ritka eset, hogy az összecsapások helyszínét pontosan azonosítani tudjuk: az első sereget Steterburgnál, a másikat innen 50 kilométerre északkeletre, a drömlingi mocsárban futamították meg. Az epizód a mű datálásához is támpontot nyújt, mivel Widukind szerint a vereség után a magyarok harminc éven keresztül nem mutatkoztak többé Szászországban (*nec ultra per triginta annos in Saxonia apparuerunt*).⁷⁹⁵ A mondatot úgy szokás értelmezni, hogy lejegyzéséig, 968-ig nem bukkantak fel itt a kalandozók, s ez az állapot ezután is – legkésőbb 973-ig – fennállt. Megengedhető azonban olyan interpretáció is – bár kétségtelenül kevésbé valószínű – hogy 968-ban, harminc év szünetet követően ismét magyarok jártak a szászok között; s ha így volt, nyilvánvalóan diplomáciai küldetést kellene sejtenuünk a látogatás hátterében, amely már a 973. évi queddinburgi találkozót előlegezhette volna meg.

Widukind hírt ad a bajor területen folytatódó német–magyar összecsapásokról is, így a 945. évi welsi bajor győzelemről és a híres lechfeldi csatáról is. Ami az elsőt illeti, a relatív kronológiáját tekintve megbízható szerző előadása megerősíti, hogy Bertold bajor herceg nem az általában olvasható 943-ban, hanem valamivel később – mint fentebb láttuk: legvalószínűbben 945-ben – lett úrrá a magyarokon; Widukind ugyanis Ottó verduni gróf halála és Vörös Konrád lotaringiai hercegi kinevezése után (944) tárgyalja a Bertold herceg győzelmét.⁷⁹⁶

⁷⁹² A kései hagyományban felmerülő településekről lásd: Lintzel 1933. 33–39. o. A Harz-hegység déli lábánál keletkezett XIII. századi *Pöbldei Krónika* tudni véli, hogy a magyarok egy *Indapolis* nevű helyet vettek ostrom alá, amelyet a krónika oxfordi kéziratának glosszája a Pöhlde-től negyven kilométerre délkeletre található Jechaburggal azonosít. A másik főszerep a közeli Helme-folyó mellett táborozott le. A XIV. századi történetíró, Heinrich von Herford az ostrom helyszínéként egy bizonyos türingiai *Lychent* említ, s a magyar sereget – bizonyára Widukind 938. évi leírása mintájára – az Elm és a Huy erdősegei közötti Wackersleben mocsaraiba fullasztja, a Harz-hegységtől északra. Dietrich von Nieheim az ostrom helyszínének már a Harz déli lejtőjénél található Ilburgot (ma Ilfeld) tartotta. Az eisenachi Johannes Rothe az ütközetet Liutprandhoz hasonlóan a Saale-folyó közelébe helyezte, ám a szóban forgó város itt nem Merseburg, hanem az ötven kilométerre északra található Bernburg. Minderről részletesen lásd: Waitz 1885.³ 255–272. o. Nem tehetünk mást, mint Martin Lintzel, aki fenntartásokkal, de mégiscsak a közel egykorú Liutprand híradásának tulajdonította a legtöbb hitelt (Lintzel 1933. 39. o.); aligha véletlen azonban, hogy a Harz-hegység körüli települések ilyen szívós magyar-hagyománnyal rendelkeztek.

⁷⁹³ Widukind vonatkozó helyének helyes értelmezéséhez: *Veszprémy* 1987.

⁷⁹⁴ Lásd: 94. o.

⁷⁹⁵ *Widukind Res gestae Saxonicae*, 79. o. Ez a mondat azonban csak egy azon érvek közül, amelyek alapján az első szerkesztés keletkezését 968 körülre szokás tenni. *Beumann* 1950. 187. o.

⁷⁹⁶ *Widukind Res gestae Saxonicae*, 94. o.

Korábban már bőven érintettem azokat a harcokat, amelyeket I. Ottó öccse, Henrik herceg 948 és 951 között viselt a magyarok ellen. Láthattuk, hogy e küzdelmekről Widukind nem az időrendet szem előtt tartva számol be, hanem egy Henrikről és testvéreiről szóló tematikus fejezetben; a kronológiai rekonstrukcióhoz a Widukind által elbeszélte eseményeket hitelesítő bajor évkönyvek és Hrotsvita von Gandersheim *Gesta Ottonis*ának kritikus elemzése segít hozzá.⁷⁹⁷ A nehézséget az jelenti, hogy Widukind itáliai események kontextusában tárgyalja a magyarok felett aratott két győzelmet és Henrik Kárpát-medencei hadjáratát.⁷⁹⁸ Erre az a magyarázat kínálkozik, hogy a bátyja oldalán Itália megszállásában (951) részt vevő bajor herceg valójában a nyugatról visszatérő kalandozókkal csapott össze – felmerült annak a lehetősége is, hogy üldözőbe vette a zsákmánnyal hazatérőket, s ekkor hatolt be a magyar szállásterület délnyugati részébe is. Widukind – s egyedül ő – ezen a helyen számol be arról is, hogy Henriknek erőszakkal kellett birtokba vennie az Aquileiai Pátriárkátus területét; elképzelhető – bár forrásadat nem támasztja alá –, hogy Itália legkeletebbi határregiója ekkor már hosszú ideje magyar katonai befolyás alatt állt, s valójában a megszálló magyarokat kellett kiűzni a vidékről. Ezzel a magyar szállásterület nyugatról mindenfelől a Szász-dinasztia ellenőrzése alá került, s az Itáliába vezető út lezárult a kalandozók előtt.⁷⁹⁹

Widukind kimerítően tárgyalja az I. Ottó elleni felkelést, amelyet részben éppen a Henrik bajor herceg ellen felgyülemlett sérelmek okoztak, mindenekelőtt a magát mellőzöttnek érző trónörökös Liudolf sértődöttsége, aki nem csak a korábbi bajor hercegek familiáját, a Liutpoldingereket tudhatta maga mellett, hanem a király egy másik rokonát, a Brúnó kölni érsekkel rivalizáló karizmatikus hadvezért, Konrád lotaringiai herceget is. A szász történetíró kortársaihoz, mindenekelőtt Ruotgerhez hasonlóan nem mulasztja el megemlíteni, sőt, magának Henrik hercegnek a szájába adja a vádat, amely szerint a lázadók kalauzolták a magyarokat a királyság területére 954-ben. Ugyanakkor Widukind Liudolf iránti együttérzését igazolja, hogy a másik fél is meghallgattatik: a király fia azzal védekezik, hogy azért adott pénzt a kalandozóknak, hogy azok saját alattvalóit megkíméljék.⁸⁰⁰ Lehetséges, hogy a magyarokkal már korábban is szoros kapcsolatban álló Liutpoldingok, Arnulf herceg fia, II. Arnulf bérelte fel a magyarokat, s kész tények elé állították a lázadás többi vezetőjét.⁸⁰¹ Akárki is hívta be a kalandozókat, a lázadók ügyének nem sok haszna származott belőle: a felkelők hívének számító Ernst, a Duna-menti sualafeld grófja Widukind szerint több mint ezer alattvalóját veszítette el – a magyarok ugyanis rabszíjra fűzték őket. Miután nagybőjt során átkeltek a Rajnán, védelmi pénzt csikartak ki Worms városától, majd tovább álltak nyugat felé. Szembetűnő, hogy az ezután következő események, így a magyarok által okozott lotaringiai felfordulás, nem érdemesek Widukind figyelmére; aligha akarta ugyanis sötét színben feltüntetni a kalandozókat nyugat felé terelő Vörös Konrádot, a lechfeldi csata későbbi hőstét.⁸⁰²

⁷⁹⁷ Lásd: 76. o.

⁷⁹⁸ *Widukind Res gestae Saxonicae*, 95–96. o.

⁷⁹⁹ Engelfried aquileiai pátriárka bizonyosan az új bajor herceg ellenségévé vált – az I. Ottó és Henrik elleni felkelés után a herceg kasztráltatta. *MGH Script. rer. Germ. NS. IX. 88. o.*

⁸⁰⁰ *Widukind Res gestae Saxonicae*, 119. o.

⁸⁰¹ Így vélte legalábbis Karl Leyser: *Leyser* 1965. 10. o.

⁸⁰² *Widukind Res gestae Saxonicae*, 117–118. o.

Gerhard *Vita Udalricija* mellett Widukind elbeszélésére támaszkodhatnak azok, akik a 955. évi augsburgi csatát egykorú források alapján szeretnék rekonstruálni.⁸⁰³ A *Szász történet három könyve* korántsem könnyíti meg a dolgukat. Egyedül innen értesülhetünk a magyarok szászországi követjárásáról (július 1. körül), amelynek elsősorban nem diplomáciai céljai voltak, hanem a polgárháborúban és a szlávok elleni hadviselésben megtépázott I. Ottó felkészültségének felmérése. A csata körülményeiről azonban nem sok kézzelfogható derül ki; Widukind tág teret hagy az interpretációnak. A király Augsburg közelében ütött táborn, de hogy pontosan hol, nem derül ki; itt csatlakozott hozzá a bajor és a frank hadsereg, az utóbbiak élén pedig a vitéz Vörös Konrád. Ottó nem nyílt terepen, hanem vad és nehéz helyeken (*per aspera et difficilia loca*) vezeti seregeit, hogy a csatarendet megóvja a magyar nyilaktól és a szétzilálódástól.⁸⁰⁴ E terepen minden bizonnyal a Lech és baloldali mellékvize, a Wertach nyugati partján emelkedő erdős dombokat kell értenünk – a kérdés csak az, hogy Augsburgtól észak- vagy délnyugatra kell-e keresnünk a német felvonulás kiindulópontját. Mivel Widukind nem említi, hogy a magyarok a Lechen kívül más folyón is átkeltek volna mielőtt támadásba lendültek, így kézenfekvőnek tűnik, hogy a Wertach nem játszott szerepet a csatában; a szász történetírót követve kétségtelül azoknak kellene igazat adnunk, akik Augsburgtól északnyugatra lokalizálják a fő összecsapást (igaz ebben az esetben újabb vizes akadályt, a jóval szerényebb Schmitter-patakot kellett volna legyőzniük). A *Vita Udalrici* azonban, amely egyértelművé teszi, hogy a csata a Lechtől nyugatra zajlott le, az ütközetet a Lech és a Wertach által határolt Lechfeldre, a várostól délre helyezi – ez az az ellentmondás, amit olyan nehéz feloldani.

Mihelyt tehát a magyarok átkeltek a Lech-folyón, meglepetésszerű támadást intéztek az ezer főből álló cseh csapattest ellen. Az ellátmánnyal felmálházott csehek gyorsan megfuttak, akárcsak a svábok két serege, s a veszettnek látszó csatát csak Konrád herceg lélekjelenléte mentette meg: már-már I. Ottó seregének hátába kerültek, amikor a király veje visszaverte a málhát fosztogató magyarokat. Widukind ezúttal is hitelesen őrizte meg a magyar taktika sajátosságait: nem nehéz felismerni a kalandozók törekvését, hogy mindjárt az elején, gyors mozgásukat kihasználva a meglepetés erejével döntsék el a csatát – ám ha ez nem sikerült, igyekeztek minél előbb elmenekülni, mivel – mint Widukind utal rá – páncélzat nélküli harcosaik a közelharcban minden bizonnyal alulmaradtak volna.⁸⁰⁵ Ám ami 933-ban Szászországban sikerült, az 955-ben a Lech mellett katasztrófához vezetett. A menekülőket nem csak a győztes sereg, hanem a szomszédos erősségek őrsege is sikerrel vette üldözőbe, s Ottó gyors futárainak köszönhetően a révhelyeken is számítottak az éj leple alatt átkelni készülő magyarokra.⁸⁰⁶ Egyik vezérük, Lél a cseh üldözők markába került, akit Bulcsúval – és a név szerint csak egy XI. századi német forrásból ismert – Súrral együtt akasztottak fel Regensburgban. A megszégyenítő kivégzést kár lenne I. Ottó vagy a haldokló Henrik herceg személyes kegyetlenségével magyarázni; nem egy eset nyilvánvalóvá tehetné ugyanis számukra, hogy vezetőik elvesztése megbénítja a magyarokat. A nagyszabású magyar hadjáratok

⁸⁰³ Lásd: 153. o.

⁸⁰⁴ *Widukind Res gestae Saxonicae*, 124. o.

⁸⁰⁵ „Maxima enim ex parte nudos illos armis omnibus penitus cognovimus...” *Widukind Res gestae Saxonicae*, 127. o. A magyar taktika sajátos jegyeire az augsburgi csatában lásd: *Leyser* 1965. 19–20. o.

⁸⁰⁶ *Gerhard Vita S. Udalrici*, 402. o.

újraindulásában meghatározó szerepet játszó Bulcsú megalázó kivégzése nem volt sem elegáns, sem a magyar–német viszonyban ez idáig megszokott gesztus, de a tartós béke érdekében szükséges áldozatnak tűnhetett.⁸⁰⁷

A császári házat alapító Liudolfingok felemelkedését megörökítő szász történetíró műve tehát a magyar hadjáratok különösen értékes forrása; szembetűnő azonban, hogy Widukind szinte kizárólag hadászati szempontú érdeklődést mutat a kalandozók iránt. Elbeszélői koncepciójában, amely az Ottók propagandájának szolgálatában áll, a magyarok felett aratott katonai sikerek a dinasztia legitimitásának kiteljesedését, illetve annak állomásait jelentik, amelynek betetőzése maga az augsburgi csata.

Diplomatikai jellegű feljegyzések

A 899–900. évi itáliai kalanddal kapcsolatos diplomatikai források

Az altinói monostor oklevele

A magyarokat említő legelső nyugati oklevél az első itáliai kalandról, a Velencétől mintegy 20 kilométerre északra, a szárazföldön fekvő altinói Szent István monostor elpusztításáról ad hírt. Az elsőségén kívül az 1247. évi átírásban fennmaradt dokumentum (Venance, Archivio di Stato, Ducali e atti diplomatici, b. I.) hitelességének – és különösen *datatió*jának – megítélése kulcsfontosságú a 899/900. évi itáliai hadjárat kronológiájának összeállításakor. Kézenfekvő ugyanis, hogy az oklevél kelete (900. február) a János diakónus által a pontos év feltüntetése nélkül elbeszélte június 29. évi velencei magyar dúlás *terminus ante quem*. Ha tehát az oklevél hiteles, akkor feltehetjük: Pietro Tribuno dózse még a brentai csata előtt, 899. június 29-én üldözte el a magyarokat a *Littoralé*ről.

Valamikor a magyarok (*crudelissima gens Ungrorum*) dúlása után a velenceiek Pietro Tribuno elnökletével közgyűlést (*publicum placitum*) tartottak, melyen sóhajtozva és fájdalommal a szívében megjelent Altino apátja, hogy elbeszélje Altino, valamint a monostor birtokainak és *colonus*ainak szomorú sorsát. A dózse meghallgatta az apát előadását, s kérésére megerősítette Altino kiváltságait. Talán azért, mert a monostor lakhatatlanná vált, talán pedig azért, mert a parti sáv továbbra sem volt biztonságos a kalandozók miatt, a szerzetesek nem sokkal a magyarok látogatása után feladták Altinót, s beköltöztek a lagúna északi szigetén fekvő Ammiana városába. A monostor jogutódja, Szent Félix és Fortunatus apátsága már 919/934-ben perre ment Altino birtokaiért – így az oklevelünkben is szereplő ceggia-i erdőért – a torcellói püspökkel. A hosszú pereskedés állhat a mögött is, hogy az iratot 1094-ben, 1126-ban és 1247-ben is átírták.

Az oklevél felkeltette a korábbi kutatás gyanúját, ám az oklevél tan neves itáliai szakértője, Vittorio Lazzarini már 1908–1909-ben igazolta hitelét, s azóta nem merültek fel diplomatikai érvek a dokumentummal szemben.⁸⁰⁸ A IX. század végén Velencét nem jellemezte megszilárdult kancelláriai gyakorlat, s mivel a fennmaradt IX–X. századi oklevelek csekély

⁸⁰⁷ *Leysner* 1965. 21–22. o.

⁸⁰⁸ *Lazzarini* 1969. – Az oklevél kiadását lásd: *Lazzarini* 1967. 147–149. o.; *Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille*. II. Secoli IX–X. Ed. *Roberto Cessi*. Padova, 1942. №. 25. (Az utóbbi kiadást idézi: <http://saame.it/fonte/documenti-veneziani-veneziana-7>; a letöltés időpontja: 2015. június 12.)

száma sem bővíti a bizonyítás lehetőségeit, így Lazzarini a Karolingok *diplomáit* is bevonta vizsgálataiba. Az *invocatio (in nomine sancte et individue trinitatis)* nem tipikusan velencei, de megjelenik a kortárs uralkodók, így III. Károly, I. Berengár és Spoletói Guidó okleveleiben is.⁸⁰⁹ A dátum a kor szokása szerint a dokumentum elején helyezkedik el. Az *incarnatiós* évét (900) VI. (Bölcs) Leó bizánci császár és fivére, III. Sándor társcsászár uralkodási éve követi. Bár a velencei időszámítás szerint az újév első napja március 1., ám Lazzarini szerint a korai velencei oklevelekben ez a szokás még nem jelentkezik. Ha már ekkor érvényben lett volna a *more venetico* datálás, akkor a februári dátum 901-re vonatkozna, ez azonban ellentmond a keltezés többi elemének. A bizánci uralkodókat a XI. század közepéig emlegetik a bizánci uralom nyomait őrző velencei oklevelek *datatiójában*. 900 februárja a 886 augusztusában trónra lépő VI. Leó uralkodásának éppen tizenharmadik esztendőjére (*anno autem imperii eorum terdecimo*) esett. A hónap mellett a nap nincs feltüntetve, amely a XIII. század elejéig jellemzi a velencei dokumentumokat. A *diploma* a szeptember 1-jével kezdődő görög *indictio* szerint adja meg az évet (*inditione tercia*), amely szintén csak 900-ra vonatkozhat. A keltezés helye a 800 és 960 közötti velencei oklevelekhez hasonlóan *curtis palatii*.⁸¹⁰ A korántsem szokványos *Domino protegente* alázatossági formula is a hitelesség mellett szól, mivel csak a XII. században szilárdul meg a *Dei gratia* kifejezés. A IX–X. századi viszonyoknak megfelel a dózse által viselt bizánci *protospathariusi* méltóság és a *Venetorum dux* címzés, s a *publicum placitumon* jelenlévő *primates* (a város előkelői) szerepeltetése sem anakronisztikus.⁸¹¹ Noha a *privilegialis* oklevelek *sanctio* formuláiból gyakran hiányzik az egyházi átok, itt – velencei szokás szerint – jelen van. Az evilági átok Nagy Károly és III. Károly császár, valamint I. Berengár és Spoletói Guidó okleveleivel mutat rokonságot.⁸¹² A *corroboratio* első része megfelel a régi velencei köz- és magániratok záróformuláinak (*hec pagina in sua permanente firmitate*), akárcsak a második, amelyből megtudhatjuk, hogy melyik jegyzőnek hagyta meg a dózse, hogy írja le a dokumentumot. A jegyző és a tanúk aláírását tartalmazó *protocollum* sem tér el a kor velencei gyakorlatától.⁸¹³

Azért tartottam szükségesnek Lazzarini megállapításainak ismertetését, mert – bár, mint említettem, hitelességével szemben nem merültek fel új érvek – a 900 februárjában kiadott oklevél eddig csak marginális szerepet kapott az itáliai hadjárat kútfőit elemző történészek munkáiban. Mivel János diakónus száz évvel az események után keletkezett beszámolójában (*Chronica Venetum*) a velencei eseményeket csak a brentai csata (szeptember 24.) után tárgyalja, ezért Gina Fasoli – az elbeszélés belső struktúrájából vonva le kronológiai következtetést – a velencei kalandot 900. június 29-re helyezte.⁸¹⁴ Fasoli természetesen az oklevelet és Lazzarini munkáját is ismerte, ám figyelmen kívül hagyta, hogy a dokumentumot valójában 900 februárjában adták ki, s az ebből fakadó következményeket érdemben nem mérlegelte.⁸¹⁵

⁸⁰⁹ Lazzarini 1969. 134–135. o.

⁸¹⁰ Lazzarini 1969. 135–136. o.

⁸¹¹ Lazzarini 1969. 137–138. o.

⁸¹² Lazzarini 1969. 140–141. o.

⁸¹³ Lazzarini 1969. 141–143. o.

⁸¹⁴ Fasoli 1945. 98–99. o., 23. jegyz. Hasonlóan vélekedik: Vajay 1968. 31. o., Györffy 1984. 599. o.; Bóna 2000. 31. o. – Fasoli eljárása érthető lenne egy, az eseményekkel párhuzamosan íródott forrás esetében (pl. Flodoard *Annalese*), ahol nyilvánvaló a kronológiai elvű szerkesztettség az egyes híradásokon belül. Az események után száz évvel alkotó János diakónustól kár elvárni az efféle következetes belső rendet.

⁸¹⁵ Ehelyett IV. (Gyermek) Lajos 901-ben kelt okleveleit idézi párhuzamként, amelyek a magyarok által szintén 899/900-ban okozott károkat említik. Fasoli 1945. 99. o., 24. jegyz. Valóban, semmi sem szól az ellen, hogy a károsult egyházakat a dúlást követő évek bármelyikében helyreállíthatták. Ez az érv azonban alkalmatlan

Gombos Albin korábbi, alkalmasint hibás kiadásokból ismerte csupán a dokumentumot, s nem fűzött nagy reményeket az oklevél hitelességéhez, ám ettől függetlenül is 899-re helyezte a velencei kalandot. Véleménye szerint az oklevél szövege arra utal, hogy „friss, eleven történésről van szó, amit nem lehet kapcsolatba hozni Velence 899. június 29-i ostromával még akkor sem, ha a gyűlés 900 februárjában zajlott le,” s csodálkozik azon is, hogy a *Littorale* magyarok által elpusztított legjelentéktelembb helyeit is felsoroló János diakónus egyáltalán nem tett említést az altinói monostor pusztulásáról.⁸¹⁶ Az apát drámai megjelenésére utaló kifejezések (*ecce Ioanici venit abba... adveniente cum gemitu et cordis dolore*) véleményem szerint aligha árulkodóak. Ha valóban friss eseményről volt szó, akkor Altino elpusztítása 899 telén kellett, hogy történjen; ezzel szemben a magyarok decemberben inkább Vercelli, januárban pedig talán Modena környékét dúlhatták. Ettől függetlenül elképzelhető, hogy egy másik seregestűk a Velencével szembeni erdős-mocsaras partvidéket is fenyegette ekkoriban. Valóban nem szükségszerű, hogy Altino pusztulását a június 29-i támadáshoz kössük; a források esetleges tudósítása és fennmaradása miatt minden bizonnyal csak az események egy töredékéről van információnk, s a rendelkezésünkre álló, összeillőnek látszó mozaikdarabok nem feltétlenül tartoznak össze. Csupán ezzel a megszorítással kockáztathatjuk meg, hogy a San Stefano d’Altino pusztulását 899 júniusára tegyük. S ha így teszünk, akkor ez természetesen azt jelenti, hogy a 899–900. évi itáliai magyar hadjárat záróeseménye nem lehet a *littoralei* csetepaté – a két utolsó pontos dátum, amelyről valójában tudomásunk van, az a vercelli-i és a modenai/nonantolai dúlások jóval kétesebb értékű kútfőkön alapuló december 13-i⁸¹⁷ és január 26-i⁸¹⁸ időpontjai. Liudprand szerint a hadjárat 899 márciusában vette kezdetét,⁸¹⁹ János diakónus *Chronicum Venetuma* pedig a *littoralei* epizód után arról tudósít, a szorongattatás Itáliában és Velencében egy évig tartott;⁸²⁰ tehát minden bizonnyal 900 kora tavaszán ért véget.

A Hatto- és a Theotmar-level

Az itáliai magyar jelenlét végéről két további, sokat vitatott dokumentum is hírt ad, melyek megítélése szorosan összefügg a hadjárat fent tárgyalt forrásával: Hatto mainzi, valamint Theotmar salzburgi érsekek datálatlan *missilisei*, amelyek Pilgrim passauai püspök hírheldt hamisítvány-gyűjteményben hagyományozódtak az utókorra. Az érsekek leveleit nem sikerült összefüggésbe hozni a X. század második felében működő hamisító célkitűzéseivel, ám a fennmaradás gyanús körülményei nem oszlatták el teljes mértékben a bizalmatlanságot.

---

annak cáfolatára, hogy az altinói monostor oklevele 900 februárjában keletkezett.

⁸¹⁶ Gombos F. Albin: A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904). Máriabesnyő, 2011. 71–72. o. Ez a kötet nem a *Hadtörténeti Közlemények* 1927. évi számában megjelent azonos című tanulmány reprintje, hanem a Gombos által kiegészített, 1928-ban Budapesten napvilágot látott monográfia utányomása – amely a reprint szerkesztőjének állításával szemben nem 2011-ben jelent meg először önálló kötetként. Ennek tisztázása azért is fontos, mert Gombos megjegyzései az altinói monostor okleveléről csak a monográfiában találhatóak meg. Gombos 1928. 72–73. o. – A San Stefano d’Altino az ezredfordulón már romosan állt, s minden bizonnyal felédesbe is merült a szerzetesek elköltözése után, hiszen a *Chronicum Venetum* más összefüggésben sem szól róla. Gombos Albin datálást követte Kristó Gyula is. *Kristó* 1980. 208. o.

⁸¹⁷ Lásd: 113–114. o.

⁸¹⁸ Lásd: 117. o., 555. jegyz.

⁸¹⁹ „Sol necdum piscis signum deserens arietis occupabat...” *Liutprand* Antapodosis, 42. o.

⁸²⁰ „Fuit namque hec persecutio in Italia et Venetia anno uno.” *Iohannes* Chronicon Venetum, 22. o.

A *Hatto-level*⁸²¹ Arnulf császár haláláról (899. december 8.) értesíti Rómát, és mentegé-
tőzik, hogy IV. (Gyermek) Lajost a pápa parancsa és jóváhagyása (*sine vestra iussione et per-
missione*) nélkül koronázták királlyá. Az elmaradt értesítés indokaként a magyarok által elzárt
itáliai utakat (*paganis inter nos et vos consistentibus*) nevezi meg a levél szerzője. Miután
a mainzi érsek arra kéri a pápát, hogy a királyság nagyjai és az egész nép által hozott döntést
erősítse meg, a bajor püspökök sérelmeire tereli a szót, mégpedig azokra, amelyeket a Theot-
mar-levelből már jól ismerhetünk: nem elég, hogy a frankok uralma ellen lázadó morvák
saját egyháztartományt hasítottak ki a frank egyházszervezetből, még azzal is bevádolták
a bajor püspököket a pápa előtt, hogy azok békét és szövetséget kötöttek a magyarokkal.
Előbb burkoltan fenyegeti meg a pápát, mondván, hogy a morvák elbizakodottsága – amit
az táplál, hogy állításuk szerint önálló *metropoliájuk* megalapítására magától a Szentszéktől
kaptak engedélyt – vérontásba fog torkollani. Majd nyíltan figyelmezteti: ha nem inti meg
a morvákat, azok akkor is meg fognak hajolni a frankok vezetői előtt – ám ez aligha fog
erőszak nélkül menni.

A levelet Harry Bresslau vetette alá vizsgálatnak, s terjedelmes egyezéseket mutatott ki
a *missilis* és a pszeudo-izidori dekretáliák között. Ez a tény önmagában nem lett volna ele-
gendő, hogy Bresslau hamisítványnak bélyegezze a mainzi érsek levelét, hiszen a hamis
dekretálék idézése nem egyedülálló jelenség a IX–X. században. A valódi probléma abban
áll, hogy a kölcsönző nem valamelyik rendelkezés szövegét veszi át a dekretálékból – noha
erre az ifjú uralkodó védelmében minden oka és lehetősége meglett volna –, hanem csupán
a stílus kedvéért idézi őket. Mindez a korban példátlan Bresslau szerint, aki azt is a hiteltel-
enség melletti érvként hozza fel, hogy a királykoronázáshoz szükséges pápai jóváhagyás
igénye először III. Konrád esetében merült fel. A német diplomatika szaktekintélye mindezek
alapján az *ars dictandi* fénykorába, a XII. századba helyezte a levél születését, s az általa hite-
lesnek tartott Theotmar-level alapján megfogalmazott stílusgyakorlatnak tartotta.⁸²² Csak
hosszú idő után, éppen hatvan évvel később hívta fel a figyelmet a középkori jogtörténet és
a pszeudo-izidori hamisítványok jeles szakértője, Horst Fuhrmann, hogy míg a dekretáliák
stilisztikai célú idézésére a XII. században nincs egyéb példa, addig a IX. század végén nem-
csak a Hatto-levelben, hanem más kétségtelen hiteles dokumentumokban is felbukkannak
efféle idézetek.⁸²³ Helmut Beumann is a levél hitelessége mellett érvelt: véleménye szerint
a pápai jóváhagyás gyakorlata a IX. századtól sem volt idegen, noha az általa idézett példa
egy császárkoronázásra vonatkozik.⁸²⁴ Beumann úgy vélte – véleményem szerint jogosan –
hogy a IV. (Gyermek) Lajos trónra lépését részletező előadás önmagában valószínűtlenné
teszi, hogy a Hatto-levelt az eseményre egészen más módon utaló Theotmar írása ihlette
volna a kései századokban. A két levél természetesen szoros kapcsolatban áll egymással, hiszen
egyazon politikai helyzet, egyazon politikai döntés idézte elő megírásukat, amely mögött
a bajor főpapok és a mainzi érsek teljes egyetértése állt.⁸²⁵

⁸²¹ A levél mérvadó kiadását lásd: *Hatto-level*.

⁸²² *Bresslau* 1910. 18–19. o.

⁸²³ *Fuhrmann* 1970. 51–62. o.

⁸²⁴ III. (Vastag) Károly koronázását VIII. János pápa az *elegimus... et approbavimus* kifejezésekkel hagyta jóvá.
Beumann 1977. 145–146. o.

⁸²⁵ *Beumann* 1977. 153. o.

A *Theotmar-levél*⁸²⁶ szintén a Pilgrim-féle hamisítványok mellett maradt ránk.⁸²⁷ Ennek ellenére hitelességével szemben sokáig nem merült fel komoly kétely, már csak azért sem, mert a történeti jellegű ellenérvek a kontrollforrások csekély száma és esetleges fennmaradása miatt nehezen igazolhatóak. Egon Boshof 1995-ben fogalmazta meg stilisztikai és történeti érvekre épülő kétségeit. Nézete szerint a salzburgi érsek levele és a pilgrimi hamisítványok között számos stílusbeli párhuzam található.⁸²⁸ A kétségtelen hasonlóságok mellett azonban Fritz Lošek szerint a nyelvi és tartalmi eltérések jelentősebbek: a Theotmar-levél szenvedélyes és emelkedett stílusa, irodalmi értékű megszerkesztettsége kizárja, hogy szerzője azonos legyen a szárazabb hangvételű Pilgrim-féle hamisítványok írójával.⁸²⁹

Boshof tartalmi–történeti ellentmondásokat is felfedezni vélt a szövegben: Theotmar nem említi Metódot, akit a harminc évvel azelőtt szintén a pápa küldött, mint az önálló morva egyház érsekét, ám megemlékezik Wichingről, akit a levél címzettjének egyik elődje egy Szvatopluk által leigázott, korábban pogány nép püspökévé szentelt. Az utóbbi állítás VIII. János pápa 880 júniusában kelt *Industriae tuae* című bullájának hírével vág össze, mely szerint a nyugati kereszténység feje nyitrai püspökké szentelte Wichinget, a Metód által vezetett morva egyháztartomány egyik megválasztott szuffraganeusát (*Uuichinus... electum episcopum consecravimus sanctae ecclesiae Nitrensis*).⁸³⁰ Boshof azonban kételkedik Theotmar állításának igazságtartalmában, mivel a *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* tanúsága szerint Adalram salzburgi érsek (824–836) már a IX. század első felében keresztény templomot szentelt a Mojmir által elűzött Pribina egykori birtokán, Nyitrán;⁸³¹ véleménye szerint tehát Wiching püspöki székhelye nem Szvatopluk hódítása révén lett *Moravia* része, hanem már korábban is oda tartozott, s így Theotmar tévedést tartalmazó levele utólagos hamisítvány.⁸³²

Lošek és nyomában Charles Bowlus is figyelmeztetnek azonban, hogy a *Conversio* szóban forgó mondata alighanem interpoláció, mivel nem illik a szöveggörnyezetbe, s a kérdéses XI. fejezetet teljes egészében tartalmazó három kódexből egyben (W6) meg sem található.⁸³³ Maddalena Betti is gyanúsnak tartja a *Conversio* Nyitrára vonatkozó megjegyzését: úgy véli, hogy a betoldás azért került bele a *Conversió*ba, hogy a morva egyházszervezettel szemben visszamenőleg igazolja a salzburgi érseknek a morva kereszténység kezdeteiben játszott kez-

⁸²⁶ Legutóbbi kiadását lásd: *Theotmar-levél*.

⁸²⁷ A magyarországi irodalom számos esetben foglalkozott Theotmar levelével, így a levél tartalmának ismertetésétől eltekintek, s csak a honi szerzők által nem tárgyalt külföldi munkák megállapításait ismertetem. A kutatástörténet legalaposabb összefoglalóját és az *epistola* fordítását lásd: *Fejérdy* 2001. A levelet nem a magyar (vagy éppen morva) őstörténet vagy a Hatto-levél tartalmából is kibontakozó egységes birodalmi politika, hanem Salzburg és a pápaság kapcsolatának szemszögéből ismerteti, s így a hitelesség kérdésére nem tér ki. *Nótári* 2004. 79–81. o., a fordítás: 89–95. o.

⁸²⁸ *Boshof* 1995. 37–67. o.

⁸²⁹ *Lošek* 1997. 73–85. o.

⁸³⁰ MGH Epp. VII. Epistolae Karolini aevi V, 223. o., №. 255.

⁸³¹ „Cui quondam Adalrammus archiepiscopus ultra Danubiam in sua proprietate loco vocato Nitra consecretavit ecclesiam.” *Lošek* 1997. 122. o.

⁸³² *Boshof* 1995. 59–62. o.

⁸³³ *Lošek* 1997. 122–123. o.; *Bowlus* 1998. 7. o. – A kéziratokra vonatkozó érvet gyengíti az a tény, hogy a Lošek által a kiadáshoz felhasznált tíz kézirat többsége csonkán hozza a szöveget, s a kérdéses 11. fejezet csak a **W3**, **W4** és **W6** kódexekben olvasható hiánytalanul. Az 1997-es *editio stemmája* szerint e három kézirat közös szövegahagyományra vezethető vissza. A leszámazási tábla azt valószínűsíti, hogy a kérdéses mondat eredetileg szerepelt a **W6** által hozott szöveg *archetypusában*, így alighanem utólagos csonkulásról van szó csupán. Az interpoláció még a IX. században keletkezhetett, így az valószínűleg már a legkorábbi másolatokban is szerepelt. A mű kézirataira lásd: *Lošek* 1997. 8–16. o.

deményező szerepét.⁸³⁴ Mindezt azzal egészíthetjük ki, hogy Pribina a *Conversio* szerint csak a Karolingok udvarában tért meg, s így aligha valószínű, hogy egykori birtokán menekülése előtt keresztény templomot szenteltek volna.

Az is kérdéses, hogy Nyitra valóban Pribina egykori birtoka volt-e (ezt állítja a *Conversio* interpoláció-gyanús mondata), s valóban Mojmír ellenőrzése alá került-e riválisa menekülése után (ezt a *Conversio* nem állítja, csupán kézenfekvőnek tűnik). Az utóbbi lehetőségnek egyértelműen ellentmond a Theotmar-levél és az *Industriae tuae* bulla közös tanúsága, amely szerint Wiching püspöki székhelye (Nyitra) *in quandam neophitam gentem* csak Szvatopluk hódításaként lett Moravia része.⁸³⁵ Miért kellett volna Szvatopluknak újra meghódítania Nyitrát, ha az már évtizedekkel korábban is a morva államhoz tartozott? Az ellentmondó források között csak úgy lehet összhangot teremteni, hogy feltételezzük: Nyitra Pribina menekülése után sem lett Mojmír országának része. Ha azonban mégis így történt, akkor valamelyik forrásunk nem állít igazat. Mivel a tárgyalt kútfők közül a *Conversio* interpoláció-gyanús mondata a leggyengébb láncszem, így a 880. évi pápai bulla és a Theotmar-levél egymást kiegészítő tudósítása alapján úgy vélem, hogy Charles Bowlusnak adhatunk igazat: az azelőtt keresztleetlen Nyitra csak Szvatopluk hódításának köszönhetően került Moraviához.⁸³⁶

A történeti jellegű ellenérvek mellett Fritz Lošek és Dušan Třeštík a passauai hamisító szemszögéből is megvizsgálták a salzburgi érsek levelét, s megfontolandó érveik szerint az semmiképpen sem születhetett Pilgrim műhelyében. Lošek rámutat, hogy Pilgrim püspök célja a passauai egyházmegye érseki joghatóságának bebizonyítása volt, amellyel aligha fér össze levelünk, amely nyíltan hirdeti, hogy a passauai püspök a salzburgi érsek alárendeltje.⁸³⁷ Arról nem is beszélve, hogy mi értelme lett volna a X. század harmadik negyedében (a Pilgrim-féle hamisítások idején) előhozakodni a rég letűnt morva egyházzal folytatott vitával, köztük azzal a váddal, hogy a bajorok pogány módra tettek esküt, amikor a magyarokkal állítólag békét kötöttek.⁸³⁸

Magyarországon Gombos F. Albin érvelt a Theotmar-levél hitele ellen, s kifogásai közül egy mindenképpen meggondolandó.⁸³⁹ A levél állítása szerint a pápa legátusai előtt a morvák azzal vádolták meg a bajorokat, hogy ők kérték fel a magyarokat Itália megtámadására. Ezek szerint a legátusok az itáliai hadjárat kezdetekor, azaz 899 kora tavaszán vagy nyarán még a morvák között időztek, különben a vádaskodás nyilvánvalóan minden alapot nélkülözőtt

⁸³⁴ Betti 2014. 153. o.

⁸³⁵ Betti nem reflektál arra a feloldhatatlan ellentmondásra, amely egyrészt a *Conversio*, másrészt pedig a Theotmar-levél és az *Industriae tuae* bulla között feszül, így elfogadja, hogy Nyitra Mojmír országának fennhatósága alá került, miközben nem ad választ arra, hogy miért kellett Szvatopluknak újra meghódítania a települést. Betti 2014. 135. o., 121. jegyz.

⁸³⁶ Bowlus 1998. 8–9. o. Lásd még: Bowlus 2009. – A Theotmar-levél hitelét elfogadó cseh és szlovák történészek is szembesültek a *Conversio* és az *epistola* ellentmondásával, amelyet úgy oldottak fel, hogy nem vettek tudomást a 880. évi bulla és a Theotmar-levél nyilvánvaló kapcsolatáról. Eszerint Wiching valóban egy Szvatopluk által újonnan meghódított és azelőtt pogány nép püspöke lett – nyilván odahagyva korábbi nyitrai püspökségét. Mivel írásos források nem állnak rendelkezésre, így a szóban forgó pogány nép elhelyezkedéséről szóló merész hipotézisek között találhatunk a kis-lengyelországi viszlánokra, valamint az Északkelet-Dunántúl vagy a Tiszavidék népeire vonatkozókat egyaránt. Třeštík 1998. 150. o.

⁸³⁷ Lošek 1997. 142. o. Ezt ismétli Franz-Reiner Erkens legutóbbi összefoglalása is. *Franz-Reiner Erkens: Die Fälschungen Pilgrims von Passau. Historisch-kritische Untersuchungen und Edition nach dem Codex Gottwicensis 53a (rot), 56 (schwarz). Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deutschen Geschichte NF 46.* München, 2011. 115–122. o. Idézi: *Veszprémy* 2015. 276. o.

⁸³⁸ Třeštík 1998. 154–155. o.

⁸³⁹ Gombos 1927. 513–516. o.

volna. Csakhogy ebben az esetben a pápa követei aligha térhettek haza Rómába zavartalanul, hiszen a magyarok ekkor már bizonyosan megszállva tartották a kelet-itáliai utakat. Kérdés az is, hogyan szerzett tudomást Theotmar a vádokról ilyen rövid idő alatt: ha a pápai legátusok vissza is tudtak térni Itáliába, s még ha informálták is IX. Jánost a morvaországi egyházszervezés eredményeiről, valamint a morvák vádjairól, akkor is nehéz elképzelni, hogy az észak-itáliai magyar megszállásnak fittyet hányva a pápa újabb követséget indított volna útnak a Keleti Frank Királyságba a bajorok számonkérése érdekében.

E kétségtelenül nyomós érv jelentette nehézség azonban elhárul, ha elfogadjuk Liudprand tudósítását – máshol maga Gombos is így tett⁸⁴⁰ –, amely szerint a magyarok már 898-ban is letáboroztak egy rövid ideig a Brenta mellett, hogy kikémlelhessék az ország viszonyait.⁸⁴¹ Ha ugyanis ez így volt, akkor a pápai *legatio* már 898-ban a morvák között tartózkodhatott, hírül vehette a magyarok itáliai tartózkodását, s még a 899. évi magyar fenyegetés előtt visszatérhetett Rómába; sőt, a pápai szemrehányásnak is volt alkalma elérni a bajor püspökökhöz a magyar betörés előtt.

Mind Hatto, mind pedig Theotmar levelében azt olvassuk, hogy a magyarok itáliai hadjáratának befejezése után jegyezték le őket, s Itália felszabadulását a kutatás valóban az *epistolák* keletkezési idejének *terminus post quem*eként fogadja el. A datálás kérdésében eddig állást foglalók szerint a magyarok távozására a velencei kaland, azaz 900. június 29. után került sor;⁸⁴² az imént láthattuk azonban, hogy a *Littorale* feldúlása inkább 899-ben történt, s az utolsó dátum, amely talán a magyarok itáliai jelenlétére utal január 26. Figyelembe véve, hogy mindkét levél utal IV. (Gyermek) Lajos 900. február 4-i megkoronázására,⁸⁴³ az itáliai hadjárat ismert dátumai – amelyek mind megelőzik a koronázását – aligha nyomnak sokat a latba a dokumentum keltezésekor. Theotmar levele két másik időrendi támponttal is szolgál, ám mindkét kapaszkodónk meglehetősen problémás.

Az első: a salzburgi érsek levele egy bizonyos János pápához szól, aki csak IX. Jánossal lehet azonos. Az említett pápa valamikor a 900. év első felében hunyt el, ám a pápaság történetének e forráshiányos korszakában korántsem könnyű meghatározni a pontos időpontot. Annyi bizonyos, hogy július 26-án már utódja, IV. Benedek ült Szent Péter trónján, mivel egy 903. július 26-án kiadott oklevél szerint ekkor már a negyedik éve viselte hivatalát.⁸⁴⁴ Nem tartható az a ma is fel-felbukkanó nézet, amely szerint IX. János július 6-án még életben volt.⁸⁴⁵ Ugyan fennmaradt egy ugyancsak datálatlan oklevélszöveg, amely a 900. július 6-án felszentelt Hervé reimsi érseknek (†922) szól, s a kései hagyomány e levél íróját valóban IX. Jánossal azonosította, ma azonban már világos, hogy a normannok megterését említő dokumentum csak 911 után keletkezhetett, s így szerzője nem IX., hanem csak X. János pápával lehet azonos.⁸⁴⁶

⁸⁴⁰ Gombos 1927. 455–458. o.

⁸⁴¹ Liudprand Antapodosis, 41–42. o.

⁸⁴² Dümmler 1888.² 509. o.; Beumann 1977. 154. o.; Lošek 1997. 87. o.

⁸⁴³ A dátumot Marianus Scottustól ismerjük, s az időpontot megerősíti IV. Lajos február 7-én Forchheimben kelt oklevele is, amely a helyszínre enged következtetni. Dümmler 1888.² 495. o.

⁸⁴⁴ Regesta Pontificum Romanorum², 444. o.

⁸⁴⁵ E régen cáfolt vélekedéssel találkozunk a Theotmar-levél kutatóinál is: Boshof 1995. 46. o.; Třeštík 1998. 156. o.

⁸⁴⁶ Philipp Jaffé 1851-ben kiadott regesztagyűjteményében még szerepel a július 6-i időpont IX. János halálának *terminus post quem*eként (Regesta Pontificum Romanorum, 305. o.), ám a három évtizeddel később megjelent revidált kötet szerkesztői immár helyesen X. Jánoshoz kötik a Hervének címzett pápai levelet. Regesta Pontificum Romanorum², 443. o. Lásd még: Gombos 1927. 513. o., 281. jegyz.; Guillot 1981. 102. o.

IX. János halálának időpontját valójában csak néhány – a X. századra nézve meglehetősen szűkszavú – pápalista adatai alapján kísérlehetjük meg kiszámolni, amelyeket Louis Duchesne a IX. század végén megszakadó *Liber Pontificalis* folytatásaként rendezett sajtó alá. Az egyházfő utódai közül először III. Sergius pontifikátusának 904. január végi kezdetét ismerjük megközelítően pontosan, s tudjuk, hogy 904. február 22-én már oklevelet állított ki Sankt Gallen részére.⁸⁴⁷ A IX. János és III. Sergius között pontifikáló pápák (IV. Benedek, V. Leó, Christophorus) hivatali idejét számos – egymásnak néha ellentmondó – katalógus őrizte meg, amelyek közül a *Liber Pontificalis* Duchesne-féle kiadásának főszövegében kissé megtévesztően csak Pierre Guillaume saint-gilles-i szerzetes 1142-ben összeállított listája szerepel (Vat. lat. 3762.).⁸⁴⁸ A vatikáni kódex által képviselt franciaországi hagyomány úgy tudja, hogy IV. Benedek, V. Leó és Christophorus pápák összesen 5 évet és 2-3 hónapot töltöttek Szent Péter trónján.⁸⁴⁹ Ez a szöveghagyomány bizonyosan romlott, hiszen ha a fenti időtartamot III. Sergius pápává választásának 904. január végi időpontjából kivonjuk, akkor 898. november–decemberét kapjuk; csakhogy kizárt, hogy IV. Benedek ekkor már pápa lett volna, mivel IX. János 899. január 13-án még bizonyosan hivatalban volt.⁸⁵⁰

Vannak azonban megbízhatóbb listáink is a X. századi pápákról, amelyek meglepő módon majdnem egyhangúan nyilatkoznak a kérdéstről. A római Santa Maria in Trastevere templomból származik a British Library Add. 14 801. jelzetű XI. századi kézirat, amely egy igen megbízható katalógust őrzött meg (*Catalogus pontificum Romanorum et imperatorum saeculi XI*), s amely szerint a IX. János és III. Sergius között uralkodó három pápa hivatali ideje együttesen három évet, 11 hónapot és 15 napot tett ki.⁸⁵¹ Hasonló híreket tartott fenn a XI. század első feléből Hermann von Reichenau is, akinek *Chroniconja* még pontosabb ismeretekkel rendelkezik a pápák uralkodási idejéről.⁸⁵² A leginkább megbízható tanú azonban egy X–XI. századi, ma Firenzében található Monte Cassinó-i kézirat (Plut. LXV. 35.) katalógus-töredéke (3^r), amely lényegében szintén ugyanezeket az adatokat tartotta fenn.⁸⁵³ Ha ezt a 3 évet és 11 hónapot vonjuk le III. Sergius trónra kerülésének időpontjából, akkor IX. János halálát – véleményem szerint – egyértelműen 900 februárjára helyezhetjük.⁸⁵⁴

⁸⁴⁷ Regesta Pontificum Romanorum², 445. o.

⁸⁴⁸ Liber Pontificalis II. xxiv–xxvii. o.; 232–235. o.

⁸⁴⁹ „Benedictus, natione Romanus, ex patre Mammolo, sedit ann. iiii, mens. vi, dies xv. Leo (iste forensis fuit), natione Ardeatinus, de loco qui appellatur Priapi, sedit ann. i. dies xl. Christoforus, natione Romanus, ex patre Leone, sedit mens. viii. Hic eiectus est et monachus effectus est.” Liber Pontificalis II, 233–235. E franciaországi hagyomány legelső képviselője nem Pierre Guillaume katalógusa, hanem egy XI. századi moissaci kéziratban fennmaradt lista: „Benedictus ann. iiii. mens. vi. dies xiiii. Leo mens. i. dies xxvii. Christoforus mens. vi.” Párizs, BnF lat. 4886., 67^v <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b9066597v/f68.image>; a letöltés időpontja: 2015. június 27.

⁸⁵⁰ Ekkor ugyanis oklevelet állított ki a pár hónappal később magyar támadás áldozatává váló nonantolai monostor részére. Regesta Pontificum Romanorum², 443. o.

⁸⁵¹ „Benedictus ann. 3, mens. 2. dies 15. Leo, presbiter forensis, dies 60. Christoforus cardinalis titulo Damasi, mens. 7.” MGH SS XXIV. 83. o.; Liber Pontificalis II. xviii–xix. o.

⁸⁵² „899. Romae Benedictus IV. papa 119us sedit annis 3, mensibus 5... 904. Romae post Benedictum Leo quintus, prius presbiter forensis, papa 120us sedit mensibus ferme 2. Post quem, ut in quibusdam inveni, Christoforus, prius cardinalis papa 121us sedit mensibus 4; qui deiectus est et monachus factus.” Hermann Chronicon, 111. o.

⁸⁵³ „CXV. Benedictus sedit annis iii. mens. v. CXVI. Leo presbiter feorensis ecclesie sedit dies lvii. CXVII. Christoforus presbiter cardinalis tituli Damasi sedit mens. iiii. et eiectus est et monachus factus.” Firenze, Biblioteca Laurenziana, Plut. LXV. 35., 3r. fol. http://teca.bmlonline.it/ImageViewer/servlet/ImageViewer?id_r=TECA0000780535#page/11/mode/1up; a letöltés időpontja: 2015. június 27.

⁸⁵⁴ Hasonló következtetésre jutott Louis Duchesne is, aki január és február fordulójára helyezte az uralomváltást. Liber Pontificalis II. lxxviii–lxxix. o. Ő azonban abból indult ki, hogy a valószínűleg 903 augusztusában eltávozó IV. Benedek a legtöbb listán 3 évvel és 5 vagy 6 hónappal szerepel. Franz Xaver Seppelt pápaságtörténetében

A Theotmar-levél keltezésével kapcsolatban hagyományosan felbukkanó második támpont azzal a ténnyel függ össze, hogy a dokumentum a bajor egyházfők közösségének nevében íródott. Ernst Dümmler nyomán terjedt el a történeti irodalomban, hogy a közösen megfogalmazott levél megírását egy tartományi zsinatnak kellett megelőznie. Egy Tuto regensburgi püspök és egy bizonyos Waltilo közötti csereügyletet megörökítő oklevél keltezése alapján – ahol Luitpold örgróf neve is felbukkan a tanúnévsorban – Dümmler 900. július 15-re, a Passau és Regensburg közt található Reisbachba helyezte a feltételezett szinódust. A Theotmar-levél datálásához hozzászóló kutatók gyakran hivatkoznak erre az állítólagos reibachi gyűlésre, elfeledvén, hogy a zsinatot – Waltilo oklevele alapján – Dümmler éppen a Theotmar-levél miatt konstruálta meg; ezekben az esetekben tehát körkörös érvelésről van szó.

Valóban egy helyi zsinatot kell feltételeznünk a Theotmar-levél előzményeként? Ha így áll a helyzet, akkor ugyanez érvényes a Hatto-levélre is, hiszen a mainzi érsek már a bajor főpapok közös álláspontjáról (*fratres et coepiscopi nostri Bawarienses se apud nos conquarentes*) számol be a pápának. Hatto azért mentegetőzik, mert a magyarok észak-itáliai garázdálkodása miatt nem értesítette a pápát Arnulf császár 899. november 27-én vagy december 8-án bekövetkező haláláról. Nehezen elképzelhető, hogy 900 júliusában Rómában még nem tudtak Arnulf nyolc hónappal korábbi haláláról. Ugyanígy valószínűtlennek tartom, hogy ugyanekkor Bajorországban úgy tudták, hogy még IX. János ül Szent Péter trónján, hiszen a pápa ebben az időpontban már csaknem fél éve nem volt az élők sorában. Úgy vélem, hogy nem szól komoly érv mellett, hogy a bajor püspökök gyűlését, a Theotmar-, majd pedig a Hatto-levél⁸⁵⁵ megfogalmazását 900 júliusára tegyük; nem kényszerítenek minket erre a magyarok itáliai hadjáratának befejezettségére vonatkozó utalások sem, hiszen az utolsó híradás e kalandról nem 900. június 29-re, hanem 900. január 26-ra vonatkozik.

Álláspontom szerint sokkal valószínűbb, hogy a bajor püspökök tanácskozására IV. (Gyermek) Lajos 900. február 4-i forchheimi koronázása idején került sor, s a főpapok ugyancsak itt közölhették a morvákkal kapcsolatos panaszaikat a mainzi érsekkel. Liudprand és János diakónus tanúsága alapján a magyarok valamikor kora tavasszal hagyták el Itáliát, így a futárok csak ezután indulhattak útnak a levelekkel Rómába. A szerzők – a magyar-veszély, illetve az egyébként is lassú híráramlás miatt – még nem tudták, hogy a címzett már februárban eltávozott az élők sorából. Még egyszer hangsúlyoznom kell azonban, hogy mindez nem zárja ki, hogy a leveleket 900 nyarán küldték el, ám – az itáliai hadjárat, mint *terminus post quem* és a reibachi zsinat, mint kronológiai támpont elesésével – az ellen sem szól semmi, hogy valójában korábban, még a tavasz folyamán keletkeztek.

és nyomában az egyháztörténeti lexikonokban januári dátum szokott szerepelni. *Seppelt – Schwaiger* 1964. 117. o. – A Theotmar-levéllel foglalkozó irodalomban IX. János halálának egyértelműen téves júliusi dátuma mellett egy májusi időpont is fel szokott merülni. *Beumann* 1977. 154. o., *Lošek* 1997. 87. o. Ennek az a magyarázata, hogy a *Regesta Pontificum Romanorum* revideált változatának kiadói a British Libraryban őrzött kéziratot ítélték a legmegbízhatóbbnak, amely IV. Benedek hivatali idejét 3 évre, 2 hónapra és 15 napra teszi. *Regesta Pontificum Romanorum*², 443. o. A kiadók azonban nem vették észre, hogy így a helyesen 2 hónappal feltűnő V. Leó és a hibásan 7 hónappal szereplő Christophorus együttes hivatali ideje jócskán túlnyúlik III. Sergiusz pontifikátusának 904 januári kezdetén. Nem tartalmaznak ilyen hibát a Hermann által megőrzött és a firenzei *Laurentianában* őrzött katalógusok.

⁸⁵⁵ Talán igazat adhatunk Beumannnak, aki szerint azért hiányzik a pápa neve a Hatto-levél címzéséből, mert ekkorra már eljutott a hír a mainzi érsekhez IX. János haláláról, de Hatto még nem ismerte az elhunyt egyházfő utódjának nevét. Ha ez igaz, akkor a Hatto-levél minden bizonnyal később keletkezett, mint a Theotmar-levél, amely még IX. Jánosnak szól. *Beumann* 1977. 153–155. o.

Aquileiai oklevelek

A településtörténeti kutatások nélkülözhetetlenek egy-egy komoly történeti katasztrófa hatásainak felmérésében. Ahogy Magyarországon e vizsgálatok kulcsfontosságúak a tatárjárás demográfiai következményeinek értékelésében, éppúgy elengedhetetlenek azokon a vidékeken, amelyek a Kárpát-medencéhez való közelségük miatt fokozottabb mértékben voltak kitéve a kalandozó magyarok zaklatásának. Ilyen terület volt Friuli térsége, amely egybeesett a magyarok itáliai felvonulási útvonalával.⁸⁵⁶ Látni fogjuk azonban, hogy a források töredékessége és ellentmondásossága miatt – finoman szólva – nincs tökéletes kulcs a kezünkben, amikor a magyar pusztítás hatásait készülünk megvizsgálni. Ennek egyik oka az, hogy itáliai dokumentumaink – jóllehet a legtöbb diplomatikai forrás a magyarok által okozott károkról éppen itt maradt fenn – vélhetően az elpusztított vagy kifosztott helyek töredékét sem említik – ellenkező esetben a kalandozások aligha lehettek jövedelmező vállalkozások. A másik ok a korai településtörténet forrásainak ellentmondásaiban keresendő.

A szlovén és a régebbi olasz történetírás a IX. század végén bekövetkezett magyar pusztítással magyarázza, hogy a XI. századtól kezdve a friuli síkságon mintegy harminc szláv nevű település bukkan fel; ennek egyik első tanúja III. Ottó 1001. április 28-án kelt adománylevele János aquileiai pátriárka részére, amelyben többek között a szlávok által lakott Görz települést (*ville que Sclavorum lingua vocatur Goriza*) is az aquileiai egyháznak adja.⁸⁵⁷ A teória szerint a szláv telepesek, akiket vélhetően az aquileiai pátriárkák hívtak meg, a magyarok által elpusztított településhálózat helyén találhattak maguknak új otthont a X. század második felében.⁸⁵⁸ Korántsem biztos azonban – miként Aldo Settia rámutat –, hogy a vidék a szláv betelepülés előtt már lakott volt: a IX–X. századot Észak-Itália-szerte a feltöretlen területek benépesítése jellemzi, amelyet a magyar hadjáratok távolról sem szakítottak félbe. A szóban forgó szláv településnevek zöme későbbi (XII. századi) oklevelekben maradt fenn, így ezek sem feltétlenül a X. század második felében keletkeztek, s akár későbbi migrációról is tanulmányozhatunk.⁸⁵⁹

A *strata Ungarorum* és a tenger között elterülő mocsaras vidéken nem csak a magyarok, hanem a zord körülmények is hátráltathatták a települések fejlődését. E területet az olasz szakirodalomban – egy XVIII. századi olvasási hiba folytán – sokáig *vastata Ungarorum*ként tartották számon, noha II. Konrád császár forrásként szolgáló 1028. évi oklevelében a kérdéses helyen *via vel strata Ungarorum* szerepel.⁸⁶⁰ Settia arra is felhívja a figyelmet, hogy a X. század elején meginduló várépítések a magyar-veszély elmúltával is folytatódtak a régi-

⁸⁵⁶ 2011-ben a mainzi Römisch-Germanischen Zentralmuseum konferenciát rendezett, amelynek fókuszában azok a hatások voltak, amelyek központi hatalom hanyatlásához és a regionális központok megerősödéséhez vezettek a X. századi Nyugat-Európában. A lehetséges tényezők között a magyar fenyegetés kitüntetett szerepet kap, különösen a németországi historiográfiában. Miként a konferencia előadásai bizonyítják, Nyugat-Európában nem mutatható ki közvetlen összefüggés a települések elsősorban régészeti és névtörténeti módszerekkel nyomkövethető sorsa, valamint a magyar kalandozó hadjáratok között. Lásd különösen: *Schreg* 2014. Kár, hogy a német, francia, angol, cseh, lengyel és magyar előadók közül éppen az olaszok hiányoztak, hiszen Itália észak-keleti régióiban – mint látni fogjuk – már elegendő adat áll rendelkezésre bizonyos – mégoly vitatható – hipotézisek megfogalmazására.

⁸⁵⁷ MGH DD O III. 835–836. o., №. 402.

⁸⁵⁸ A kérdés irodalmának alapos összefoglalóját lásd: *Härtel* 2014. Az elmélet legutóbbi kimerítő kifejtését lásd: *Štih* 1999.

⁸⁵⁹ *Settia* 1991. 104–106. o.

⁸⁶⁰ *Settia* 1991. 100–101. o. Az oklevél kiadását lásd: MGH DD K II. 178. o., №. 132.

óban, így azoknak korántsem csak a kalandozók elleni védelem biztosítása volt az egyedüli funkciója. Reinhard Härtel ehhez annyit tesz hozzá, hogy Puziolum vára, amelyet 921-ben adományozott I. Berengár az aquileiai pátriárkának, aligha védhette meg a területet a magyaroktól; elhelyezkedésének köszönhetően az erősség tulajdonosai inkább a Trieszti-öblöt tarthatták ellenőrzésük alatt.⁸⁶¹ Arról sem szabad elfelejtkeznünk, hogy I. Berengár itáliai király és császár, korábbi friuli örgróf maga is szoros kapcsolatban állt a magyarokkal, és nem egy alkalomról tudunk, amikor igénybe vette segítségüket; a magyarok dűhe Itáliában 899–900 után elsősorban Berengár király ellenségeit fenyegethette, így ha zsoldosként a félszigeten jártak, célpontjuk aligha lehetett Friuli.⁸⁶²

A vidék ókori központja a pátriárkák régi székhelye, Aquileia városa volt, melynek székes-egyháza az 1001. évi oklevél szerint a magyarok dühét is kénytelen volt elviselni (*sanctamque dei ecclesiam quondam Ungarorum sevicia devastatam*). Annak eldöntése érdekében, hogy mindez valóban így történt-e, az aquileiai magyar jelenlét egykorú (elsősorban diplomatikai) forrásait kell vizsgálat tárgyává tenni – ám mindenekelőtt az elbeszélő kútfők szűkszavú tanúságtételével kell megismerkednünk.

Az aquileiai pátriárkátus megmenekülésére utal Frigyes pátriárka sírfelirata, amely eredeti formájában sajnos nem maradt fenn. Szövege először egy kései krónikában, a *Chronicon Patriarcharum Aquileiensium* című történeti munkában bukkan fel. A krónikának közel annyi változata ismert, ahány kézirat fennmaradt, ám a mű legrégebbi rétegei könnyen azonosíthatóak. Közülük a legelső, amely csupán az aquileiai pátriárkák rövid életrajzait tartalmazta, a IX. századra datálják. A szövegváltozatok tanúsága szerint a munkának a XIII. század elején és a XIV. század közepén is akadt folytatója. Úgy tűnik, hogy a jelentős mértékben eltérő késő középkori kódexek 1318-ig egy viszonylag egységes közös forrásra vezethetők vissza.⁸⁶³ A bennünket közelebről érdeklő *epitaphium* két kiadásban is olvasható. Az első Ludovico Antonio Muratorinak köszönhetjük, aki a milánói *Ambrosianában* találta azt a ma lappangó kéziratot, amely 1358-ig kíséri figyelemmel az aquileiai egyházfők történetét.⁸⁶⁴ A pátriárkátus történetét feldolgozó Bernardo Maria de Rubeis alighanem régebbi és hitelesebb forrásokból dolgozhatott a cividalei káptalani könyvtárban; az általa 1740-ben kiadott hosszabb-rövidebb krónikaváltozatok közül a számunkra érdekes III. számú a hunok V. századi pusztításától egészen 1218-ig tart.⁸⁶⁵

⁸⁶¹ Ez a vár valószínűleg a mai Duino közelében volt, míg régi vélemények azonosnak vélik a mai Pozzuolóval. Härtel 2014. 562. o.

⁸⁶² Härtel 2014. 560–561. o.

⁸⁶³ Prévité-Orton 1933. 273. o.

⁸⁶⁴ Chronicon Patr. Aquil. Muratori, 241. o.

⁸⁶⁵ Chronicon Patr. Aquil. De Rubeis, 10. o.

Chr. patr. Aquil. Muratori

Federicus patriarcha sedit annos LIII. Hic mirabiliter auxit et protexit ecclesiam. Huius tempore imperante Carolo III magna Ungarorum gens a Syria egressa in quendam provinciam, quae adiungitur fimbriis ecclesiae Aquileienseis, primitus venit et ibi habitare coepit. Erat enim gens crudelissima, carnem comedens et sanguinem bibens pro potu. Quos dictus Federicus patriarcha repressit et longius fugavit reddens pacem Hesperiae, quae est caput ecclesie. Corpus ipsius in Aquileia quiescit et supra eius sepulchrum scriptum est tale epitaphium:

„Conditur inferius nitido patriarcha lapillo,
praeclarum nomen cui Federicus erat.
Pannonie rabiem magno moderamine pressit
et pacem afflictæ contulit Italiae.
Egregius pastor mittens dum pasceret agnos
semper utique gregi pabula lecta dedit.
Annosæ ætatis post cursum in luce quiescit,
et cumulata capit præmia pro meritis.
Hunc Deo omnipotens proprio ditavit
honore,
post hæc angelicis associando choris.
Tu quoque præcursor Christi Baptista
Iohannes
pontifici meritis auxiliare tuis.”

Chr. patr. Aquil. De Rubeis

Federicus patriarcha sedit annis LIII. Iste mirabiliter ecclesiam gubernavit. Huius tempore imperante Karolo III magna Ungarorum gens a Servia egressa in Pannoniam, quae adiungitur finibus ecclesiae Aquilegensis, primitus venit et eiectis Avaris ibi habitare coepit. Erat enim gens crudelissima, carnem comedens humanam et sanguinem bibens pro potu. Quos Federicus patriarcha repressit et longius effugavit reddens Hesperie pacem, quae caput exstat Italiae. Super cuius sepulchrum in Aquilegia est epitaphium:

„Conditur inferius nitido patriarcha lapillo,
praeclarum nomen cui Federicus erat.
Ungarorum rabiem magno moderamine
pressit
fecit et Hesperiam pacem habere bonam.
Egregius pastor mittens dum pasceret agnos
semper utique gregi pabula laeta dedit.
Annosæ ætatis post cursum in luce quiescit,
et cumulata capit præmia pro meritis.
Hunc Deo omnipotens proprio ditavit
honore,
post hæc angelicis consociando choris.
Tu quoque præcursor Christi Baptista
Iohannes pontifici meritis auxiliare tuis.”

A fenti – szemmel láthatóan romlott – szövegek csak kis mértékben térnek el egymástól, ám véleményem szerint határozottan megállapítható, hogy a De Rubeis által kiadott *textus* a jobb változat. Erről tanúskodik az a tény, hogy a – sajnos általam közelebbről nem ismert – cividalei kódex közelebb áll krónikánk valószínűsíthető forrásaihoz: Viterbói Gottfried *Pantheon* című nagyszabású történeti összefoglalásához⁸⁶⁶ vagy Freisingi Ottó krónikájához,⁸⁶⁷ amelyből maga Gottfried is merített.

⁸⁶⁶ MGH SS XXII. 230. o.

⁸⁶⁷ MGH SS XX. 233. o.

<i>Freisingi Ottó: Chronica</i>	<i>Pantheon</i>	<i>Chr. patr. Aquil., De Rubeis</i>	<i>Chr. patr. Aquil., Muratori</i>
<p>His diebus <i>gens Ungarorum ex Scythia egressa</i> ac a Pezenatis pulsa, Avaribus eiectis, Pannoniam inhabitare coepit. Haec eo tempore tam inmanis et tam beluina fuisse dicitur, ut <i>crudis carnibus</i> utens, <i>humano quoque sanguine</i> potaretur.</p>	<p>His diebus <i>gens Ungarorum ex Sithia egressa</i> et a Pincenatis propulsa, in Pannoniam primitus venit, et eiectis inde Avaribus, perpetua-liter ibi usque hodie permansit. Ista gens Ungarorum illo tempore tam beluina, tam inculta fuisse narratur, ut <i>carnibus crudis</i> ad cibum, <i>humano</i> vero <i>sanguine</i> uterentur <i>ad potum...</i></p>	<p>Huius tempore imperante Karolo III magna <i>Ungarorum gens a Servia egressa</i> in Pannoniam, quae adiungitur finibus ecclesiae Aquilegensis, primitus venit et eiectis Avaris ibi habitare coepit. Erat enim gens crudelissima, <i>carnem comedens humanam et sanguinem bibens pro potu.</i></p>	<p>Huius tempore imperante Carolo III magna <i>Ungarorum gens a Syria egressa</i> in quandam provinciam, quae adiungitur fimbriis ecclesiae Aquileiensis, primitus venit et ibi habitare coepit. Erat enim gens crudelissima, <i>carnem comedens et sanguinem bibens pro potu.</i></p>

Látható, hogy az aquileiai krónika hol Ottó, hol Gottfried történeti művéhez áll közelebb; a szövegpárhuzam alapján annyit mindenesetre kijelenthetünk, hogy a krónikakompozíció e fejezete bizonyosan Gottfried *Pantheon*jának megírása után, tehát 1187 után keletkezett. Ezek a források arra is megadják a magyarázatot, hogy a krónikaíró miért III. (Vastag) Károly császár uralma idejére helyezi a magyarok aquileiai látogatását: Gottfried egyetlen fejezetben (c. 24.) tárgyalja Károly császár viselt dolgait és a kalandozók megjelenését. Hogy a pátriárkátus történetírói a késői középkorban sem gondolták, hogy a magyarok a kiadott szövegváltozatokban – nyilván másolási hiba miatt torzult alakban – olvasható Szerbiából vagy Szíriából származtak volna, jól példázza egy aquileiai krónikás, Antonio Belloni (1479–1554) *De vitis et gestis patriarcharum* című munkája, amely tulajdonképpen a *Chronicon patriarcharum* parafrázisa, s a kérdéses helyen következetesen szkitákként említi elődeinket.⁸⁶⁸

⁸⁶⁸ „Subrogatus in Valperti defuncti locum Federicus patriarchali dignitate insignitus est. Vir humanissimi, mitissimique ingenii, quippe si singulari comitate et modestia didicisset monstra vel Scythica et captare et in officio retinere, quae armis alioqui coercere numquam potuisset. Carolo enim III cognomento Crasso imperante Scythas in Pannoniam egressos, quae Aquileiensi ecclesiae ditioni iungitur, ex Bavaria, ubi nonnihil pulsus incolis resederant, in Italiam moventes humanitate ac modestia incunctanter repressit, ut Italia abstinerent: secus aut delevissent funditus, aut crudelem in modum afflictam in ditionem suam rede-gissent. Scythae in devastandis provinciis nihil pensi habent, ita Iulii Forum unius comitate cum reliqua Italia Scythiae immanitatis metu liberatum est. Fuit praeterea Federicus vir, praeterquam, quod humanissimus erat, etiam liberalissimus gregem pauperum eleemosynis assuetus sustentare, viam in coelum sibi munivisse creditur, quod utinam tam vere sit consecutus, quam inscriptum eius sepulchro apud Aquileiensem basilicam epitaphium bene indicat. Moritur tandem et in ea sepelitur post annus patriarchatus sui tertium et quinquagesimum.” *Belloni De vitis et gestis patriarcharum*, 33–34. o.

Mindezek után vessünk egy pillantást a kései krónikás-émlékezetbe ágyazott X. századi forrásra, Frigyes pátriárka sírfeliratára. Ezt nem csak krónika kiadásából ismerjük, hanem kora újkori másolatokból is; az MGH kiadói a következő változatot tartották a leghitelesebbnek:⁸⁶⁹

Conditur interius nitido hoc patriarcha sepulchro,
Praeclarum nomen cui Fridericus erat.
Pannoniae rabiem magna virtute repressit
Et pacem afflictiae contulit Italiae.
Egregius pastor mitis dum pasceret agnos,
Semper utrique gregi pabula laeta dedit.
Annosae aetatis post cursum in luce quiescit
Et cumulata capit praemia pro meritis.

A szöveg szerint Frigyes pátriárka a magyarok dühét megfékezte és békét szerzett Itáliának. Már Gina Fasoli utalt arra, hogy itt nem szükségszerűen a főpap katonai ellenállására kell gondolnunk – csekélyke véderejével Frigyes pátriárka aligha lehetett Itália megmentője a Brentánál győzedelmeskedő magyarokkal szemben.⁸⁷⁰ Véleményem szerint igazat adhatunk Fasolinak, s joggal láthatjuk Frigyeset a Berengár és a magyarok közötti béke-megállapodás egyik előmozdítójaként. E békekötésre János diakónus tudósítása alapján valószínűleg 900-ban került sor.⁸⁷¹

Liutprand *Antapodosis*a szerint a brentai csatát megelőző 899. évi felvonulásukkor a magyarok elkerülték Aquileiát és Veronát, melyeket a szerző *munitissimas civitates*ként jellemez.⁸⁷² Másol azonban éppen ő ír arról, hogy Attila hun király kegyetlenül lerombolta a várost, s amint az Liutprand kortársai számára nyilvánvaló volt (*ut in presentiarum cernitur*), nem is épült újjá soha.⁸⁷³ Aquileiára valóban a hunok mérték az első komoly csapást 452-ben, végleg azonban a langobárdok pusztították el a VI. század végén. A pátriárkák hosszú időre Cividale del Friuliba (*Civitas Foroiulensis, Civitas Austriae*) tették át székhelyüket, ám a IX. század elején Maxentius pátriárka (811–833) tervbe vette a visszaköltözést, s Nagy Károly 811-ben kiadott engedélyét követően megkezdte a romok helyreállítását.⁸⁷⁴ Az aquileiai bazilika *Chiesa dei Pagani* néven ismert oszlopcsarnoka valóban Maxentius építkezéseinek emlékét őrzi,⁸⁷⁵ ám kétséges, hogy a költözködéssel valóban sor került, s ha igen, tartósnak bizonyult-e. 843-ban I. Lothár császár Cividale pátriárkájának nevezi András pátriárkát,⁸⁷⁶ II. (Ifjabb) Lajos pedig *Aquilelegensis sive Foroiulensis patriarcha*ként emlegeti az egyháztartomány élén álló Theotmart egy 855-ben kelt oklevélben.⁸⁷⁷ A velencei *doge* 880-ban hol aquileiai, hol cividalei (*Foriuli*) pátriárkaként hivatkozik Walpertus pátriárkára⁸⁷⁸ – igaz, Velence kétségtelenül a rivális gradói (*Aquileia Nova*) egyházfők igényeit támogatta, így a városállam vezetői talán

⁸⁶⁹ MGH Poetae V. 2. 352. o.

⁸⁷⁰ Fasoli 1945. 116. o., 76. jegyz.

⁸⁷¹ „Fuit namque hec persecutio in Italia et Venetia anno uno. Rex igitur Berengarius, datis obsidibus ac donis, predictos Ungros de Italia recedere fecit cum omni preda quam ceperant.” *Johannes Chronicon Venetum*, 22. o.

⁸⁷² Liutprand *Antapodosis*, 42. o.

⁸⁷³ Liutprand *Antapodosis*, 76. o.

⁸⁷⁴ Krahwinkler 1992. 168–169. o.

⁸⁷⁵ Krahwinkler 1992. 171–172. o.

⁸⁷⁶ MGH DD Lo I. 192. o., №. 76.

⁸⁷⁷ MGH DD L II. 98. o., №. 17.

⁸⁷⁸ Documenti relativi alla storia di Venezia anteriori al Mille. II. Secoli IX–X. Ed. Roberto Cessi. Padova, 1942. №. 15 Idézi: http://saame.it/wp-content/uploads/2014/11/Venezia-6_880.pdf; a letöltés időpontja: 2015. augusztus 26.

kerülték, hogy a Civalaléban lakó pátriárkát régi címén nevezzék meg. Ezek az adatok arra utalnak, hogy a főpap továbbra is Civalaléban lakott: ha ugyanis székhelye Aquileiában lett volna, már aligha lett volna szükség arra, hogy a pátriárka korábbi civalalei központját is megemlítsék; különösen akkor nem, amikor az aquileiai pátriárkáknak minden erejükkel ősi székvárosuk jogainak folytonosságát kellett sulykolniuk a gradói pátriárkákkal szemben. Az is igaz ugyanakkor, hogy Frigyes pátriárka sírja – a *Chronicon patriarcharum* XIII. század eleji szerkesztésének tanúsága szerint – Aquileiában volt, tehát valószínűleg itt temették el 922-ben; a bazilika minden bizonnyal megőrzött valamit jelentőségéből. A Velencével és Gradoval folytatott IX. századi viszály idején ugyanakkor a pátriárkák nyilvánvalóan nagyobb biztonságban érezhették magukat egy jól megerősített város falai között. Valószínűleg a gradói érdekek védelmében született a IX. század közepe táján a *Carmen de Aquilegia numquam restauranda* című mű, amely éppen Aquileia újjáépítésének hiábavalóságát hangsúlyozza.⁸⁷⁹ Akárhogy is, Liutprand nem tud arról, hogy Aquileia városának és székesegyházának pusztulását a magyaroknak tulajdonították volna; ha a kalandozók jártak is a romok között – s miért ne jártak volna? –, ahol fél évszázaddal korábban már megindult valamiféle élet, a közvetlen utókor mégsem őket tette felelőssé Aquileia romlásáért. Kétségtelenül felmerülhet, hogy Liutprand Grado jogainak védelmében énekelte meg Aquileia visszafordíthatatlan romlását, ám ezt a lehetőséget nyugodt szívvel kizárhatjuk; ebben az esetben ugyanis nehezen magyarázhatnánk meg, hogy miért éppen a cremonai püspök közbenjárására adományozta 967-ben I. Ottó császár Sesto monostorát Rodaldus aquileiai pátriárkának.⁸⁸⁰

Ezzel együtt aligha gondolhatjuk, hogy a védtelen romváros és az egyháztartomány lakossága megmenekült az átvonuló kalandozóktól, akiknek alkalmuk lehetett a Maxentius pátriárka által épített templomot is kifosztani. Ám ha a pátriárkák székhelye Civalaléban volt, akkor levéltárunknak is ott kellett lennie; csekély a valószínűsége tehát annak, hogy a régi kiváltságlevelek pusztulása, amelyre I. Berengár egyik oklevele hivatkozik, a magyarok miatt következett be. Az itáliai király 904 januárja és szeptembere között kelt adománylevelében Frigyes pátriárkának ajándékozta a civalalei Szent Péter-kapu melletti városrészt, s egy házat, amely egykor a megboldogult Gumo, majd leánya családjának tulajdona volt. A *donatio* egy hosszabb és egy rövidebb, egyaránt a XV. században másolt szerkesztésben maradt fenn, melyek közül a rövidebb immár nem hivatkozik Gumo rokonaira; ehelyett annyi derül ki, hogy a ház a Szent János evangélistáról elnevezett zarándokszállás közelében található.⁸⁸¹ Mindez világosan bizonyítja a hosszabb szerkesztés elsőségét, hiszen az idő múlásával az egykori tulajdonosok megnevezése helyett a földrajzi meghatározás tette azonosíthatóvá az épületet.

Az adományt bevezető *arenga* a következőképp hangzik: „Ha illik, hogy a királyi jámborság Isten bármelyik egyházát megsegítse, annál inkább illik, hogy így tegyen a *metropollisszal* és a jeles egyházakkal, amelyek az álnok pogányok dúlása miatt elpusztultak, és amelyeknek mindenki szerint meg kell adni a teljes vigasztalás illő segítségét.”⁸⁸² Elfogadhatjuk, hogy e sorok a közelmúlt magyar támadásainak hatása alatt íródtak, bár a pátriárkátus részére kiállított IX. századi oklevelekben nem egyszer felidéződik a barbár pusztítások emlé-

⁸⁷⁹ *Krahwinkler* 1992. 169. o., 280. jegyz.

⁸⁸⁰ MGH DD O I. 466. o., №. 341.

⁸⁸¹ A rövidebbet lásd: DB I. 142–143. o., №. 49., a hosszabb verziót pedig: DB I. 143–146. o., №. 50.

⁸⁸² „Si quibuslibet ecclesiis Dei regiae pietati convenit ferre subsidium, multo magis metropoli et precipuis ecclesiis que perfidorum paganorum vastationibus depopulate videntur totius solacii iuvamen prestare consequens diiudicatur ab omnibus.” DB I. 142. és 144. o

ke.⁸⁸³ Azonban a következőkben azt olvashatjuk, hogy „az egykori tüzeset és az álnok pogányok zaklatásai miatt az oklevelek sokaságát megsemmisültnek és elveszettnek tudják”, amiért a király a szükséges tudományvétel elvégzése után a pátriárkátust megerősítette régi jogaiban és birtokaiban.⁸⁸⁴ Hogy a régi dokumentumok pusztulása valóban a magyarok számlájára írható-e, számomra erősen kétséges; könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy itt pusztán retorikai fogásról van szó. E gyanút két körülmény táplálja. Az elsőt már érintettem: a pátriárkák székhelye a századfordulón valószínűleg Cividaleban volt, így levéltárunknak is ott kellett lennie, márpedig arról nincs hír, hogy a megerősített város a magyaroknak áldozatul esett volna. A másik körülmény VIII. Leó 963-ban kelt oklevele, amelyben a pápa egy olyan privilégiumot újít meg, amelyet Szent Péter állított ki Aquileia első legendás püspöke, Szent Hermagoras számára a Kr. u. I. században, s amely szintén a pogányok miatt lett a tűz martaléka – akár már a város első pusztulása idején.⁸⁸⁵ Ilyen dokumentum azonban aligha létezhetett, s a barbár pusztítás ezúttal nyilvánvalóan mondvasínált indok a sosemvolt oklevél hiányának magyarázatára. Az aquileiai történeti emlékezetben kulcsfontosságú pogány betörések említése ebben az esetben kétségtől nyilvánvalóan közhelyesnek és valódi tartalmat nélkülözőnek tűnik, ami felveti a gyanút, hogy a 904. évi oklevél esetében is erről van szó. Az oklevelek pusztulásának okaként a tűzvész és egyéb gondatlanság mellett a pogányokat is megemlíti I. Berengár 921. évi adománylevele, ahol ugyanez a gyanú merül fel.⁸⁸⁶ Felvethető az is, hogy a két Berengár-adományban említett dokumentumok egy korábbi – avar, longobárd – barbár támadásban veszttek oda, s a két évtized óta jelenlévő magyar fenyegetés csupán megelégnítette az egykori székváros viharos múltját felidéző oklevélírók fantáziáját.

Kevesebb alappal vonhatjuk kétségbe annak a 912-ben kelt – sajnos elveszett, s csupán rezszta formájában ismert – oklevélnek a hitelét, amelyben I. Berengár az Aquileiától nyolc kilométerre északra található Cervignano monostorának birtokait és jogait erősítette meg, s amely a dokumentum szerint – a levéltárral együtt – ugyancsak a pogányok áldozatává vált.⁸⁸⁷ Akárki gyújtotta fel azonban a monostort, a korai középkorban (talán 668-ban) alapított és a XI. században is zavartalanul működő intézmény – amint Gabriele Caiazza rámutat – aligha semmisült meg, miként a kora újkori emlékezet túlzó módon számon tartotta.⁸⁸⁸ Talán ugyanezek elmondhatóak a belignai Szent Márton-templomról is, melynek

⁸⁸³ 811: „...sedem, que in Aquilegia civitate priscis temporibus constucta fuerat et ob metum vel perfidiam Gothorum et Avarorum seu ceterarum nationum derelicta ac destituta hactenus remanserat...” MGH DD K I. 286. o., №. 214.; 855: „...cum cogentibus peccatis habitatorum suorum eadem civitas Attile sevissime regis Hunorum regis esset iam manibus tradita, quo in tempore plures quoque civitates Italie obsidionem vastationemque gentilium passe esse noscuntur...” MGH DD L II. 97. o., №. 17. Az utóbbi dokumentum hitelessége vitatott.

⁸⁸⁴ „...multa cartarum instrumenta casu condam incendii ac perfidorum persecutionibus Paganorum abolita noscuntur et perdita...” DB I. 143. és 145. o.

⁸⁸⁵ *Papsturkunden* I. 300. o., №. 161. Hozzá kell tennem, hogy a Hermagoras-legendára utaló szövegrészlet a kiadó szerint interpoláció, amely azonban IX. századi előzményekre vezethető vissza.

⁸⁸⁶ DB I. 348–351. o., №. 136.

⁸⁸⁷ „DCCCCXII. Ind. XV. Actum Papie. Berengarius rex confirmat Aboni venerabili abbati monasterii Sancti Michaelis Archangeli de Cerveniana finibus Foroiulensibus omnia quecumque tenet vel largitione principum vel privatorum concessione, cum sciat instrumenta dicti monasterii combusta fuisse a Paganis sive a Paganorum incursione.” DB I. 411. o.

⁸⁸⁸ *Caiazza* 2010. 191. o.

egykori pusztulásáról *propter hostilem rabiem* egy XI. századi oklevél XIII. századi tartalmi átírása tájékoztat,⁸⁸⁹ s még inkább az Aquileia szomszédságában fekvő Szent István-tempomról, amit egy 1062. évi oklevél szerint egykor a pogányok pusztítottak el.⁸⁹⁰

Ha a pátriárkák korabeli székhelye és levéltára nem is, az aquileiai egyháztartomány kétségkívül sokat szenvedett a kalandozók miatt 899–900-ban. A magyarok második nagy visszhangot kiváltó észak-itáliai akciója talán nem sújtotta nagymértékben a területet, hiszen I. Berengár (tehát Friuli egykori örgrófjának) szövetségében jelentek meg a félszigeten 922 telén, s vélhetően gyorsan átvonultak a tartományon. 924-ben a magyarok ismét Berengár segítségére siettek, s régi szövetségésük április 7-i meggyilkolása után Itáliát immár semmi sem védte meg attól, hogy a kalandozók maguk gondoskodjanak az elapadt pénzforrás utánpótlásáról. E negyedszázados viszonylagos béke után újra bekövetkező megrázkódtatás friss élménye olvasható ki Hugó itáliai király 928. évi oklevelének *arenájá*ból, amely immár egyértelműen a magyarokat vádolja az egyháztartomány területének elpusztításával, s itt már nincs hely az oklevelek pusztulására vonatkozó kétes utalásoknak. A károk enyhítése és a hatékonyabb védelem megszervezésének érdekében Hugó a concordiai egyházmegyét a pátriárkátusnak adományozta: „Úgy tetszik nekünk, hogy egész Itália királyságának megerősítése és a keresztény vallás megtámogatása érdekében az aquileiai egyháztartományhoz tartozó összes helyreállíthatatlan püspökséget, amelyeket a bűnök hatalmassága miatt az igen kegyetlen magyarok dühe csaknem teljesen elpusztított, egymással egyesítsük és egymásnak átengedjük; s hogy emennek a szüksége amannak a szegénységét kiegészítse, s az egyik bőségének a másik szűkössége engedelmeskedjék, s így megajándékozva egész Itália királyságának gyarapodására emelkedjen és legyen kéznél levő erősség az ő – tudniillik az ellenségek – zaklatása ellen.”⁸⁹¹ Ez az oklevél is több másolatban maradt fenn, a legrégebbi közülük a velencei *Archivio di Stato*ban őrzött XII. századi példány (Atti diplomatici, Miscellanea, №. 564.).

Az aquileiai pátriárkátus az Ottók korának egyik legkitüntetettebb egyháztartománya volt, amely számos adományban részesült a X. század második felében. E császári privilégiumok közé tartozik II. Ottó egy 981. évi adománya, amely közhelyesen szintén utal Aquileia egykori szenvedéseire (*ecclesie Aquileiensi iam dudum a paganis malisque predonibus devastate*).⁸⁹² A töredékesen fennmaradt irat, amit egy XV. századi aquileiai másolati könyv örökített ránk (Venance, Archivio de Stato, Consultori in iure 366, №. 22, fol. 2.), nem említi a magyarokat, csak általánosságban hivatkozik a pogány pusztításra, amely – mint láthatuk – Aquileia esetében már a magyarok felbukkanása előtt toposszá szilárdult, s nem véletlenül bukkan fel rendre, akár a szomorú események után legkevesebb fél évszázaddal is. III. Ottó már említett 1001. évi kiváltságlevele, a pátriárkátus nagy kiváltságnyerő okleveleinek záró darabja az első forrásunk, amely magának az aquileiai egyháznak a pusztulásáért is a magyarokat teszi felelőssé. Ez azonban, miként az imént megkíséreltem bizonyítani, mindössze egy

⁸⁸⁹ Gian Giuseppe Liruti di Villafreda: Notizie delle cose del Friuli scritte secondo i tempi. V. Udine, 1777. 263. o. Idézi: *Härtel* 2014. 554. o.

⁸⁹⁰ Anja Thaller: Die älteren Urkunden der Propstei S. Stefano zu Aquileia. *Archiv für Diplomatik*, 52. (2006) 113–116. o., №. 1. Idézi: *Härtel* 2014. 554. o.

⁸⁹¹ „...nobis placuit ob tocium Hesperie regni stabilimentum et christiane religionis solidamentum omnia inrecuperabilia scilicet episcopia que peccatis imminentibus a seivissima Ungorum rabie pene usque ad solum depopulata ad diocesim Aquilegie pertinere videntur, alium alio coniungi et alterum altero mancipari, quatenus de istius inopia illius paupertas suppleatur et de alterius copia alterius inopia optemperetur sicque ditatus ad augmentum tocium Italicis regni succrescat et valitudinem contra infestationem suarum videlicet inimicorum pre manibus sumat.” DU/DL, 35–36. o., №. 11.

⁸⁹² MGH DD O II. 271–272. o., №. 241.

régi toposz összekapcsolása a környéket legutóbb pusztító magyarok nevével – miközben Aquileia városa már a kalandozók megjelenése előtt elhagyatva és romosan állt. A település már jóval a X. század előtt a „pogányok által elpusztított város” archetípusaként élt a fejekben, s később mindez csak fokozódott: amikor az energikus Poppo pátriárka 1031-ben felszentelte a felújított aquileiai bazilikát, ugyanúgy a város egykori teljes pusztulására hivatkozott, mint IX. és X. századi elődei (*Aquilegensis urbem quondam famosissimam paganorum sevicia omnibus edificiis et municionibus destructam et maximo ecclesiarum decore destitutam*).⁸⁹³

Az aquileiai pátriárkátus területét érintő X. századi magyar hadjáratok kapcsán még egy kérdésre kell kitérnem. Észak-Itáliában és különösen Friuli tartományban gyakran fordulnak elő magyar etnonimet tartalmazó földrajzi nevek, amelyeket rendre a kalandozó hadjáratokkal hoznak összefüggésbe.⁸⁹⁴ Hihetőnek tűnik, hogy a számos *via*, *vadus* és *strata* közül nem egy a kalandozók felvonulási útjának emlékét őrzi; legnevesebb közülük az a *via Ungarorum*, amelyről először I. Ottó császár egy 960-ban kiadott okleveléből értesülünk, amely Sesto monostorának kiváltságait és birtokait erősítette meg.⁸⁹⁵ A császár 967-ben az aquileiai pátriárkának adományozta az apátságot, s az adománylevelében az említett út immár mint *viam publicam, quam stratam Hungarorum vocant* bukkan fel.⁸⁹⁶ A szóban forgó *via publica* a kutatás álláspontja szerint alighanem a Genovát és Aquileiát összekötő kelet-nyugati irányú ókori *Via Postumiával* azonos. A magyarok útja ugyanakkor valamivel északabbra is vezethetett, legalábbis erre vallanak az Isonzó-folyó jobb partjától kezdődő Mainizza–Palmanova–Strassoldo–Sacile vonalon felbukkanó magyar vonatkozású toponimek.⁸⁹⁷ Feltételezhető, hogy a magyarok emlékét őrzi az olasz határ közelében fekvő szlovén település, Vogrsko (németül Ungrespach, olaszul Voghersca), illetve a közeli Vgršček-folyócska neve is.⁸⁹⁸ Ha így van, akkor megkockáztatható, hogy nem pusztán az átvonulásra és az egykori sokkra emlékeztet, hanem magyar népességgel rendelkező határőr-település állt itt egykor – igaz, Vogrskót először csupán 1274-ben említik, s akkor is német néven.⁸⁹⁹ Védelmi funkciói mellett épp olyan, a magyar szállásterületeken kívüli kereskedelmi állomást sejtethetünk itt, mint Bálint Csanád a X. századra keltezhető przemysli magyar temető és a közeli Węgiełka helynév mögött a Kárpátok északi lábánál.⁹⁰⁰ Nem szükséges azonban az Észak-Itália-szerte feltűnő magyar vonatkozású helynevek összességét a kalandozásokkal vagy más X. századi kapcsolatokkal magyarázni: a bolognai *Ungaria* nevű negyed vagy az Udine falain kívül található *Ongaresca* helység (1291–1292)⁹⁰¹ valószínűleg későbbi, békésebb természetű érintkezések emléke.

⁸⁹³ Diplomai patriarchali, 19. o., №. 1.

⁸⁹⁴ A helynevek katalógusát lásd: *Frau* 1979. A kalandozó hadjáratok kontextusában értelmezi e neveket: *Desinan* 1976. és *Pellegrini* 1988.

⁸⁹⁵ MGH DD O I. 295. o. №. 213.

⁸⁹⁶ MGH DD O I. 467. o. №. 341.

⁸⁹⁷ *Desinan* 1976. 106. o.; *Krabwinkler* 1992. 285. o.; *Štih* 1999. 117–119. o.

⁸⁹⁸ *Desinan* 1976. 108. o.; *Pellegrini* 1988. 329. o.; *Štih* 1999. 119. o.

⁸⁹⁹ 1274: Ungrespach, Unchrspach, Unherspach, 1275: Ungerspach, 1287: Angerspach, 1299: Vngripach, 1308: Hungrespach. *Bezljaj* 1961. 307–308. o. A szlovén faluban gyűjtött magyar és hun tárgyú néphagyományról lásd: *Andrić* 1984. 154. o.

⁹⁰⁰ *Bálint* 1983. 359–363. o.

⁹⁰¹ *Pellegrini* 1988. 323. és 330. o.

A 899–900. évi itáliai hadjárat X. századi okleveles emlékei

A kalandozók Friuli után *Padova* felé vették útjukat. Az itt esett károkról először I. Berengár 912. évi oklevele ad hírt, amelyben megerősíti az egykor pogányok által felgyújtott és kirabolt (*olim peccatis exigentibus sancta Pataviensis ecclesia incendio flammata necnon et depredatione paganorum frustrata*) Szűz Mária-székesegyház kiváltságait és birtokait.⁹⁰² Ha hitelt adunk a csak XVIII. századi másolatokból ismert, ám kiadói által hitelesnek tartott oklevélnek, akkor a betolakodók nemcsak felgyújtották tüzes nyilaikkal, hanem ki is rabolták a padovai dómot; ezek szerint tehát bejutottak a falak mögé is. Így vélte már Gombos F. Albin is, aki jó okkal azonosította e pogányokat a magyarokkal.⁹⁰³

Mindezt alátámasztja I. Ottó császár Gauslinus padovai püspöknek szóló 964. július 6-i oklevele is, amely nyíltan megnevezi a magyarokat: „Mindezekén túl megengedjük, hogy – ha annak az egyháznak valamilyen rendelkezése, végrendelete vagy oklevele a magyarok támadása, tűz- vagy más baleset során elpusztult volna, s perek támadnának ama egyház ellen – a mondott főpap és utódai császári hatalmunktól támogatva tudományvétellel és három szabad ember esküjével tegyenek bizonyosságot az egyházukhoz tartozó birtokokról, amelyeket mostantól fogva szilárdan bírnak örökké.”⁹⁰⁴ Apró különbség, ám mégis figyelemreméltó: a szokványos oklevelekkel ellentétben, ahol az egyházak előjárói szinte formulává merevedve kéri intézményeik elveszett okleveleinek megerősítését a pogányok pusztítására hivatkozva, dokumentumunk itt nem egy konkrét igény kapcsán, hanem egy jövőbeli, közelebről nem meghatározott lehetséges per alapjaként hivatkozik a magyaroktól elpusztított oklevelek hiányára.

Ugyan X. századi – a XIX. századi kiadó szerint autográf – példányban maradt fenn, mégis ellentmondásos az a padovai káptalan levéltárában található privilégium (t. 1, Privilegi №. 7.), amelyben Ildebertus püspök, Gauslinus elődje, megerősítette a káptalan kanonokjainak birtokleveleit, mivel azokat *propter rabiem paganorum* tűz emésztette el. Itt a klérus nem egy távoli uralkodó, hanem saját előjárója előtt hivatkozik a pogányok pusztítására; eszerint a padovaiak egymás között is úgy tartották, hogy a gyűjtögetés valóban megtörtént, s azt jogosan kötötték a pogányokhoz, azaz minden bizonnyal a magyarokhoz.⁹⁰⁵ Az ellentmondást a korán lejegyzett dokumentum keltezése jelenti, ugyanis az oklevelet 964-ben, az 5. *indictió*ban, II. Berengár (950–962) császár uralkodásának 6. évében adták ki. Ezeket az adatokat egymással sem lehet összeegyeztetni, nemhogy az iménti, szintén 964-ben kelt I. Ottó-privilégiummal, amely Gauslinus püspöknek szól. Ferdinando Ughelli arra gondolt, hogy a *datation*nak csak a II. Berengárra vonatkozó része hibátlan, s így az oklevél kiadására

⁹⁰² DB I. 221. o., №. 82.

⁹⁰³ Gombos 1927. 477–478. o.

⁹⁰⁴ „Insuper concedimus atque largimur ut, si precepta aut testamenta seu chartule ipsius ecclesie Ungarorum incursu incendio aut aliquo casu perditę sint et lites contra eandem ecclesiam surrexerint, hac nostra imperiali potestate fultus pręafatus pontifex suique successores per inquisitionem et sacramenta trium liberorum hominum approbent et testificentur easdem res ad partem suę ecclesie, quas deinde firmiter possideant in perpetuum.” MGH DD O I. 378. o., №. 265. Az oklevél legelőször XVI. századi nyomtatványokban bukkan fel.

⁹⁰⁵ Codice diplomatico padovano, 69–71. o., №. 47.

talán 955-ben került sor.⁹⁰⁶ Az ellentmondást én sem tudom feloldani. Gauslinus püspök mindenesetre ugyanezt a privilégiumot ismétli meg 978. évi diplomájában, amely egy 1209-ből származó átirásból (t. 1., Privilegi no. 10) ismeretes.⁹⁰⁷

Nyugat felé haladva a kalandozók Verona közelébe érkeztek. A szakirodalom szerint itteni pusztításairól vall I. Berengár 910. július 27-án kiadott, XI. század végi másolatban (Nonantola, Archivio Abbaziale, Cartella sec. X., no. 10) fennmaradt oklevele, amelyben a király Anzelm veronai grófnak juttatta *Rovescello* birtokát azzal a Szent Zénó tiszteletére épült templommal együtt, amelyet még a pogányok betörése előtt emeltek (*una cum capella, que in honore beati Zenonis ante irruptionem paganorum in eodem loco constructa erat*).⁹⁰⁸ Véleményem szerint az oklevélszöveg aligha arról tanúskodik, hogy a kalandozók – noha jó okkal őket sejthetjük a *pagani* megnevezés mögött – a szóban forgó templomot lerombolták; amellett, hogy a szöveg ilyen nem állít, egy romos *capella* aligha lehetett illő ajándék Berengár atyátarsa és közeli híve (*nostroque compatre et consiliario*) számára. Ám Verona közelében jó okkal félték a magyaroktól: *Rovescellótól* 10 kilométerre keletre, a Menago-folyó partján kezdték el építeni a veronai székesegyház megbízásából Cerea várát *pro persecutione Ungarorum*, ám Eriprand főesperes 923. évi oklevelének megírásakor a munkálatok még nem fejeződtek be.⁹⁰⁹

A lombardiai magyar hadjáratok második hulláma, sőt valójában már a lechfeldi vereség után, 966-ban íródott Rather veronai püspök rendelkezése, amely a Garda-tó partján álló maguzzanói monostor egykori felgyújtásáról (*incenso ab Ongariis coenodobiolo*) ad hírt – így az épület nem szükségszerűen 899–900-ban esett áldozatul a magyaroknak. Maguzzano a veronai püspök birtoka volt, amelyet Rather az apát szerzeteshez méltatlan élete miatt – beletörődve a kialakult helyzetbe – most kanonokközösségé alakított át.⁹¹⁰

A *bergamói* székesegyház levéltárában is komoly károkat tehettek a kalandozók, amelyet a város püspöke, Adelbertus mielőbb orvosolni kívánt: III. (Vak) Lajos itáliai király és császár – I. Berengár riválisa – 901. március 25-én, Paviában erősítette meg a püspöki egyház birtokait, amelyeket *tempore nephande persecutionis Ungarorum ipsa ecclesia iure quieto habuit et detinuit*. A XV. századi másolatban fennmaradt dokumentum szerint a püspök jogosan féltette tulajdonát, mert „midőn ezidáig a magyarok üldözése fenyegetett, egyházának számos oklevele elpusztult, és ezért az egyházi birtokokat bizonyos erőszakos foglalók szállták meg.”⁹¹¹ Hogy viszály esetén igazságot lehessen tenni, III. Lajos elrendelte, hogy hagyatkozzanak a bírák és a jámbor helyi nép emlékezetére. Ha más birtokokat nem is vett számba, az oklevél elhárított minden kétséget afelől, hogy három megnevezett egyház: a farai San Alessand-

⁹⁰⁶ Ughelli V. 430. o., 2. jegyz.

⁹⁰⁷ Codice diplomatico padovano, 88–90. o., №. 63.

⁹⁰⁸ DB I. 195. o. №. 72. *Rovescello* helye ma ismeretlen, Andrea Castagnetti feltételezése szerint Nogara szomszédságában feküdt, s a Tartaro-folyó révhelye volt, később pedig beleolvadt a városba. Anzelm gróf hamarosan a nonantolai monostornak adományozta a birtokot, így került az oklevél az intézmény levéltárába. *Castagnetti* 2006. 31–36. o. A kápolna elpusztításáról ír alaptalanul: *Saggiaro* 2003. 170. o.

⁹⁰⁹ A veronai káptalan levéltárában őrzött XVIII. századi másolatból ismert dokumentum kiadását lásd: *Castagnetti* 1999. 134–135. o., №. 4.

⁹¹⁰ *Weigle* 1938–1939. 22–25. o. A határozat egy X. századi kéziratban (Laon, Bibliothèque Municipale, Ms. 274., 126^v–127^v) maradt fenn, s a veronai püspök keze alól kikerülő egyéb hivatalos dokumentumokhoz hasonlóan ebben is találunk egyházatyáktól – ezúttal Szent Ágostontól – származó idézeteket.

⁹¹¹ „Innotuit etiam imminente Ungarorum hactenus persecutione pleraque sue ecclesie munimina seu instrumenta cartarum perdita fuisse, et ob hoc possessiones ecclesiasticas a quibusdam invasoribus impediri...” DL III/DR II. 35. o., №. 11.

ro templom, a Bergamo falain belüli San Salvatore monostor és a Cremonától 15 kilométerre északra, az Oglio-folyó jobb partján fekvő Szent Mihály *monasteriolo... scito Cerreto iuxta Ollium fluvium* (ma Monasterolo) valóban a bergamói egyház birtokában van.⁹¹²

Bergamo városának szomorú sorsára utal egy másik Adalbert püspök részére kiállított privilégium is – ennek kiadója azonban már I. Berengár, az időpont pedig 904. június 23. A bergamói provenienciájú (Biblioteca Civica Angelo Mai, perg. 3163/1.) eredeti oklevél egyértelműen fogalmaz, amikor kéri, hogy „az ellenséges ostrom által legyőzött Bergamum városát, amelyet mostanság a kegyetlen magyarok szörnyű betörése, valamint a grófok és szolgálóik rendkívüli elnyomása zaklat,” a sürgető szükségre és a pogányokra való tekintettel erősítsék meg, falait és tornyait állítsák helyre.⁹¹³

I. Ottó egy 968-ban kiadott oklevele felveti a gyanút, hogy Szent Mihály említett Oglioparti monostorát, amely a bergamói egyház tulajdonát képezte, a magyarok döntötték romba. A dokumentumban a császár vásártartási jogot biztosított a bergamói egyháznak és elrendelte, hogy a püspök által nemrégiben újjáépített Monasterolóban, amelynek kolostorát egykor a pogányok pusztították el (*in loco et abbatia que dicitur Monasteriolo, que abbatia a paganis olim destructa et nunc ab ipso episcopo restauratur*), létesüljön kikötő, ahol a Velenceből, Comacchióból és Ferrarából érkező hajók megpihenhetnek.⁹¹⁴ A források tudósítása szerint a Cerretum faluban álló kis monostor sorsa meglehetősen viszontagságos volt: III. (Vas-tag) Károly két 883-ban kelt eredeti oklevele szerint az intézmény már korábban megszűnt (*propter oppressiones malorum hominum... esset annullatum; nunc a monasterii habitu alienum esse cognoscitur*). A császár a Cremona közelében fekvő monostort hívének, Autprandnak adományozta azzal a megkötéssel, hogy az új kegyúr támogatni fogja az újjászerveződő monasztikus életet.⁹¹⁵ Az apátság a bergamói egyház joghatósága alá került.⁹¹⁶ Az elnépteledett vagy talán inkább elvilágiasodott, laikus irányítás alá kerülő monostort tehát a IX. század végén megkísérelték megreformálni. Az egy évszázaddal később kelt, ugyancsak bergamói oklevél erről a kísérletről mit sem tud – a reformot elodázták a pogányok, akiket aligha azonosíthatunk mással, mint a magyarokkal.

⁹¹² Szent Mihály monostora tehát nem közvetlenül a bergamói városfalakon kívül volt, mint Gombos írja. *Gombos* 1927. 479–480. o.

⁹¹³ „...eandem urbem Bergamum hostili quadam inpugnatione devictam, unde nunc maxime sevorum Ungarorum incursione et ingenti comitum suorumque ministrorum oppressione turbatur...” DB I. 137. o., №. 47. A 899–900. évi hadjárat emléke egy nyilvánvalóan hamis, magát X. századnak hirdető oklevélben is megjelenik, amely Lonato városának szól. A koholt dokumentumban Berengár király engedélyezi a magyarok által dúlt Lonato falainak és tornyainak újjáépítését. DB I. 385–387. o., №. 79. A *terminus post quem* a városi *communak* megjelenésének kora (1100 k.), mivel – egyéb diplomatikai képtelenségek mellett – Lonato anakronisztikusan mint *communitas* jelenik meg az oklevélben. *Schiaparelli* 1902. 146–148. o. – A 904. évi oklevél szövege szinte azonos egy XI–XII. századi másolatban fennmaradt dokumentuméval, amelyet Rudolf itáliai király adott ki 922. december 3-án l. DL III/DR II. 97–100. o., №. 2. Bergamo alig egy évvel ezelőtt is a magyarok áldozatává válhatott, miután I. Berengár zsoldjában Bresciánál legyőzték és foglyul ejtették a császár ellenségeit, köztük Giselbert bergamói gróft. Flodoard szerint a magyarok számos itáliai várost vettek be 922-ben, ezért nem kizárható, hogy az oklevél közel változatlan szövege („eandem urbem Bergamum hostili quadam inpugnatione destructam, unde nunc maxime etiam sevorum Ungarorum incursione turbatur”) nem a véletlen műve, hiszen 922-ben épp olyan érvényes lehetett, mint 904-ben. *Flodoard Annales*, 7. o.

⁹¹⁴ MGH DD O I. 500. o., №. 364. Lásd még: *Fasoli* 1945. 103. o.

⁹¹⁵ MGH DD Karl., 142–143. o., №. 88.

⁹¹⁶ MGH DD Karl., 145–147. o., №. 89.

A *cremonai* egyházmegyében bekövetkezett dúlásról tudósít I. Berengár 916. szeptember 1-jén kelt oklevele, amely a püspöki birtokokban esett károokra hivatkozva megemlíti Cremona védműveinek megerősítését.⁹¹⁷ Az utóbbihoz hasonlóan XIII. századi másolatokból ismerjük II. Rudolf király 924. szeptember 24-én kelt privilégiumát, amelyből szintén nem olvasható ki, hogy a dómot fizikai kár érte volna; csupán az egyházat – nyilván az egyházmegyét – sújtó szerencsétlenségekről értesülünk, amely épp úgy köszönhető a pogányoknak, mint a rossz keresztényeknek (*eandem ecclesiam a paganis et, quod dolendum est, a pessimis Christianis desolatam multisque calamitatibus et miseriis attritam*).⁹¹⁸ Úgy vélem nincs okunk, hogy e pogányokat ne a magyarokkal azonosítsuk.

A bergamói egyház javára Paviában kiállított 901. évi dokumentum előtt két nappal (március 23.) íródott ugyancsak III. Lajos parancsára az az oklevél, amely a *vercelli*-i egyházat ért károkról ad hírt: itt ugyancsak elpusztult a levéltár vagy annak egy része (*imminente hactenus persecutione*) *et incendiis Ungarorum ecclesie sue precepta et privilegia ceteraque munimina maxima ex parte cognoscebantur [perdita fuisse]*), s a magyarok nem csak kirabolták, hanem fel is gyújtották az egyházmegye templomait (*omnibus peccatis exigentibus animadversio divina [prefati] pontificis diocesi nonnullas insolentias, [tempore persecutionis] barbarorum, ecclesias non solum devastari sed etiam incendi permisit*).⁹¹⁹ A dokumentumok pusztulása miatt III. Lajos épp azt rendeli el, amit Bergamo esetében: ki kell kérdezni a bírákat és a helyieket. Ha ide vonjuk a *vercelli*-i dóm már említett nekrológiumának hírére a klerikusok legyilkolásáról, azt kell gondolnunk, hogy *Vercelli* városát sem kímélték meg a magyarok, s *Padovához* és *Bergamóhoz* hasonlóan a falak sem jelentettek akadályt számukra.

A magyar dúlás nem csak anyagi károkkal járt, hanem egyfajta lelki benuhátságot okozva évtizedekig elszigetelte *Vercelli* városát a környező települések közösségétől. Erre utal legalábbis egy 964. november 5-én tartott helyi zsinat határozata, amelyben Ingo püspök elrendelte egy magyarok miatt megszakadt régi szokásnak a felújítását, nevezetesen azt, hogy a város közelében fekvő hat falu papjai a városi keresztelőkápolnában kötelesek keresztvíz alá tartani a gyermekeket.⁹²⁰ Ez bizonyára nagy terheket rótt a plébánosokra, akik aligha vállalkoztak szívesen a rövid, ámde gyakori és a magyarok – s legfőképpen az arab rablók – miatt veszélyesnek ígérkező útra. A zsinati rendelkezést egy X. századi kéz jegyezte le egy bobbiói eredetű IX. századi kánonjogi kódexbe (*Vercelli*, Biblioteca Capitolare Eusebiana, cod. CXI., 105^v), amely egy milánói kézírattal együtt a *Collectio Dionysiana* úgynevezett bobbiói szöveggyűjteményét képviseli.⁹²¹

A Pó-folyótól délre vezetett portyáknak is maradtak okleveles emlékei. I. Berengár a *regioi* székesegyház birtokait ért károk (*eiusdem ecclesiae necessitates, vel depredationes atque incendia, quae a ferocissima gente Hungrorum passa est*) enyhítése céljából tett birtokadományt

⁹¹⁷ „...occasione portarum et pusterularum ac turrium et publicarum viarum [in] civitate Cremonensi in sue ecclesie possessionibus paganorum incursione extracta...” DB I. 287. o., №. 112.

⁹¹⁸ DL III/DR II. 109. o., №. 5.

⁹¹⁹ DL III/DR II. 32. o., №. 10. A kiadó által hitelesnek tartott dokumentum XV–XVI. századi *vercelli*-i másolatokból ismert.

⁹²⁰ „Insuper admonitione suorum clericorum sancivit, ut antiquus exigit usus pessima Ungrorum incursione vastatus, ecclesiae cardinales debitum praerent baptisterio hac in civitate celebrato decenter obsequium, ita ut ipsi ex ecclesiis quae sunt constitutae in villis, videlicet Petiana, Petroriolo, Quinto, Calviniaco, Casale atque Auzeningo, presbyteri veniant sic expediti suis vestimentis, qui hic Vercellis pueros valeant baptismatis tingere aqua.” Concilium Vercellense, 416. o. Lásd még: *Fasoli* 1945. 197. o.

⁹²¹ A kódex leírása: *Reifferscheid* 1871. 533–537. o.

a püspökség részére 904. január 4-én kelt, eredetiben fennmaradt oklevelében.⁹²² Lehetséges hogy ekkor lelte halálát II. Azzo, Reggio d'Emilia püspöke, akit egy XIII. századi, Alberto Milioli reggiói történétíró által fenntartott püspöklista szerint a pogányok ölték meg (*Açò interfectus est a paganis*).⁹²³ Ezt támasztja alá III. Lajos 900. október 31-én kelt eredeti oklevele is, amely szerint – noha nem említi a tüzeset hátterét – Azzo püspök halálakor a székesegyház a kartuláriummal együtt leégett (*pro peccatis, obeunte Azzone pie recordationis Regiense episcopo, sancta mater ecclesia ipsius sedis quibusdam suis preceptis et cartarum firmitatibus... combusta videatur*).⁹²⁴ Nem alaptalan a feltételezés, hogy a kalandozók Reggio elleni támadása motiválta III. Lajos engedélyét Azzo utódja számára, hogy a székesegyházat fallal vegye körül.

Egy kései utalás is rendelkezésünkre áll arra nézve, hogy a magyarok bejutottak a reggiói falak mögé. 1038-ban kelt Sigifred reggiói püspök oklevele a falakon belül található Szent Tamás monostor részére, amelyben megemlíti, hogy az intézményt egykor a hitetlenek teljesen elpusztították (*olim ab infidelibus funditus destructum*), s azt csak elődje, Teuzo püspök (979–1030) építette újjá.⁹²⁵ Szent Tamás egyházát csak 943-ban említik először, amikor Aribald püspök a Szent Mihály káptalan kanonokjainak adományozta,⁹²⁶ s a reggiói *Archivio di Stato*-ban őrzik az intézmény X. századi inventáriumát is, amely korántsem egy szegény, romba dőlt rendház képét mutatja.⁹²⁷ Mindez arra utal, hogy ha a magyarok benn is jártak a városban, Szent Tamás egyházában aligha okoztak maradandó károkat. A monasztikus élet – ha az egyházat valóban az jellemezte – azonban valószínűleg megszűnt (bár korántsem biztos, hogy a magyarok miatt), mivel a 943. évi dokumentum egy világi papi testületnek rendelte alá a csak *ecclesiaként* emlegetett későbbi monostort. Teuzo püspök talán csak a *vita regularis* újra- vagy felélesztésében játszott kulcsszerepet, s az ezredforduló után négy évtizeddel a hanyatlás szimbólumának már nem a szerzetesi reform előtti kanonok-közösségeket, hanem a magyarokat tartották. Akárhogy is, alighanem jogosan maradt fenn a pogány pusztítás emléke Reggióban, ám jó okunk van feltételezni, hogy a támadást hamar kiheverte a város.

Piacenza városa ugyancsak szenvedett a magyarok nyilaitól; erre utal legalábbis I. Berengár 905. június 17-én kiadott eredeti oklevele, amely szerint a pogányok és bizonyos emberek gondatlansága miatt (*per irruptionem paganorum et incuriam quorundam hominum*) a Szent Sixtus tiszteletére emelt monostor jogbiztosító iratai elpusztultak.⁹²⁸ Az Észak-Itália-szerte hatalmas birtokokkal rendelkező, komoly politikai és gazdasági erőt képviselő monostort II. Lajos császár felesége, Engilberga alapította 877-ben, s a század utolsó évtizedének második felében bekövetkezett haláláig ő volt az intézmény apátnője is.⁹²⁹ A *San Sisto* már ekkor kétségtelenül a városfalakon belül volt, amint ez az alapítólevélként számon tartott, 877-ben kelt *Testamentum Angilbergaeből* kiderül (*deliberavi una... edificare ecclesia infra murum urbis Placentinae; corte mea infra ipsam civitatem et aream, in qua ipsum coenobium fundatum*

⁹²² DB I. 123. o., №. 42.

⁹²³ MGH SS XXXI. 666. o.

⁹²⁴ DL III/DR II. 12. o., №. 4. Az oklevélről lásd: *Settia* 1984. 78. o.

⁹²⁵ *Ughelli* II. 278. o. Az egykori monostor épületében a Via Carcerin ma a városi levéltár egyik egysége működik.

⁹²⁶ *Ughelli* II. 264–265. o.

⁹²⁷ *Castagnetti* 1979. 195–198. o.

⁹²⁸ DB I. 157. o., №. 55.

⁹²⁹ Jelentőségéről lásd: *Cimino* 2012. <http://www.rmojs.unina.it/index.php/rm/article/view/365/491>

est).⁹³⁰ Természetesen feltehetjük – mint Gombos Albin tette – hogy a monostor levéltárát a magyarok tüzes nyilai tették tönkre, s a kalandozók nem feltétlenül jutottak be a városba; ám épp ilyen eséllyel feltételezhetjük az ellenkezőjét is.⁹³¹ A magyarok a város körül mindenestre komoly károkat okoztak: elpusztították Szent Savinus templomát, amelyre Everardus püspök épp azidőtájt kívánt monostort alapítani, ám így kénytelen volt a biztonságosabbnak ítélt Piacenzán belül megvalósítani szándékát. Az erről tanúskodó dokumentum 903. március 30-án kelt, s a *San Savinó*ból származó XI. századi másolatát a piacenzai *Archivo di Statò*ban őrzik.⁹³²

A 899–900. évi magyar hadjárat komoly anyagi és lelki megrázkódtatással járt Észak-Itália számára. A brentai csata a Karoling hadviselés kudarca volt, amely nem volt felkészülve a hatékony ellenállásra az idegen megszállók övékétől gyökeresen eltérő taktikájával szemben. A külső támadás hírére lassan gyülekező, a szabad birtokosok alkalmi csapataiból verbuválódó itáliai sereg megsemmisült; az állandó területiális őrsegek pedig, amelyek aligha tudták kiszámítani, hogy a gyors mozgású magyarok hol fognak felbukkanni, a megerősített helyeken várták a kalandozókat, magára hagyva a vidék népét.⁹³³ A belső ellenségektől és Lajos provence-i királytól is szorongatott I. Berengár azonban igyekezett mielőbb békét kötni – mint láttuk, talán Frigyes aquileiai pátriárka közvetítésével⁹³⁴ – és a magyar kontingens harci erejét mielőbb saját javára fordítani. Alighanem erről tanúskodik az *Annales Alamannici* monzai kéziratának 901. évi híradása (*iterum Ungari in Italiam*), amely éppen azzal az időszakkal esik egybe, amikor úgy tűnt: Provence-i Lajos felülkerekedik I. Berengár felett. Lajost 900 októberében Itália királyává, majd 901-ben császárrá koronázták, miközben Berengár Friuliba szorult vissza. Nagyon is indokolt Vajay Szabolcs és nyomában Aldo Settia felvetése, amely szerint az *Annales Alamannici* a Berengárnak nyújtott magyar segítség emlékét őrzi, s talán ez a helyzet azokkal a bizonytalanabb értékű kútfőkkel is, amelyek egy esetleges 904. évi itáliai magyar beavatkozásra utalhatnak; 904–905-ben ugyanis Lajos egy időre ismét sarokba szorította Berengárt.⁹³⁵ Szorult helyzetét végül egy merész akció, a provence-i uralkodó váratlan veronai megvakítása oldotta meg.

Ilyen körülmények között nem meglepő, ha hatalmának 905. évi megszilárdítása előtt Berengár nem a védművek kiépítését tekintette elsődleges céljának. A magyarok korántsem jelentettek akkora veszélyt, mint 899–900. évi ellenőrizhetetlen dúlásaik idején, igaz, nyilván féltő volt, hogy hasonló katasztrófa következhet be. Erődítmények építését célzó adományokat azonban már 904 nyarától is köthetünk a király nevéhez, amelyek öt esetben hivatkoznak a magyarok, három esetben pedig a pogányok által jelentett veszélyre, egészen 915-ig, Berengár császárrá koronázásáig.⁹³⁶ Az erődítések Berengár egész életében folytatódtak, ám

---

⁹³⁰ a letöltés időpontja: 2015. szeptember 14.

⁹³⁰ *Affò* 1785. 302.

⁹³¹ *Gombos* 1927. 481.

⁹³² *Carte degli Archivi Parmensi*, 25. o., №. 3.

⁹³³ *Settia* 1984. 74–75. o.

⁹³⁴ Lásd: 181. o.

⁹³⁵ *Vajay* 1968. 38–39. o.; *Settia* 1984. 76. o. A 904. évi források elemzését lásd: 98–99. o., 446. jegyz.

⁹³⁶ A magyarokat és pogányokat említő X. századi észak-itáliai oklevelek listáját lásd: *Settia* 1984. 97–98. o. Ezek közül azok, ahol a magyarok csak az erődítések indokaiként jelennek meg, ám dúlásról nem értesülünk: 902–913: *pro imminente sevorum Ungrorum vastatione* DB I. 249–250. o., №. 94.; 911/915: *pro imminente sevorum Ungrorum vastatione* DB I. 266–268. o., №. 102.; 911/912: *ob immensa sevorum Ungrorum persecutione* DB I. 273–274. o., №. 106.; 911–915: *ob timorem Ungorum qui pene omnes Italie ecclesias ad nihilum redegerunt* DB I. 268–269. o., №. 103.; 915: *imminente persecutione Hungrorum* DB I. 262–264, №. 100. Egyszerűen csak

a várépítési adományoknak 915-ben vége szakad. Barbara Rosenwein szerint e *donatió*knak kulcsszerepe volt Berengár birtok- és személyi politikájában, és széleskörű támogatást biztosítottak számára hatalmas konszolidációjának idején; elapadásukkor pedig az uralkodó természetesen elveszítette korábbi híveit, ami egy évtizeden belül a császár bukásához vezetett.⁹³⁷ A magyar fenyegetés bizonyára komolyan hozzájárult a várépítés intenzitásának növekedéséhez Itáliában, ám a tendencia már korábban elkezdődött, s a kalandozók jelentette veszély elmúltával változatlanul folytatódott. A magyarok korlátozott szerepét e folyamatban mi sem bizonyítja szemléletesebben, mint az a mindössze nyolc utalás, amelyet a 871 és 1000 közötti észak-itáliai erősítésekre vonatkozó, Aldo Settia által összegyűjtött mintegy félezer híradásban találunk.⁹³⁸

A NÉMET TERÜLETEK EGYKORÚ OKLEVELEI

Hogy a diplomatikai források csak igen kevésé alkalmasak arra, hogy messzemenő következtetéseket vonjunk le belőlük a kalandozók által okozott károokra vonatkozóan, mi sem bizonyítja jobban, mint az a tény, hogy a Keleti-Frank Királyság és a magyarok által ellenőrzött területek határvidékén végbement pusztulásról mindössze egyetlen közvetlenül tudósító kortárs diploma áll rendelkezésünkre, s ugyanez – vagy alig jobb – a helyzet a német és francia területeken is. Alighanem tévút az oklevelek hallgatásából a pusztítások csekélységére következtetni, mivel az írásbeliség hagyományai régióról-régióra változtak, s így egészen más formában maradtak fenn a kalandozások kortárs emlékei Itáliában, Francia- vagy Németföldön. A másik ok – amint már arról szó esett – az, hogy az Alpoktól északra zömmel kartuláriumokban fennmaradt, korántsem csekély számú X. századi oklevélben témájuknál és rendeltetésüknél fogva eleve aligha remélhetjük a magyarokra vonatkozó utalások felbukkanását.

A bajor határőrgrófság gyors védelmi intézkedéseinek lenyomata IV. (Gyermek) Lajos 901. január 19-én kibocsátott oklevele Richarius passai püspök részére, amelyben Richarius, „mivel az ő [ti. a püspök] egyházmegyéjének egy részét, ahol Szent Flórián mártír monostora [Sankt Florian] található, a pogányok kegyetlen ostroma során váratlanul elpusztult,” arra kérte az uralkodót, hogy adományozza az említett apátságnak „azt a várat, amelyet királyságunk hívei a kereszténység ama üldözőinek csalárdsága ellen egyhangúlag, a haza védelmére újonnan építettek az Enns-folyó partján, a mondott mártír birtokán, részben pedig a határőrgrófság földjén.”⁹³⁹ A dokumentumot sokáig hiteltelennek, a Pilgrim püspök szolgálatában álló passai hamisító művének tartották, mivel az említett vár, a határvédelem céljából emelt Ennsburg, a szöveg szerint a passai püspök joghatósága alá került. A XII–XIII. századi

---

a pogányokra hivatkoznak – de bizonyosan a magyarokra gondolnak a következő, konkrét pusztítást nem említő oklevelek: 906: *ob paganorum incursionem* DB I. 176–178. o., №. 65.; 911: *pro persecutione paganorum atque malorum Christianorum virorum* DB I. 208–210. o., №. 76.; 913/915: *ob paganorum malorumque Christianorum debacchationem* DB I. 244–246. o., №. 101.

⁹³⁷ Rosenwein 1996.

⁹³⁸ Settia 1984. 101–108. o.

⁹³⁹ „...eo quod sevient – proh dolor – paganorum in pugnatione quedam pars diocesis sue, ubi sancti Floriani martiris monasterium constructum esse cognoscitur, ex inproviso devastata est, deprecans, ut civitatem illam, quam fideles nostri regni pro tuitione patrie unanimiter contra eorumdem christiani nominis persecutorum insidias noviter in ripa Anesi fluminis in proprio iam dicti martiris partimque in terra prefecturę terminalis statuentes construxerunt, ad supra scriptum sacrosanctum locum, in quo eiusdem beatissimi martiris corpus venerabiliter humatum est, traderemus iurique ipsius sancti atque potestati largiendo firmaremus.” MGH DD LK 110. o., №. 9.

másolatokban fennmaradt oklevél azonban nem Pilgrim hírhedt gyűjteményében olvasható és szövege nem mondd ellen IV. Lajos kancelláriai gyakorlatának (talán a 903-tól aktív Engilbero B *dictator* fogalmazványaihoz áll a legközelebb), így az 1960-as MGH-kiadás szerint hiteles oklevélről van szó.⁹⁴⁰ Sankt Florian az egykorú források egyértelműen Passau birtokaként említik, így a hamisítás esetleges indoka is esik.⁹⁴¹ Az oklevél hitelét erősíti a magyarok betörésének friss emléke, valamint az a tény is, hogy Ennsburg felépítéséről az *Annales Fuldenses* is megemlékezik. Talán nem véletlen, hogy az említett évkönyv a 900. év eseményeinek tárgyalásakor az oklevéllel azonos kifejezéseket használ: a magyarok *ex improviso* szállják meg az Ennstól keletre fekvő területeket, Ennsburgot pedig *pro tuitione illorum regni* építik fel.⁹⁴² E szövegszerű kapcsolat mellett szólhat, hogy – ha az írók azonosságát nem is mondhatjuk ki – az évkönyv 900. évi bejegyzésének egykorú szerzője kapcsolatban állt IV. Lajos kancelláriájával. Más aligha magyarázhatná az alig néhány hónap leforgásán belül felbukkanó azonos kifejezéseket.

Egyébiránt Altmann passai püspök 1071-ben kelt oklevele szerint a magyarok a Szent Flórián monostor falait is lerombolták (*murosque monasterii quondam ab Ungaris dirutos*), s nincs okunk, hogy e hírt kétségbe vonjuk.⁹⁴³ Az előadásból kiderül, hogy a monostort előbb az avarok pusztították el, s azóta sem sikerült helyreállítani, hiába próbálkoztak vele elődei, Richarius (899–902), Adalbert (946–971) és Egilbert (1045–1065) püspökök. Az avar uralom a jelek szerint nem jelentett cezúrát az intézmény történetében: az intézményre vonatkozó első híradás valójában az avar birodalom bukása *utáni* időből, 819-ből származik,⁹⁴⁴ amelyet néhány további említés követ a IX. századból.⁹⁴⁵ IV. Lajos 901. évi diplomája után hetvenöt évig nem találkozunk a forrásokban Sankt Florian névvel, ekkor azonban II. Ottó Pilgrim püspöknek szóló eredeti oklevele e monostort is megnevezi a kiváltságokat nyerő passai egyházmegye birtokai között, ami nyilván Adalbert püspök fél sikert hozó *reformatióját* tükrözi.⁹⁴⁶ A következő említést Altmann püspök oklevelében találjuk, amelyben a püspök Sankt Florian az Ágostonrendi kanonokoknak engedte át. E hosszú hallgatás semmi esetre sem szól amellett, hogy a monostorban virágzó élet folyt volna, amelynek nyilván egyéb okai is voltak, mint az egy évszázada megszűnő magyarveszély.

Állítólag Sankt Florianban kelt IV. Lajos 907. június 17-i oklevele, amelyben a passai egyházmegyét ért károk enyhítése céljából (*cuius episcopatum paganorum ferocitate maxima ex parte devastatum agnovimus*) a püspökségnek adta Ötting egyházát. Mivel a templom 899-ben és 901-ben még önálló egyházként tűnik fel, s nem szerepel a passai egyház birtokait felsoroló 976. évi diplomában sem, így minden valószínűség szerint a Pilgrim püspök nevéhez fűződő X. század második feléből származó hamisítványok egyikéről van szó. A ku-

⁹⁴⁰ MGH DD LK 108–109. o.

⁹⁴¹ MGH DD LK 109. o.

⁹⁴² A párhuzamra lásd: MGH DD LK 108. o.

⁹⁴³ Urkundenbuch des Landes ob der Enns. II. Wien, 1856. 96. o., №. 76. A dokumentum a világhálón is elérhető: St. Florian, Stiftsarchiv Urkunden (900–1797) 1071. VI. 25. http://monasterium.net/mom/AT-StiASF/StFlorianCanReg/1071_VI_25/charter; a letöltés időpontja: 2015. szeptember 17.

⁹⁴⁴ A brüsszeli Bibliothèque Royale-ban őrzik a *Vitae patrum* egy IX. századi kéziratát (ms. 8216–18.), amely a 291^r oldalon található marginális bejegyzés szerint a Karoling Pannónia könyvkultúrájának egyik igen korai emléke: „Hic liber fuit inchoatus in Hunia in exercitu anno Domini dcccxviii^o. IIII N. Iun. et per finitus apud Sanctum Florianum II Id. Septb. in ebd. XV^{ma}.” *Bernhard Bischoff*: Die Südostdeutschen Schreibschulen und Bibliotheken in der Karolingerzeit I. 1974.³ (=1940.) 199. o. Idézi: *Erkens* 1986. 101. o. 102. jegyz.

⁹⁴⁵ 823: *Erkens* 1986. 114. o.; 881: MGH DD Arn., 31–32. o., №. 21.; 892: MGH DD Arn., 142–143. o., №. 97.

⁹⁴⁶ 976: MGH DD O II. 151–152. o., №. 135.

tatás azonban valószínűnek tartja, hogy a *dispositiōt* egy hiteles dokumentum keretébe ágyazták; erre utal Theotmar salzburgi érsek és Liutpold őrgróf együttes szerepeltetése is, amely egyúttal a két személy legutolsó említése a főpap és az őrgróf pozsonyi csata során bekövetkező hősi halála előtt.⁹⁴⁷ Ebben az esetben el kellene fogadnunk azt is, hogy az oklevél kiadásának helyszíne, Szent Flórián monostora még működött 907 nyarán. Annyi bizonyos mindenesetre, hogy a X. század második felében – tehát akkor, amikor a hamisítványt lejegyezték – Pilgrim püspök és köre reálisnak tartotta, hogy IV. Lajos 907 júniusában a monostor falai között tartózkodhatott. E falakat tehát minden valószínűség szerint csak ezután rombolták le a kalandozók.

Ugyanehhez a vidékhez kötődik egy a X. század második felében kelt oklevél, amely nem egy magyar hadjárat hatásaira, hanem a magyar törzsszövetség és a birodalom határainak változásaira vonatkozik. II. Ottó császár 979. október 14-én kelt, eredetiben fennmaradt oklevelében engedélyt adott a Steinkirchenben utóbb letelepedő bajor *colonus*oknak, hogy a magyarok elleni védelem céljaira (*ut tutiores ibi ab infestatione Ungrorum manere possent*) erősséget, mentsvárat emelhessenek.⁹⁴⁸ A település az avarok földjén (*in terra quondam Avarorum*), a nagy és a kis Erlauff-folyók között, a Gersten–Scheibbs–Wieselburg háromszögben található. Mivel az oklevél vélhetően különbséget tesz a magyarok és az avarok között, így feltételezhetjük, hogy egykor ez a terület is része volt valamelyik Kárpát-medencei avar államalakulatnak. A település neve arra utal, hogy a kalandozó hadjáratok előtt már németek laktak itt, ám az Ennstól ötven kilométerre keletre található helység a magyar terjeszkedés következtében hosszú időre elnéptelenedett; kétségtelenül azért, mert a X. század eleje óta határzónában, a magyarok felvonulási útjának kellős közepén feküdt. E magányos oklevelés tanúságtétel alapján sajnos nem kapható teljes kép arról, hogy mekkora volt a települések pusztulásának aránya a Duna-völgyében. A magyarok a Karoling Pannóniával szemben nem telepedtek meg tartósan a Bécsi-medence és az Enns között,⁹⁴⁹ s 955 után feladták a területet⁹⁵⁰ – oklevelünk azonban a határvillongások mindennaposága mellett szól.

A pannóniai határgrófság elvesztése után, amely a 907. évi pozsonyi vereség következtében vált végérvényessé, nyitva állt az út a magyarok előtt a kevésse megerősített német magterületek felé. Az azonnali intézkedések szükségességéről tanúskodik IV. Lajos hiteles, X. századi másolatban fennmaradt oklevele, amelyet Erchenbald eichstätti püspök részére állítottak ki 908. február 5-én, s amelyben a király vásáralapítási, pénzverési és várépítési jogokat biztosított a főpap számára, ez utóbbit *contra paganorum incursus*.⁹⁵¹

A Rajna-vidéki kalandozásokról ad hírt Hermann kölni érsek 922. augusztus 22-i oklevele (Köln, Haupturkundenarchiv, HUA U 1*), amelyből kiderül, hogy a kanonoknők által lakott gerresheimi Szent Ipoly-monostort (ma Düsseldorf keleti külvárosában a Rajna jobb partján) a magyarok felgyújtották, jobbágyait pedig megölték vagy fogságba ejtve elhurcolták. A kanonoknők – szentjük ereklyéivel egyetemben – gyorsan menekülőre fogták a dolgot,

⁹⁴⁷ MGH DD LK 229. o., №. 84.

⁹⁴⁸ MGH DD O II. 231–232. o., №. 204.

⁹⁴⁹ Giesler 1997. 74. o.

⁹⁵⁰ Gombos Albin az oklevél alapján arra következtetett, hogy a határ – noha vonala igen elmosódott lehetett – valahol itt, az Erlauff szomszédságában, de legalábbis a Bécsi-erdőtől és a Traisen-folyótól jóval nyugatra húzódtatott még két évtizeddel 955 után is, s a magyarokat csak ezután szorították ki a későbbi osztrák területekről. Gombos 1911. 501–503. o. Györffy György szerint a határnak már Géza és I. Ottó 972. évi megállapodása után jóval keletebbre, a Traisen mentén kellett húzódnia. Györffy 1984. 734. o.

⁹⁵¹ MGH DD LK 186. o., №. 58.

s Hermann kölni érseknél letek menedékre, aki a város mellett, a tizenegyezer szűz tiszteletére szentelt falakon kívüli monostorban telepítette le őket, ideiglenesen egyesítve a két intézményt.⁹⁵² Bár legutóbbi kiadója a szakirodalom nyomán hamisítványnak tartja a dokumentumot, azt a legszigorúbb kritikusok is elfogadják, hogy a fentebb ismertetett történeti keret hiteles.⁹⁵³ Ezt támasztja alá egy 923 és 926 között Gerresheimben kelt eredeti adománylevél, amelyben egy Vilmos nevű előkelő unokahúgának adományozott birtokot, azzal a kitételrel, hogy az adomány rokona halála után Szent Ipoly és a tizenegyezer szűz monostorának – tehát a már egyesített intézménynek – legyen a tulajdona.⁹⁵⁴ X. János pápa talán 925/926-ban erősítette meg a monostor kiváltságait, s gondoskodott az intézmény speciális pápai védelméről is, s az erről szóló oklevélben megemlékezik Hermann érsek újr alapításáról is.⁹⁵⁵ A magyarokat említő 922. évi oklevél hitelessége azonban valóban vitatható. A dokumentum – a paleográfiai jellegzetességek alapján – egy XI. és XII. század fordulóján írt példányban maradt fenn. Noha egyes kutatók a X. század végére datálták, a helyenként megtört betűszárú, gótikus írást előlegező *ductus* semmiképpen sem lehet a XI. század utolsó negyedénél korábbi. A formulák a régi gerresheimi okleveleket idézik. A valódi problémát az oklevél belső jegyei jelentik: az a rendelkezés, amely szerint a monostor apátnője nem lehet a kölni érsek rokona, alighanem későbbi interpoláció. Gyanús az a zavarba ejtő ellentmondás is, hogy a 922. évi oklevélben emlegetett bierstadi birtokokat egy hiteles, 927. évi végrendeletben ismét megkapja a monostor; az utóbbi oklevél azonban jóval részletesebb, még a bierstadi jobbágyok neveit is feltünteti, míg a magát korábbinak hirdető dokumentum nem mentes a pontatlanságoktól és egyszerűsítésektől. A birtokoktól hemzseggő 922. évi adomány sehogy sem áll összhangban a későbbi évek (927, 945) okleveleinek állításával, miszerint a kanonizsáknak továbbra is nélkülözések közepette kellett élniük. Ezen és hasonló megfontolások alapján a legutóbbi kiadó legalábbis interpoláltnak minősíti az oklevelet. Nincs okunk azonban a magyar támadást kétségbe vonni, amely bizonyára nem sokkal előzte meg az alapítólevél keltét. A magyarok már 911-ben átkeltek egy rövid időre a Rajnán, majd 917-ben és 919-ben is Lotaringiát dúlták. Vélhetően az utóbbi két időpont valamelyikére kell tennünk a gerresheimi monostor pusztulását, amely korántsem volt végérvényes: az újjáépült monostor felszentelésére 970. január 2-án került sor.⁹⁵⁶

Ritka alkalom, amikor a kalandozók egyik állomásáról többféle műfajba tartozó kortárs vagy közelkorú források is hírt adnak. Ilyen a vesztfáliai Herford Mária-monostora, amelynek dűlásáról egy hagiográfiai beszámoló mellett I. Henrik, majd I. Ottó egy-egy oklevele is beszámol. Henrik eredeti oklevele 927. március 18-án kelt Essenben, s a pogányok gyűjtogatása következtében elpusztult herfordi királyi diplomákat pótolja (*illarum precepta regiae quae ab ethnicorum infestatione exusta sunt renovari precipieremus*),⁹⁵⁷ s szó szerint ezt a részt idézte apja okleveléből I. Ottó, amikor 940. április 2-án kelt eredeti diplomájában megerősítette az apácamonostor szabad apátnő választási jogát, birtokait és *immunitását*.⁹⁵⁸

⁹⁵² Rheinisches Urkundenbuch II. 338–347. o., №. 317. Az oklevelet a korábbi kiadások alapján idézi *Veszprémy* 2014. 85., 89. o. Online: [http://historischesarchivkoeln.de/de/lesesaal/show/1.1.1.1/Best.+1/U+1%2A/235?-doc_page=1.](http://historischesarchivkoeln.de/de/lesesaal/show/1.1.1.1/Best.+1/U+1%2A/235?-doc_page=1;); a letöltés időpontja: 2015. szeptember 18.

⁹⁵³ Az oklevél kritikájára vonatkozó eredmények összefoglalását lásd: Rheinisches Urkundenbuch II. 339–341. o.

⁹⁵⁴ Rheinisches Urkundenbuch II. 350–354. o., №. 320.

⁹⁵⁵ Rheinisches Urkundenbuch II. 349–350. o., №. 319.

⁹⁵⁶ *Brzosa* 2001. 68. o.

⁹⁵⁷ MGH DD H I. 50. o., №. 13.

⁹⁵⁸ MGH DD O I. 111. o., №. 24.

Nem tudható bizonyosan, hogy szóban forgó pogány támadásra mikor került sor. A 920-as évekből egyetlen észak-német kalandot ismerünk részletesebben, ám informátorunk, Widukind ennek pontos évszámát nem örökítette ránk. A birodalmon belüli helyzetét éppen csak megerősítő szász herceg és német király, I. Henrik nem kockáztatta, hogy a szűkebb pátriáját előzőnlő magyarokkal nyíltszíni csatában szálljon szembe, így – mint a korvey-i historikus írja – a Harz-hegységben fekvő birtokközpontjába, Werlaon (Werla) várába vonult vissza, amely 150 kilométerre keletre fekszik Herfordtól.⁹⁵⁹ Időközben a szászok fogságába esett a kalandozók egyik vezére, s bár – Widukind szerint – a magyaroknak semmilyen váltságdíj nem volt drága, Henrik csak kilencéynyi fegyverszünetért cserébe volt hajlandó szabadon engedni. Jogosan élhetünk a gyanúval, hogy a fogságba esett magyar vezér históriája csak arra szolgál a szász történetíró számára, hogy elfogadhatóvá tegye a németekre és I. Henrikre nézve szégyenletes fegyvernyugvást – a Keleti Frank Királyságot ezekben az években oly sok kihívás érte a kalandozók részéről, hogy alighanem kénytelen volt hosszú időre a magyarok adófizetőjévé válni. Erre utalnak Widukind I. Henrik szájába adott szavai is. A király a riadei csata előtti beszédében arról panaszkodik, hogy addig saját népét kellett kifosztania, hogy a magyarok kincstárát megtölthesse, s immár az egyházi javakhoz is hozzá kell nyúlnia, hogy eleget tehessen fizetési kötelezettségének.⁹⁶⁰

Melyik évről is van szó? A német történetírás hol 924-re, hol 926-ra datálja a werlai fegyvernyugvást. Kétségtelen, hogy első pillantásra a korábbi dátum a kézenfekvő, hiszen 924 és a riadei csata 933. évi dátuma közt éppen kilenc esztendő múlt el. Fentebb azonban láthattuk, hogy milyen ketes értékű Regino folytatójának 924-re vonatkozó híradása.⁹⁶¹ Widukind szövege nem zárja ki, sőt, a későbbiekben éppenséggel arra utal, hogy a megállapodást idő előtt felrúgták: a magyar követek megszegyenülésük előtt ugyanis arra számítottak, hogy hozzájutnak a *szokásos* ajándékokhoz.⁹⁶² Ha a fegyvernyugvás 924-ben jött volna létre, akkor az valóban aligha tarthatott kilenc évig, hiszen 926-ban a magyarok már minden kétséget kizáróan Svábföldet és a 925 óta a Keleti Frank Királysághoz tartozó Lotaringiát pusztították, s a nyugatra irányuló kalandozó hadjáratok csak ezután apadtak el hét esztendőre. Az ellentmondás talán feloldható lenne azzal a feltevéssel, hogy a 924-ben kötött ideiglenes béke csak Henrik hercegségére vonatkozott.⁹⁶³ Igen nyomósnak találhatjuk azonban Martin Lintzel érvét, miszerint a fegyverszünet körülményeiről szóló beszámoló bevezetésében (*cum civilia bella cessarent*) Widukind Henriknek a 925. évhez köthető lotaringiai háborújára utal, ame-

⁹⁵⁹ *Widukind Res gestae Saxonicae*, 45. o. – Nem a 967 körül alkotó Widukind említi először a werlai *pfalz*ot (ma Werlaburgdorf), ahol a 930-as években több királyi oklevél is kelt. Az erődítmény nem csak védelmi feladatokat látott el, hanem gazdasági és politikai centrum is volt: itt volt a Harz-hegység körül fekvő királyi birtokok központja, s itt rendezték a X. századi szász *Landtag*okat és a királyi udvari gyűléseket (*Hoftag*) is. *Binding* 1996. 168. o.

⁹⁶⁰ *Widukind Res gestae Saxonicae*, 55. o.

⁹⁶¹ Lásd: 78. o.

⁹⁶² „Post haec legati Ungariorum adierunt regem pro solitis muneribus...” *Widukind Res gestae Saxonicae*, 55–56. o.

⁹⁶³ Gerhard Baaken ragaszkodik a hagyományos kronológiához, s Widukind beszámolóját továbbra is 924-re teszi. A történetíró szóhasználatából kiindulva arra a megállapításra jut, hogy a békeidőben csak Szászországban épülhettek várak, mivel Widukind ilyenkor a *patria* kifejezést használja; ha az egész birodalomról van szó, a szász szerzőnél minden esetben a *regnum* szót találjuk. *Baaken* 1981. 69. o. Vajay Szabolcs két évig elhúzódo tárgyalásokat feltételezett a werlai jelenet és a 926-os végleges szerződés között. *Vajay* 1968. 71–72. o. Semmilyen kényszerítő szükség sincs azonban arra nézve, hogy a magyar vezér fogságba esését 924-re tegyük.

lyet a történetíró korábban már tárgyalt.⁹⁶⁴ Úgy vélem tehát, hogy az északi hadjáratra minden bizonnyal 926-ban és nem a Regino folytatója által említett 924-ben került sor, s így Herford dülését is inkább erre az évre kell helyoznünk. Ebben az esetben – miként Karl Leyser utalt rá – a 927. évi oklevél közvetlenül az események hatása alatt keletkezett.⁹⁶⁵ További érv, hogy a jól értesült Flodoard a 924. év keleti eseményeivel kapcsolatban csak annyit jegyez meg, hogy Henrik király az egész nyarat betegen töltötte királysága szlávokkal szomszédos határvidékén.⁹⁶⁶

Egy másik körülmény is emellett szól, hogy a kalandozók 926-ban jártak Vesztfáliában – erre utalnak ugyanis a középkori minden historiográfia három központi művének információi is. A későközépkori minden történetírás atyja, Hermann von Lerbeck (†1407) az egyházmegye múltjának első ismert feldolgozója volt, s a minden történetírással behatóan foglalkozó Klemens Löffler neki tulajdonítja a *Catalogus episcoporum Mindensium* című munkát.⁹⁶⁷ Komoly előzményeket nélkülöző munkájához a szerzőnek igazi kutatómunkára volt szüksége: elsősorban a minden dómban és az egyházmegye különböző kolostoraiban fellelhető necrologiumok és oklevelek voltak segítségére, ám mindezek mellett felhasználta a régió egyik legjelentősebb történetírója, Heinrich von Herford történeti művét is.⁹⁶⁸ A *Catalogus* 1379-ig tart, s 1397 előtt íródott.

Sokáig Hermann von Lerbeckkel vélték azonosnak a *Chronica episcoporum Mindensium* című munka szerzőjét is, amely Klemens Löffler szerint azonban egy minden kanonok, Heinrich Tribbe (1410–1464) munkája.⁹⁶⁹ A *Chronica* értékét azok a minden egyházmegyére vonatkozó jog- és gazdaságtörténeti adatok jelentik, amelyek egyedül itt olvashatóak – egyébiránt szövege szinte azonos a *Catalogus*éval. Klemens Löffler kiadása óta *Successio episcoporum Mindensium* című munkát a középkori minden történetírás utolsó darabjaként tartják számon, amelyet 1469 után szerkeszthettek Lerbeck és Tribbe krónikáinak kivonatolásával – legalábbis Löffler szerint, aki igyekezett cáfolni a korábbi vélekedést, miszerint a rövidke mű megelőzné a *Catalogus* és a *Chronicát*.⁹⁷⁰

⁹⁶⁴ Lintzel 1933. 40–41. o. Lintzelnél is határozottabban állította Carl Erdmann, hogy a híradás csak 926-ra tehető, mivel valószínűtlen, hogy a fegyverszünet megkötése és I. Henrik várendelete között hosszú idő telt volna el; márpedig egy ilyen rendeletet kihirdetésére alkalmas birodalmi gyűlésről 926 (Worms) előtt csak 920-ból van tudomásunk. Erdmann 1943. 78–79. o. Lintzelt és Erdmannat követi Robert Holtzmann. Holtzmann 1955. 84. o. Óvatosan, de végül 926 mellett tette le voksát Helmut Beumann is. Beumann 1994.³

⁹⁶⁵ Leyser 1968, 4. o., 1. jegyz.

⁹⁶⁶ „Henricus aequo in ipsis Sarmatarum finibus valetudine corporis tota detinetur aestate.” Flodoard *Annales*, 23–24. o.

⁹⁶⁷ A *Catalogus* Heinrich Meibom adta ki először, ám ő akkor ismeretlen szerző munkájának tekintette. *Hermann von Lerbeck monachi Dominicanorum domus S. Pauli Mindensis Chronicon comitum Schawenburgensium*. Ed. Henricus Meibomius. Francofurti, 1620. 85–126. o., majd *Catalogus episcoporum Mindensium*. A minden történeti művek legutóbbi kiadásához sajnos egyelőre nem tudtam hozzáférni. Klemens Löffler: *Die Bischofschroniken des Mittelalters (Hermanns von Lerbeck Catalogus episcoporum Mindensium und seine Ableitungen)*. *Mindener Geschichtsquellen*. Münster, 1917. Löffler egy, a kiadást megelőlegező kútfői tanulmányban kísérelte meg tisztázni a *Catalogus* keletkezésének körülményeit. Löffler 1915. 279–286. o. Hermann von Lerbeck személyére lásd: Colberg 1981. 1070. o.

⁹⁶⁸ Brosius 1987. 433. o.

⁹⁶⁹ Löffler 1915. 286–291. o. A művet Gottfried Wilhelm Leibniz adta ki, ám ő még Hermann von Lerbeck munkájának tekintette. *Chronica episcoporum Mindensium*.

⁹⁷⁰ Löffler 1915. 301–303. o. Kiadását lásd: *Successio episcoporum Mindensium*.

A magyar kalandozásokra vonatkozó hírek mindenesetre mintha nem igazolnák Löfflert:

Catalogus, 558–559. o.

Ludarius octavus episcopus. Hic in vigiliis Panthaleonis transivit ad Dominum.

Chronica, 163–164. o.

Ludarius octavus episcopus... Igitur post fundationem monasterii Visbeke transacto biennio Ungariorum gens, cuius pene omnes nationes expertae sunt saeviciam, collecto exercitu maximo fines christianorum invadunt et sibi vendicant. Castella dirimunt, ecclesias et monasteria igne consumunt, populos iugulant, et ut magis magisque timeantur, interfectorum se sanguine potant.

Successio, 809. o.

Ludarius vel Luitharius octavus episcopus Mindensis.

Tempore huius sanctimoniales in Overenkercken cum clericis, et familia sua numero CXXXIX, anno videlicet Christi DCCCCXXXVI, tempore Ottonis Magni, ipso die Sanctorum Felicis et Adaucti ab Ungaris occisi sunt...

Anno Domini DCCCCXXXVI Mindensis civitatis territoria vastarunt ad monasterium in Overenkercken declinantes, sanctimoniales ibidem, Domino famulantes cum suis clericis et familia centum et XX, sicut ibi dicitur, XL numero ipso die sanctorum Felicis et Adaucti,

Tempore istius, anno Domini 926, tempore Henrici Aucupis Magni, in die sanctorum Felicis et Adaucti martyrum, sanctimoniales in Overenkercken, cum clericis et sua familia numero 128, ab Ungaris occisi sunt.

Istae moniales primo albo utebantur habitu, sed postea tempore Weneri episcopi, qui eandem ecclesiam post praedictam devastationem reconciliavit, ad habitum, quo nunc utuntur, licentiae sunt. Praedicta vero ecclesia inter Leinam et Weseram prima fuisse perhibetur. Post annum sequentem Ungari iterum a Saxonibus graviter caeduntur.

occiderunt... Post annos septem Ungarii iterum a Saxonibus graviter caeduntur, et fuit tempore Ottonis magni. Dicitur etiam quod in Hervordia circa idem tempus occisi sunt sanctae moniales, sed istae non mutaverunt habitum, sicut istae in Overkercken. Istae moniales prius albo utebantur habitu et erant canonissae seculares, et fluxerunt a destructione monasterii.

Istae autem moniales prius albo utebantur habitu, sed postea tempore Weneri episcopi, qui praedictam ecclesiam reconciliavit et eas licentiae ad habitum nigrum; et illa ecclesia primo fuit inter Alram et Leynam. Obiit autem praedictus episcopus in vigilia Pantaleonis martyris Beati.

A mindeni források egybehangzó állítása szerint a magyarok Liuthar mindeni püspök idején megszárlták le az obernkircheni monostor apácáit és népeit. A kortárs források szerint Liuthar – aki egyben Lorsch apátja is volt – 927-ben hunyt el,⁹⁷¹ így kronológiai szempontból csak a Successio híradása állja meg a helyét, amely nem 936, hanem 926. augusztus 30-ra helyezi a véres eseményt. Obernkirchen mindössze 34 kilométerre fekszik Herfordtól északra keletre, a Weser-folyó másik partján; ha Herfordot 927 előtt dúlták, akkor Obernkirchen nagy valószínűséggel szintén 927 előtt esett a magyarok áldozatául: tehát nem I. Ottó, hanem még I. (Madarász) Henrik uralkodása idején. A Löffler által Heinrich Tribbének tulajdonított *Chronicon* – noha itt 936-ról olvashatunk – mintha még szintén őrizne valamit a helyesnek látszó időrendből, ugyanis e mű szerint az obernkircheni kaland után hét évvel a százok komoly vereséget mértek a magyarokra – márpedig a 933. évi riadei csata éppen hét évvel 926 után történt. A *Catalogus* logikája is érthető: az állítólagos 936. évi dúlás után egy évvel (post annum sequentem), 937-ben a százok valóban győzedelmeskedtek a magyarok felett. Gondolhatunk bármit a mindeni források leszámazásáról, a fenti összehasonlítás inkább azt valószínűsíti, hogy az eredetileg Liutharhoz, I. Henrikhez és 926-hoz tartozó híradás torzult 936-tá és kapcsolódott össze I. Ottó személyével a *Chronicon*-ban, majd egyszerűsödött a *Catalogus* bejegyzésében, amely – ebben az esetben – kétségtelenül a *Chronicon* kivonata. Ebben az évben – tehát 926-ban – kellett történnie a Herfordtól 28 kilométerre keletre, Obernkirchentől pedig 17 kilométerre délre található möllenbecki monostor dúlásának is, amelyről az intézmény már tárgyalt necrologiuma ad hírt augusztus 31-i dátum alatt.⁹⁷²

Régóta ismert a Herford pusztításáról is hírt adó, 1160 előtt írt *Fundatio oratorii S. Mariae ad Crucem* című munka, amely az első Alpokon túli Mária-jelenésről ad hírt. A mű a csodás eseményt a magyarok dúlása utáni égi vigasztalásként értelmezi: akkor került rá sor ugyanis, miután a kalandozók Herford monostorát felgyújtották, s mindenkit megöltek vagy fogságként elhurcoltak.⁹⁷³ Mária meghagyta a gyermeknek, aki előtt megjelent, hogy hozza az apátnő tudomására: ha saját életét is olyan fegyelem jellemzi majd, mint amilyen elszánt-sággal a monostor épületeinek megerősítésén fáradozik, számíthat Szűz Mária védelmére,⁹⁷⁴ s hogy a helyet ne kerítsék többé hatalmukba a barbárok (*locus... ne amplius foret a barbaris polluendus*), építsenek templomot a jelenés helyszínén.⁹⁷⁵

Az elmúlt évtizedekben előkerült a legendaszöveg egy másik változata, amelyet egy 1440-ben írt kódex tartott fenn (Historischen Archivs der Stadt Köln, Ms. GB fol. 86).⁹⁷⁶ Ez a verzió jóval korábbi a Fundatioénál, alighanem közvetlenül a csodás eseményt követően jegyezték le. Klemens Honselmann szerint a Fundatio írója ismerte és alaposan ki is jegyezte ezt a munkát, ám a személynevek zömét elhagyta belőle. Így csak a kölni városi levéltár

⁹⁷¹ Erről ad hírt az Annales Necrologici Fuldenses. MGH SS XIII. 193. o.

⁹⁷² Lásd: 113. o.

⁹⁷³ „Post Hungariorum vastationem simul et rabiem, quam nostrorum criminum perpessi sumus magnitudinem, Herifordense monasterium, quod, sicut Deus plus ceteris undique secus locis dilexit, ita magis per illos – adeo ut ne sacra quidem ipsave incombusta aut ullum reliquissent vivum vel, si vivum, secum veherent captivum – , tentando corripiens afflixit, iuxta apostolum cum tentatione etiam faciens proventum, tali divinitus solamine declaravit, quod se eius curam et suam matrem ibi sedem habere liquido demonstravit.” *Fundatio oratorii S. Mariae ad Crucem*, 1053. o.

⁹⁷⁴ „...si vitam suam tam diligenter interius castigant, ut munire exterius aedificiis ardent...” *Fundatio oratorii S. Mariae ad Crucem*, 1053. o.

⁹⁷⁵ *Fundatio oratorii S. Mariae ad Crucem*, 1054. o.

⁹⁷⁶ A kódex online is elérhető: <http://historischesarchivkoeln.de/dokument/best-7002/86/1449342.pdf>; a letöltés időpontja: 2015. szeptember 26.

kódexében olvashatjuk azt a hírt, hogy a magyarok betörésekor a más forrásból nem ismert Hadburga apátnő állt a monostor élén.⁹⁷⁷ Az intézmény a VIII. század végén alapított kereskedőváros kellős közepén volt (akárcsak még manapság is álló temploma), így minden bizonnyal igazat állít a régebbi változat akkor is, amikor a település polgárai között rendezett vérfürdőről megemlékeznek. Véleményem szerint azonban valószínűleg mégsem X. századi szövegről van szó; erre utalhat az, hogy a szerző a birodalmon belüli széthúzás toposzával magyarázza a magyar betörést, amely nem I. Henrik uralkodásával, hanem a 954–955. év eseményeivel áll összhangban.

HAS Köln, Ms. GB fol. 86. 120^r

Honselmann 1981–1982. 248. o., 22. jegyz.

Dum huic prefate ecclesie felicitis memorie domina Hadeburch abbatissa preesset, ingruente discordia imperii, Ungarorum populus evocantur et vicinas undique provincias incendiis et spoliis crudeliter invadunt. Tandem ut placuit Altissimo venientes usque ad Hervordiam et locum vastaverunt et gentem intantum eciam, quod ipsa ecclesia funditus eversa est et multi de clericis et monialibus et civibus occisi sunt et plurimi in captivitatem deducti. Procedente tempore reliquae paucissimae, quibus intellectum dedit tribulatio, clamaverunt ad dominum dum tribularentur et audivit orationes eorum. Et pro Haburga succedens ei in loco nobilis genere Ymma abbatissa sancti spiritus fervore concepta cepit edificia ecclesie reparare et quasi fundamenta de novo locare provida tamen adhuc et exterrita de exterminio, quod nuper acciderat illis.

StA. Münster, Msc. 3307. fol. 51. o.

Pape 1961. 4–5. o.

...Processu temporis, dum huic ecclesiae processit abbatissa Hadebrug ingruente imperii discordia, Hungarorum populus evocentur, et vicinas undique provincias incendiis et spoliis crudeliter invadunt. Tandem venientes usque Hervordiam et locum vastaverunt et gentem, in tantum etiam, quod ipsam ecclesiam funditus eversa est, et multi de clericis et monialibus, nec non et civibus occisi sunt, et multi in captivitatem deducti. Procedente tempore, pro Hadeburga succedens ei in loco nobilis genere domina Ymma abbatissa cepit aedificia ecclesiae reparare et quasi de novo fundamenta locare. Sub hac abbatissa visio Mariae apparuit.

A LOTARINGIAI, FRANCIA, ÉS SPANYOL TERÜLETEKEN KELETKEZETT EGYKORÚ OKLEVELEK

Lotaringiában három dokumentum egykorú szövege maradt fenn, amelyek hírt adnak a magyar hadjáratokról. Az első a *Polypticum Viridunense* néven ismert verduni székesegyházi leltár, amelynek eredeti példánya nem maradt fenn. Legkorábban a székesegyház hagyományait összefoglaló Liège-i Lőrinc (Laurentius de Leodio) munkája utal a jegyzékre.⁹⁷⁸ A *Polypticum* szövege Richard de Wassenbourg *Antiquitez de la Gaule Belgique* című munkájának első kötetében (182e) bukkant fel először, s az MGH sorozatában Waitz e munkát

⁹⁷⁷ A bővebb és régebbi szöveget egy a Közös Élet Testvéreinek herfordi házából származó XVI. századi jegyzetfüzet is fenntartotta. Pape 1961. 4. o. A szövegben megnevezett apátnókról semmilyen megbízható adatunk sincs, bár a XIV. századi történetíró, Heinrich von Herford tud egy IX. századi csodáról, amelynek főszereplője egy bizonyos Ymma apátnő. Honselmann 1981–1982. 249. o. 27. jegyz.

⁹⁷⁸ MGH SS X. 491. o.

idézte, hogy igazolja: a feljegyzésben megemlített Bertarius dékánkanonok, a *Gesta episcoporum Verdunensium* szerzője 925/926-ban még az élők között volt.⁹⁷⁹ A *Polypticum* ugyanis egy tűzvészről tudósít, amely még Dado püspök idején pusztította el az egyház levéltárát (917), majd pedig egy magyar betörést emleget fel, amely Bernuin püspök első évében (925/926) történt, s amely, ha a városban nem is, ám Verdun környékén komoly károkat okozott: a város körül majdnem minden falu lakosságát lemészárolták vagy rabságba hurcolták. A történetíró Bertarius egyike volt azoknak a kanonokoknak, akik a feldúlt falvak kötelezettségeit és járandóságait a pusztítás után felülvizsgálták és – ha szükség volt rá – újra megállapították. A Verdun-környéki dúlás közvetlen megrázkódtatásáról tanúskodó hiteles dokumentum szerint tehát a magyar kalandra 926-ban került sor.

Második lotaringiai dokumentumunk ugyancsak *Gallia Belgica* dúlásáról ad hírt. A 926-ban – talán közvetlenül a magyar hadjárat után – kelt dokumentum arról emlékezik meg, hogy a nagyhatalmú lotaringiai nagyúr, III. (Együgyű) Károly esküdt ellenfele és a trieri Szent Maximinus monostor laikus apátja, Gislebert (928-tól I. Henrik jóvoltából lotaringiai herceg) – bizonyos birtokokért cserébe – egy erődítésre alkalmas földet adományozott Franco és Nortpold nemeseknek a monostor birtokaiból a Hahnenbach/Kyrbach-patak mellett, azzal az indokkal, hogy az *arengában* említett *agarenus* pusztítás mérséklésének érdekében ott mentsvárat építsenek. A csereoklevél két változatban maradt fenn: az egyik egy XIII. századi kartuláriumban, amit a dokumentum kiadásakor Berlinben őriztek, ám 1867 óta Koblenzben található (Landeshauptarchiv, Best. 211, Nr. 2111, fol. 36.),⁹⁸⁰ míg a másikat az intézmény híres, a szekularizáció idején elpusztult, ám XVII. századi másolatban fennmaradt *liber aurea* (Trier, Stadtbibliothek, Hs. 1644/372, fol. 1278–1279.) tartotta fenn.⁹⁸¹ A koblenzi gyűjtemény verziója szabályos oklevél, amely 926. december 30-án kelt, ám csak a csereügylet tényét rögzíti, s azt, hogy a monostortól kapott birtok alkalmas az erődépítésre (*quandam munitioni faciende aptam*). Az *agarenus*oknak nevezett magyarokat csak a trieri kézirat datálatlan oklevele említi. E második – szintén 926-ra datált – oklevél az építendő várról már mint elkészült építményről emlékezik meg, s kiemeli, hogy azt a magyar betörések elleni védelem miatt emelték. Ez elvileg elképzelhető, ám a két változat közötti ellentmondás, az utóbbi verzió legendszövegeket idéző megfogalmazása,⁹⁸² valamint egy Humpert nevű újabb birtokos feltűnése arra utal, hogy hamisítványról van szó, amely talán nem sokkal később, a Sankt Gallen-i monostor magyarokat és *agarenus*okat azonosító X. századi hagyományának hatása alatt született.

Sajnos eredeti formájában szintén nem maradt fenn a harmadik lotaringiai dokumentum, Gizella remiremont-i apátnő levele, amelyben elrendelte, hogy emlékezzenek meg azokról a személyekről, akik az apátság Liézey nevű birtokán a pogányok áldozatává váltak.⁹⁸³ Liézey

⁹⁷⁹ MGH SS IV. 38. o. Lásd: *Kellner* 1997. 24. o.

⁹⁸⁰ UB mittelhheinischen Territorien I, 230–231. o., №. 166.

⁹⁸¹ UB mittelhheinischen Territorien I, 231–232. o., №. 167. A kéziratokról lásd: *Bresslau* 1886. 22. o.

⁹⁸² A hagiográfiai párhuzamra lásd: *Nightingale* 2001. 214. o., 27. jegyz.

⁹⁸³ A szövegnek két újkori redakciója ismeretes: az első, 1706. évi felbukkanása valójában egy regesztá: „memoria misericordia... servitium perpetuum, post occisos a paganis homines de potestate, quae dicitur Lietzeis. Lectum publice ad Sancti Romarici-montem II Kal. Iul. regnante Othone imperatore. Signum Deoderici episcopi tu-tore [!] monasterii, S. Gerardi comitis, S. Gesla abbatissae, qua hanc notitiam causa pietatis annotari praecepit, ceteris dominabus assentientibus. S. Bertae segresta, S. Hildegardis, S. Mariae, Amalrici...” AOSB III. 604. o. Néhány évvel később Auguste Calmet az egész dokumentumot közölte egy azóta nyilvánvalóan elkallódott kartulárium szövege alapján: „Memoria misericordiae post occisos homines de potestate quae dicitur Lietzeis, servitium integrum reverti praecepimus ad medietatem ex omni potestate de fortibus indominitatis, ut omni

mintegy húsz kilométerre található Remiremont-tól északkeletre, s a magyarok – noha korántsem bizonyos, hogy őket kell értenünk a pogányok alatt – számos alkalommal (917, 919, 926, 954) jártak a környéken. Bár a szöveget először közlő Augustine Calmet 936-ra tette a *regnante Othone imperatore* (936–973) kiadott dokumentum keletkezését, az irat tanúnévsorában szereplő Thierry (Theodericus) püspök 964 és 983 között állt a metzi egyházmegye élén, Gizella apátnő oklevele tehát csak 964 és 973 között íródhatott.

A Nyugati Frank Királyság területén mindössze egyetlen kortárs oklevél, a burgundiai Savigny apátságának korábban már tárgyalt dokumentuma őrizte meg a kalandozók emlékét.⁹⁸⁴ Kései említéseknek köszönhetően azonban tudomásunk van egy másik iratról is, amely – ha hitelességét elfogadjuk – részben ugyancsak egy magyar hadjárat hatására keletkezett. A szerzők Aimericus narbonne-i érsek, valamint Hugó toulouse-i és Rajnáld béziers-i püspökök, akik X. János pápának küldött levelükben azért mentegetőznek a maguk és az egyháztartomány többi püspöke nevében az egyházfő előtt, mivel a magyarok hadjárata, majd pedig – miután Rajmund Pons toulouse-i gróf és egyben Gothia *marchiója* visszaverte a kalandozókat – a szaracénoktól fenyegetett alpesi utak miatt eddig nem vállalkoztak arra, hogy megjelenjenek Rómában a palliumért. A dokumentumra vonatkozó legrégebbi utalás Guillaume Catel 1629-ben megjelent munkájában olvasható,⁹⁸⁵ s ezután minden történeti mű Étienne Baluze-tól a *Gallia Christianáig* erre a kiadványra hivatkozik⁹⁸⁶ – Catel szerint a narbonne-i érseki levéltárban található okmány megcsonkult, így a keltezés bizonytalan, ám a levélnek minden bizonnyal 928 körül kellett keletkeznie: Aimericus 926/927 fordulóján követte elődjét, Aigiust az érseki székből,⁹⁸⁷ s a késlekedés legfeljebb másfél évig tarthatott, mivel X. János 928 nyarán elhunyt, s a jelek szerint még volt alkalma válaszolni a narbonne-i egyháznagyok levelére, s együttérzése biztosítása mellett a sokat szenvedett egyháztartományt

---

tempore nostrae vitae, nostrarumque successarum, firmum et stabile permaneat absque ullius reprehensione, vel contradictione, constipulatione subnixá. Actum publice ad Sancti Romarici montem secundo Kalendas Iulii, regnante Othone imperatore. S. Deoderici episcopi autore monasterii, S. Gerardi comitis, S. Gisle abbatissae, que hanc notitiam causa pietatis annotari praecepit, caeteris dominabus assentientibus. S. Berthe sesgulte [!], S. Hildegardis, S. Maioris Amalrici, Gelberti, Baderici, Martini, Gunteri, Rahardi, Thietardi, S. Scabinorum Landfridi, Everardhi, Gervini, Gislulfi, Stephani, Sicberti, Giraldi.” *Calmet* 1748. clxxxiii–clxxxiv. o. Az hogy a liézey-i lakosok legyilkolásáért a pogányok a felelősek, csak a rövidebb szövegből derül ki, ám mégis kézenfekvő, hiszen – mint az okirat is bizonyítja – a remiremont-i egyház saját mártírjaiként tisztelte őket, akik hitükért adták életüket. A X. század második felében hosszú ideig apátnői címet viselő Gizelláról, a dokumentum kritikai kiadásával együtt lásd: *Didier-Laurent* 1897. 374–378. o.

⁹⁸⁴ Lásd: 26–27. o. Alighanem a magyarok pusztításaira vonatkozik egy 938-ban kelt clunyi dokumentum híradása is, amely szerint a monostor környékét a közelmúltban pogányok pusztították. Lásd: 27. o., 87. jegyz.

⁹⁸⁵ *Catel* 1623. 87–88. o. Lásd még: *Catel* 1633. 560–561., 778–779. o.

⁹⁸⁶ *Marca Hispanica*, 387–388. o. A *Gallia Christiana* latin nyelvű leírása Catel francia nyelvű kivonatának parafrázisa, így aligha értékelhető forrásszöveggként. Mindenesetre még itt sem olvasható, hogy Narbonne városát a kalandozók elfoglalták volna, miként Vajay Szabolcs vélte. *Vajay* 1968. 68–69. o. A *Gallia Christiana*ban olvasható szöveg: „propter irruptiones Hungarorum in eam provinciam, qui excisionem, inflammationem, eversionem, depopulationem et vastitatem omnibus tectis atque agris intulerant et provinciam maxime fecundam atque uberem in solitudinem redegerant; illos quidem a Pontio marchione coelesti ope adiuto fuisse expulsos, sed tamen nondum sibi liberum iter Romanum esse propter Sarracenos, qui Alpium fauces insidebant, iturum se nihilominus quamprimum liberum fuerit.” GC VI. 27. o. Lásd még: *Fasoli* 1944. 56. o.; *Fasoli* 1959. 24. o.

⁹⁸⁷ GC VI. 26. o.

birtokaiban megerősíteni. Ennek az iratnak immár középkori másolata is fennmaradt, még-hozzá a narbonne-i székesegyház XII. századi kartulárium-töredékében (Párizs, BnF lat. 11 015, 13^r).⁹⁸⁸

A kalandozók 942. évi katalóniai és a Córdobai Kalifátus területére vezetett hadjáratával⁹⁸⁹ áll összefüggésben egy 950. január 31-én kelt irat. Az oklevél arról ad hírt, hogy Gotmar, Gerona püspöke felszentelte Santa Coloma de Farners templomát, amelyet korábban az *unguli* nevű pogány nép pusztított el (*ad consecrandam basilicam supra nominatam, que ab antiquis temporibus fuit edificata et a nefandis paganis fuit destructa, que dicunt Ungulis*).⁹⁹⁰ Az oklevél döntő része az újonnan felszentelt egyház részére tett birtokadományokat tárgyalja. A dokumentum eredeti példánya elveszett, Jaime Villanueva 1830. évi kiadása pedig egy XII. századi – azóta elkallódott – másolaton alapszik, amelyet 1835 előtt a cercadai Szent Péter-templomban őriztek.⁹⁹¹ Szent Kolumba egyháza mellett a püspök másik négy közeli templomot is felszentelt – ezekről azonban nem tudjuk meg, hogy korábban ugyancsak elpusztultak-e, s ha igen, azzal a magyarokat kell-e vádolnunk. Hasonló X. századi templomszentelési dokumentumok alapján kísérelte meg Albert Benet i Clarà a kalandozók útvonalát rekonstruálni.⁹⁹² Elter István azonban joggal figyelmeztet, hogy a katalán kutató által említett 22 egyház közül csak néhányról derül ki, hogy egy korábbi pogány támadás miatt kellett újrászentelni.⁹⁹³ 833 és 950 között 65 katalóniai templomszentelésről maradt fenn valamilyen emlék, így e dokumentumtípus aligha csak a magyarok 942. nyári akciójához köthető.⁹⁹⁴ Pogányokat említ azonban a banyolesi Szent István-monostor *dedicatiójáról* szóló 957. évi dokumentum (*olim combustum fuerat a nefandissimis paganis*),⁹⁹⁵ vagy a Salinoves erődje mellett álló Szent Kristóf-templom újrászenteléséről tudósító 949. június 22-én kelt okirat (*qui fuit antiquitus constituta, et propter infestationem paganorum fuit destructa*).⁹⁹⁶ Elter e do-

⁹⁸⁸ Kiadása: GC VI. Instrumenta 16–17. o., №. 16. <http://gallica.bnf.fr/ark:/12148/btv1b520009994/f35.image>; a letöltés időpontja: 2015. szeptember 26.

⁹⁸⁹ Makk Ferenc feltételezése szerint a hispániai hadjárat Sankt Gallen-i IV. Ekkehard egyik anekdotájával áll összefüggésben, amelyet a szerző a 926. évi események végjátékaként örökített meg. Ekkehard megbízhatatlanságára jellemző, hogy az elbeszélés főhőse Konrád, aki 937 és 993 között volt Burgundia királya. Konrád a királyságába érkező magyarokat a fraxinetumi szaracénok ellen bérlé fel, az arab rablókat pedig a magyarok ellen hívja segítségül; az egymást legyengítő pogány hadseregek ellenállását pedig könnyűszerrel felmorzsolja. Hogy a bizonytalan hitelű elbeszélést a Liutprand szerint Hugó itáliai király tanácsára indított spanyolországi kalandozó hadjáratához kapcsolhassa, Makk Ferenc – Gina Fasolit követve – Konrád személyét Hugó itáliai királyéval cseréli ki, elveti az Ekkehardnál olvasható svábföldi előzményeket és a Sankt Gallen-i szerzővel szemben azt állítja, hogy a magyarok a csatát megnyerték. Ezek az önkényes állítások igencsak gyenge lábakon állnak, akárcsak Makk Ferencnek az a feltételezése, hogy ezek után Hugó király azért küldte a magyarokat az Ibériai-félszigetre, hogy figyelmeztesse a córdobai kalifát: ne tűrje el a fraxinetumi kalózok rablóhadjáratait. Csakhogy – amint Makk Ferenc is hangsúlyozza – Hugó épp 942-ben győzte le a fraxinetumi arabokat (a bizánci hajóhad támogatásával); aligha állt tehát érdekében többé, hogy büntetőhadjáratot küldjön a córdobai kalifa ellen, aki tekintélye erejével korábban már megkísérelte a szaracén rablók elleni fellépést. *Makk* 2009. 210–213. o.

⁹⁹⁰ *Viage literario* XIII. 246., №. 15.

⁹⁹¹ *Elter* 2009. 109. o.; *Ordeig i Mata* 1979. 164. o., №. 64.

⁹⁹² *Benet i Clarà* 1982. 569–573. o.

⁹⁹³ *Elter* 2009. 111. o.

⁹⁹⁴ *Ordeig i Mata* 1979.

⁹⁹⁵ *Marca Hispanica*, 872–874. o., №. 94.; *Elter* 2009. 110. o.

⁹⁹⁶ *Viage literario* X. 257–258. o., №. 17.

kumentumok között említi Lotár nyugati frank király (954–986) egyik oklevelét (981. július 9.) is, amely a rousilloni Saint-Génis-des-Fontaines monostorának újjáépítésére utal (*quod olim a paganis destructum fuit*).⁹⁹⁷

Elter Istvánnal ellentétben azonban még a fenti intézmények esetében sem állíthatjuk, hogy igazolhatóan ki voltak téve a kalandozók tevékenységének. A Córdobai Emírátsussal (majd 929-től Kalifátussal) szomszédos *Marca Hispanica* örgrófságai folyamatosan megszenvedték a határvillongásokat, még akkor is, ha néha hosszú ideig nem tudunk arról, hogy a keresztények és az Omajjádok között hadiállapot lett volna.⁹⁹⁸ 936–937-ben Sunyer barcelonai gróf sikeres hadjáratot vezetett a kalifátusba, s adófizetőjévé tette Tortosa városát, míg az arabok kiürítették Tarragonát.⁹⁹⁹ A kalifa hamarosan tengeri blokád alá vette Barcelonát, s a merész vállalkozás nem maradhatott válasz nélkül a határregióban sem. 950-től kezdve a barcelonai grófok egyre sűrűbben küldenek követséget Córdobába, s aligha kétséges, hogy a békés viszonyt az erőfölényben lévő kalifátus növekvő nyomása kényszerítette ki. Az ezután következő békeidőben valóban virágzásnak induló *Marca Hispanica* lakatlan területei most egymás után népesültek be.¹⁰⁰⁰ Salinoves esetében, amely jó ideig a senki földjének közepén állt, akár az is elképzelhető, hogy a beköltöző új népesség igényelte a régóta elhagyatottan álló templom újraszentelését. Banyoles és Saint-Génis pedig épp olyan eséllyel eshetett a fra-xinetumi vagy az andalúziai arabok, mint a magyarok áldozatává. A Santa Coloma de Farners-i templom újjászenteléséről szóló dokumentum azonban minden bizonnyal a magyarok 942. évi kalandjának emlékét őrzi.

KÉSEI HAGYOMÁNYOK: A XI. SZÁZADI REICHENAU TÖRTÉNETI HAGYOMÁNY ÉS A KALANDOZÓ MAGYAROK EMLÉKEZETE

A korai németországi krónikák kutatásának egyik leginkább vitatott, máig újabb és újabb megoldási kísérletekre ösztönző területe a XI. századi reichenauai történetírás, amelynek képviselői prizmaként gyűjtötték össze a svábföldi évkönyvirodalom híreit, hogy azokat Michelsbergi Frutolf történeti művén keresztül a nagy középkori világkrónikákba közvetítsék. A legtöbb fejtöresre két történeti mű, Hermann von Reichenau (1013–1054) krónikája (*Chronicon de sex aetatibus mundi*)¹⁰⁰¹ és az úgynevezett *Sváb Világkrónika* (*Chronicon Suevicum Universale*)¹⁰⁰² kapcsolatának kérdése adott okot a reichenauai kútfők kutatóinak. A két munka viszonyának tisztázása azért is fontos, mivel a későbbi történetírás – így a reichenauai hagyományt Frutolf felé közvetítő *Chronicon Wirziburgense* – nem Hermann bővebb szövegét, hanem a *Sváb Világkrónika* rövidebb híreit vette át. Első pillantásra nyilvánvaló, hogy a *Chronicon Suevicum Universale* (C) jelentős része Hermann világkrónikájának (H) kivonata; ám a C az inkarnációs évekkal párhuzamosan a császárok uralkodási éveit is számon tartja – nem kevés zavart okozva ezzel a későbbi másolóknak – és a korai történetre vonatkozóan Eusebius, Orosius, Aquitániai Prosper és Beda Venerabilis műveinek részleteit is tartalmazza.

⁹⁹⁷ Elter 2009. 110. o.; Catalunya Carolíngia II. 211. o.

⁹⁹⁸ Bonnassie 1975. 132. o.

⁹⁹⁹ Bonnassie 1975. 133–134. o.

¹⁰⁰⁰ Bonnassie 1975. 14. o.

¹⁰⁰¹ Hermann Chronicon. A forrásról összefoglalóan lásd: Wattenbach – Holtzmann – Schmale I. 232–238. o.

¹⁰⁰² Chronicon Suevicum Universale. A forrásról összefoglalóan lásd: Wattenbach – Holtzmann – Schmale I. 229–232. o.

Wilhelm Wattenbach feltételezése szerint az *epitomator* egy Sankt Gallen-i szerzetes volt, ám a német filológus nem adott magyarázatot arra, hogy az általa *Epitome Sangallensis*nek nevezett **C**-ben mit keresnek a kései ókorra vonatkozó többletek.¹⁰⁰³ Harry Bresslau a két forrás közötti eltérések, különösen pedig a csak **C**-ben olvasható korai keresztény történetíróktól származó idézetek miatt elvetette, hogy a **CH** kivonata lenne, s egy elveszett kútfő, az általa *Sváb Birodalmi Évkönyv*nek nevezett történeti mű egymástól független, közös használatát valószínűsítette.¹⁰⁰⁴ A közös forrás elméletét azonban Christian Volkmar¹⁰⁰⁵ és Julius Reinhard Dietrich is elutasította – az utóbbi szerint a **C** szerzője maga Hermann von Reichenau volt, aki ezt a munkát előzetes vázlatnak szánta híres világkrónikájához.¹⁰⁰⁶ Ezt az álláspontot ismételte meg Franz-Josef Schmale is.¹⁰⁰⁷ Arno Duch óvatos véleménye szerint csupán annyi állapítható meg, hogy a **C** önálló, régi források alapján megírt történeti munka, amely nem Sankt Gallenből, hanem Reichenauból származik, s szerzője aligha lehetett Hermann.¹⁰⁰⁸ Ian Stuart Robinson 1980-ban felelevenítette az *epitome* teóriáját, ám ő immár nem Sankt Gallenben, hanem Reichenauban kereste a kivonatolót – s a kézirati hagyomány alapos vizsgálata után meg is találta Hermann tanítványának, Bertoldnak a személyében, akiről korábban csak annyi volt ismert, hogy folytatta mestere munkáját.¹⁰⁰⁹ Bertold lehetett az, aki a császárok uralkodási éveit is feltüntette, s ő fűzhette Hermann von Reichenau krónikájából készített kivonathoz Orosius, Eusebius és Beda munkáit. A **C** tehát valójában a **H** kivonata, s nem önálló munka; a magyar vonatkozású hírek értékelésében ennek nagy jelentősége van.

A krónikák leszármazásának fent bemutatott valószínű irányát kiválóan szemlélteti Györffy György gondolatmenete. Hermann 902. évi híre szerint a magyarok Morvaföldre mentek és vereséget szenvedtek. A *Sváb Világkrónika* – azaz helyesebben Bertold kivonata, a **C** – a hírt *Ungarii a Maruis occiduntur*ként rövidíti le, amely egy félreértésből fakadóan a *Würzburgi Krónikában* – és nyomában a középkori krónikairodalom nagy részében – *amarius occiduntur* formában jelent meg.¹⁰¹⁰ Hermann krónikája Madarász Henrik 933. évi magyarok felett aratott győzelmének helyszínéneként a szobrok országát (*Soraborum provintia*) jelöli meg, az epitomátornál és leszármazóinál pedig egységesen *Syrbiát* olvashatunk.

A testi hibája miatt *contractus*nak, vagyis bénának nevezett Hermann, aki segítség nélkül székéből is képtelen volt felkelni, kora egyik legműveltebb, legsokoldalúbb klerikusa és legvonzóbb tanáregyénisége volt.¹⁰¹¹ Előkelő család sarja: édesapja, Wolferad altshauseni gróf révén rokonságban áll Augsburg híres püspökével, Szent Ulrichhal is. A reichenauai monostorba 1020-ban lépett be, ahol testi fogyatékosága ellenére 1043-ban pappá szentelték. A kolostori iskolában a *quadrivium* oktatását bízták rá: saját korában elsősorban zenei, matematikai és csillagászati művei révén ismerték. Zenei jártasságának gyümölcsei a nevéhez fűződő himnuszok, szekvenciák és antifónák, míg történeti művét, a *Chronicon*

¹⁰⁰³ Wattenbach II. 239. o.

¹⁰⁰⁴ Bresslau több tanulmányt is szentelt a kérdésnek: *Bresslau* 1876.; *Bresslau* 1882.; 188–190. o.; *Bresslau* 1902.

¹⁰⁰⁵ *Christian Volkmar*: Die Chroniken Hermanns, Bernolds und die Epitome Sangallensis in den ersten fünf Jahrhunderten. *Forschungen zur deutschen Geschichte*, 24. (1884) 226–231. o. Idézi: *Robinson* 1980. 86. o.

¹⁰⁰⁶ *Julius Reinhard Dietrich*: Die Geschichtsquellen des Klosters Reichenau bis zur Mitte des elften Jahrhunderts. Giessen, 1897. Idézi: *Robinson* 1980. 86. o.

¹⁰⁰⁷ *Schmale* 1974. 151–155. o.

¹⁰⁰⁸ *Duch* 1961.

¹⁰⁰⁹ *Robinson* 1980.

¹⁰¹⁰ *Györffy* 1977. 134–135. o., 57. jegyz.

¹⁰¹¹ *Wattenbach – Holtzmann – Schmale* I. 233–234. o.

de sex aetatibus mundit talán csillagászati érdeklődésének köszönhetjük. Ez a krónika az első valódi *chronographia* – vagyis a Krisztus születésétől számított évekhez rendelt hírekből felépülő történeti mű – Németföldön, melynek összeállításakor szerzője azt a nem éppen könnyű célt tűzte ki maga elé, hogy a Karoling- és Ottó-kori történetírók tudósításait összehangolja a korszak évkönyveivel, valamint a pápák és császárok hivatali éveivel.¹⁰¹²

A korai történetre vonatkozóan Szent Jeromos és folytatóinak műveiből merített, a Róma bukása utáni időkre vonatkozó forrásai közül a legfontosabb Aquitániai Prosper, a *Fredégár-krónika*, Tours-i Gergely, Paulus Diaconus, valamint a *Liber Pontificalis*. Hermann írására még az előző évszázadok történetiszemlélete jellemző, így az antik *imperium* és a Karoling birodalom között nem lát folytonosságot, mint Freisingi Ottó egy évszázaddal később; a római császárok uralkodási éveit 375-től nem tartja említésre méltónak, míg a frank uralkodókat csak 714-től kezdi számon tartani, így Rudolf Buchner szerint aligha vitás, hogy Kis Pipin utódait nem *continuator*nak, hanem a keresztény birodalom *renovator*ának tekinti.¹⁰¹³ A világkrónika műfajának egyik megteremtőjeként sikerrel felelt meg a kihívásnak, hogy egyensúlyt teremtsen az univerzális szemlélet, valamint a rendelkezésre álló néptörténeti munkák (Tours-i Gergely, Paulus Diaconus) partikuláris látásmódja között.¹⁰¹⁴ 714-től kezdve egészen 901-ig szinte szóról szóra az *Annales Fuldenses*t követi, amelyet csak alkalmanként színesít reichenauai, konstanzi vagy Sankt Gallen-i eredetű hírekkel – itt már egyértelműen a Frank Birodalom, annak is leginkább a keleti fele áll érdeklődése középpontjában.

Hermann általában nem nyilvánít véleményt, jobbra kommentár nélkül, hűen veszi át forrásait, így a X. századra vonatkozó tudósításainak többsége évkönyvszerűen rövid – az itt-ott felbukkanó bővebb hírek jellemzően helyi eredetű, szóbeli forrásra visszavezethető önálló értesülések. Hermann később, az 1040 és 1054 közötti eseményeket elbeszélő saját feljegyzéseiben – amelyek a Szent István halála utáni magyar trónharok legfontosabb forrásai közé tartoznak – sem elmélkedik az általa előadottak okain, következményein és összefüggésein; szenttelen előadása csak akkor kap személyes és bensőséges színt, amikor családjára tereli a szót.¹⁰¹⁵

Korábban láthattuk, hogy a reichenauai történetíró magyar kalandozókra vonatkozó önálló hírei épp ott bukannak fel, ahol az általa hűen követett *Annales Fuldenses* véget ér (901) – joggal támadhat az az érzésünk, hogy itt valójában a *Fuldai Évkönyv* niederaltaichi szerkesztésének szerves folytatásáról, egy elszakított szövet tartás nélkül maradt szabad szálairól van szó. Ami a 900. év eseményeit illeti, Hermann elbeszélése az *Annales Fuldenses* tömörített változata. A 901. év történései azonban csonkán, az előadás befejezetlenül áll előttünk a korábbi kútfőben; csak annyit tudunk meg, hogy a magyarok Karantániát pusztították (*Ungari australem partem regni illorum Caruntanum devastando invaserunt*).¹⁰¹⁶ Hermann sokkal jobban értesült; fentebb láthattuk, hogy a karintiai vállalkozás kimeneteletét is ismeri:

¹⁰¹² Schmale 1981. 1082–1084. o.

¹⁰¹³ Buchner 1960. 39–40. o.

¹⁰¹⁴ Buchner 1960. 47–48. o.

¹⁰¹⁵ Wattenbach – Holtzmann – Schmale I. 236–237. o.

¹⁰¹⁶ Annales Fuldenses, 135. o.

901. Ungarii Carentanum petentes, commissa pugna victi caesique fugerunt. Eodem anno Moymarius dux Marahensis et Isanricus Noricus comes, qui ad ipsum transfugerat, cum Ludowico rege pacificati sunt.

Hermann kivonatolójától (C) már azt is megtudjuk, hogy a karintiai vereségre szombaton,¹⁰¹⁷ az áttételesen C-ből táplálkozó Frutolf krónikájából pedig azt olvashatjuk, hogy húsvét idején, Nagyszombaton (április 11.) került sor¹⁰¹⁸ – márpedig az *Annales Fuldenses* éppen 901. húsvétján szakad félbe. A reichenai iskolamesternek és kivonatolójának talán a *Fuldai Évkönyv* egy teljesebb verziója állt rendelkezésére?¹⁰¹⁹ Ez természetesen lehetséges, ám a pogányok ellen húsvét idején vívott ütközet híre mögött nem feltétlenül áll történeti valóság; figyelembe véve, hogy a dátum csak jó másfél évszázaddal a csata után bukkan fel, nem kizárt, hogy toposzról van szó. Láthattuk, hogy a bizánci történeti irodalomban a húsvétkor, vagyis megszentelt időszakban indított barbár hadjárat híre a védekező fél erkölcsi fölényét támasztotta alá, s a pogányok is bizonyára tisztában voltak az ünnepre készülõ keresztények sebezhetőségével.¹⁰²⁰ Akárhonnan is származik az a hír, hogy a magyarok elleni ütközet Nagyszombaton zajlott le, II. Mojmír és Isanrich bajor gróf csak itt olvasható kibékülése a kiskorú IV. Lajos királlyal alighanem valóban régi forrásra vezethető vissza. Akárcsak a magyarokra vonatkozó következő, 902. évi hír:

902. Ungarii Marahenses petunt, pugnaque victi terga verterunt. Ipso anno Beringer, Reginolf, et Gerhard, nobiles germani fratres, filii Atonis comitis et Adellindae, non longe a Bouchaugiensi coenobio virginum, in pago Alamanniae Erichgewe, a matre per ipsum tempus studiose in honorem sancti Cornelii et sancti Cipriani martyrum constructo, cum sororem virginem nuptum tradere molientes clam inde abducerent, ab inimicis circumventi et occisi sunt, et a matre sua apud ipsum coenobium sepulti. Ubi etiam ipsa, postquam Hierosolimam aliaque sancta loca causa orationis adiit et rediit, divinis intenta serviciis et animarum inhians lucris, feliciter hanc vitam finiens, condita est, ipsa filia virgine, aequivoca sua, abbatissa inibi constituta.

Miután a morvák 901-ben megbékéltek a keleti frank uralkodóval Regensburgban, valószínűleg eredményesen álltak ellen a közös ellenségnek, a magyaroknak 902-ben. Hermann beszámolójának annál is inkább hitelt tulajdoníthatunk, mivel a *Sváb Évkönyv* 902. évi híre, amely – homlokegyenest ellentmondva a reichenai hagyománynak – a morvák fölött aratott magyar győzelemről szól, valójában inkább 905-re helyezhető.¹⁰²¹

Figyelmet érdemel Hermann másik ez évi híre, amely csak részben vezethető vissza évkönyves forrásra – Berengár, Reginolf és Gerhard erőszakos halálának előadása mögött inkább szóbeli értesülésre gyanakodhatunk, annál is inkább, mivel a titokzatos ellenség által megölt három testvér rokonságban állt Hermann von Reichenau családjával, Veringen-Altshausen grófjaival – a történetíró a családi legendáriumból is ismerhette a történe-

¹⁰¹⁷ Chronicon Suevicum Universale, 66. o.

¹⁰¹⁸ Frutolf Chronicon, 174. o.

¹⁰¹⁹ Siegmund Hellmann felvetése nyomán az *Annales Fuldenses*t közlõ legutóbbi bilingvis (latin-német) kiadvány már az évkönyv szerves részeként közli a Hermann által fenntartott 901–902. évi híreket is. Hellman 1909. 18. o.; Rau III. 176–177. o.

¹⁰²⁰ Lásd: 100–101. o.

¹⁰²¹ Lásd: 54. o.

tet.¹⁰²² A história tulajdonképpen nem más, mint a buchaui kolostor legrégebbi ismert alapítástörténete; hagiográfiai motívumok helyett azonban balladába illő cselekmény áll előttünk, amely természetesen nem mentes az erkölcsi tanulástól, ám szűkszavúsága miatt nem sok támpontot kínál az értelmezéshez. A fiúk azután lelik halálukat, miután felkerekedtek, hogy leánytestvérüket titkon elrabolják vagy megszőktessék az édesanyjuk, Adelinda által alapított buchaui egyházból, hogy férjhez adhassák. A csetepatében levágott testvérek végül maguk is a Federsee partján álló kolostorba kerülnek, mivel Buchauban temeti el őket édesanyjuk, aki hamarosan szentföldi zarándoklatra indul; leányát évek múltán Buchau apátnőjévé választják. Hogy milyen ellenség végzett a három testvérrel, arról Hermann hallgat – talán a híradás első felében szereplő magyarok, de még inkább egy svábföldi belviszály áldozatai lettek.¹⁰²³ Csekély a valószínűsége annak, hogy a mieink ilyen korán eljutottak Svábföldre, ám a kalandozók IV. Ekkehard *Casus Sancti Gallijának* tanúsága szerint 926-ban járhattak Buchau környékén.¹⁰²⁴ A reichenai Hermann egy valamiben valószínűleg tévedett: az alapító aligha lehetett a 902-ben vagy 903-ban megölt fiúk édesanyja, a kolostor létezését ugyanis már 857-ben eredetiben fennmaradt oklevél igazolja.¹⁰²⁵

Az alapítástörténet a késő középkorban bukkan fel újra, ám nem a buchaui, hanem a kempteni bencés kolostor történeti hagyományában, s a XI. századtól lényegesen eltérő formában. Johannes Birk, a kempteni apátságba visszavonult egykori császári jegyző mindent elkövetett, hogy kolostora eredetét Nagy Károly és családtagjai személyéhez kösse; 1494-ben befejezett műve, a *Tractatus de monasterio Campidonensi et eius multiplicibus privilegiis* verses formában, igen részletesen adja elő a császár és felesége, Hildegard családi viszonyait és az általuk alapított Kempten eredettörténetét.¹⁰²⁶ Birk kitüntetett figyelmet szentel Buchau alapítójának, Adelindának, aki egy évszázaddal korábban, immár Hildegard lánytestvéreként tűnik fel. Itt is olvasható a Hermannról ismert történet, ám a *Tractatus* szerint fiaival együtt édesapjuk, Atto is elesik a csatában, amelyre egy Buchau közelében

¹⁰²² Theil 1994. 48. o. A tragikus sorsú családról X. századi kútfők is beszámolnak: a laikus testvérek neveit is megőrző reichenai *Verbrüderungsbuch* tanúsága szerint az elhunyt fivéreknél még három fiútestvére volt: *Kerhelm*, *Ratolt* és *Werinbe*. MGH Libri Mem. NS. I. 7. o. Az *Annales Alamannici* zürichi kódexének ötödik írónoka, aki egyaránt ránk örökített reichenai és Sankt Gallen-i eredetű híreket, a legelső, aki lakonikusan megjegyzi, hogy 903-ban *Reginbard*, *Perinker* és *Kerhard germani tres occiduntur*. Az édesanya és férje, Atto *comes* létezése is igazolható nekrológiumok segítségével, s feltételezhető, hogy az utóbbi a Reichenauhoz közel eső Eritgau grófja volt. Theil 1994. 48. o.

¹⁰²³ Theil 1994. 52. o.

¹⁰²⁴ A magyarok Sankt Gallen-i kalandja idején Buchauban tartózkodott Szent Ulrich augsburgi püspök leánytestvére, akinek élete IV. Ekkehard szerint vesztésben forgott: „Ungris autem a se recedentibus, cum Puochouvam illos, ubi soror ipsa erat, partesque nostras, ubi Wiboradam matrem sciebat, invadere velle conperisset, orasse fertur: Domine, miseram istam adhuc impunitam mihi dona, ut gladio non pereat.” *Ekkehard IV Casus*, 132. o.

¹⁰²⁵ Theil 1994. 44. o.

¹⁰²⁶ Johaneck 1978. 870–875. o.

fekvő völgyben (*Planckental*) kerül sor.¹⁰²⁷ A szerző egy másik, kiadatlan művében (*Historia Karoli Magni et de fundatione monasterii in Campidonia*) szintén találkozhatunk az alapítástörténettel.¹⁰²⁸

1494-ben talán már létezett az alapítás legendájának az a teljesebb formája, amelyből Birk munkái is táplálkozhattak – a teljes késő középkori legenda azonban sajnos csak XVI. századi forrásokból ismert. Ezek közé a kései kútfők közé tartozik Kaspar Bruschi (1518–1559) munkája, a *Monasteriorum Germaniae praecipuorum*, amely 1551-ben jelent meg nyomtatásban.¹⁰²⁹ A Bruschi által megőrzött szövegből egy igazi tudálékos história bontakozik ki, amelynek elemei a legkülönbözőbb középkori elbeszélésekből származnak. A Roland-ének szaracén királya, Marsilius Birk *Tractatus*-ában spanyol királyként jelenik meg, s az ő udvarában nevelkedik Nagy Károly. A Bruschnál olvasható szövegben Marsilius már sváb király, aki Pippin frank uralkodó oldalán a langobárdok ellen harcol. Marsilius magához veszi az elesett ellenség, Russo egyik fiát, Bononius, s a sajátjaként neveli fel. Bononius a Federsee partján épít magának várat, s unokája, Otho (Atto) rokonságba kerül Nagy Károllyal is, amikor elveszi sógornőjét, Adelindát. Otho és három fia a hunok ellen Biberachnál vívott csatában életüket veszítik, s a szomorú esemény helyszínét ezután *Vallis Planctus*ként, népnyelven *Planckental* vallisként emlegetik. Adelinda hozzátartozói emlékére megalapítja a buchauer kolostort, amelynek első apátnője lesz, s az utókor szentként tiszteli. 1548-ban Bruschi maga is meglátogatta a kolostort Adelinda ünnepnapján, augusztus 28-án, az elbeszélés tehát valószínűleg egyenesen Buchauból származik.¹⁰³⁰

A legendaképződés két szélső állomása áll előttünk: négy évszázad leforgása alatt a nőtestvérükért Buchauba érkező szerencsétlenül járt testvérek halála egy fikatív, hunok ellen viselt nagy Karoling-kori háború keretében ágyazódott – talán nem függetlenül attól, hogy Hermann a fivérek végét egy magyar kalandozó hadjárat után beszéli el. A kései hagyomány azonban annyiban helytálló, hogy a kolostort a Karoling időkben alapították. Hansmartin Decker-Hauff szerint az intézményt valójában létrehozó VIII. századi Adelinda egy bizonyos Hildebrand spoletói dux leánya volt, s a Karolingok egy jól ismert hívéhez, Warin sváb herceghez ment feleségül. A Hermann által említett második Adelinda így legfeljebb csak a kolostor újjáalapítója lehetett.¹⁰³¹

¹⁰²⁷ „Caput XI. De sorore beatae Hiltigardis, scilicet de Adalinde. Gatto Comes magnae laudis et soror beatae Hiltigardis. Dicta Adalindis, priorisque uxor Comitis / Roma multa egerat, nam coenobia fundaverat. / Unum sit Bucho, in quo moniales pono. / Alto genere nobiles, et earum in vita laudabiles. / Comes autem praedictus, ibidemest sepultus. / Cum duobus filiis, quos et natura Adalindis / Genuit hic vere, requiescat ergo in pace. / Si scire nomina gliscis, hoc in sequenti notabis. / Beingeri cum Regnoldo, sic eos nomine scribo, / Eorum cum Patre, Planckental in valle / In bello grandi, simul erant interfecti. / Haec vallis sita, non procul a Bucho locata. / Nam extrahis, et summopere intelligis. / Non solum Hiltigardem, sed eius etiam sororem, / Ad divinum habuisse cultum, permagnum appetitum. / Una cum eorum Genoloya, ac nobilitate tota. / Ut Nationis locus, ad oculus ducet continuus. / Quem vobis nomino, Endech in Bavaria signo. / Nam ita nunc ponitur, ut Sanctus mons dicitur.” *Michael Kuen*: *Collectio Scriptorum Rerum Historico-Monastico-Ecclesiasticarum Variorum Religiosorum Ordinum II*. Ulm, 1756. 173. o.

¹⁰²⁸ *Theil* 1994. 46. o.

¹⁰²⁹ *Bruschius* 1551. 17^v. fol. Bruschi szövegét idézi: AASS Aug VI. 492. o.

¹⁰³⁰ *Bruschius* 1551. 18^v.

¹⁰³¹ *Hansmartin Decker-Hauff*: *Die Ottonen und Schwaben. Zeitschrift für Württembergische Landesgeschichte*, 14. (1955) 360–363. o. Idézi: *Theil* 1994. 49. o.

Hermann von Reichenau következő önálló magyarokra vonatkozó információja a 917. évi eseményekhez kapcsolódik; a X. századi *Annales Augienses*ből származó eseménysorba, a magyarok svábföldi, elzászi és lotaringiai hadjáratába a XI. századi reichenauai szerző Basel lerombolását is belefűzi:

917. Ungarii, pervasa, ut ceperant, Alamannia, Basileam urbem destruunt, indeque Alsacia vastata, Lotharii regnum, multa mala facientes, invadunt. Erchanger, qui ducatum Alamanniae invaserat, cum fratre Berhtoldo regi Counrado rebellantes, eique tandem ad deditionem spe pactionis venientes, ipso iubente apud villam Aldingam decollantur 12. Kal. Febr.

Rejtélyes, hogy miért csupán egyetlen évszázaddal a város állítólagos pusztulása után bukkan fel először Basel romlásának híre, s az esemény miért nem vert akkora hullámokat, mint a kalandozók 924. évi paviai dülása. Természetesen nem tagadható, hogy Pavia, az itáliai királyok székhelye jelentőségben messze felülmúlta a rajnai várost, ám mégis meglepő, hogy egy püspöki székhely elpusztításáról nem maradtak fel kortárs tudósítások. Az is magyarázatot igényelne, hogy a baseli történeti hagyományban miért csak a Hermanntól származó szűkszavú hír maradt fenn, s az miért nem kelt önálló életre a városi emlékezetben.

A magyar történeti irodalomban Gina Fasoli és Vajay Szabolcs nyomán szinte minden összefoglaló munkában az az állítás olvasható, hogy a 917. évi dülás január 21-én érte el Basel városát.¹⁰³² A dátum forrása egy bizonyos *Würzburgi Évkönyv*, amely így tudósít: 918. Basilea ab Ungariis destruitur 12. Kal. Februarii.¹⁰³³

Máris gyanút foghatunk, hiszen Hermann híradásában ugyanez a dátum szerepel, csak hogy nem a magyarok baseli jelenlétére, hanem Erchanger és Bertold sváb hercegek lefejezésének idejére utal. Mit tudunk a *Würzburgi Évkönyvről*, mennyire bízhatunk meg tudósításában? Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a kútfőt már régóta nem ezen a néven emlegeti a szakirodalom. Az MGH-beli kiadásban még valóban *würzburgiként* hivatkoztak rá, ám azóta kiderült, hogy a mű nem itt készült, híreinek elsöprő többsége azonban a *Chronicon Wirziburgense*ből, egy XI. századi végi világkrónikából származik, amelynek szerzője a reichenauai történeti hagyományt a bajorországi Bambergbe ültette át. A *Chronicon Wirziburgense* így lett a bambergi Frutolf világkrónikájának – és ezáltal a középkori német krónikáirásnak – egyik legfontosabb forrása. A XIX. század első felében *würzburginak* nevezett évkönyvet – többletei és a kézirati hagyománya alapján – egyértelműen a mainzi Szent Albanus kolostorban írták, így a művet 1857 óta *Annales Sancti Albani Moguntini* néven tartják számon.¹⁰³⁴ IX. századi kódexe (BnF lat. 4860.) őrizte meg a híres X. századi *Reichenauai Évkönyvet* is – az itt vizsgált mainzi kútfő azonban XII. századi kéz műve.

Basel lerombolása dátumának esetében a szövegromlás egyértelműen végigkövethető, ha egy pillantást vetünk a reichenauai források leszármazására: Hermann bőbeszédű leírása a magyarok lotaringiai támadásáról és Basel pusztulásáról, majd Erchanger és Bertold hercegek lefejezéséről január 21-én, Bertold von Reichenau kivonatában két tömondattá egyszerűsödött, amelyeket csak a dátum választott el egymástól, s ezt vette át szó szerint

¹⁰³² Hóman – Szekfű 1941⁷: 662. o.; Fasoli 1945. 72. o.; Vajay 1968. 57. o.; Kristó 1980. 245. o.; Györffy 1984. 662. o.; Bóna 2000 38. o.

¹⁰³³ Annales S. Albani Moguntini, 241. o.

¹⁰³⁴ Waitz 1857.

a *Würzburgi Krónika*.¹⁰³⁵ A mainzi Szent Albanus kolostor évkönyve nyilvánvalóan félreértette, hogy melyik eseményre vonatkozik az időpont. A január 21-i dátumot tehát száműzni kell a kronológiákból.

Nem csak Hermann krónikájában és leszármazóiban történik utalás Basel lerombolására: a reichenauai szerzővel egy időben működhetett az a moyenmoutier-i szerzetes, aki megírta a Vogézekben található kolostor alapítója, Szent Hidulf harmadik életrajzát (*Vita tertia sancti Hidulphi*, BHL 3947.) és különálló munkában foglalkozott az apátság későbbi sorsával is (*Liber de Hidulphi successoribus*, BHL 3949.).¹⁰³⁶ A század közepe táján keletkezett művekről alig tudunk valami bizonyosat, ám elképzelhető, hogy a szerző Humbertus de Silva Candida, Moyenmoutier egykori szerzetese, IX. Leó pápa közeli munkatársa.¹⁰³⁷ Egy elmélet szerint a baseli pusztításra is utaló második mű, a *Liber* több szakaszban íródott: az 1014-ig tartó alapszöveg talán egy Valcandus nevű szerzetes munkája, s ezt dolgozhatta át Humbertus 1043 után.¹⁰³⁸ A kútfő részletesen megemlékezik a magyarok egy felső-lotaringiai hadjárataról és az általuk veszélyeztetett kolostorokról, ám az is kiderül, hogy Moyenmoutier kilátástalan helyzetéért elsősorban a keresztény világi nagyurak felelősek, mindenekelőtt II. Lotár, aki a terület hercegének joghatósága alá rendelte a kolostort, mivel az apát nem volt hajlandó katonákat kiállítani a császári apa ellen fellázadó Lotár király hadseregébe. A világi hatalmasságok előbb birtokainak nagy részétől fosztják meg Moyenmoutier-t, majd Zwentibold – akinek neve, apjához, Arnulf császárhoz hasonlóan a későbbi évszázadokban szinte a rossz uralkodó szinonimája lett – az apátság irányításával is egy világit, Hillinus verduni gróftól bízza meg, aki kanonok-közösséggé alakítja a kolostort. Ekkor az apátságban már *vix aliquot canonici permissi sunt immorari*, ám Hillinus második utóda, Ottó gróf és laikus apát (923–944) idején a magyaroktól való félelem miatt néhány hónapig csupán egy-egy plébánosi teendőket ellátó pap tengődött Moyenmoutier-ben és a közeli senones-i, saint-dié-i és étivali kolostorokban. A kanonoki élet még I. Henrik király idején újraindult, s nem sokkal később, a gorzei reform hatására, újra szerzetesek népesítették be Moyenmoutier falait.

A kolostori élet romlása tehát még az egy évszázaddal később keletkezett beszámoló szerint sem írható elsősorban a magyarok számlájára, ám jelenlétük valóban hozzájárulhatott az általános bizonytalansághoz. Az ezredforduló utáni évtizedek Lotaringiájában már úgy tűnt, hogy a kilátástalan éveknek végül Madarász Henrik vetett véget – ám a magyarok felett aratott 933. évi diadal csak szimbolikus határvonal, amely éppen egybeesik a gorzei reform kezdetével. A magyar kalandozások azonban folytatódtak. A 954. évi lotaringiai hadjárat idején – miként például a közelkorú gorzei *Miracula Sancti Gorgonii*-ből kiderül – a kolostori élet megújítása már számos apátságban végbement, a háttér tehát korántsem olyan sötét, mint néhány évtizeddel korábban, amikor egyébiránt nélkülözniük kell a kortárs kolostortörténeteket, s kénytelenek vagyunk a némileg tendenciózus XI. századi elbeszélésekre hagyatkozni, amelyek örömmel állították szembe a reformot megelőző sötét időket az azt követő fényes korszakkal. A XI. századi szerzők tollán a magyarok a zavaros idők színjátékának fontos szereplői, ám mindebből valódi szerepükre bajosan

¹⁰³⁵ „Erchenger dux et Berhtolfus germani fratres decollantur 12. Kal. Febr. Basilea ab Ungariis destruitur.” *Chronicon Wirzburgense*, 28. o.

¹⁰³⁶ *Liber de Hidulphi successoribus*.

¹⁰³⁷ *Pfister* 1889. 538. o. Feltételezését nem osztja mindenki. *Bulst* 1973. 103. o., 129. jegyz.

¹⁰³⁸ *Goullet* 2001. 80. o.

következtethetünk. A *Liber* esetében is ez a helyzet: a Lotaringiában I. Henrik haláláig nem túl sűrűn felbukkanó (911, 917, 919, 926) kalandozók még csak a szóban forgó apátságokat sem dűlják fel, ám említésük nélkülözhetetlen a kolostorok siralmas sorsa hátterének megfestéséhez.

A *Liber* úgy tudósít, hogy Basel lerombolására Ottó apátsága idején került sor, noha 917-ben ezt a hivatalt még apja, Richwin gróf töltötte be: *Huic successit Riquinus secundus, tercius Otto, quo superstite civitas Basilea ab Hunis expugnata atque aequata est solo.*¹⁰³⁹ Mivel Hermann mellett egyedül a *Liber* számol be a hírről, kézenfekvőnek tűnik feltenni a kérdést: hol élhetett Basel pusztulásának hagyománya a XI. század első felében? Egymástól független értesületekről van szó vagy hatással voltak egymásra a szerzők? Moyenmoutier és Reichenau esetleges XI. századi kapcsolataira nem találtam meggyőző bizonyítékokat,¹⁰⁴⁰ s a két munka, Hermann krónikája és a *Liber de Hidulphi successoribus* között sem fedeztem fel jelentős összefüggést. Egyetlen egybeesés azért figyelemreméltó: mind Hermann, mind a *Liber* szerzője *gens Pannonica* megnevezéssel utal őseinkre. Az utóbbi ugyanis a második ízben immár nem a *hun*, hanem az általa szemmel láthatóan a *Huni* szinonimájának tekintett *pannon nép* néven említi a Moyenmoutier-t fenyegető magyarokat. A klasszicizáló név a század derekán volt divatos, ezzel az elnevezéssel illeti a mieinket a reichenau forrásokból merítő Wipo, II. Konrád, majd III. Henrik svábföldi származású udvari káplánja és történetírója is.¹⁰⁴¹ Talán felvethető, hogy a *Liber*ben felbukkanó név és a baseli pusztítás híre egyaránt a reichenau hagyományból szívárgott be a moyenmoutier-i munkába.

A város lerombolásának híre éppen akkor bukkan fel, amikor Basel nagy jelentőségre tesz szert a Birodalmon belül: a XI. század elején. A püspöki székhely 911-ben került Burgundia fennhatósága alá, s egészen 1006-ig ott is maradt, amikor III. Rudolf burgundi király – Adalbero püspökkel egyetértésben – a határ menti várost unokaöccsének, II. Henrik császárnak adományozta.¹⁰⁴² Nikolaus Gerung Blauenstein 1475-ben befejezett művéből, a régi, ám elveszett forrásokat feldolgozó XV. századi *Chronica episcoporum Basileensium*ból tudjuk, hogy a császár szíven viselte a püspöki székesegyház, a *Münster* újjáépítését, ami 1019-ben fejeződött be, s amelynek október 11-i felszentelésén maga is jelen volt; a bőkezű uralkodó számos ereklyét is adományozott a figyelmével kitüntetett templomnak.¹⁰⁴³ A Hermann által feljegyzett rombolást éppen száz évvel követte az újjáépítés – el-

¹⁰³⁹ *Liber de Hidulphi successoribus*, 209. o.

¹⁰⁴⁰ IX. Leó pápa, Moyenmoutier egykori szerzetese 1049 novemberében járt Reichenauban, ahol több oltárt szentelt fel, többek között Mindenszentek és Szent Adalbert tiszteletére. Nem valószínű azonban, hogy az információcserére a pápai látogatás alkalmával került volna sor. Az eseményről Hermann von Reichenau tudósít (*Hermann Chronicon*, 129. o.) és az ún. *Dedicatio ecclesiae Sancti Adalberti Augiensis* (MGH SS XXX. 2. 775. o.).

¹⁰⁴¹ MGH SS XI. 268. o.

¹⁰⁴² Erről Thietmar von Merseburg tudósít. MGH Script. rer. Germ. NS. IX. 432–433. o. A dátumot az Einsiedeln kolostor évkönyvéből ismerjük. *Annales Heremi* II. 273. o.

¹⁰⁴³ „Adelberus episcopus, tempore pape Benedicti IX., et sub imperatore Sancto Heinrico II. et Sancta Kunegunde, eius coniuge, quo tempore, anno videlicet Domini 1019, 5. idus Octobris, indictione 2, ecclesia Basiliensis, per prescriptum Sanctum Heinricum restaurata et preciosis reliquiis et ornamentis dotata, per dictum Adelberum episcopum est dedicata, ipso imperatore astante... ipsi episcopo et imperatore astantibus, et conbenedictibus reverendis patribus et dominis Popone archiepiscopo Treverensi, Wernario episcopo Argentinensi, Ruodaro Constanciensi episcopo, Hugone Genovensi, Hugone Lausansensi, Erico episcopo atque imperialis capelle custode. Sunt autem in ipso summo altari reliquie impositae et incluse, quas predictus imperator Heinricus magna devocione donavit...” *Basler Chroniken* VII. 112–113. o. – II. Henrik már 1004-ben kiváltságot adományozott a baseli püspöknek: az elzászi Hartwald erdejének vadászszákmányát Adalberónak és utódainak tartotta fenn. MGH DD H II. 100–101. o., Nr. 80.

képzeltető, hogy a magyarok tehetőek felelőssé a *Münster* állapotának leromlásáért, ám a pusztítás régészeti úton egyáltalán nem megragadható, mivel a IX. századi székesegyház kiásott alapjai nem őrizték meg tűzvész nyomait.¹⁰⁴⁴ Véleményem szerint az sem lehetetlen, hogy a *teljes* pusztítás híre a XI. századi szerzők képzeletének terméke csupán; visszavetítés, amit az újjáépülő katedrális látványa inspirált a korszak szellemével összhangban: a hitetlen barbárok által egykor földig rombolt város most megújultan emelkedett fel a jámbor császár közreműködésével. Mindez persze nem azt jelenti, hogy a magyarok nem járhattak Baselenben, s nem hagyhattak maradandó nyomot a helyiek emlékezetében – az a kései megjelenéshez képest rendkívül túlzó hagyomány azonban, amely Hermann von Reichenau krónikájában (*Basileam urbem destruunt*) és a moyenmoutier-i kolostori krónikában (*Basilea... aequata est solo*) megjelenik, talán jobban tükrözi a XI. század elképzeléseit a múlttól, mint magát a valóságot.

A reichenauai magyarok baseli kalandjának bizonyítékaként emlegetnek egy titokzatos szarkofágot, amely egykor a *Münster* kriptájában állt, ma pedig a kerengőben található. A szarkofág valaha egy Rudolf nevű püspök végső nyughelye volt, aki a sír felirata szerint a pogányoktól lelte halálát egy július 20-i napon: *RVDO[LF]VS EP(ISCOPV)S / A PAGANIS OCCISUS / XIII [K(A)L(ENDAS)] AVGVSTI*.¹⁰⁴⁵ A felirat keletkezését Hermann értesülése alapján nem sokkal 917 utánra helyezik, ám a Carl Pfaff és Wilfried Kettler a IX. század vége és a X. század közepe közt eltelt időszakból számos epigráfiai párhuzamot sorol fel.¹⁰⁴⁶ Nagyon szerények az ismereteink a IX–X. századi Baselenre vonatkozóan, ám tudunk egy korai püspöklistáról, amely a XVIII. században tűnt fel, ám valószínűleg a XI. században írták. A kézirat sajnos elveszett, ám a lista szövegét ismerjük Martène kiadásából, a *Thesaurus Anecdotorum* harmadik kötetéből.¹⁰⁴⁷ A feljegyzés a VIII. század elejétől 1072-ig követi nyomon a baseli püspököket, azonban kronológiája meglehetősen bizonytalan, mivel a hivatali időkről csak a püspökökkel egy időben pontifikáló pápák nevei adnak tájékoztatást. A listán egyetlen Rudolf nevű személy szerepel, ám a mellette megnevezett pápa II. Adorján, aki 867 és 872 között ült Szent Péter trónján. Rudolfot egy bizonyos Iring követi, aki a lista tanúsága szerint I. Marinus pápa (882–884) kortársa volt. Iringet megbízható kortárs forrásból, a 895. évi treburi zsinat aktáiból is ismerjük;¹⁰⁴⁸ ekkor tehát még biztosan hivatalban volt. Ezután a lista teljesen összezavarodik: általában jól ismeri a püspökök neveit, ám sorrendjüket felcseréli, s ez a bizonytalanság egészen a székesegyházat újrászenteselő Adalbero püspökig tart. A püspöklistán Iring után következő Landeolus *Annalista Saxo* tanúsága szerint jelen volt, amikor 961. szeptemberében Regensburgban felemelték Szent Móríc és vértanútársai ereklyéit,¹⁰⁴⁹ míg Wichardus baseli püspökségéről a 948. évi

¹⁰⁴⁴ Schulze–Dörrlamm 2010. 17. o. 1854-ben a baseli székesegyház közelében előkerült egy kincslet, amelynek öt érméje IV. (Gyermek) Lajos, egy pedig III. (Együgyű) Károly dénáriai közül való. Hogy a kincset a magyarok elől rejtették volna el, mint Schulze–Dörrlamm feltételezi, aligha lehet bizonyítani. Schulze–Dörrlamm 2010. 20. o.

¹⁰⁴⁵ Corpus inscr. medii aevi Helvetiae III. 46. o., №. 12.

¹⁰⁴⁶ Corpus inscr. medii aevi Helvetiae III. 46–47. o.

¹⁰⁴⁷ Catalogus episcoporum Basiliensium, 1385. col. Ebből a kiadásból került az MGH kiadásába. MGH SS XIII. 373–374. o.

¹⁰⁴⁸ MGH Capit. II. 246. o.

¹⁰⁴⁹ *Annalista Saxo* Chronica, 194. o.

engilheimi zsinat határozataiból értesülünk.¹⁰⁵⁰ 913 és 933 között egy Richwin nevű püspök volt a szomszédos egyházmegye, a strasbourgri püspökség élén;¹⁰⁵¹ nem lehetetlen, hogy egy ideig igényt tartott a Burgundiai Királyság fennhatósága alá került Basel püspöki székére.

917 környékén sem a kortárs püspöklistán, sem más forrásokban nem találkozunk Rudolf nevével. Az einsiedelni kolostor XVI. századi másolatban fennmaradt, csak részben kiadott *Liber Vitae*je szerint egy bizonyos Adalbero baseli püspök – rokona, az einsiedelni alapító Benno (†940) buzdítására – a kolostornak adományozta az elzászi Sierenzet.¹⁰⁵² Egy másik késő középkori eredetű nekrológium szerint a szóban forgó I. Adalbero május 15-én hunyt el,¹⁰⁵³ ami feltűnően közel esik II. Adalbero halálának dátumához (május 12.), amelyet a Sankt Gallen-i halottaskönyv tartott fenn.¹⁰⁵⁴ Akár létezett egy X. század eleji Adalbero püspök, akár a XI. század eleji nagyhírű baseli püspök alakja vetítődött vissza az einsiedelni kolostor alapításának korába, Rudolf nevű püspökről egy szót sem hallunk.

<i>Baseli Püspöklista</i>	<i>Más források által említett püspökök</i>
Ruodolfus sub Adriano II [867–872]	
Iringus sub Marino papa [882–884]	Iringus [895]
Landeolus sub Adriano papa III [884–885]	Landeolus [961]
Ricuinus sub Stephano VI [885–891]	
Wichardus	Wichardus [948]
Adalbero	Adalbero [915]
Adalbero	Adalbero [999–1025]

A szarkofág feliratára alapozta véleményét August Bernoulli, aki szerint 917-ben egy II. Rudolf nevű személy állt a baseli egyházmegye élén, s a sírfeliratnak megfelelően a magyarak baseli dúlását július 20-ra tette.¹⁰⁵⁵ Nem tagadta azonban azt sem, hogy más megoldás is lehetséges. A *Reichenau* *Necrologium* bizonyosan 912 előtt írt nevei között fennmaradt egy Rudolf nevű baseli püspök halálának dátuma: július 29.¹⁰⁵⁶ Véleményem szerint nem szabad kizárni, hogy a két közeli, ám eltérő dátum, a szarkofág július 20-ája és a nekrológium 29-éje ugyanarra az eseményre vonatkozik, mivel lehetséges, hogy a halottaskönyvbe nem a halál beálltát, hanem a temetés időpontját jegyezték fel.¹⁰⁵⁷

¹⁰⁵⁰ MGH Conc. VI. 1. 140. o.

¹⁰⁵¹ Basler Chroniken VII. 157. o.

¹⁰⁵² Az Aegidius Tschudi által későközépkori forrásokból összeállított *Liber Vitae* hírei valójában a kolostor javára tett adományok okleveleinek kivonatai. A májusban elhunytak között sorolják fel Adalberót: „Adalbero episcopus Basiliensis dedit Siernce, secundum adhortationem Bennonis fratris nostri.” *Wjss* 1885. 347. o.; „Anno Domini 915. Adelbero episcopus Basiliensis dedit ad Meginreati Cellam adhortatione Bennonis ibidem heremitaie consanguinei sui, Sierenze.” Einsiedeln, Klosterarchiv, Aegidius Tschudi, *Liber Heremi*, A.CB.2, f. 35. http://www.klosterarchiv.ch/e-archiv_archivalien_detail.php?signatur=KAE,%20A.CB.2&start=44; a letöltés időpontja: 2014. július 10. – Zavarbaejtő, hogy pár sorral később arról értesülünk, hogy ugyanezt a birtokot I. Ottó menyé, Liudolf sváb herceg felesége is Einsiedelnnel ajándékozta. *Wjss* 1885. 348. o.

¹⁰⁵³ Excerpta ex necrologio Einsidlensi, recentiori quidem, sed ex vetustis documentis collecto an. 1664 et renovato An. 1695. In: *Herrgott* III. 834. o., №. 948.

¹⁰⁵⁴ MGH Nocr. I. 473. o.

¹⁰⁵⁵ *Bernoulli* 1904, 59–64. o.

¹⁰⁵⁶ MGH Nocr. I. 278. o.

¹⁰⁵⁷ Mint láttuk, Theotmar salzburgi érsek halála is két dátum alatt hagyományozódott az utókorra, amelyek közül a későbbi – székhelyéhez köthető – talán a temetés időpontját jelöli. *Vajay* 1968. 98. o.

A középkor folyamán Rudolf halálát Baselben nem a teljesen feledésbe merült 917. évi hírhez kötötték. Blauenstein már említett püspökrónikája Rudolf esetében a sírfeliratot idézi, s a püspök halálát 956-ra helyezi, vagyis szerinte az augsburgi csatában esett a pogányok áldozatául.¹⁰⁵⁸ Más a püspök meggyilkolását nem a magyaroknak, sokkal inkább a normannoknak tulajdonította. Konrad Schnitt konstanzi eredetű, ám Baselben letelepedő neves fametsző és történetbúvár több művében is említi e korai Rudolf püspököt. 1534-ben fejezte be a baseli püspökök címereit bemutató *Wappentafeljet*, amelyben Rudolf halálát Arnulf császár normann- és morva-ellenes háborúival hozza összefüggésbe, s Worms környékére helyezi.¹⁰⁵⁹ Négy évvel későbbi világrónikájának bővebb híradása már jobban rávilágít arra, hogyan került egymás mellé Worms városa és Rudolf hősi halála: *Anno 891 hat der Kisser Arnolffus Carolomanni son die Merher und Nortmaner by Wurms erschlagen, in wellicher schlacht der ertzbischoff von Mentz, Sunderolt genant, erschlagen wart, deszgelichen der bischoff von Basel genannt Rudolffus*.¹⁰⁶⁰ A fenti tudósításban több hír keveredik: Regino tanúsága szerint 891. június 26-án a németalföldi Geule-folyónál a vikingek valóban nagy győzelmet arattak és több előkelővel együtt megölték Sunderolt mainzi érseket is.¹⁰⁶¹ A csata helyszíne a XI. századi krónikásnál, Marianus Scottusnál immár Worms.¹⁰⁶² Arnulf ugyanezen év végén, november 1-jén megálljt parancsolt a normannoknak, s az ő személyéhez kötődnek a morvák elleni háborúk is. Alighanem a középkori krónikás-hagyományból összeollózott kései kombinációról van tehát szó, amelyet Rudolf sírfelirata ihletett. Ettől függetlenül a korai püspöklistán szereplő egyetlen Rudolfnak számtalan alkalma lehetett, hogy a pogányok áldozatává, váljon mielőtt a listán őt követő Iring a IX. század végéről (895) egyedül okleveles forrással igazolható püspök hivatalba lépett. Távolról sem szükségszerű tehát egy II. Rudolfot feltételeznünk, aki 917-ben vált a magyarok áldozatává.

Aligha kétséges, hogy a magyar támadás XI. században felbukkanó, s az idő múlásával terebélyesedő hagyománya termékenyítette meg a késői korok szerzőinek fantáziáját, amikor a város régmúltját az V. századi hun fenyegetéssel kapcsolták össze, hiszen láthattuk, hogy már a moyenmoutier-i kolostori krónikában azonosították a magyarokat a hunokkal. A XIV. században összeállított *Nagyobb Baseli Évkönyvből* ugyan hiányzik a magyarok által a városra mért 917. évi csapás, ám szerepel benne Basel hunoktól történő elpusztítása a 260. évnél: *Anno 260 wart Basel zerstort durch Hunusz; was ein gesamlet volck, verbranten und zerstorten, was sy funden*.¹⁰⁶³ Blauenstein püspökrónikája szintén a hunokat teszi felelőssé, hogy a város első legendás püspöke, Pantalus és a püspöklistán megjelenő első történeti személy, Walaus közötti öt évszázad (238–743) eseményei feledésbe merültek – ám az idősíkok összecsúsznak, s a szerző hamarosan már azt fájlatja, hogy a hunok által feldúlt baseli székesegyház egészen II. Henrik császár idejéig romosan állt.¹⁰⁶⁴ A krónika azt is

¹⁰⁵⁸ Basler Chroniken VII. 112. o.

¹⁰⁵⁹ „Rudolphus ein bischoff zu Basel hat geregeirt under dem keyser Karly dem anderen genant Calvus und under dem Karolo dem dritten genant Crassus, und under dem bapst Martino, circa annum 882 jar. Disser bischoff ist von den Heiden erschlagen zu Worms, als Arnolphus wider die Merher und Nortmaner zoch.” Basler Chroniken VII. 321. o.

¹⁰⁶⁰ Basler Chroniken VII. 321. o., 8. jegyz.

¹⁰⁶¹ *Regino* Chronicon, 137. o.

¹⁰⁶² MGH SS V. 552. o.

¹⁰⁶³ Basler Chroniken VI. 245. o.

¹⁰⁶⁴ „Nomina vero episcoporum Basiliensium, si quis istis temporibus fuerunt, non sunt cognita, nec inveniuntur scripta, et forsan non fuerunt. Quia gentes Hunorum, ritum gentilium sectantes et Christianos persequentes, protunc quasi totam Almanniam et notanter civitates Reni devastarunt, possiderunt et dominabantur in illis,

valószínűsíti, hogy a baseli kanonokok egy időre Grandval kolostorában letek menedéket, mivel a grandvali stallumok száma megegyezik a baseliekével. Ez az észrevétel akár helytálló is lehet, tehát valóban lehetséges, hogy a 917-ben felbolydult egyházmegye kanonokai Grandvalba menekültek; ám a kanonoki helyek számának egyezését magyarázhatja az is, hogy III. Rudolf burgundi király Moutier-Grandval kolostorát 999-ben a baseli székesegyháznak ajándékozta.¹⁰⁶⁵ Blauenstein azt is hozzáteszi, hogy a hunok feldúlták a Rajna-menti sváb városokat.¹⁰⁶⁶ Schnitt világkrónikája már meg is nevezi ezeket: Basel, Augsburg, Strassbourg, Worms, Köln, ám ő a hun hadjáratot 454-re helyezi.¹⁰⁶⁷

Szerepet kapott a magyar és hun hagyománnyal rendelkező Basel az évszázadokon keresztül formálódó Orsolya-legendában is. Már Siegbert de Gembloux világkrónikájában olvashatjuk, hogy Orsolya Kölnből Baselen keresztül jutott Rómába.¹⁰⁶⁸ Valószínűleg ez a hír szolgáltatta az alapot Szent Pantalus alakjának megformálásához, aki a XIII. század végi *Legenda Aurea*-ban, majd a XV. századi baseli breviáriumban a város püspökeként tűnik fel.¹⁰⁶⁹ Pantalus püspök Baselban csatlakozott a pápához tartó zarándok szüzekhez, s velük együtt szenvedett vértanúságot a hunok által ostromlott Kölnbe való visszatérésükor. Ez az esemény – amit a hagiográfiai művek a 238. évhez kötnek – vált a késő középkori baseli történeti munkák origó pontjává. Basel hun-hagyománya Kézai Simon figyelmét sem kerülte el, *gestája* szerint ugyanis a hunok a város mellett győzték le Zsigmond burgundi király csapatait.¹⁰⁷⁰

---

sic quod ecclesia Basiliensis erat funditus diruta usque ad tempus sancti Heinrici imperatoris, et latitabat in Grandivalle. In cuius signum usque in hodiernum diem numerantur et sunt ibidem 24 prebendae canonicales, sicut in ista Basiliensi ecclesia.” Basler Chroniken VII. 110. o.

¹⁰⁶⁵ Monum. Hist. Anc. Évêché de Bale, 139. o. №. 85.

¹⁰⁶⁶ Basler Chroniken VII. 110. o.

¹⁰⁶⁷ Basler Chroniken VI. 277. o.

¹⁰⁶⁸ MGH SS VI. 310. o.

¹⁰⁶⁹ Monum. Hist. Anc. Évêché de Bale, 14–16. o., №. 8.

¹⁰⁷⁰ SRH I. 153. o.

ÖSSZEGLÉS

E könyv első lapjain a X. századi nyugati magyar hadjáratok korának egykorú, latin nyelven íródott forrásainak bemutatását és kritikai elemzését tűztem ki célul. A munka végeztével talán nem haszontalan, ha áttekintjük a vizsgálatok eredményeit. Mivel a tárgy nyugat-európai szakirodalmát manapság a szkeptikus (minimalista) megközelítés járja át, szükségesnek tartottam, hogy a kortárs források részletekbe menő bemutatása előtt a burgundiai hadjáratokra vonatkozó egykorú és retrospektív emlékek együttes értékelésével egy esettanulmány keretében felhívjam a figyelmet arra, hogy pusztán az a tény, hogy bizonyos forráscsoportok felé óvatossággal kell közelítenünk, még nem elegendő ok arra, hogy e kútfők magyarokra vonatkozó információit elvessük. Minderre a legjobb példát Savigny monostorának középkori hagyományai szolgáltatják, ahol a hun-hagyomány mögött okleveles forráson alapuló, hiteles, X. századi magyar-hagyományt tapinthatunk ki.

A reichenai monostor kései emlékezetének vizsgálatakor tanúi lehettünk annak, hogy a korai, magyarokra vonatkozó híradások – eredeti kontextusuktól megfosztva hogyan formálódtak hun-hagyománnyá, s hogyan váltak egy monostor és egy város önazonosságnak alkotóelemeivé. Láthattuk, hogy a hűguk megszöktetésére készülő, majd egy csetepatében elhunyt fivérek drámai története, amely részben évkönyves, részben alighanem szóbeli forrásokból talált utat Hermann von Reichenau krónikájának 902. évi híradásába, hogyan ötvöződött a hunok elleni háborúval és Nagy Károly személyével. Hermannál a buchauer kolostor alapítástörténeteként szereplő elbeszélés – jogosan vagy sem – lefelől egy magyar betörés kontextusába kerülhetett, hogy aztán késő középkori szerzők tollán a kolostoralapítás a középkori emlékezet számára univerzálisabb jelentőségű szereplőkhöz: a hunokhoz és Nagy Károlyhoz tapadjon. A magyarok baseli dűlása esetében hasonló legendaképződést figyelhetünk meg: a Hermann által lejegyzett némileg túlzó magyar-hagyomány valós történeti alapját Basel kiterjedt hun-hagyománya támasztja alá, amely a középkor évszázadai során újabb és újabb színekkel gazdagodott.

1968-ban jelent meg Vajay Szabolcs kalandozó hadjáratokról szóló monográfiája, amely a témakör eddigi legkonceptiózusabb és legnagyobb hatású összefoglalása. A kalandozásokat európai diplomáciai összefüggéseiben feldolgozó mű azonban épp azon a ponton nem állja meg a helyét, amely Vajay számára a munka alapötletét szolgáltatta. Úgy vélem, hogy sikerült egyértelműen cáfolni, hogy az utolsó Karoling uralkodók és a magyarok közötti feltételezett szövetség valaha is létezett.

Az egyes kútfők módszeres vizsgálatának segítségével jó néhány kronológiai kérdést sikerült tisztázni, míg máshol kiderült, hogy a vitatott időrendi problémák egyelőre nem dönthetőek el megnyugtatóan. Az utóbbiak közé tartozik a svábföldi évkönyves hagyomány 863. évi értesülése, vagy a Fische-menti vereség és Kusál halálának körülményei. Jóval több olyan hadjáratról esett szó azonban, amelyekről sikerült ismereteinket pontosítani vagy helyesbíteni. A svábföldi hagyományt képviselő évkönyvek vizsgálata komolyan felvetette annak lehetőségét, hogy a morvák végleges leigázására nem 902-ben, hanem 905-ben került sor; 902-ben – Hermann

von Reichenau hitelt érdemlő feljegyzése szerint – a Moráviában kalandozó sereg minden biztonnal alulmaradt. Szintén Hermann tartotta fenn a magyarok 917. évi baseli pusztításának emlékét, amit a hazai történetírás csak későbbi másolói tévedésnek köszönhetően köt január 21-hez. A lotaringiai annalsztika képviselőinek (*Annales Laubacenses*, *Annales Prumienses*) összevetésével bebizonyosodott, hogy a 911. évi hadjárat nem érintette Burgundiát, s a Rajnát ekkor csak rövid időre lépték át őseink Andernach vidékén. A bajorországi évkönyvek híradásai alapján a welsi magyar csatavesztésre 945-ben került sor, amelyet 948-ban Nordgauban újabb vereség, majd 950-ben egy *Lova* nevű helyen győzelem követett. I. Henrik bajor herceg 951. november 20-án pedig immár az Ennstől keletre aratott győzelmet a magyarok felett. Az egykorú frankföldi hagyományt képviselő, ám csak leszármazói alapján ismert *Annales Hersfeldenses* önálló hírei között nagy jelentőségű a 893. évi bajor–magyar háborúról szóló értesülés – amelyet eddig egyszerűen félreértésének tekintettek –, valamint az a híradás, mely szerint az egyik 910-ben vereséget szenvedő keleti frank hadsereg élén IV. (Gyermek) Lajos állt. A Franciaországot érintő kalandok esetében fő kalauzunk a kor legmegbízhatóbb annalistája, Flodoard reimsi kanonok volt, aki más európai hadjáratok esetében is rendre a legfontosabb kontrollforrásnak bizonyul. Hervé Mouillebouché álláspontjával szemben láthattuk, hogy 935-ben a kalandozók nem csak a királyi Burgundiában (*Gallia Cisalpina*), hanem a Nyugati Frank Királyság fennhatósága alá tartozó Burgundiai Hercegségben is pusztítottak. Az egykorú évkönyves források, különösen az úgynevezett *Notae Senonenses* egyértelműen igazolják, hogy 937-ben a magyarok Sens vidékét dúlták. A régi vélekedéssel szemben őseink az említett év február 21-én nem Laont, hanem Metz városát érthették el.

A dél-itáliai évkönyvek elemzése során kiderült, hogy a magyarok nem 922. február 4-én, hanem február 25-én érték el Apuliát. A 904. évi itáliai kaland hírének csak egy XVIII. századi hamisítvány tartotta fenn, így az alighanem törölhető a kronológiából. A közelkorú itáliai források tanúsága alapján a magyarok második római felbukkanását, amelyre minden biztonnal Hugó király zsoldjában került sor, 932 körülre kell tennünk. A Taksony által vezetett 947. évi dél-itáliai hadjárat során a magyarok a bizánci fennhatóság alatt lévő Otrantóig jutottak, amelylyel a magyar törzsszövetség ekkor elviekben békében állt – az akció valószínűleg tudatosan Bizánc ellen irányult, s összefüggésben állhat Bulcsú 948. évi konstantinápolyi látogatásával.

A korabeli *necrologiumok* vizsgálata ugyancsak új megfigyelésekre ad lehetőséget. E forráscsoportból kiemelkedik a remiremont-i monostor eddig kevés figyelemben részesített halottaskönyve. A remiremont-i kútfő valószínűleg az elzászi Murbach apátságában meggyilkolt szerzetesek neveit is megőrizte, és bizonyosan itt találkozunk az első esettel, ahol a hun–magyar azonosság a mindennapi műveltség részeként, a hivatali írásbeliség keretei között bukkan fel. A merseburgi *necrologium* másolója valószínűleg hibázott, amikor forrásaival ellentétben a pozsonyi csatában elhunyt főpapok neveit július 5. (*III. Non. Iul.*) helyett június 29-hez (*III. Kal. Iul.*) vette fel, így nincs okunk az ütközetet napokig elhúzódó eseménynek tekinteni. A wissenbourg-i *necrologium* kiadásaiban azt olvassuk, hogy Lél vezér augusztus 15-én halt meg, ám az olvasati nehézségekkel terhelt monostori feljegyzés aligha a pogány vezér, mint inkább Szent István halálára vonatkozik. A vercelli-i egyház *necrologium*ából az derül ki, hogy a dóm papságát december 8-án mérsárolták le; vélhetően ekkor lelte halálát Liutward vercelli-i püspök is, akit a korábbi irodalom rendre összetéveszt a június 24-én – évekkel később – elhunyt Liutward comói püspökkel.

Folcuin *gestája* az I. Ottó elleni 954. évi lázadás eseményeinek elsőrendű forrása, és sok mindent megtudhatunk belőle a magyarok motivációiról is. Folcuin megengedi, hogy a lázadók és a nyugati frank király kibékülése után immár határozott cél nélkül maradó magyar

hadsereg – talán III. Renier hainault-i gróf személyében – új megbízó után nézett, s vélhetően ennek számlájára írható a lobbes-i monostor és Cambrai ostroma is. A hagiográfiai művek ugyancsak értékes információkat őriztek meg az egyházi intézményeket ért X. századi megpróbáltatásokról. Flodoard *Historia Remensis Ecclesiae* című munkájában azt olvassuk, hogy a montfauconi Szent Germanus-közösség éppen akkor tartózkodott Szent Baldericus ereklyéivel Rajna-parti (wesselingi) birtokán, amikor a magyarok megjelentek a környéken. A kalandozó magyarok származását tárgyaló, Dado verduni püspökhöz írt levél bizonyosan a montafuconi közösségben íródott, ám a magyarokkal kapcsolatos kellemetlen tapasztalatok valószínűleg Wesselingben érték a közösséget 917-ben vagy 919-ben. A hagiográfiai toposzok talán kétségessé tehetik a szentéletrajzok és *miraculák* szavahihetőségét (bár e toposzok szimbolikus megfogalmazása is a valóság megragadására irányul), ám mivel a kortárs művek esetében (mint a *Vita Sancti Fridolini* és a *Vita Sancti Landoaldi*) a magyarok közelmúltban történt látogatása a munka megbízhatóságát szolgáló – s az idősebb kortársak által tanúsítható – körülményként jelenik meg, így azt aligha van okunk kétségbe vonni. Szent Wiborada életrajza és az azzal összhangban álló szerencsésen fennmaradt korabeli Sankt Gallen-i feljegyzések ugyancsak kitűnően példázzák, hogy az elbeszélői technika sablonossága önmagában nem elegendő, hogy a Wiboradát mártíromságához segítő pogány dúlás tényét megkérdőjelezzük. A hagiográfiai jellegű elbeszélések történeti értékére hívja fel a figyelmet a *Translatio et miracula Sancti Marci* egyik csodás gyógyulásról szóló epizódja is, amely arról tanúskodik, hogy Reichenau monostorában még a X. században is számon tartottak egy híres pannóniai zarándokhelyet, amely vélhetően Szent Adorján mosaburgi/zalavári kultuszhelyével azonos.

Az itáliai kalandokra utaló diplomatikai kútfők vizsgálatával sikerült tisztázni a 899–900. évi nagy hadjárat időrendjét: Velence környékének János diakónus által megörökített dulására az altinói monostor oklevele alapján egyértelműen 899. június 29. körül került sor, s a hadjárat már 900 tavasz elején befejeződött. Az itáliai hadjárat így – mint kronológiai támpont – nem sokat nyom a latba a bizonyosan február 4. után íródott Hatto- és Theotmar-levél keltezésekor. A két levél hitelességével szemben időről-időre kétségek fogalmazódnak meg, ám láthatuk: a kritikák nem kellően megalapozottak. A magyarok és Arnulf szövetségére nézve perdöntő bizonyítéknak tekintett Theotmar-levél emellett korántsem igazolja, hogy a kalandozókat a császár küldte volna Itáliába 899 folyamán, miután az itáliai trónharcokban Spoletoi Lambert halála (898 ősze) után egyetlen riválisa maradt állva I. Berengár személyében.

A félsziget okleveles forrásait gyakran idézik a magyar hadjáratok településtörténetre gyakorolt hatásának értékelésekor. Az efféle vizsgálat azonban csak akkor lehetséges, ha olyan névtani és régészeti források is rendelkezésre állnak, amelyek segítségével a dulás következményei megragadhatóak – ám még ekkor is többféle értelmezés jöhet szóba. Friuli tartomány szláv településnevei esetében ilyen vitára láthatunk példát. Ami a városokat illeti, Aquileia esetében valóban gyanakodhatunk arra, hogy a város és okleveleinek egykori pusztulása csak toposzként jelenik meg az egyháztartománynak szóló X. századi adományokban, hiszen jó okkal feltételezhető, hogy a pátriárkák székhelye ekkor már Cividaleban volt. Más itáliai városok esetében azonban nem merül fel efféle gyanús körülmény, s a kortárs oklevelek tanúsága alapján – Gombos F. Albin minimalista felfogásával szemben – nem kell kételkednünk abban, hogy a kalandozók bejutottak Padova, Bergamo, Vercelli, Reggio és talán Piacenza falai mögé is 899–900-ban.

A Nyugati Frank Királyság területén csupán egyetlen kétségtelen hitelű X. századi diploma (Savigny) említi a magyarokat, ami még akkor sem áll összhangban a franciaországi kalandokról szóló egykorú elbeszélő források tudósításából kibontakozó arányokkal, ha

feltételezhető, hogy a magyar hadjáratok nem gyakoroltak döntő hatást e terület sorsára. A pogányok pusztításaira utaló X. századi spanyolországi dokumentumok közül csak a Santa Coloma de Farners-i templom újjászenteléséről tudósító oklevelet fogadhatjuk el a magyarokra vonatkozó hivatkozásként.

A kalandozó magyarokra utaló csekély számú német oklevél egy része a bajor határvidék védelmének megszervezésébe enged bepillantást, míg a többi – Rajna-menti és vesztfáliai – diplomában a magyarok által okozott károokra történik utalás. A herfordi monostor magyar pusztítást emlegető, 927-ben nyert királyi oklevele csak egy azon érvek közül, amelyek azt valószínűsítik, hogy a kalandozók I. Henrik magterületei ellen vezetett sikeres hadjáratára, amelynek végén a király kötelezte magát, hogy kilenc évre a magyarok adófizetője lesz, valójában 926-ban került sor. E dátumkorrekció kapcsán – zárásként – a kalandozó hadjáratok egy olyan jellegzetességére szeretném felhívni a figyelmet, amely kézenfekvőnek tűnhet, ám – a hadjáratok adóztató jellegét kiemelő Györffy György kivételével – kevesebb figyelmet kapott a kérdéstről érkező tudósok munkáiban, akik hol a zsákmányszerző jelleget, hol pedig a diplomáciai felkérések szerepét hangsúlyozták. Mindez elkerülhetlenné teszi azonban az állásfoglalást egy régi, a magyarság X. századi Kárpát-medencei berendezkedését is érintő vitában: folytathatott-e egységes külpolitikát a magyar törzsszövetség – feltételezve, hogy a törzsi szerveződés nem oldódott fel Árpád és közvetlen utódai szervezőmunkájának eredményeként – a X. század első felében? Van-e perdöntő bizonyítékunk arra, hogy indultak önálló, a fejedelmi központtól független törzsi vállalkozások nyugati és dél irányba?

A független törzsi külpolitika tézisét rendszeres formában elsőként Deér József fejtette ki. A Bíborbanszületett Konstantin nevéhez fűződő feljegyzések alapján úgy látta, hogy a X. század első felében a fejedelmi tekintély elvesztette korábbi jelentőségét, s a törzsek immár csak laza szövetségi viszonyban álltak egymással. 1928-ban megjelent munkájának érvelése az egykorú forrásokban szórványosan fennmaradt 10. századi vezérnevekre épül, amelyeknek viselői bizonyíthatóan megfordultak a Kárpát-medencén kívül (*Dursac, Bugat, Salardus, Lél, Bulcsú, Taksony, Termacsu, Gyula*). Deér – *Dursac* kivételével – konkrét törzsekhez kötötte a fenti neveket, s úgy találta, hogy míg a határ menti törzsek feltételezett vezetői többségben vannak közöttük, addig az Árpád utódai által uralt vezértörzs alulreprezentált (hétből mindössze kettő: Taksony és Termacsu).¹⁰⁷¹ Mindez arra a nagy meggyőző erővel kifejtett következtetésre vezetett, hogy a lehanyatló fejedelmi hatalommal szemben a külszói hadjáratokat a nyugati és déli határ mentén meglepedett törzsek kezdeményezték. Deér azonosítási kísérletei, amelyek a kései, alkalmasint egymásnak is ellentmondó magyar krónikákon alapultak, korántsem hoztak megnyugtató eredményt, így aligha bizonyítható, hogy *Bugatot, Salardust* és *Lélt* valóban a nyugati határ mellett letelepedett törzsekhez köthetjük-e.¹⁰⁷²

Deér érvelésének gyengeségeit Kristó Gyula is látta, ám az alapgondolattal, amelynek hátterében a fejedelmi hatalom gyengülésének Bíborbanszületett Konstantin információi alapján jó okkal valószínűsíthető tézise állt, egyetértett.¹⁰⁷³ 1980-ban tehát újrafogalmazta

¹⁰⁷¹ Deér 2003. 18–21. o.

¹⁰⁷² Kristó 1980. 459–461. o.

¹⁰⁷³ Konstantin szerint a császári levelek a magyarok fejedelmeihez szólnak, ami éles ellentétben áll Bölcs Leó fél évszázaddal korábbi híradásával, amely szerint a magyarok egy fő alatt álló nép. ÁMTBF 34. o. A császár máshol azt írja, hogy a magyarok nyolc törzse „nem hunyázkodik meg a maga fejedelmei előtt, de megegyezésük van arra nézve, hogy folyóknál, bármely részen üt ki a háború, teljes odaadással és buzgalommal együtt harcolnak.” ÁMTBF 48. o. Noha a folyókra történő utalás talán védekező háborúra vonatkozik – e mondat ugyanis éppen a magyarok Kárpát-medencei szállásterületét kijelölő vizek felsorolása után következik –, Kristó mégis

Deér elméletét, ám az érvelésben már nem a vezérneveknek, hanem a kronológiának jutott a főszerep. Történetíró-elődjéhez hasonlóan úgy vélte, hogy „a »saját« kalandozó hadjáratok szervezésében az egyes törzsek vagy törzsi csoportosulások önálló politikai vonalvezetése jut kifejezésre” az évszázad első felében.¹⁰⁷⁴ E nagyfejedelmi központtól független, „saját” hadjáratok létezésének legvilágosabb bizonyítékát pedig abban látta, hogy 917-től kezdve bizonyos években nyugati és déli célpontokra irányuló kalandokról is értesülünk, amelyek kétségtelenül kockázatos és felelőtlen vállalkozások lettek volna, ha egyetlen törzsek feletti centrumból, a nagyfejedelmi udvarból indulnak ki, hiszen az erők megosztása veszélybe sodorhatta volna az akciók sikerét. Kristó megemlíti továbbá a Widukind által feljegyzett 906. évi esetet, amikor a dalemincek földjén két magyar sereg találkozott szembe, s a későn érkezők újra végigpusztították Szászországot. Kristó arra gyanakodott, hogy a két magyar kontingens két rivális törzsbe tartozott, akik hadjáratukat egymástól függetlenül vezették; elismerte azonban, hogy Györffy György értelmezésének is van létjogosultsága, miszerint a seregek minden bizonnyal egyetlen főség alá tartoztak, hiszen bevárták egymást, s együtt tértek haza.¹⁰⁷⁵ Akárhogy is, az önmagában álló eset mögött az együttműködés és a kínálókozó lehetőséget megragadását lehetővé tevő rugalmasság egyaránt kitapintható, ami a közös törzsszövetségi cél teóriáját nem ássa alá.

A saját törzsi külpolitika megragadhatósága tehát azon áll vagy bukik, hogy Kristó Gyula első pillantásra meggyőző érve az azonos évben több irányba vezetett hadjáratokról megállja-e a helyét. Érvelése szempontjából azok az esetek a legfontosabbak, amikor a források nyugat-európai, illetve bizánci vállalkozásokról is hírt adnak. Kristó szerint ilyen évek voltak 917, 934 és 943. Visszafelé haladva: láthattuk, hogy az eddig 943-ra tett, a bajor–magyar határ nyugati oldalán magyar vereséggel végződő összecsapás valójában inkább 945-ben történt – bármikor is volt azonban, a csatára a határhoz olyan közel került sor, hogy nem kell feltétlenül egy távolsági hadjárat záróeseményeként értékelnünk. 934 esetében Kristó az *Annales Mettenses brevissimi* híradására hivatkozott,¹⁰⁷⁶ ám láthattuk, hogy itt a valójában 937-re vonatkozó metzi hagyomány torzulásáról van szó; hitelt érdemlő forrás nem tudósít 934. évi nyugati kalandról.¹⁰⁷⁷

A 917. évi hadjáratok már több fejtörést okoznak: ebben az esztendőben kétségtelenül indult nyugati akció, ám korántsem ilyen bizonyos a déli irányú kaland létezése. Míg a 934. és 943. évi bizánci hadjáratok időpontját – hitelt érdemlő kútfők alapján – nincs okunk kétségbe vonni, addig a 917. évi déli vállalkozás híre meglehetősen kétes értékű tudósításon alapszik. A XI. század első felében lejegyzett görög nyelvű *Miracula Sancti Georgii* egy bizánciakon aratott bolgár győzelemről számol be, amit a 917. évi Ankhialos-folyó menti igen véres ütközettel szokás azonosítani.¹⁰⁷⁸ Forrásunk azonban nem állít többet, mint hogy volt egy csata, amelyben a bolgárok, a magyarok, a szkíták, a médek és a türkök közösen szálltak szembe Bizánccal; nem nehéz a névsorban a birodalom hagyományos ellenségeinek toposz-szerű katalógusát felfedezni. Tóth Péter teljes joggal hívta fel a figyelmet, hogy míg a *Miracula*

úgy gondolta, hogy „ez a körülmény – a nyolc törzs együtt harcolása – valószínűvé teszi, hogy a X. század első felében szabad a magyar kalandozó hadjáratokban törzsszövetségi vállalkozásokat keresnünk, s van lehetőség központilag irányított, összehangolt katonai akciók feltételezésére.” Kristó 1980. 361. o.

¹⁰⁷⁴ Kristó 1980. 468. o.

¹⁰⁷⁵ Kristó 1980. 363–364. o.; Györffy 1977. 144. o.

¹⁰⁷⁶ Kristó 1980. 268. o.

¹⁰⁷⁷ Lásd: 93. o., 413. jegyz.

¹⁰⁷⁸ ÁMTBF 77–78. o.

közshelyes tudósítását valójában csak bajosan lehet pontos dátumhoz kötni, addig György barát krónikájának közelkorú folytatója egyértelműen azt állítja, hogy a magyarok *első* Bizánccal szembeni akciójára 934-ben került sor.¹⁰⁷⁹

Úgy tűnik tehát, hogy egyetlen olyan esztendőről sem tudunk, amikor a magyarok nyugatra és Bizánc felé is hadjáratot indítottak volna. Úgy vélem, hogy ez a tény igencsak meggyengíti Kristó Gyula önálló törzsi külpolitikára vonatkozó elméletének épületét, legalábbis, ami a X. század első felét illeti; az államalapítás előtti évtizedekről tudósító kútfőink azonban félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a talán valóban törzsi eredetű Kárpát-medencei „államok” (Ajtony és a *gyula* országai) saját – forrásainkban elsősorban a rítusválasztásban megnyilvánuló – külpolitikát folytattak.

Hozzá kell tennem gyorsan, hogy a nagyfejedelmi udvar által irányított törzsszövetségi külpolitika lehetőségét maga Kristó Gyula sem vonta kétségbe, hiszen éppen a werlai megállapodás következményeként a Keleti Frank Királyságra kényszerített adó kapcsán fogalmazott úgy, hogy „aligha kétségbe vonhatóan nem törzsi, hanem törzsek feletti döntés végrehajtásáról volt szó.”¹⁰⁸⁰ Sőt, ugyanezen munkájában Bulcsú és az Árpád-fiak diplomáciai és katonai együttműködése mögött (947–955) egyenesen törzsszövetségi integrációt vélt kitapintani.¹⁰⁸¹ Látható tehát, hogy árnyaltan, korántsem végletes módon látta a kérdést – csakúgy, mint vitapartnere, Györffy György, aki nem zárkózott el attól, hogy némely hadjáratok mögött önálló akciókat feltételezzen.¹⁰⁸² Hozzá kell mindehhez fűzni azonban azt is, hogy régészeti bizonyítékaink egyedül törzsszövetségi keretek között megszervezett távolsági hadjáratok létre engednek következtetni. Nyugati pénzek ugyanis nemcsak a nyugati célpontokhoz közelebb eső Dunántúl honfoglaló sírjaiból kerültek elő, hanem a Kárpát-medence keletebbi területein is: itáliai érmék éppúgy előfordulnak a Dunától nyugatra, mint a Duna-Tisza-közén és a Tiszától keletre – sőt, a leggazdagabb éremleletek éppen a Felső-Tiszavidékről kerültek elő.¹⁰⁸³ Ugyanez érvényes a francia pénzekre is, elég csak a kiskunfélegyházi vitéz auvergne-i érméire gondolni.¹⁰⁸⁴ A Kárpát-medence 10. századi nyugati eredetű éremleleteit Kovács László térképein látva egyértelműnek tűnik, hogy a hadjáratok célpontjait nem határozta meg a törzsek földrajzi elhelyezkedése.

Vitathatatlan, hogy a magyar törzsszövetség katonai és diplomáciai céljainak szempontjából a legfontosabb viszonyítási pont a Keleti Frank Királyság volt. Vajay Szabolcs rámutatott, hogy az Itáliát igazi sokként érő 899–900. évi hadjárat után komoly kalandozó sereg csak az itáliai királyok szolgálatában, fizetség fejében lépett a félsziget földjére, melynek urai álta-

¹⁰⁷⁹ Tóth P. 2011. 154. o. Tóth Péter a 933. évi *riadei* csatavesztéssel hozza összefüggésbe a tényt, hogy a magyarok szövetségre léptek régi ellenfelükkel, a besenyőkkel, és a következő évben közösen indítottak vállalkozást Bizánc ellen, azzal a céllal, hogy a Keleti Frank Királyság által felmondott adót más forrásból pótolják. Úgy vélem, hogy a forrásszegénységen túl semmi sem szól e hipotézis ellen. Meg kell azonban jegyezni, hogy a kalandozók kitarotán folytatták nyugati hadjárataikat az évtized második felében, míg bizánci akcióról legközelebb csak 943-ból értesülünk, így a délkeleti orientáció aligha pótolta az egyre nehezebben hozzáférhető nyugati bevételeket. Egyébiránt joggal feltételezhető, hogy a magyarok szászországi veresége és új – ideiglenes – bizánci orientációja bátorította fel Arnulf bajor herceget, hogy az itáliai trón megszerzésének reményében 934-ben Hugó királyságára támadjon.

¹⁰⁸⁰ Kristó 1980. 367–368. o.

¹⁰⁸¹ Kristó 1980. 368–369. o.

¹⁰⁸² „Egy-egy főméltóság viszonylagos önállósulása átmeneti jelenség volt, s bár ilyen helyzetben elképzelhető a fejedelem tudta nélkül vezetett akció, nem ismerünk adatot, amely igazolná, hogy a gyula, harka, vagy bármely főember »saját szakállára« vezetett volna kisebb betörést külföldre.” Györffy 1977. 143. o.

¹⁰⁸³ Kovács 2011. 141. o.

¹⁰⁸⁴ Kovács 2011. 153. o.

lában készek voltak az évi adó megfizetésére is. A Keleti Frank Királyság területére indított hadjáratok – a 954. évi kivételével – aligha lehettek felkérés eredményei, ám megtévesztő lenne őket pusztán zsákmányszerző kalandozásoknak minősíteni, annak ellenére, hogy a gyorsan mozgó seregrészek valóban végigpusztították a vidéket, hogy aztán bármikor ütőképes alakulattá álljanak össze, amelyek a brentai csatához hasonló döntő ütközetekben is megállták a helyüket.¹⁰⁸⁵ Alighanem ilyen seregtestek kevésbé sikeresen összehangolt akciójával van dolgunk a Widukind által feljegyzett 906. évi esetről is.

A 907. évi pozsonyi csatát megelőző évek nyugati irányú hadjáratait a honfoglalást lezáró preventív hadműveletekként tartják számon, amelyek nyugat felől biztosították a Kárpát-medence feletti magyar uralmat. Hasonlóan tudatos motívumok álltak a törzsszövetség későbbi német-politikája mögött is: ezt bizonyítják a 915., 919., 926. és a 937. évi hadjáratok, amelyek a királyság egész területére kiterjedtek: egyszerre irányultak svábföldi és szászországi, később pedig lotaringiai célpontok felé. Szemben Kristó Gyulával, aki ezekben az esetekben egymástól független törzsi hadjáratokat feltételezett, véleményem szerint e katonai akciók mögött egyértelműen előre eltervezett stratégia és átgondolt külpolitikai célok tapinthatóak ki; igaz, elképzelhető – még ha nem is bizonyítható –, hogy nem minden törzs vett részt e hadjáratokban. Egyedül a 919. évi hírekkel kapcsolatban nem zárható ki, hogy több központból indított hadjáratokra vonatkoznak, mivel az akciók Lotaringia és Szászország mellett Itáliára is kiterjedtek, s forrásaink nem adnak támpontot arra nézve, hogy önálló hadsereg járt-e a felszigeten vagy a Lotaringiából visszatérő kalandozók választották-e az itáliai útvonalat hazafelé – miként az máskor is előfordult (935, 937, 951, 954).¹⁰⁸⁶

Nem pusztán ötletszerű zsákmányszerző kalandozóról van szó, vagy arról, hogy őseink zsold fejében beavatkoztak a keresztények közötti konfliktusokba. Természetesen mindez részét képezte mindennapi hadviselésüknek, ám valódi céljuk – akárcsak a mongoloknak a Magyar Királyság területén három évszázaddal később – a döntő vereség kiprovokálása volt; egy olyan ütközet, mint amilyenre a Brenta mellett került sor 899-ben, s amely fél évszázadra biztosította az itáliai királyok és a kalandozók közötti együttműködést és a rendszeres adót. Hasonló döntő győzelemről azonban – bármilyen sikeresek és jövedelmezőek is voltak a következő két évtized zsákmányszerző hadjáratai – 907 után nem tudunk. A pozsonyi csatában sikerült végezni a legfőbb katonai ellenféllel, Liutpold őrgróffal is; hasonló szerencse – bár bizonyára törekedtek rá – később már nem érte a magyarokat. Jogosan juthat eszünkbe egy másik sztyeppe nép, a IV. Bélát üldözőbe vevő mongolok; hozzájuk hasonlóan a kalandozók is úgy gondolhatták, hogy az ellenséges uralkodó foglyul ejtésével, esetleg megölésével teljesíthetik legkönnyebben célkitűzéseiket. Van olyan forrásadat, amely arra utal, hogy I. Henrik király kénytelen volt elmenekülni az őt üldöző magyarok elől, ám végül

¹⁰⁸⁵ Ahogy Györffy György írja: „A »kalandozás« ezek szerint csupán egyik fázisa volt a hadjáratnak, más fázisai a felvonulás, az ütközet és a visszavonulás, amit lehetőleg az erők egyesítésével hajtottak végre.” *Györffy* 1977. 144. o. Bálint Csanád arra mutatott rá, hogy a külpolitikai célok jegyében indított hadjáratoknak szükségszerűen része volt a zsákmányszerzés, amely a nomád népek gazdasági életének alapvető alkotóeleme volt, így e „kalandozások” korántsem minősíthetőek társadalmi válságjelenségnek, miként a marxista történészek állították. *Bálint* 1968. 80. o. Hogy a nyugaton szerzett zsákmányból nem csak pénzek és ékszerek kerülhettek a Kárpát-medence földjébe, lásd Bollók Ádám tanulságos szemléjét és értelmezését a gyanúba fogható – alkalmasint kolostori eredetű – tárgyleletekről: *Bollók* 2014.

¹⁰⁸⁶ A magyarok 924-ben ugyancsak Itáliában jártak, s a tavaszon felgyújtották Paviát. Magdeburgi Adalbert szerint ugyanebben az évben a Keleti Frank Királyságba is ellátogattak, ami kétségtelenül Kristó Gyula tézise mellett szólna, ha Regino folytatója értesülésének hitelt adhatnánk – a 924. évi dátum azonban minden valószínűség szerint hibás. Lásd: 78. o.

sikerült kicsúsznia a kalandozók markából: bizonyosan ez volt a helyzet 919-ben, amikor az uralkodó Püchau an der Mulde megerősített városába vonult vissza,¹⁰⁸⁷ s felvethető, hogy 926-ban Werla várában talált menedéket, hogy elkerülje a végzetes vereséget – bár a híradást fenntartó Widukind nem említi kifejezetten, hogy Henriket üldözték volna. Szorongatott helyzetében – a magyarok Svábföldet, Lotaringiát és Szászországot is előzőnlötték – az utóbbi évben kénytelen volt a magyarok adófizetőjévé válni. Alighanem ez volt a magyar kalandozások egyik legsikeresebb esztendeje: az egyszeri béke-megváltások helyébe folyamatos „békeadó” lépett.¹⁰⁸⁸ Ezután jó ideig nem csak a német-, hanem a franciá földi kalandok is szüneteltek, s a magyarok csak itáliai zsoldosokként tüntették ki magukat a Nyugat hadszínterein. Ám a sikeres esztendő nyomában már az új idők szelei fújtak: a magyarok zaklatásától megszabaduló Keleti Frank Királyságban I. Henrik erős kormányzatot épített ki, biztosította a keleti szlávok feletti fennhatóságot és gondoskodott a védelem megszervezéséről is. Hét év elteltével felmondta az eredetileg kilenc évre kötött fegyvernyugvást, s 933-ban sikeresen szállt szembe a büntető sereget küldő magyarokkal.

A magyar törzsszövetség célja ezután aligha lehetett más, mint hogy a Keleti Frank Királyságra újra rákényszerítse a 926. évi állapotoknak megfelelő függőségi helyzetet. 937-ben a tizenegy évvel korábbihoz hasonló átfogó hadművelet indult, hogy a német uralkodót térdre kényszerítsék: a Svábföldet érintő magyar sereg meglepetésszerűen nyugatról támadt Szászországra, ám az új király, I. Ottó könnyűszerrel királysága nyugati végeiig űzte őket, hogy a kalandozók a Nyugati Frank Királyságban legyenek kénytelenek szerencsét próbálni. 938-ban ismét a magyarok szenvedtek vereséget, míg a Szász-dinasztia pozíciói egyre erősebbé váltak: többé nem járt kalandozó sereg Szászországban. Az egykori sikerek és az adófizetés emléke nem halványult el egykönnyen: a keleti frankok ellenállásának megtörését célozták a 954–955. évi hadjáratok, amelyek végérvényesen bebizonyították, hogy a nyugati szomszéd saját központi területein – oly távol a Kárpát-medencétől – nem győzhető le katonai erővel.

¹⁰⁸⁷ MGH Script. rer. Germ. NS. IX. 20–22. o.

¹⁰⁸⁸ A magyar gazdaságtörténet első fejezetéről és katona-diplomáciai adottságok által meghatározott jellegéről lásd Vajay Szabolcs feledésbe merült írását: *Vajay* 1971. 23–24. o. – A magyarok miatt kivetett fejadó nyomait vélte felfedezni Georg Caro az 932. június 1-jei erfurti zsinat azon határozata mögött, amely elrendelte, hogy minden alattvaló, legyen akár szolga, akár szabad, fizessen püspökének az év augusztus 13-ig egy dénárt. A határozat ugyan nem szól arról, hogy miért volt szükség a fejadó kivetésére, ám Caro véleménye szerint itt az előző évek magyar-adójáról van szó, amelyet Widukind szerint I. Henrik megtagadott és az egyháznak adományozott. *Caro* 1899. 278–279. o. 932. július 16-án az erfurti zsinatról távol maradó bajor főpapok Dingolfingban hasonló rendelkezést hoztak. *Caro* 1899. 281–282. o. Caróval szemben Lüttich úgy vélte, hogy itt nem egyszeri, hanem évi adóról van szó, amely a közelgő egyházi ünnep megünnélésével állt összefüggésben. *Lüttich* 1910. 79. o., 141. jegyz. Akárhogy is, a rendelkezés csak annyit mond, hogy a püspököknek úgy kell elkölteniük a befolyt összeget, hogy az a lehető legjobban szolgálja a befizetők lelki üdvét („et ille cogitet, quomodo optime in illorum, qui hoc obtulerunt, salutem dispenset elemosinam.” MGH Conc. VI. 1. 111–112. o.). A dingolfingi zsinat határozata azonban immár egyértelműen azt rendelte el, hogy a püspökök a (kétségtelenül a magyarok által) lerombolt templomok újjáépítésére fordítsák az adót („quatenus inde destructe ecclesie innoventur” MGH Conc. VI. 1. 124. o.), ami alapján valóban jó okkal hozhatjuk összefüggésbe az említett rendelkezéseket a Widukind által említett magyar-adóval.

FÜGGELÉK:

A NYUGATRA IRÁNYULÓ KALANDOZÓ HADJÁRATOK IDŐRENDJE

- 862 Először jut el a Keleti Frank Királyságba betörő magyarok híre Reimsbe.
- 881 Magyar és kabar csapatok harcolnak az Alpok előterében *Weniánál* és *Culmiténél*.
- 892 A magyarok Arnulf keleti frank király szövetségben a morvák földjét dúlják, ám csatára nem kerül sor.
- 893 **vége** Véget ér a keleti frankok és a magyarok szövetsége, amit jelentős bajor–magyar összecsapás követ.
- 894 **első fele** A magyarok kifosztják a Karoling Pannóniát.
- 895 Egy magyar sereg a bizánciak zsoldjában betör Bulgáriába, ám komoly vereséget szenved.
- 898 A magyarok Itáliában a Brentáig jutnak.
- 899 **tavasz/nyár** A nagy itáliai hadjárat kezdete.
június 29. Pietro Tribuno velencei dózse megfutamítja a velencei Lidón kalandozó magyarokat. Vélhetően ekkoriban kerül sor a *Littoralén* fekvő altinói monostor dúlására is.
szeptember 24. A Paviáig előrenyomuló magyarok a Brentáig húzódnak vissza, s ott vereséget mérnek I. Berengár itáliai király seregére.
ősz A magyarok Lombardiát dúlják, bejutnak Padovába és Bergamóba is.
december 13. A magyarok bejutnak Vercelli falai mögé, ahol végeznek a klérus tagjaival, köztük a menekülő Liutward püspökkel.
- 900 **január** A magyarok a Pótól délre fekvő városokat dúlják: bejutnak Reggióba és talán Piacenzába is.
január 26. A magyarok Modena környékén járnak, és ezekben a napokban felgyújtják Nonantola monostorát is.
tavasz A kalandozók – talán Frigyes aquileiai pátriárka közvetítésével – békét kötnek I. Berengárral. Hazatérve végigdúlják és birtokba veszik Pannóniát.
az év második felében Magyar küldöttség jár Bajorországban – talán IV. (Gyermek) Lajos udvarában, talán Liutpold bajor őrgrófnál –, ám békekötés helyett a magyarok előbb a Duna Ennstől keletre eső jobb partját pusztítják, majd visszavonulnak. A Dunától északra előretörő seregük Linznél vereséget szenved Liutpoldtól. Megkezdődik Ennsburg kiépítése.
- 901 **április 11.** Egy magyar sereg Karintiában vereséget szenved.
- 902 **nyár előtt** Egy magyar sereg I. Berengár zsoldjában Itáliában jár.
A magyarok Moráviára támadó hadserege vereséget szenved.

- 901–902 Kusál vereséget szenved a Fischa folyó közelében. A vereség utáni tárgyalások folyamán – ám az sem kizárt, hogy jóval később – a bajorok törbe csalják és kíséretével együtt megölik.
- 903/906 Bajor–magyar háború.
- 905 A magyarok Moráviában legyőzik a morvákat, amellyel megnyílik az út Szászország felé.
- 906 Magyar sereg jár Szászországban, ahol egy helységet június 24-én dúlnak fel.
- 906/908 Szászországot két magyar sereg is dúlja: az első a dalemincekkel szövetségben, majd a másik tőlük függetlenül.
- 907 **július 5.** A pozsonyi csatában a magyarok döntő vereséget mérnek a bajorokra. Elesik Liutpold örgróf és Zakariás sábeni püspök is. Udo freisingi püspök és Theotmar salzburgi érsek talán néhány nappal később halnak bele sérüléseikbe.
- 908 **augusztus 3.** A magyarok újabb szászföldi hadjárata során életét veszti Burkhard türingiai herceg, Rudolf würzburgi püspök és Egino *comes*.
- 909 A magyarok első Svábföldre vezetett hadjárata.
- 909/915 **július 30.** Magyar rablók támadnak Freisingre.
augusztus 4. A magyarok felgyűjtják Szent István és Szent Vitus egyházait Freising mellett.
augusztus 11. A hazafelé tartó magyarok vereséget szenvednek a Rott-folyónál.
- 910 **június 12.** A magyarok Svábföldön csatában legyőzik a sváb haderőt, elesik Gozbert klettgaui *comes*.
június 22. A kalandozók serege ismét győzedelmeskedik, ezúttal a frankok és a bajorok felett. A keleti frank haderő élén IV. (Gyermek) Lajos állt. Liutprand szerint a IV. Lajos és a magyarok közötti ütközetre Augsburg mellett került sor, így talán erről a csatáról van szó. Az összecsapásban elesik Gerhard lotaringiai herceg és az elzászi Liutfrid.
június 22. után A hazatérő magyarok részleges vereséget szenvednek a bajoroktól a München közelében található Neuchingnál vagy Loichingnál.
- 911 A magyarok először lépik át a Rajnát, ám egyelőre nem jutnak messzire, csak az Andernachtól közvetlenül nyugatra fekvő Ahrgau és Mayenfeldgau területéig.
- 911/912 Magyar sereg jár Frankföldön és Türingiában.
- 913 A magyarok Svábföldre vezetnek hadjáratot, ám Arnulf bajor herceg, Erchanger sváb palotagróf, ennek öccse, Bertold, valamint Ulrich bregenzi *comes* vezetésével az Inn-folyó partján vereséget mérnek a hazatérő kalandozókra.
- 915 **első fele** A kalandozók Svábföldet pusztítják, Szászországban pedig Astfala gauig jutnak.
június 9. előtt Elérik a frankföldi Fuldát.
916. jún. 29. e. – 917 Az I. Konrád által legyőzött lázadó Arnulf bajor herceg a magyaroknál lel menedékre.
- 917 Magyar sereg vonul át Svábföldön, s a Burgundiai Királyság északi határát érintve, Basel városát (talán **július 20-án**) dúlva Elzászon át Lotaringiáig jutnak.

- 919 A magyar kalandozók Lotaringiáig – alighanem egészen Beaulieu-en-Argonne-ig – jutnak, ám III. (Együgyű) Károly nyugati frank király és Hervé reimsi érsek megpróbálnak nekik ellenállni. Odafelé vagy a hazaúton kifosztják Szászországot; I. Henrik király Püchau várába vonul vissza előlük.
921. október 3. – 922. január között A Veronánál felbukkanó Dursac és Bugat magyar vezérek I. Berengár segítségére sietnek a Rudolf burgundi királyt behívni készülő itáliai főurak, Adalbert ivrei őrgróf és Giselbert bergamói gróf ellen. Bresciánál győzelmet aratnak a lázadók felett, és számos várost vesznek be – köztük valószínűleg a felkelők egyik fészket, Bergamót is.
- 922 február 25. Magyar kalandozók bukkannak fel a dél-itáliai Apuliában.
- 924 március 12. Az I. Berengár megsegítése céljából Itáliába érkező magyar sereg Salardus vezetésével felgyújtja a Rudolf ellenkirály által birtokolt királyi fővárost, Paviát. Negyven templom lesz a lángok martaléka, és János paviai püspök, valamint Vercelli püspöke is az ostrom áldozatául esik. A városiak nyolc véka ezüstért váltják meg magukat.
- március 12. után A kalandozók az Alpok hágóin keresztül Galliába tartanak, ám Hugó arles-i, valamint Rudolf burgundiai és itáliai király elzárja előlük az átjárókat. A magyar sereg azonban váratlan helyen kitör a kelepcéből és rázúdul a dél-francia partvidékre (*Gothia*).
- az év vége A *Gothiában* – Nîmes és valószínűleg Saint-Gilles vidékén – pusztító magyarokat járvány tizedeli. Lehetséges, hogy Rajmund Pons toulouse-i gróf és *gothiai marchio* sikerrel száll velük szembe.
- 926 tavasz Magyar sereg indul Svábföld felé, Augsburg környékét pusztítják, a várost adófizetésre kényszerítik.
- május 1. A kalandozók beveszik Sankt Gallen monostorát, s megölik a közelben remetéskedő Wiborádát.
- május 1. után A magyar hadjárat a Boden-tó és a Rajna mentén folytatódik: Konstanz falait hiába ostromolják, Reichenau monostora hajóhadának köszönhetően megmenekül. Délnyugaton Besançonig, északnyugaton – Lotaringiában – Voncqig jutnak, s elpusztítják Verdun környékét is.
- nyár Magyar kalandozók jelennek meg Szászországban, akik felgyújtják a veszfáliai Herford monostorát.
- augusztus 30. A Veszfáliába vezetett magyar hadsereg felgyújtja Obernkirchen monostorát.
- augusztus 31. A veszfáliai kontingens Möllenbeck monostorát dúlja.
- ősz I. (Madarász) Henrik király Werla várába vonul vissza a magyarok elől, s kénytelen velük kilenc évre szóló fegyverszünetet kötni.
- 927 A Henrik és a magyarok által kötött fegyverszünethez Arnulf bajor herceg is csatlakozik.
- 928 nyár előtt A magyarok Toszkánát és Róma környékét dúlják, miután X. János pápa testvére, Péter – talán Arles-i Hugó itáliai király sugalmazására – a segítségüket kérte a Rómát irányító Marozia *senatrix* és Guido toszkán őrgróf ellen. Az év nyarán a rómaiak Marozia és Guido vezetésével megölik Pétert és leteszik X. Jánost.

- 932–933 Magyar kalandozók csapnak össze a római polgárokkal a város Szent János kapuja alatt. A magyarok – akik valószínűleg Hugó király zsoldosaiként zaklatják a város környékét – Rietiig húzódnak keletre, ahol Giuseppe, Rieti grófa győzedelmeskedik felettük.
- 933 **év eleje** I. Henrik idő előtt megtagadja az adófizetést, a dalemincek pedig felmondják a magyarokkal kötött szövetséget, mire két magyar sereg támad Szászföldre. A szászok és a türingek legyőzik a magyarok nyugati hadtestét.
- március 15.** I. Henrik *Riadénél* (véltetően Merseburg közelében) győzelmet arat a keleti magyar sereg felett.
- 935 **június–szeptember** Magyar sereg támad a Nyugati Frank Királyságban található burgundiai hercegségre, ám Rudolf nyugati frank király közeledtének hírére Itáliába vonulnak. Béze monostorába és a Dijon melletti Saint-Appolinaire-be véltetően az év júliusában látogatnak el, s bizonyosan ekkor dűlják Savigny apátságát is.
- 937 **az év eleje** A Svábföldön átkelő magyar sereg nyugat felől támad Szászországra.
- február 4. után** I. Ottó egészen Metzig üldözi a betolakodókat, akik Wormsnál kelnek át a Rajnán.
- február 21.** A magyar kalandozók Metz közelébe érnek.
- február–március** A kalandozók Reims környékén az érsekséghez tartozó monostorokat és birtokokat, köztük Fismes-t, Verzyt, Bouvancourt-t és Orbais-t pusztítják. Orléans közelében megölik Ebbót, Déols urát. Eljutnak Bourges-ig, sőt az Atlanti-óceánig is.
- március 24.** A magyarok Sens közelébe érkeznek, s véltetően komoly károkat okoznak Szent Kolumba és Szent Péter falakon kívüli monostoraiban.
- március 24. után** A kalandozó sereg elhagyja a Nyugati Frank Királyságot és Itálián keresztül hazatér. Egy itáliai magyar csapat – talán az iménti seregtől függetlenül – Capuáig is eljut.
- 938 A magyarok Szászországba vezetnek hadjáratot. A Bode folyónál ütnek tábort és előzönlük a vidéket. Egyik seregüket Steterburg közelében verik meg, vezérük is elesik. Másik csapatuk felett innen 50 kilométerre északkeletre, a drömlingi mocsárnál aratnak győzelmet a szászok, vezetőjük csak komoly összeg árán tudja megváltani szabadságát.
- 940 **április** A magyarok ismét Itáliában járnak. Adófizetés fejében nemsokára megújítják a békét Arles-i Hugó királlyal.
- 942 **június 25. – szeptember 15.** Arles-i Hugó ösztönzésére a magyarok az Ibériai-félszigetre vezetnek hadjáratot. Eljutnak Barbastróig és Huescaig is.
- július 7. – július 14.** A magyarok hiába ostromolják Lériða városát.
- szeptember 15. előtt** Az ellátmány hiányával küzdő és a visszavonulás mellett döntő magyar sereg vereséget szenved a katalán gróftóktól.
- 945 **augusztus 12.** A magyarok csatát vesztenek a traungau Welsnél Bertold bajor herceg ellen.
- 947 Egy Taksony által vezetett magyar sereg jár Itáliában, hogy a régensként uralkodó Ivreai Berengárt adófizetésre kényszerítse. A szerződés megkötése után a bizánci fennhatóság alatt lévő dél-itáliai Otrantóig is eljutnak.

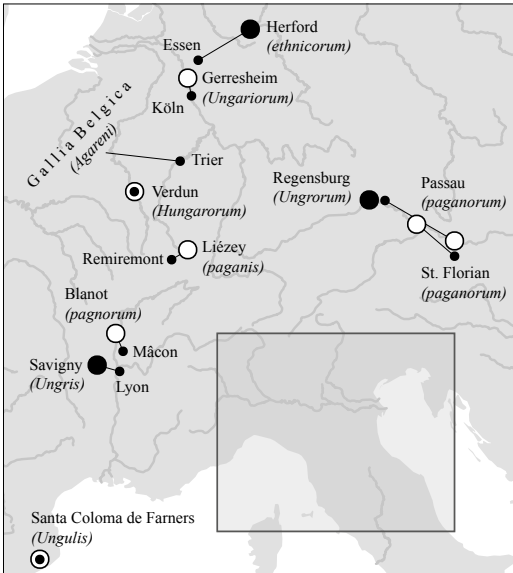
- 948 A magyarok vereséget szenvednek a bajoroktól az északkelet-bajorországi Nordgauban.
- 950 Bajorok feletti magyar győzelemre kerül sor egy *Lova* nevű településnél vagy folyónál.
nyár A Prágát elfoglaló I. Ottó a magyarokat is aláveti.
- 951 A kalandozók átkelnek Itálián, s az Alpokon át egészen Aquitániáig jutnak. Itt töltik a nyarat, majd Itálián keresztül hazatérnek. Hazafelé szembe kerülnek az Itáliai Királyságot meghódító I. Ottó nyugati frank királlyal és öccsével, az Aquileiai Pátriárkátus területét ellenőrzése alá vonó I. Henrik bajor herceggel. Az itáliai út lezárul a kalandozók előtt.
november 20. A magyarokat üldözőbe vevő I. Henrik bajor herceg csatát nyer a magyarok ellen a Kárpát-medence délnyugati részén.
- 954 Liudolf sváb herceg és Vörös Konrád lotaringiai herceg két éve tartó lázadása közepette a Bulcsú által vezetett magyarok – a korabeli vádak szerint a lázadók hívására – rátörnek a Keleti Frank Királyságra. I. Ottó és Liudolf kibékülése után Konrád Bulcsúékat lotaringiai ellenfelei ellen bérlí fel. A magyarok a pártütőket sem kímélik: Ernst sualafeldi *comes* népei közül több mint ezret ejtenek fogságba.
február 8. – március 19. A Bulcsú vezette haderő nagybőjt idején átkel a Rajnán.
március 19. Worms sértetlenségét vásárol a magyar hadseregtől.
április 2. előtt Vörös Konrád Maastrichtig kíséri a magyar sereget, amely közvetlenül ezután Wintershovent dúlja.
április 2. A magyarok – talán III. Renier hainault-i gróf szolgálatában – Lobbes monostorát ostromolják, majd kirabolják.
április 6–10. A magyarok – továbbra is felkelők zsoldjában – az Ottó-párti Cambrai ostromához fognak, ám sikertelenül kell távozniuk.
április 10. után A kalandozó sereg a Nyugati Frank Királyságban folytatja hadjáratát: Vermandois, Laon, Reims és Châlons-sur-Marne vidéke után Burgundiába jutnak, ahonnan Itálián keresztül jutnak haza.
- 955 **július 1-je körül** Magyar követség jár a Szászországba visszatérő I. Ottónál.
augusztus 8. előtt A magyarok előzönlík a Duna-medencét egészen a Fekete-erdőig, ostrom alá veszik Augsburgot.
augusztus 8. A kalandozók rohamot indítanak a város keleti kapuja ellen, amelynek egyik főemberük halála vet véget.
augusztus 9. Miközben bezárul a magyar ostromgyűrű Augsburg körül, a magyarok hírül veszik I. Ottó seregének érkezését.
augusztus 10. A Bulcsú által vezetett magyar haderő döntő vereséget szenved I. Ottótól az Augsburg melletti Lech-mezőn, (bizonyosan a Lech-folyótól nyugatra), míg a Lél által vezetett másik seregük felett a csehek diadalmaskodnak.

TÉRKÉPEK

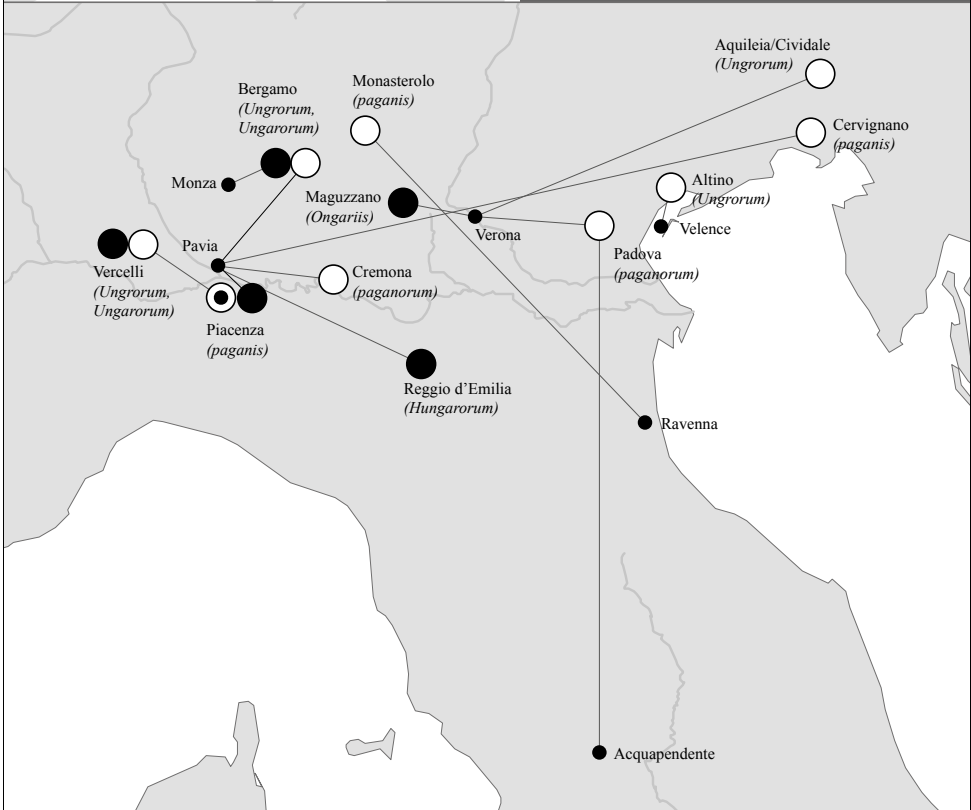

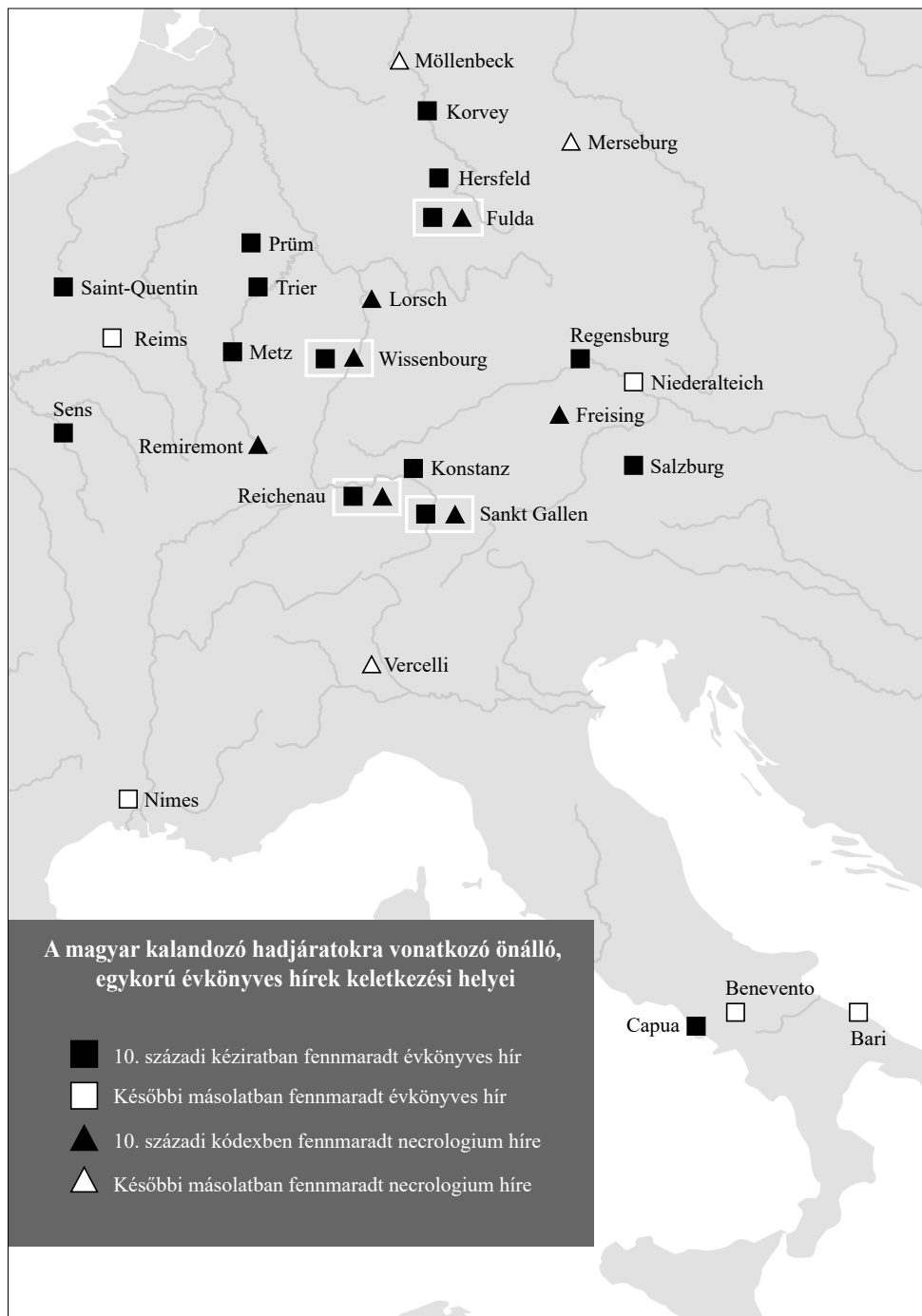

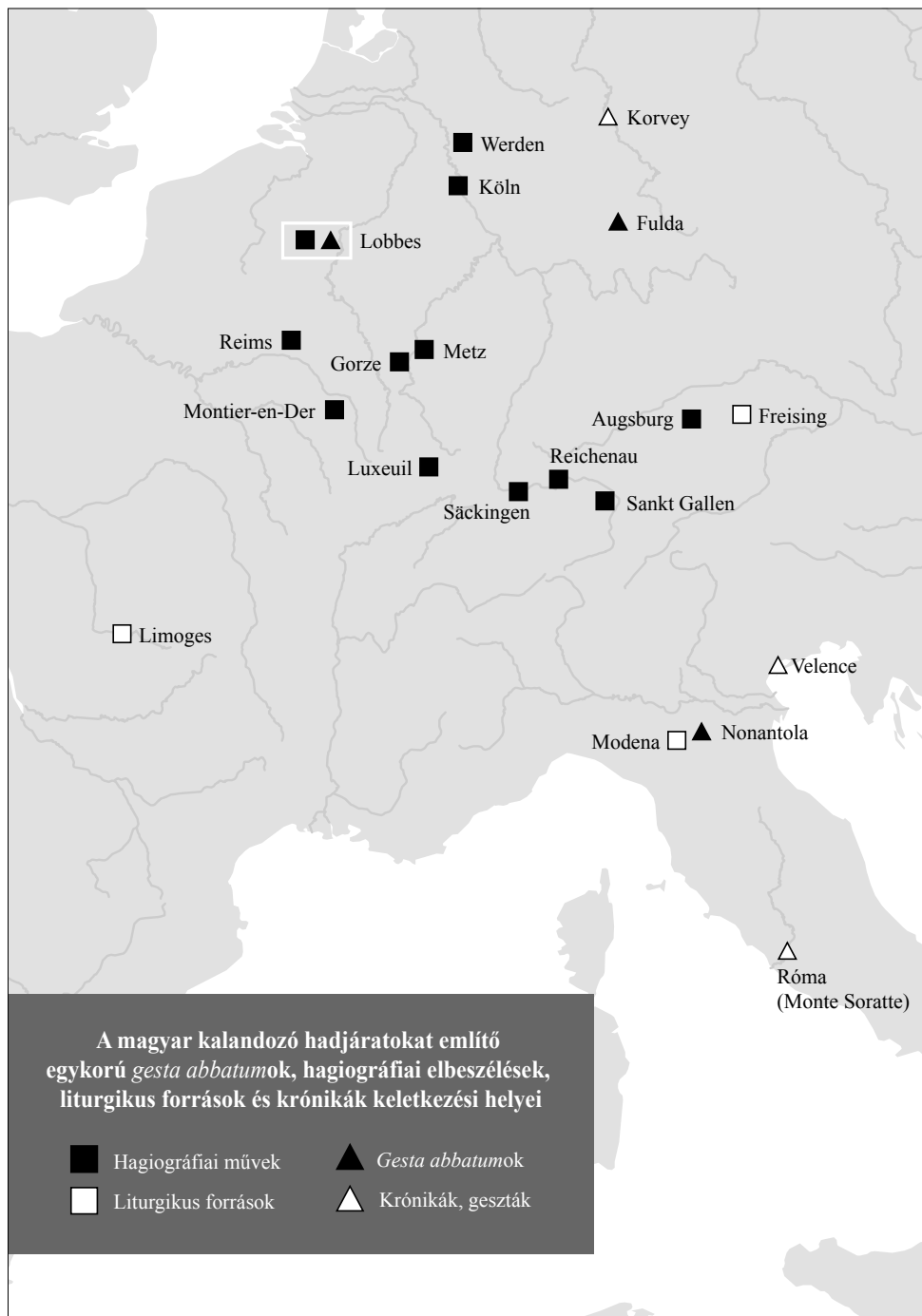
Magyar dúlást említő 10. századi oklevelek

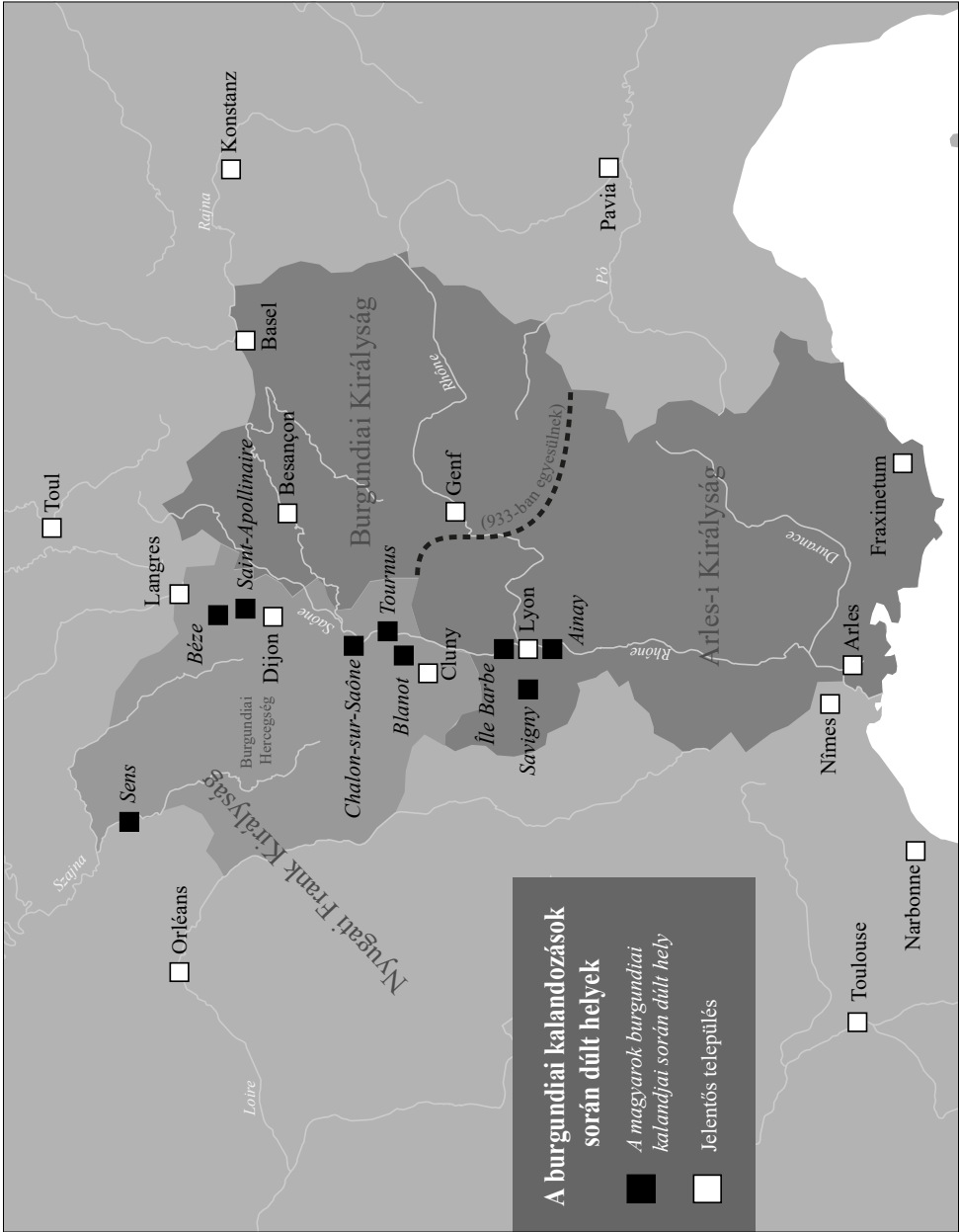
- Helység eredeti vagy 10. századi másolatban fennmaradt iratban
- Helység kései másolatban fennmaradt iratban
- Az irat keletkezési helye

(Ungarorum) A magyarok megnevezése az iratban

FORRÁSOK, IRODALOM

RÖVIDÍTVE IDÉZETT FOLYÓIRATOK ÉS KÖNYVSOROZATOK

- AASS Acta Sanctorum quotquot toto orbe coluntur. Ed. *Johannes Bollandus* et al. Antverpiae et Bruxellis, 1634–
- AASS OSB Acta Sanctorum Ordinis Sancti Benedicti in saeculorum classes distributa. Tom. I–IX. Ed. *Johannes Mabillon*. Lutetiae Parisiorum, 1668–1701.
- AOSB I–VI. Annales Ordinis Sancti Benedicti occidentalium monachorum patriae I–VI. Ed. *Johannes Mabillon*. Luteciae Parisiorum, 1703–1739.
- ÁMTBF Az Árpád-kori magyar történet bizánci forrásai. Szerk. *Moravcsik Gyula*. Budapest, 1984.
- BHL Bibliotheca Hagiographica Latina antiquae et mediae aetatis. Tom. I–II. Bruxellis, 1898–1901.
- CCCM Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis. Turnhout, 1966–
- CCM *Cahiers de civilisation médiévale*
- CFH I–III. Catalogus Fontium Historiae Hungaricae. Tom. I–III. Ed. *Gombos F. Albin*. Budapestini, 1937–1938.
- DA *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters*
- DB I. I diplomati di Berengario I. Ed. *Luigi Schiaparelli*. (Fonti per la storia d'Italia 35.) Roma, 1903.
- DL III/DR II. I diplomati italiani di Lodovico III e di Rodolfo II. Ed. *Luigi Schiaparelli*. (Fonti per la storia d'Italia 37.) Roma, 1910.
- DU/DL I diplomati di Ugo e di Lotario. Ed. *Luigi Schiaparelli*. Fonti per la storia d'Italia 38. Roma, 1924
- EME *Early Medieval Europe*
- FrSt *Frühmittelalterliche Studien*
- GC Gallia Christiana in provincias ecclesiasticas distributa qua series et historia archiepiscoporum, episcoporum et abbatum Franciae vicinarumque ditionum. Tom. I–XVI. Lutetiae Parisiorum, 1715–1865.
- HK *Hadtörténeti Közlemények*, 1888–
- HKÍF A honfoglalás korának írott forrásai. Szerk. *Kristó Gyula – Olajos Teréz – H. Tóth Imre – Zimonyi István*. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7.) Szeged, 1995.
- LSG Lexikon der schweizerischen Gemeindenamen. Hg. Centre de Dialectologie an der Universität Neuchâtel unter der Leitung von *Andres Kristol*. Lausanne, 2005.
- MEH A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. Szerk. *Györffy György*. Budapest, 2002.3.
- MGH Briefe I–IX. Monumenta Germaniae Historica. Die Briefe der Deutschen Kaiserzeit. Bd. I–IX. 1949–

- MGH Capit. I–II. Monumenta Germaniae Historica. Capitularia regum Francorum. Tom. I–II. Ed. *Alfredus Boretius – Viktor Krause*. Hannoverae, 1883–1897.
- MGH Conc. I–VIII. Monumenta Germaniae Historica. Concilia. 1893–
- MGH Const. I–XI. Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones. 1893–
- MGH DD Monumenta Germaniae Historica. Diplomata
- MGH DD Lo I./Lo II. Diplomata Karolinorum III. Lotharii I et Lotharii II diplomata. Ed. *Theodor Schieffer*. Berolini et Turici, 1966.
- MGH DD L II. Diplomata Karolinorum IV. Ludovici II diplomata. Ed. *Konrad Wanner*. München, 1994.
- MGH DD LD/Kn/Lj Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum I. Ludovici Germanici, Karlomanni, Ludovici Iunioris diplomata. Ed. *P[aulus] Kehr*. Berolini, 1934.
- MGH DD Karl. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum II. Karoli III. diplomata. Ed. *P[aulus] Kehr*. Berolini, 1937.
- MGH DD Arn. Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum III. Arnolphi diplomata. Ed. *P[aulus] Kehr*. Berolini, 1940.
- MGH DD Zw/LK Diplomata regum Germaniae ex stirpe Karolinorum IV. Zwentiboldi et Ludowici Infantis diplomata. Ed. *Theodor Schieffer*. Berolini, 1960.
- MGH DD K I./H I./O I. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae I. Conradi I. Heinrici I. et Ottonis I. diplomata. Hannoverae, 1879–1884.
- MGH DD O II./O III. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae I. Ottonis II. et III. diplomata. Hannoverae, 1893.
- MGH DD H II. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae III. Heinrici II. et Arduini diplomata. Hannoverae, 1900–1903.
- MGH DD H IV. 1–3. Henrici IV. diplomata. Hannoverae, 1951–1978.
- MGH DD K II. Diplomatum regum et imperatorum Germaniae IV. Conradi II diplomata. Hannoverae et Lipsiae, 1909.
- MGH Epp. I–VIII. Monumenta Germaniae Historica. Epistolae. 1887–1939.
- MGH Libri mem. Monumenta Germaniae Historica. Libri memoriales
- MGH Libri mem. NS. Monumenta Germaniae Historica. Libri memoriales et Necrologia, Nova series. 1979–
- MGH Necr. I–V, Suppl. Monumenta Germaniae Historica. Necrologia Germaniae. Libri Confr. 1866–1920.
- MGH Poetae Monumenta Germaniae Historica. Poetae Latini medii aevi
- MGH SS I–XXXIX. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores. Tom. I–XXXIX. 1826–
- MGH Script. rer. Germ. I–LXXVII. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatin editi. I–LXXVII. 1877–
- MGH Script. rer. Germ. NS. I–XXV. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum separatin editi. Nova series. Tom. I–XXV. 1925–
- MGH SS rer. Lang. Monumenta Germaniae Historica. Scriptores rerum Langobardicarum et Italicarum

MGH. SS rer. Merov.	Monumenta Germaniae Historica. Scriptorum rerum Merovingiarum
NA	<i>Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde</i>
NCMH III.	The New Cambridge Medieval History. Volume III. c. 900–c. 1024. Ed. <i>Timothy Reuter</i> . Cambridge, 20083. (=1999)
PG	Patrologia cursus completus, series graeca. Tom. I–CLXI. Ed. <i>Jacques-Paul Migne</i> . Paris, 1857–1866.
PL	Patrologiae cursus completus, series latina. Tom. I–CCXXI. Ed. <i>Jacques-Paul Migne</i> . Paris, 1841–1864.
SRH I–II.	Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum requisque stirpis Arpadianae gestarum. Tom. I–II. Ed. <i>Emericus Szentpétery</i> . Budapestini, 1937–1938. (Reprint: Ed. <i>Szovák Kornél – Veszprémy László</i> . Budapest 1999.)
VL2	Die deutsche Literatur des Mittelalters. Verfasserlexikon. Bd. I–XIV. Berlin–New York, 1978–2008.

FORRÁSOK, FORRÁSKIADVÁNYOK

Actes des Robert I ^{er} et de Raoul	Recueil des Actes des Robert I ^{er} et de Raoul rois de France (922–936). Éd. <i>Robert-Henri Bautier – Jean Dufour</i> . Paris, 1978.
Actes de Louis IV roi de France	Recueil des Actes de Louis IV roi de France (936–954). Éd. <i>Philippe Lauer</i> . Paris, 1914.
Actes de Lothaire et de Louis V	Recueil des actes de Lothaire et de Louis V rois de France (954–987). Éd. <i>Louis Halphen – Ferdinand Lot</i> . Paris, 1908.
<i>Adalbert</i> Continuatio	MGH Script. rer. Germ. L. 154–179. o.
Adso De ortu et tempore Antichristi	De ortu et tempore Antichristi necnon et tractatus qui ab eo dependunt. Ed. <i>Daniel Verhelst</i> . CCCM XLV. 1976.
<i>Adsonis</i> Opera Hagiographica	<i>Adsonis Dervensis</i> Opera Hagiographica. Ed. <i>Monique Gouillet</i> . CCCM CXCVIII. 2003.
<i>Adso</i> Vita S. Basoli (BHL 1034–1035)	<i>Adsonis</i> Opera Hagiographica. 219–277. o.
Annales Alamannici	<i>Lendi</i> 1971. 146–193. o.
Annales Altahenses maiores	MGH Script. rer. Germ. IV. Ed. <i>Edmundus Oefele</i> . Hannoverae, 1891.
Annales Augienses	MGH SS I. 67–69. o.
Annales Barenses	<i>Churchill</i> 1979. 116–122. o.
Annales Beneventani	<i>Ottorino Bertolini</i> : Gli Annales Beneventani. <i>Bullettino dell’Istituto storico italiano</i> , 42. (1923) 1–163. o.
Annales Bertiniani	MGH Script. rer. Germ. V. Ed. <i>Georg Waitz</i> . Hannoverae, 1883.
Annales Besuenses	MGH SS II. 247–250. o.
Annales Colonienses	Ecclesiae metropolitanae Colonienses codices manuscripti. Ed. <i>Philippus Jaffé – Guillelmus Wattenbach</i> . Berolini 1874. 127–131. o.
Annales Corbeienses	<i>Prinz</i> 1982. 101–139. o.
Annales Floriacenses	MGH SS II. 254–255. o.
Annales Fuldenses	MGH Script. rer. Germ. VII. Ed. <i>Fridericus Kurze</i> . Hannoverae, 1891.

- Annales Heremi I. MGH Script. rer. Germ. LXXVIII. Ed. *Conradin von Planta*. Hannover, 2007. 160–196. o.
- Annales Heremi II. MGH Script. rer. Germ. LXXVIII. Ed. *Conradin von Planta*. Hannover 2007. 197–277. o.
- Annales Hildesheimenses minores MGH Script. rer. Germ. VIII. 1–69. o.
- Ann. Iuv. max. *Ernst Klebel*: Eine neuaufgefundene Salzburger Geschichtsquelle. *Mitteilungen der Gesellschaft für Salzburger Landeskunde*, 61. (1921) 34–38. o. és MGH SS XXX. 2. 732–743. o.
- Annales Laubacenses *Lendi* 1971. 146–193. o.
- Annales Laudunenses MGH SS XV. 2. 1294–1295. o.
- Annales Lobienses MGH SS XIII. 226–235. o.
- Annales Lupi Protspatharii *Churchill* 1979. 123–160. o.
- Annales Mettenses MGH SS III. 155. o.
- Annales Murbacenses *Annales Murbacenses*. Ed. *Philippe-André Grandidier*. Nouvelle édition sivié d'une partie inédite, publiée par *Auguste-Marie-Pierre Ingold*. Paris, 1900. 7–39. o.
- Annales necrologici MGH SS XIII. 161–218. o.
- Fuldensis
- Annales Prumienses *Boschen* 1972. 78–84. o.
- Annales Ratisponenses MGH SS XVII. 579–590. o. és XXX. 2. 745–747. o.
- Annales S. Albani Moguntini MGH SS II. 239–247. o.
- Annales S. Columbae Senonensis MGH SS I. 102–109. o.
- Annales S. Emmerami minores MGH SS I. 93–94. o. és MGH SS XIII. 47–48. o.
- Annales S. Maximi Treverensis MGH SS IV. 6–7. o.
- Annales S. Quintini Veromandensis MGH SS XVI. 507–508. o.
- Annales Sangallenses maiores *Carl Henking*: Die Annalistischen Aufzeichnungen des Klosters St. Gallen 691–1262. *Mitteilungen zur vaterländischen Geschichte*, 19. (1884) 265–323. o.
- Annales Vincentii Mettensis MGH SS III. 155–160. o.
- Annales Weingartenses MGH SS I. 65–67. o.
- Annalista Saxo Chronica* MGH SS XXXVII.
- Auctarium Garstense MGH SS IX. 562–569. o.
- Basler Chroniken VI. Basler Chroniken VI. Ed. *August Bernoulli*. Leipzig, 1902.
- Basler Chroniken VII. Basler Chroniken VII. Ed. *August Bernoulli*. Leipzig, 1915.
- Belloni De vitis et gestis patriarcharum* *Rerum Italicarum Scriptores*. XVI. Ed. *Lodovico Antonio Muratori*. Mediolani, 1730. 25–106. o.

- Benedictus* Chronicon Il Chronicon di Benedetto monaco di S. Andrea del Soratte e il Libellus de imperatoria potestate in urbe Roma. Ed. *Giuseppe Zucchetti*. (Fonti per la Storia d'Italia 55.) Roma, 1920.
- Carte degli Archivi Parmensi *Giovanni Drei*: Le Carte degli Archivi Parmensi dei secoli X–XI. I. (dall'anno 901 all'anno 1000). Parma, 1924.
- Cartularium Nîmes Cartulaire du chapitre de l'église cathédrale Notre-Dame de Nîmes (834–1156). Éd. *Eugène Germer-Durand*. Nîmes, 1874.
- Cartularium Saint-Marcel-lès-Chalon The Cartulary of St.-Marcel-lès-Chalon (779–1126). Éd. *Constantine Brittain Bouchard*. (Medieval Academy Books 102.) Cambridge, Mass. 1998.
- Cartularium Savigny Ainay I–II. Cartulaire de l'abbaye de Savigny suivi du petit cartulaire de l'abbaye d'Ainay. Tom. I–II. Ed. *Auguste Bernard*. Paris, 1853.
- Catalogus abbatum Nonantulani *Bortolotti* 1891. 273–285. o.
- Catalogus abbatum Fuldensium Klostergemeinschaft von Fulda I. 212–213. o.
- Catalogus comitum Capuae *Cilento* 1966. 122–134. o.
- Catalogus episcoporum Basiliensium Thesaurus novus anecdotorum. III. Eds. *Edmond Martène – Ursin Durand*. Lutetiae Parisiorum, 1717. 1385. col.
- Catalogus episcoporum Mindensium Rerum Germanicarum III. 1. Ed. *Henricus Meibomius*. Helmaestadii, 1688. 550–573. o.
- Chartes Cluny Recueil des chartes de l'abbaye de Cluny I. Ed. *Auguste Bernard – Alexandre Bruel*. Paris, 1876.
- Chronica episcoporum Mindensium Scriptorum rerum Brunsvicensium. II. Ed. *Godefridus Guilelmus Leibnitius*. Hanoverae, 1710. 157–211. o.
- Chronicon Anonymi Barenis *Pellegrino, Camillo*: Historia principum Langobardorum I. 3. Neapoli, 1643. 185–200. o.
- Chronicon Besuense Chroniques de l'abbaye de Saint-Bénigne de Dijon, suivie de la chronique de Saint-Pierre de Bèze publiées d'après les textes originaux. Éd. *Louis-Victor-Émile Bougaud – Joseph Garnier*. (Analecta Divionensia 9.) Dijon, 1875. 231–503. o.
- Chronicon Nemausense *Claude De Vic – Joseph Vaissette*: Histoire Générale de Languedoc V. Toulouse, 1872. 27–28. col.
- Chronicon Patr. Aquil. *Muratori* Anecdota ex Ambrosianae bibliothecae codicibus IV. Ed. *Lodovico Antonio Muratori*. Mediolani, 1713. 233–252. o.
- Chronicon Patr. Aquil. *De Rubeis* Monumenta ecclesiae Aquileiensis commentario historico-chronologico-critico. Appendix. Ed. *Bernardo Maria De Rubeis*. Argentinae, 1740. 8–11. o.
- Chronicon S. Petri Vivi Senonensis Chronique de Saint-Pierre-le-Vif de Sens dite de Clarius. Éd. *Robert-Henri Bautier – Monique Gilles*. Paris, 1979.
- Chronicon Suevicum Universale MGH SS XIII. 61–72. o.
- Chronicon Trenorciense Monuments de l'histoire des abbayes de Saint-Philibert (Noirmoutier, Grandlieu, Tournus). Éd. *René Poupardin*. Paris, 1905. 71–106. o.

Chronicon Wirziburgense	MGH SS VI. 17–32. o.
Codice diplomatico padovano	Codice diplomatico padovano dal secolo sesto a tutto l'undecimo. (Monumenti storici Serie I. Documenti II.) Venezia, 1877.
Concilium Vercellense	<i>Friedrich Maassen</i> : Bibliotheca latina iuris canonici manuscripta 1. Die Canonensammlungen vor Pseudoisidor. <i>Sitzungsberichte. Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse</i> , 54. (1866) 415–416. o.
Conversio	<i>Lošek</i> 1997. 90–135. o.
Corpus inscr. medii aevi Helvetiae III.	Corpus inscriptionum medii aevi Helvetiae III. Die Inschriften der Kantone Aargau, Basel-Stadt, Basel-Land, Ber und Solothurn bis 1300. Hg. <i>Carl Pfaff–Wilfried Kettler</i> . Freiburg, 1992.
Diplomi patriarchali	Diplomi Patriarcali. I documenti dei patriarchi Aquileiesi anteriori alla metà del XIII secolo nell'Archivio Capitolare di Udine. Ed. <i>Cesare Scalon</i> . (Quaderni e dispense dell'Istituto di Storia dell'Università degli Studi di Udine 8.) Udine, 1983.
<i>Ekkehard IV</i> Casus	<i>Ekkehardi IV. Casus Sancti Galli–Ekkehard IV.</i> : St. Galler Klostergeschichten. Ed. <i>Hans F Haefele</i> . (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 10.) Darmstadt, 19913.
Excerpt. Avent. <i>Flodoard</i> Annales	MGH SS XXX. 2. 743–744. o. Les Annales de Flodoard. Éd. <i>Philippe Lauer</i> . (Collection de textes pour servir à l'étude et à l'enseignement de l'histoire 39.) Paris, 1905.
<i>Flodoard</i> HRE	MGH SS XXXVI. Ed. <i>Martina Strattmann</i> . Hannoverae, 1998.
<i>Folcuin</i> Gesta	MGH SS IV. 54–74. o.
<i>Frotolf</i> Chronicon	MGH SS VI. 33–223. o.
Fundatio oratorii S. Mariae ad Crucem	MGH SS XV. 2. 1053–1054. o.
<i>Gebhard</i> Vita S. Udalrici	<i>Marcus Velserus</i> : De Vita Sancti Udalrici Augustanorum Vindelicorum episcopi quae exstant. Augsburg, 1595. 177–188. o. http://www.e-rara.ch/doi/10.3931/e-rara-24842 ; a letöltés időpontja: 2015. május 31.
Gerhard Vita S. Udalrici	MGH SS IV. 384–425. o.
Glaber Historiarum Libri V	MGH SS VII. 48–72. o.
<i>Gobelinus Persona</i> Cosmodromius	Rerum Germanicarum. I. Ed. <i>Heinricus Meibomius</i> . Helmaestadii, 1688. 61–346. o.
<i>Gobert</i> Chronicon S. Medardi	MGH SS XXVI. 518–522. o. [excerpt.]
<i>Hatto</i> -levél	<i>Bresslau</i> 1910. 27–30. o.
<i>Hermann</i> Chronicon	MGH SS V. 67–133. o.
<i>Hrotsvita</i> Gesta Ottonis	MGH Script. rer. Germ. XXXIV. Ed. <i>Paulus von Winterfeld</i> . Berlini, 1902. 201–228. o
<i>Iohannes</i> Chronicon Venetum	MGH SS VII. 4–38. o.

- Iustinus* Világkrónika Világkrónika a kezdetektől Augustusig (Fülöp királynak és utóda-
inak története). Marcus Iunianus Iustinus kivonata Pompeius Tro-
gus művéből. Ford. *Horváth János*, sajtó alá rendezte *Bollók János*,
az utószót *Borzák István* írta. Budapest, 1992.
- Kalendarium Lauresha- *Gugumus* 1958–1960. 293–303. o.
mense
- Kalendarium necr. eccl. *Romualdo Pasté*: I necrologi eusebiani. *Bolletino Storico-Bibliografi-*
Vercellensis *co Subalpino*, 25. (1923) 332–355. o.
- Leo* Chronica MGH SS XXXIV.
- Liber de Hidulphi PL CXXXVIII. 203–220. o.
successoribus
- Liber memorialis Roma- MGH Libri mem. I. 1–2. Ed. *Eduard Hlawitschka – Karl Schmid*
ricensis I–II. – *Gerd Tellenbach*. München, 1970.
- Libri annivers. et necr. *Ernst Dümmler – Hermann Wartmann*: St. Galler Todtenbuch und
S. Galli Verbrüderungen. *Mitteilungen zur Vaterländischen Geschichte NF.*,
1. (11.) (1869) 13–64. o.
- Liber Pontificalis I–II. *Louis Duchesne*: Le Liber Pontificalis. Texte, introduction et com-
mentaire. Tom. I–II. Paris, 1886–1892.
- Liber promissionum MGH Necr. Suppl. Libri Confr. 111–135. o.
Sancti Galli
- Liutprand* Antapodosis MGH Script. rer. Germ. XLI. Ed. *Joseph Becker*. Hannoverae et
Lipsiae, 1915.
- Martyrologium Frisin- *Georg Thomas Rudhart*: Auszüge aus einer lateinischen Perga-
mense ment-Handschrift der Freisinger-Domkirche vom Ende des X.
Jahrhunderts. *Quellen und Erörterungen zur bayerischen und deut-*
schischen Geschichte, 7. (1858) 441–459. o.
- Miracula S. Apollinaris AASS Iul V. 352–358. o.
(BHL 627)
- Miracula S. Genulphi AASS Ian II. 461–471. o.
(BHL 3359)
- Miracula S. Gorgonii *Jacobsen* 2009. 102–142. o.
(BHL 3621)
- Monum. Hist. Anc. Monuments de l’Histoire de l’Ancien Évêché de Bale I. Ed. *Joseph*
Évêché de Bale *Trouillat*. Porrentruy, 1852.
- Necrologium Augiae *Ferdinand Keller*: Das alte Necrologium von Reichenau. *Mitthei-*
Divitis *lungen der antiquarischen Gesellschaft in Zürich*, 6. (1848) 2. sz.
55–65. o.
- Necrologium Emmeran- MGH Libr. mem. NS. III. Ed. *Eckhard Freise – Dieter Geuenich –*
ensis monasterii *Joachim Wollasch*. Hannover, 1986.
- Necrologium Frisingense *Ernst Dümmler*: Freisinger Todtenbuch aus Jaffés Nachlass. *For-*
schungen zur deutschen Geschichte, 15. (1875) 162–166. o.
- Necrologium Mersebur- MGH Libri mem. NS. II. Ed. *Gerd Althoff – Joachim Wollasch*.
gensis Hannover, 1983.
- Necrologium Möllenbeck Das Necrologium des Klosters Möllenbeck. Ed. *Louis Schrader*.
Archiv für Geschichte und Alterthumskunde Westphalens, 5. (1832)
342–382. o.

- Necrologium
S. Erentrudis
Necrologium Weissen-
burgensis
Notae Senonenses
Odorannus Chronica
Papsturkunden I.
Polypticum Viridunense
Rather Praeloquia
Regino Chronicon
Rheinisches Urkunden-
buch II.
Richard de Poitiers
Chronica
Ruotger Vita Brunonis
Successio episcoporum
Mindensium
Theotmar-levél
Thesaurus Hymnologicus
H. A. Daniels I.
Traditionsbücher Brixen
Transl. S. Marci
Transl. SS. Savin. Potent.
(BHL 7437)
UB des Landes ob der
Enns II.
UB mittelhheinischen
Territorien I.
- MGH Nocr. II. 65–74. o.
Ernst Friedrich Moayer: Nekrologium des Klosters Weissenburg. *Archiv des historischen Vereins von Unterfrankn und Aschaffenburg* 13. (1855) 3. sz. 3–43. o.
M. Léopold Delisle: Mémoire sur d'anciens sacramentaires. *Mémoires de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres*, 32. (1886) 1. sz. 164. o.
Odorannus de Sens: Opera omnia. Ed. *Robert-Henri Bautier – Monique Gilles*. Paris, 1972. 85–113. o.
Papsturkunden 896–1046. I. Hg. *Harald Zimmermann*. Österreichische Akademie der Wissenschaften. (Philosophisch-historische Klasse. Denkschriften 174.) Wien, 1984.
MGH SS IV. 38. o.
Ratheri Veronensis Praeloqviorum Libri VI – Phrenesis – Dialogvs Confessionalis – Exhortatio et Preces. Ed. *Petrus L. D. Reid*. Pavca de Vita Sancti Donatiani. Ed. *Franciscus Dolbeau*. Fragmenta nuper reperta. Ed. *Bernardus Bischoff*. Glossae. Ed. *Claudius Leonardi*. CCCM XLVIA. 1–196. o.
MGH Script. rer. Germ. L. Ed. *Fridericus Kurze*. Hannoverae, 1890. 1–153. o.
Rheinisches Urkundenbuch. Ältere Urkunden bis 1100. Bd. II. Elten–Köln, S. Ursula. Ed. *Erich Wisplinghoff*. Düsseldorf, 1994.
Recueil des historiens des Gaules de la France IX. Éd. *Léopold Delisle*. Paris, 1874.
MGH Script. rer. Germ. NS. X. 1–55. o.
Rerum Germanicarum veteres iam primum publicati scriptores VI. III. Ed. *Johannes Pistorius – Burcardus Gotthelfus Struvius*. Ratisbonae, 1726. 807–818. o.
Lošek 1997. 138–156. o.
Die Hymnen des Thesaurus Hymnologicus *H. A. Daniels* und anderer Hymnen-Ausgaben I. Die Hymnen des 5.–11. Jahrhunderts und die Irisch-Keltische Hymodie aus den ältesten Quellen. Hg. *Clemens Blume*. Leipzig, 1908.
Die Traditionsbücher des Hochstifts Brixen: vom zehnten bis in das vierzehnte Jahrhundert. Ed. *Oswald Redlich*. Innsbruck, 1886.
Reichenauer Hagiographie zwischen Walahfrid und Berno. Ed. *Theodor Klüppel*. Sigmaringen, 1980. 143–151. o.
Bibliothèque historique de l'Yonne II. Éd. *Louis Maximilien Duru*. Auxerre–Paris, 1863. 354–372. o.
Urkundenbuch des Landes ob der Enns II. Wien, 1856.
Urkundenbuch zur Geschichte der jetzt die Preussischen Regierungsbezirke Coblenz und Trier bildenden mittelhheinischen Territorien I. Von den ältesten Zeiten bis zum Jahre 1169. Ed. *Heinrich Beyer – Leopold von Eltester*. Koblenz, 1860.

- Vita et miracula S. Genulphi (BHL 3357) AASS Ian II. 446–455. o.
- Vita Iohannis Gorziensis (BHL 4396) La Vie de Jean, abbé de Gorze. Éd. *Michel Parisse*. Paris, 1999. 40–161. o.
- Vita S. Deicoli (BHL 2121 és BHL 2120) AASS OSB II. 95–108. o. (BHL 2121); AASS Ian II. 564–574. o. (BHL 2120)
- Vita S. Fridolini (BHL 3170) AASS Mart I. 432–439. o.
- Vita S. Idae (BHL 4143) AASS Sept II. 260–270. o.
- Vita II S. Geminiani *Bortolotti* 1886. 79–104. o.
- Vita S. Landoaldi (BHL 4700–4706) Diplomata Belgica ante annum millesimum centesimum scripta. Ed. *Maurits Gysseling – Anton Carl Frederik Koch*. Brüssel, 1950. 234–244. o.
- Vita Wiboradae (BHL 8866) *Berschin* 1983. 32–107. o.
- Widukind Res gestae Saxonicae* MGH Script. rer. Germ. LX. Ed. *Paulus Hirsch*. Hannoverae, 1935.

IRODALOM

- Albrecht* 2012. *Stefan Albrecht*: Der Ungarnsturm als Erinnerungsort des Mittelalters im Römische-Deutschen Reich. *Acta Archaeologica Carpathica*, 47. (2012) 169–197. o.
- Albrecht* 2014. *Stefan Albrecht*: Schicksalstage Deutschlands. In: Das lange 10. Jahrhundert 2014. 27–44. o.
- Althoff* 1993. *Gerd Althoff*: Widukind von Corvey. Kronzeuge und Herausforderung. *FrSt*, 27. (1993) 253–272. o.
- Affò* 1785. *Ireneo Affò*: Istoria della città e ducato di Guastalla. I. Guastalla 1785.
- Andrić* 1984. *Jasna Andrić*: Osvrt na neke od podataka Štefana Kocijančiča u Arkivu za povjestnicu Jugoslavensku, na njihovo značenje i ulogu u našim znanstvenim istraživanjima. *Etnološka tribina*, 13–14. (1984) 6–7. sz. 147–164. o.
- Antouppoulos* 1993. *Panayotis T. Antouppoulos*: Byzantium, the Magyar Raids and their Consequences. *Byzantinoslavica*, 54. (1993) 254–267. o.
- Avril* 1964. *François Avril*: Notes sur quelques manuscrits Bénédictins normands. *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire*, 76. (1964) 491–526. o.
- Autenrieth* 1977. *Johanne Autenrieth*: Der Codex Sangallensis 915. Ein Beitrag zur Erforschung der Kapiteloffiziumsbücher. In: Landesgeschichte und Geistgeschichte. Festschrift für Otto Herding zum 65. Geburtstag. Hg. *Kaspar Elm – Eberhard Gönner – Eugen Hillenbrand*. Stuttgart, 1977. 42–55. o.
- Baaken* 1981. (=1961.) *Gerhard Baaken*: Königtum, Burgen und Königsfreie. In: Königtum, Burgen und Königsfreie. Königsumritt und Huldigung in Ottonisch-Salischer Zeit. Hg. *Gerhard Baaken – Roderich Schmidt*. Vorträge und Forschungen 6. Sigmaringen, 1981.² 9–95. o.

- Babcock* 2009. *Robert G. Babcock: Heriger or Notger? The Authorship of the Gesta Episcoporum Leodiensium, the Vita Remacli, and the Vita Landoaldi. Latomus*, 68. (2009) 1027–1049. o.
- Balogh* 1927. *Balogh József: A portyázó magyarok kucsujára és a német püspökök sivege. Etnographia*, 38. (1927) 42. o.
- Barker* 1913. *Ethel Ross Barker: Rome of the Pilgrims and Martyrs. A Study in the Martyrologies, Itineraries, Syllogae and Other Contemporary Documents. London*, 1913.
- Baumann* 1995. *Anette Baumann: Weltchronistik im ausgehenden Mittelalter. Heinrich von Herford, Gobelinus Person, Dietrich Engelhus. Frankfurt am Main*, 1995.
- Bálint* 1968. *Bálint Csanád: Honfoglaláskori sírok Szeged-Öthalmon. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.) Szeged*, 1968. 47–89. o.
- Bálint* 1971. *Bálint Csanád: A kutya a X–XII. századi magyar hitvilágban. (A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve.) Szeged*, 1971. 295–318. o.
- Bálint* 1983. *Bálint Csanád: A kalandozások néhány kérdése. In: Nomád társadalmak és államalakulatok. Tanulmányok. Szerk. Tőkei Ferenc. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár18.) Budapest*, 1983. 349–364. o.
- Bánlaky* 1929. *Doberdói Breit [Bánlaky] József: A magyar nemzet hadtörténelme. II. k. Budapest*, 1929.
- Bedina* 2005. *A[ndrea] Bedina: Liutvardo. In: Dizionario Biografico degli Italiani LXV. 303–305. o.*
- Belloni – Ferrari* 1974. *Annalisa Belloni – Mirella Ferrari: La Biblioteca Capitolare di Monza con aggiunte di Lucio Lomei. (Medioevo e umanesimo 21.) Padova*, 1974.
- Benet i Clarà* 1982. *Albert Benet i Clarà: La incursió d'hongaresos a Catalunya l'any 942. Quaderns d'estudis medievals*, 10. (1982) 568–574. o.
- Bernoulli* 1904. *August Bernoulli: Zum ältesten Verzeichnis der Basler Bischöfe. Basler Zeitschrift für Geschichte und Altertumskunde*, 3. (1904) 59–64. o.
- Berschin* 1982. *Walter Berschin: Verena und Wiborada. Mythos, Geschichte und Kult im X. Jahrhundert. Freiburger Diözesan-Archiv*, 102. (1982) 5–15. o.
- Berschin* 1983. *Walter Berschin: Vitae Sanctae Wiboradae. Die ältesten Lebensbeschreibungen der heiligen Wiborada. (Mitteilungen zur Vaterländischen Geschichte 51.) Sankt Gallen*, 1983.
- Berschin* 1987. *Walter Berschin: Eremus und Insula: St. Gallen und die Reichenau im Mittelalter – Modell einer Lateinischen Literaturlandschaft. Wiesbaden*, 1987.
- Berschin* 1993. *Walter Berschin: Unterwegs zu einer Neuausgabe der ältesten Ulrichsvita. Ein Zwischenbericht. In: Vita Sancti Udalrici: erlesene Handschriften und wertvolle Drucke aus zehn Jahrhunderten. Katalog zur Ausstellung der Universitätsbibliothek Augsburg anlässlich der 1000-Jahr-Feier der Kanonisation des Hl. Ulrich. Hg. Günter Hägele. Augsburg*, 1993. 9–18. o.

- Berschin* 1999. *Walter Berschin*: Biographie und Epochenstil im lateinischen Mittelalter. IV. 1. Ottonische Biographie. Das Hohe Mittelalter 920–1220 n. Chr. Quellen und Untersuchungen zur lateinischen Philologie des Mittelalters XII. 1. Stuttgart, 1999.
- Berschin* 2013. *Walter Berschin*: Hrotsvit and Her Works. In: A Companion to Hrotsvit of Gandersheim (fl. 960). Contextual and Interpretative Approaches. Ed. *Phyllis R. Brown – Stephen L. Wailes*. Leiden–Boston, 2013. 23–34. o.
- Berschin – Klüppel* 1992. *Walter Berschin – Theodor Klüppel*: Die Legende vom Reichenauer Kana-Krug. Reichenauer Texte und Bilder 2. Sigmaringen, 1992.
- Betti* 2014. *Maddalena Betti*: The Making of Christian Moravia (858–882). Papal Power and Political Reality. Leiden–Boston, 2014.
- Beumann* 1950. *Helmut Beumann*: Widukind von Korvei. Untersuchungen zur Geschichtsschreibung und Ideengeschichte des 10. Jahrhunderts. Weimar, 1950.
- Beumann* 1970. *Helmut Beumann*: Historiographische Konzeption und politische Ziele Widukinds von Corvey. In: *La storiografia altomedievale*. II. (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 17.) Spoleto, 1970. 857–894. o.
- Beumann* 1977. *Helmut Beumann*: Der Kaisergedanke bei der Königerhebung Ludwigs des Kindes. *Archiv für Diplomatik*, 23. (1977) 142–143. o.
- Beumann* 1994.³ (=1987) *Helmut Beumann*: Die Ottonen. Stuttgart–Berlin–Köln, 1994.³ (=1987).
- Bezljaj* 1961. *France Bezljaj*: Slovenska vodna imena II. Academia Scientiarum et Artium Slovenica Classis II. Philologia et Litterae 9. (Institutum Linguae Slovenicae 6.) Ljubljana, 1961.
- Binding* 1996. *Günther Binding*: Deutsche Königspfalzen von Karl den Grossen bis Friedrich II. (765–1240). Darmstadt, 1996.
- Boba* 1982. *Boba Imre*: Caranthani marahenses and moravi sive karinthe. *Slovene Studies Journal*, 4. (1982) 2. sz. 82–90. o.
- Boba* 1989. *Boba Imre*: Braslavspurch: Bratislava or Braslav's Burg: Zalavár? *Ungarn-Jahrbuch*, 17. (1989) 9–23. o.
- Bogyay* 1948. *Bogyay Tamás*: Megjegyzés Mosapurc-Zalavár kérdéséhez és a pannóniai kontinuitás-kutatás módszertanához. *Századok*, 123. (1989) 3–4. sz. 489–493. o. [Eredetileg a *Századok* 1948. évi számában jelent volna meg.]
- Bogyay* 1955. *Bogyay Tamás*: Lechfeld. Ende und Anfang. Ein ungarischer Beitrag zur Tausendjahrfeier des Sieges am Lechfeld. München, 1955.
- Bogyay* 1966. *Bogyay Tamás*: L'homme de l'Occident en face des incursions hongroises. In: *Miscellanea di studi dedicati a Emerico Várady*. Modena, 1966. 1–18. o.
- Bollók* 2014. *Bollók Ádám*: From Carolingian Europe to its Periphery and Back Again. A brief contribution to the study of the last phases of Carolingian metalwork and the western European booty of the ancient Hungarians. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters*, 42. (2014) 77–116. o.

- Bóna* 2000. *Bóna István: A magyarok és Európa a 9–10. században.* (História Könyvtár. Monográfiák 12.) Budapest, 2000.
- Bonnassie* 1975. *Pierre Bonnassie: La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle. Croissance et mutations d'une société. I.* Toulouse, 1975.
- Bortolotti* 1886. *Pietro Bortolotti: Antiche vite di S. Geminiano vescovo e protettore di Modena con appendici ed illustrazioni. Monumenti di Storia Patria delle Provincie Modenesi. Serie delle chronache, agiografiche, ecc. 14. 1.)* Modena, 1886.
- Bortolotti* 1891. *Pietro Bortolotti: Antica vita si S. Anselmo abate di Nonantola con appendici ed illustrazioni e tavole III.* (Monumenti di Storia Patria delle Provincie Modenesi. Serie delle chronache, agiografiche, ecc. 14. 2.) Modena, 1891.
- Boschen* 1972. *Lothar Boschen: Die Annales Prumienses. Ihre nähere und ihre weitere Verwandtschaft.* Düsseldorf, 1972.
- Boshof* 1995. *Egon Boshof: Das Schreiben der bayerischen Bischöfe an einen Papst Johannes: eine Fälschung Pilgrims?* In: *Papstgeschichte und Landesgeschichte. Festschrift für Hermann Jakobs zum 65. Geburtstag.* Hg. *Joachim Dahlhaus – Armin Kohnle.* Köln–Weimar–Wien, 1995. 37–67. o.
- Bowlus* 1995. *Charles R. Bowlus: Franks, Moravians, and Magyars. The Struggle for the Middle Danube 788–907.* Philadelphia, 1995.
- Bowlus* 1998. *Charles R. Bowlus: Archbishop Theotmar of Salzburg's Letter to Pope John IX. A Forgery of Bishop Pilgrim of Passau?* *Südost-Forschungen*, 57. (1998) 1–11. o.
- Bowlus* 2006. *Charles R. Bowlus: The Battle of Lechfeld and its Aftermath, August 955. The End of the Age of Migrations in the Latin West.* Aldershot, 2006.
- Bowlus* 2009. *Charles R. Bowlus: Nitra: When did it Become a Part of the Moravian Realm? Evidence in the Frankish Sources.* *Early Medieval Europe*, 17. (2009) 3. sz. 311–328. o.
- Bresslau* 1876. *Harry Bresslau: Beiträge zur Kritik deutscher Geschichtsquellen des 11. Jahrhunderts, III. Hermann von Reichenau und die sog. Epitome Sangallensis.* *NA*, 2. (1876) 566–576. o.
- Bresslau* 1882. *Harry Bresslau: Hermann von Reichenau, Bernold, und die Schwäbische Weltchronik.* *NA*, 8. (1882) 188–190. o.
- Bresslau* 1886. *Harry Bresslau: Über die älteren Königs- und Papsturkunden für das Kloster S. Maximin bei Trier.* *Westdeutsche Zeitschrift für Geschichte und Kunst*, 5. (1886) 3. sz. 20–65. o.
- Bresslau* 1902. *Harry Bresslau: Beiträge zur Kritik deutscher Geschichtsquellen des 11. Jahrhunderts. Neue Folge, I. Hermann von Reichenau und das Chronicon Suevicum universale.* *NA*, 27. (1902) 127–175. o.
- Bresslau* 1910. *Harry Bresslau: Der angebliche Brief des Erzbischofs Hatto von Mainz an Papst Johann IX.* In: *Historische Aufsätze Karl Zeumer zum sechzigsten Geburtstag als Festgabe dargebracht von Freunden und Schülern.* Weimar, 1910. 9–30. o.

- Bresslau* 1924. *Harry Bresslau*: Die ältere Salzburger Annalistik. Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften, phil.-hist. Kl. 1923. ² Berlin, 1924.
- Brosius* 1987. *Dieter Brosius*: Der Catalogus episcoporum Mindensium und die Cronica comitum de Schowenburg des *Hermann von Lerbeck*. In: Geschichtsschreibung und Geschichtsbewußtsein im späten Mittelalter. Hg. *Hans Patze*. (Vorträge und Forschungen 31.) Sigmaringen, 1987. 427–445. o.
- Brouette* 1971. *Émile Brouette*: *Folcuin*. In: Dictionnaire d'Histoire et de Géographie ecclésiastiques XVII. 744–749. o.
- Bruggisser* 2005. *Philippe Bruggisser*: Passio interpretis: les tourments du traducteur de la Passion des martyrs d'Againe par Eucher de Lyon. In: Mauritius und die thebäische Legion: Akten des internationalen Kolloquiums, Freiburg, Saint-Maurice, Martigny 17.–20. September 2003. Hg. *Otto Wermelinger*. Freiburg, 2005. 139–156. o.
- Brundage* 1960. *James A Brundage*: Widukind of Corvey and the „Non-Roman” Imperial Idea. *Mediaeval Studies*, 22. (1960) 15–26. o.
- Bruschius* 1551. *Caspar Bruschius*: *Monasterium Germaniae Praecipuorum*. Ingolstadt, 1551.
- Brzosa* 2001. *Ulrich Brzosa*: Die Geschichte der katholischen Kirche in Düsseldorf. Von den Anfängen bis zur Säkularisation. (Kölner Beiträge zur Kulturgeschichte 24.) Köln–Weimar–Wien, 2001.
- Bucelinus* 1656. *Gabrielus Bucelinus*: *Menologium Benedictinum Sanctorum Beatorum atque Illustrium Eiusdem Ordinis Virorum Elogys Illustratum*. Augustae Vindellicorum, 1656.
- Buchner* 1960. *Rudolf Buchner*: Geschichtsbild und Reichsbegriff *Hermanns von Reichenau*. *Archiv für Kulturgeschichte*, 42. (1960) 1. sz. 37–60. o.
- Bulst* 1973. *Neithard Bulst*: Untersuchungen zu den Klosterreformen Wilhelms von Dijon (962–1031). (Pariser Historische Studien 11.) Bonn, 1973.
- Butzmann* 1964. *Hans Butzmann*: Die Weissenburger Handschriften. Kataloge der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel 10. Frankfurt am Main, 1964.
- Caiazza* 2010. *Gabriele Caiazza*: Documenti storici sulla „abbazia” di San Michele di Cervignano. In: Michele, il guerriero celeste. L'Abbazia di S. Michele Arcangelo di Cervignano del Friuli. La storia, lo scavo, il culto, atti del convegno (Cervignano del Friuli, 28–29 settembre 2008). Cervignano del Friuli, 2010. 188–217. o.
- Calmet* 1748. *Auguste Calmet*: *Histoire de Lorraine*. Nouvelle edition II. Preuves de l'Histoire de Lorraine. Nancy, 1748.
- Caro* 1899. *Georg Caro*: Der Ungartribut unter Heinrich I. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 20. (1899) 276–282. o.
- Castagnetti* 1979. *Andrea Castagnetti*: Breve recordationis de monasterio Sancti Thome Apostoli. In: *Uö*: Inventari altomedievali di terre, coloni e redditi. Fonti per la storia d'Italia 104. Roma, 1979.

- Castagnetti* 1999. *Andrea Castagnetti*: Fra i vassalli: marchesi, conti, ‘capitanei’, cittadini e rurali (dalla documentazione del Capitolo della Cattedrale di Verona: secoli X–metà XII). Verona, 1999.
- Castagnetti* 2006. *Andrea Castagnetti*: Il conte Anselmo: l’invenzione di un conte carolingio. *Studi storici Luigi Simeoni*, 56. (2006) 9–60. o.
- Catalogus Codicum Casinensium
Catalunya Carolingia I–VI. Codicum casinensium manuscriptorum catalogus. Ed. *Iguanez, Mauro*. Montis Casini, 1915.
- Catalunya Carolingia I–VI. Catalunya Carolingia. I–VI. Ed. *Ramón D’Abadal i de Vinyals*. Barcelona, 1926–2006.
- Catel* 1623. *Guillaume Catel*: Histoire des comtes de Toulouse. Toulouse, 1623.
- Catel* 1633. *Guillaume Catel*: Mémoires de l’histoire du Languedoc. Toulouse, 1633.
- Chiesa* 1998. *Liudprandi Cremonensis Opera omnia*. Ed. *Paolo Chiesa*. CCCM CLVI. 1998.
- Chiesa* 2006. *Paolo Chiesa*: Sulla presunta autografia di Liutprando nel Clm 6388 e sulla scelta dell’ipotesi più economica in critica testuale. *Revue d’histoire des textes NS*, 1. (2006) 153–171. o.
- Churchill* 1979. *William Joseph Churchill*: The Annales Baresnes and the Annales Lupi Protospatharii: critical edition and commentary. Diss. Toronto, 1979.
- Cilento* 1950–1951. *Nicola Cilento*: Un falsario di fonti per la storia della Campania medievale: *Francesco Maria Pratilli*. *Archivio storico per le province napoletane*, 71. (1950–1951) 119–135. o.
- Cilento* 1966. *Nicola Cilento*: Italia meridionale longobarda. Milano, 1966.
- Cimino* 2012. *Roberta Cimino*: Angelberga: il monastero di San Sisto di Piacenza e il corso del fiume Po. *Reti medievali*, 13. (2012) 2. sz. 141–162. o.
- Cipolla* 1903. *C. Cipolla*: Lettere inedite di Raterio vescovo di Verona. *Studi e documenti di storia e diritto*, 24. (1903) 51–72. o.
- Codices Vaticani Latini Codices Vaticani Latini (Codices 1–678). Ed. *Marcus Vattasso–Pius Franchi De’Cavalieri*. Romae, 1902.
- Colberg* 1981. *Katharina Colberg*: Hermann von Lerbeck. In: VL2 III. 1069–1071. o.
- Colberg* 1989. *Katharina Colberg*: *Person, Gobelinus*. In: VL2 VII. 411–416. o.
- Colombo* 1897. *Giuseppe Colombo*: I necrologi Eusebiani. *Bolletino Storico-Bibliografico Subalpino*, 2. (1897) 1–2. sz. 1–96., 210–221., 383–394. o.
- Contreni* 1999. *John J. Contreni*: The 10th century: the Perspective from Schools. In: Haut Moyen-âge. Culture, éducation et société. Études offertes à Pierre Riché. Éd. *Michel Sot*. Paris, 1999. 379–387. o.
- Corbet* 1986. *Patrick Corbet*: Les saints ottoniens. Sainteté dynastique, sainteté royale et sainteté féminine autour de l’an Mil. Beihefte der Francia 15. Sigmaringen, 1986.
- Coupland* 1991. *Simon Coupland*: The Rod of God’s Wrath or the People of God’s Wrath? The Carolingian Theology of the Viking Invasions. *Journal of Ecclesiastical History*, 42. (1991) 4. sz. 535–554. o.
- Coupland* 1998. *Simon Coupland*: From Poachers to Gamekeepers: Scandinavian Warlords and Carolingian Kings. *EME*, 7. (1998) 85–114. o.

- Coupland* 2014. *Simon Coupland*: Holy Ground? The Plundering and Burning of Churches by Vikings and Franks in the Ninth Century. *Viator*, 45. (2014) 73–98. o.
- Coupland – Gianazza* 2015. *Simon Coupland – Luca Gianazza*: The Context of the Szeged-Öthalom Find: Carolingian Coins in Hungarian Graves and Comparable Coins in Other Contemporary Hoards. In: Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez. Szerk. *Türk Attila – Lőrinczy Gábor – Marcsik Antónia*. Budapest, 2015. 301–324. o.
- Courtois* 1908. *Joseph Courtois*: Les origines de l’hypothèque en Bourgogne et chartes de l’abbaye de Saint-Etienne: des VIIIe, IXe, Xe et XIe siècles. Dijon, 1908.
- Cs. Sós* 1994. *Cs. Sós Ágnes*: Zalavár az újabb ásátások tükrében. In: Honfoglalás és régészet. Szerk. *Kovács László*. Budapest, 1994. 85–90. o.
- D’Angelo* 2002. *Edoardo D’Angelo*: Prologomena to a New Edition of Lupus Protospatharius’s Annales. In: Latin culture in the eleventh century: proceedings of the Third International Conference on Medieval Latin Studies; Cambridge, September 9–12, 1998. Ed. *Michael W. Herren – Christopher James MacDonough – Ross G. Arthur*. (Publications of the Journal of Medieval Latin 5.) Turnhout, 2002. 167–185. o.
- Das lange 10. Jahrhundert
dert
Das lange 10. Jahrhundert – Struktureller Wandel zwischen Zentralisierung und Fragmentierung, äußerem Druck und innerer Krise. Tagung des Römisch–Germanischen Zentralmuseums, des Forschungsschwerpunkts Historische Kulturwissenschaften und des Arbeitsbereichs Mittelalterliche Geschichte der Johannes Gutenberg–Universität Mainz vom 14.–16. März 2011. Hg. *Christine Kleinjung – Stefan Albrecht*. (RGZM Tagungen 19.) Mainz, 2014.
- Deér* 1938. *Deér József*: Pogány magyarság – keresztény magyarság. Budapest, 1938.
- Deér* 1977. *Deér József*: Karl der Große und der Untergang des Awarenreiches. In: Byzanz und das abendländische Herrschertum. Ausgewählte Aufsätze. Hg. *Deér József – Peter Classen*. Sigmaringen, 1977. 285–371. o.
- Deér* 2003. *Deér József*: A magyar törzsszövetség és patrimoniális királyság külpolitikája. Máriabesnyő–Gödöllő, 2003. (= 1928.)
- Denning – Zettler* 1996. *Regina Denning – Alfons Zettler*: Der Evangelist Markus in Venedig und in Reichenau. *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins NF*, 105. (144.) (1996) 19–46. o.
- Depeyrot* 1994. *Georges Depeyrot*: Richesse et société chez les Mérovingiens et Carolingiens. Paris, 1994.
- De Rossi* I–III. *Giovanni Battista De Rossi*: La Roma sotterranea cristiana. Tom. I–III. Roma, 1864–1877.
- Desinan* 1976. *Cornelio Cesare Desinan*: Problemi di toponomastica friulana I. Udine, 1976.

- Deutinger* 2002. *Roman Deutinger*: ‘Königswahl’ und Herzogserhebung Arnulfs von Bayern. Das Zeugnis der älteren Salzburger Annalen zum Jahr 920. *DA*, 58. (2002) 17–68. o.
- D’Haenens* 1961. *Albert D’Haenens*: Les incursions hongroises dans l’espace belge (954–955). Histoire ou historiographie? *CCM*, 4. (1961) 423–440. o.
- D’Haenens* 1967. *Albert D’Haenens*: Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle. (Recueil de travaux d’histoire et de philologie IVe sér. 38.) Louvain, 1967.
- D’Haenens* 1969. *Albert D’Haenens*: Les invasions normandes dans l’Empire franc au IXe siècle. In: *I Normanni e la loro espansione in Europa nell’alto medioevo*. (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto medioevo 16.) Spoleto, 1969. 233–298. o.
- D’Haenens* 1970. *Albert D’Haenens*: Les invasions normandes, une catastrophe? (Questions d’histoire 16.) Paris, 1970.
- D’Haenens* 1984. *Albert D’Haenens*: I Vichingi e l’Italia nel IX secolo. In: *Magistra Barbaritas. I barbari in Italia*. Ed. *G. Pugliese Caratelli*. Milano, 1984. 219–225. o.
- Didier-Laurent* 1897. *Alphonse Didier-Laurent*: L’abbaye de Remiremont. *Mémoires de la Société d’archéologie lorraine*, 47. (1897) 259–498. o.
- Dierkens* 1983. *Alain Dierkens*: La production hagiographique a Lobbes au Xe siècle. *Revue Bénédictine*, 93. (1983) 245–259. o.
- Dierkens* 1985. *Alain Dierkens*: Abbayes et chapitres entre Sambre et Meuse (VIIe–XIe siècles). Contribution à l’histoire religieuse des campagnes du Haut Moyen Age. (Beihefte der Francia 14.) Sigmaringen, 1985.
- Dorna* 2009. *Maciej Dorna*: War die Historia Ottonis *Liudprands von Cremona* die Quelle der Continuatio Reginonis? *DA*, 65. (2009) 137–147. o.
- Duby* 1974. *Georges Duby*: The Early Growth of the European Economy: Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century. Transl. *Howard B. Clarke*. Ithaca NY, 1974.
- Duch* 1961. *Arno Duch*: Das Geschichtswerk *Hermanns von Reichenau* in seiner Überlieferung. In: *Berno und Hermann von Reichenau als Musiktheoretiker*. Hg. *Hans Oesch*. (Publikationen der Schweizerischen Musikforschenden Gesellschaft II. 9.) Bern, 1961. 184–203. o.
- Dunbabin* 1999. *Jean Dunbabin*: West Francia: the Kingdom. In: *NCMH III*. 372–397. o.
- Dümmler – Köpke* 1876. *Ernst Dümmler – Rudolf Köpke*: Kaiser Otto der Große. (Jahrbücher der Deutschen Geschichte.) Leipzig, 1876.
- Dümmler* 1888.² *Ernst Dümmler*: Geschichte des Ostfränkischen Reiches III. Die Letzte Karolinger. Konrad I. (Jahrbücher der Deutschen Geschichte.) Leipzig, 1888.²
- Eckel* 1899. *Auguste Eckel*: Charles le Simple. Annales de l’histoire de France à l’époque carolingienne. Paris, 1899.
- Eckhardt* 1930. *Eckhardt Sándor*: A magyar kannibalizmus meséje. *Erélyi Múzeum. Új folyam*, 1. (35.) (1930) 1–3. sz. 89–91. o.

- Elter* 2009. *Elter István*: Ibn Ḥayyān a kalandozó magyarokról. (Szegei Középkortörténeti Könyvtár 24.) Szeged, 2009.
- Engels* 1993. *Odilo Engels*: Königsschutz und Papstschutz in Katalonien (10. und 11. Jahrhundert). In: Die französische Kirche und das Papsttum (10.–13. Jahrhundert). Hg. *Rudolf Große*. (Studien und Dokumente zur Gallia Pontificia 1.) Bonn, 1993. 392–407. o.
- Erben* 1891. *Wilhelm Erben*: Zu der Fortsetzung des *Regino von Prüm*. *NA*, 16. (1891) 613–622. o.
- Erdmann* 1943. *Carl Erdmann*: Die Burgenordnung von Heinrichs I. *DA*, 6. (1943) 59–101. o.
- Erkens* 1986. *Franz-Reiner Erkens*: Ludwig des Frommen Urkunde vom 28. Juni 823 für Passau (BM2 778). *DA*, 42. (1986) 86–117. o.
- Euw* 1998. *Anton von Euw*: Glaube und Wissen im Mittelalter. Die Kölner Dombibliothek. München, 1998.
- Euw* 2008. *Anton von Euw*: Die St. Galler Buchkunst vom 8. bis zum Ende des 11. Jahrhunderts. I. Textband. Monasterium Sancti Galli 3. St. Gallen, 2008.
- Falckenheimer – Mooyer* 1840. *Karl Bernhard Nikolaus Falckenheimer – Ernst Friedrich Mooyer*: Fernere Mitteilungen über das Nekrologium des Klosters Möllenbeck. *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertumskunde*, 3. (1840) 89–119. o.
- Fank* 1936. *Pius Fank*: Catalogus Voraviensis seu Codices manuscripti Bibliothecae Canonicae in Vorau. Graecii, 1936.
- Fasoli* 1945. *Gina Fasoli*: Le incursioni unghere in Europa nel secolo X. (Biblioteca Storica Sansoni 11.) Firenze, 1945.
- Fasoli* 1959. *Gina Fasoli*: Points de vue sur les incursions hongroises en Europe au Xe siècle. *CCM*, 2. (1959) 17–35. o.
- Fasoli* 1962. *Gina Fasoli*: Encore des Hongrois? *CCM*, 5. (1962) 461–462. o.
- Febér* 1956. *Febér Géza*: Tanulmányok a népvándorlaskori steppei népek viseletéről I. *Archaeologiai Értesítő*, 83. (1956) 2. sz. 151–165. o.
- Fejérdy* 2001. *Fejérdy András*: Theotmar salzburgi érsek levele IX. János pápához. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. *Róna-Tas András*. Budapest, 2001. 89–112. o.
- Fodor* 2004. *Fodor István*: A kalandozó hadjáratok néhány művelődéstörténeti tanulsága. In: „Quasi liber et pictura.” Tanulmányok Kubinyi András hetvenedik születésnapjára. Szerk. *Kovács Gyöngyi*. Budapest, 2004. 159–165. o.
- Foerster* 1944. *Hans Foerster*: Die griechischen Zahlzeichen in Flodoards Annalen. *Schweizer Beiträge zur allgemeinen Geschichte*, 2. (1944) 143–156. o.
- Fóti* 1913. *Fóti József Lajos*: Góg és Magóg. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 23. (1913) 28–59. o.
- Frau* 1979. *Giovanni Frau*: Hungarus nel dominio linguistico italiano. *Annales Universitatis Scientiarum Budapestinensis de Rolando Eötvös nominatae. Sectio Linguistica*, 10. (1979) 65–78. o.

- Frison* 1982. *Carluccio Frison*: Fonti, aspetti e problemi delle incursioni ungheresi nel modenese nel X secolo. *Atti e memorie della R. deputazione di storia patria per le antiche Provincie Modenesi*, XI. (1982) №. 4. 23–76. o.
- Frison* 2003. *Carluccio Frison*: Note di storiografia medievale nonantolana alcune considerazioni in margine al *Catalogus abbatum Nonantulorum*. In: *Nonantola nella cultura e nell'arte medievale*. Ed. *Paolo Golinelli – Giorgio Malaguti*. (Atti della giornata di studio organizzata da Vito Fumagalli e don Francesco Gavioli.) Bologna, 2003. 115–130. o.
- Fuhrmann* 1970. *Horst Fuhrmann*: Der angebliche Brief des Erzbischofs *Hatto von Mainz* an Papst Johannes IX. *Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung*, 78. (1970) 51–62. o.
- Gattermann* 1993. *Günter Gattermann*: Handschriftencensus Rheinland. Erfassung mittelalterlichen Handschriften im rheinischen Landestheil von Nordrhein-Westfalen. Wiesbaden, 1993.
- Gaussin* 1955. *Pierre-Roger Gaussin*: De la Seigneurie rurale a la Baronnie: L'abbaye de Savigny en Lyonnais. *Le Moyen Age*, 61. (1955) 139–176. o.
- Gay* 1904. *Jules Gay*: L'Italie méridionale et l'empire byzantin depuis l'avènement de Basile Ier jusqu'à la prise de Bari par les Normands (867–1071). I. New York, 1904.
- Geary* 1990. *Patrick Joseph Geary*: *Furta Sacra. Thefts of Relics in the Central Middle Ages (800–1100)*. New Jersey, 1990.
- Geary* 1996. *Patrick Geary*: *Phantoms of Remembrance. Memory and Oblivion at the End of the First Millennium*. New Jersey, 1996.
- Giesler* 1997. *Jochen Giesler*: *Der Ostalpenraum vom 8. bis 11. Jahrhundert. Studien zu archäologischen und schriftlichen Zeugnissen*. Bd. II. Historische Interpretation. Rahden, 1997.
- Glauche* 2011. *Günter Glauche*: *Katalog der lateinischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München. Die Pergamenthandschriften aus dem Domkapitel Freising. II. Clm 6317–6437. (Catalogus codicum manu scriptorum Bibliothecae Monacensis III.) 2. 2*. Wiesbaden, 2011.
- Golinelli* 1988. *Paolo Golinelli*: *Agiografia e culto dei santi in un grande monastero: Nonantola nei secoli VIII–XII*. In: *Uő: Indiscreta sanctitas: studi sui rapporti tra culti, poteri e società nel pieno medioevo*. Studi Storici CXCVII–CXCVIII. Roma, 1988. 31–54. o.
- Gombos* 1911. *Gombos F. Albin*: *Történetünk első századaiból. Észrevételek az Osztrákiai 976-iki keleti határvonalához, az 1030-iki német–magyar háborúskodáshoz és Péter uralkodásához. Első közlemény. Századok*, 45. (1911) 7. sz. 497–512. o.
- Gombos* 1927. *Gombos Ferenc Albin*: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása*. *HK*, 28. (1927) 429–519. o.
- Gombos* 1928. *Gombos F. Albin*: *A honfoglaló magyarok itáliai kalandozása (898–904)*. Budapest, 1928. (=2011.²)

- Gouillet* 2001. *Monique Gouillet*: Les saints du diocèse de Toul (SHG VI). In: L'hagiographie du haut Moyen Âge en Gaule du Nord. Manuscrits, textes et centres de production. Éd. *Martin Heinzelmann*. (Beihefte der Francia 52.) Sigmaringen, 2001. 11–90. o.
- Gouillet* 2006. *Monique Gouillet*: Les saints du diocèse de Metz (SHG X). In: Miracles, vies, et réécritures dans l'occident médiéval. Eds. *Martin Heinzelmann – Monique Gouillet*. Beihefte der Francia 65. Ostfildern, 2006. 149–317. o.
- Grandidier* 1778. *Philippe-André Grandidier*: Histoire de l'Église de Strasbourg. Tom. II. Strasbourg, 1778.
- Grotenfeld* 1891. *Hermann Grotenfeld*: Zeitrechnung des deutschen Mittelalters und der Neuzeit. I. Hannover, 1891.
- Gugumus* 1958–1960. *Johannes Emil Gugumus*: Die Lorscher Kalendarien in Cod. Pal. lat. 485 und 499 der Vatikanischen Bibliothek. *Jahrbuch für das Bistum Mainz*, 8. (1958–1960) 286–321. o.
- Guillot* 1981. *Olivier Guillot*: La conversion des Normands peu après 911. Des contemporaines à l'historiographie ultérieure (Xe–XIe siècles). *CCM*, 24. (1981) 181–219. o.
- Györffy* 1952. *Györffy György*: A szávaszentdemeteri görög monostor XII. századi birtokösszeírása. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei*, 2. (1952) 325–362. o.
- Györffy* 1977. *Györffy György*: Honfoglalás, megtelepedés és a kalandozások. In: Magyar őstörténeti tanulmányok. Szerk. *Bartha Antal – Czeglédy Károly – Róna-Tas András*. Budapest, 1977. 123–156. o.
- Györffy* 1984. *Györffy György*: Magyarország története a honfoglalástól a tatárjárásig. (I–V. fejezet.) In: Magyarország története. Előzmények és magyar történet 1242-ig. I–II. k. Szerk. *Székeley György*. (Magyarország története tíz kötetben.) Budapest, 1984. I. k. 575–888. o.; II. k. 893–1006., 1624–1677. o.
- Hagemann* 1874. *Arnold Hagemann*: Ueber die Quellen des *Gobelinus Persona*. (Inaug. Diss.) Halle, 1874.
- Halm – Meyer* 1892. *Karl Halm – Wilhelm Meyer*: Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis I. 1. Codices num. 11001–15028 complectens, secundum Andreae Schmelleri indices. Monachii, 1892.
- Halm – Laubmann – Meyer* 1896. *Karl Halm – Georg von Laubmann – Wilhelm Meyer*: Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Regiae Monacensis II. 2. Codices num. 11001–15028 complectens, secundum Andreae Schmelleri indices. Monachii, 1876.
- Halmágyi* 2008. *Halmágyi Miklós*: Mihály püspök füle. Egy kevésbé ismert hadi esemény a kalandozások korából. *HK*, 121. (2008) 2. sz. 448–454. o.
- Härtel* 2014. *Reinhard Härtel*: Die Ungarneinfälle in Friaul. Schriftquellen und regionale Historiographie. In: *Arcana tabularii*. Tanulmányok Solymosi László tiszteletére. II. Szerk. *Bárány Attila – Dreska Gábor – Szovák Kornél*. Budapest–Debrecen, 2014. 551–566. o.

- Hauck* 1974. *Karl Hauck*: Erzbischof *Adalbert von Magdeburg* als Geschichtsschreiber. In: Festschrift für Walter Schlesinger. Hg. *Helmut Beumann*. Bd. I–II. (Mitteldeutsche Forschungen 74.) Bd. I. Köln–Wien, 1973–1974.; Bd. II. Wien, 1974. 276–344. o.
- Heinzelmann* 1979. *Martin Heinzelmann*: Translationsberichte und andere Quellen des Reliquienkultes. (Typologie des sources du Moyen-Age occidental 33.) Turnhout, 1979.
- Hellmann* 1909. *Siegmond Hellmann*: Die Entstehung und Überlieferung der Annales Fuldenses II. *NA*, 34. (1909) 16–66. o.
- Hellmann* 1913. *Siegmond Hellmann*: Die ‘Weingartner’ Annalen. *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 67. (1913) 185–187. o.
- Helvétius* 1999. *Anne-Marie Helvétius*: Les inventions de reliques en Gaule du Nord (IXe–XIIIe siècle). In: Les reliques: Objets, cultes, symboles. Actes du colloque international de l’Université du Littoral-Côte d’Opale (Boulogne-sur-Mer) 4–6 sept. 1997. Éd. *Bozóky Edina – Anne-Marie Helvétius*. *Hagiologia* 1. Turnhout, 1999. 293–311. o.
- Herbers* 1995. *Klaus Herbers*: Frühe Spuren des Jakobuskultes im alemannischen Raum (9.–11. Jahrhundert) – Von Nordspanien zum Bodensee. In: Der Jakobuskult in Süddeutschland. Hg. *Dieter R. Bauer – Klaus Herbers*. (Kultgeschichte in regionaler und europäischer Perspektive. Jakobus-Studien 7.) Tübingen, 1995. 3–26. o.
- Herbers* 1996. *Klaus Herbers*: Leo IV und das Papsttum in der Mitte des 9. Jahrhunderts: Möglichkeiten und Grenzen päpstlicher Herrschaft in der späten Karolingerzeit. (Päpste und Papsttum 27.) Stuttgart, 1996.
- Herbers* 1998. *Klaus Herbers*: Rom in Frankreich – Rombeziehungen durch Heilige in der Mitte des 9. Jahrhunderts. In: Mönchtum – Kirche – Herrschaft 750–1000. Josef Semmler zum 65. Geburtstag. Hg. *Dieter R. Bauer – Rudolf Hiestand – Brigitte Kasten – Lorenz Sönke*. Sigmaringen, 1998. 133–169. o.
- Hermann* 2001. *Hermann István*: Az *Annales Hildesheimenses* magyar vonatkozású feljegyzései a 9–10. század fordulójáról. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. *Róna-Tas András*. Budapest, 2001. 176–183. o.
- Herrgott* III. *Marquard Herrgott*: Genealogia Diplomatica Augustae Gentis Habsburgicae. Tom. III. 1737.
- Hirsch* 1864. *Ferdinand Hirsch*: De Italiae inferioris annalibus saeculi decimi et undecimi. (Diss.) Berolini, 1864.
- Histoire générale de Languedoc I–XVI. Histoire générale de Languedoc. Tom. I–XVI. Éd. *Joseph Vaissète – Claude De Vic – Edouard Dulaurier*. Toulouse, 1872–1905.
- Hlawitschka* 1968. *Eduard Hlawitschka*: Lotharingen und das Reich an der Schwelle der deutschen Geschichte. Stuttgart, 1968.
- Hlawitschka* 1969. *Eduard Hlawitschka*: Die Anfänge des Hauses Habsburg-Lothringen. Genealogische Studien zur Geschichte Lothringens und des Reiches im 9., 10. und 11. Jahrhundert. Saarbrücken, 1969.
- Hoffmann* 1986. *Hartmut Hoffmann*: Buchkunst und Königtum im ottonischen und frühsalischen Reich. I. MGH Schriften 30. 1. Stuttgart, 1986.

- Hoffmann* 2001. *Hartmut Hoffmann*: Autographa des früheren Mittelalters. *DA*, 57. (2001) 1–62. o.
- Holder* 1970.² *Alfred Holder*: Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek Karlsruhe V. Die Reichenauer Handschriften I. Die Pergamenthandschriften. Neudruck mit bibliographischen Nachträgen. Wiesbaden, 1970.2.
- Holder* 1971.² *Alfred Holder*: Die Handschriften der Badischen Landesbibliothek in Karlsruhe VI. Die Reichenauer Handschriften II. Die Papierhandschriften. Fragmenta. Nachträge. Neudruck mit bibliographischen Nachträgen. Wiesbaden, 1971.2.
- Holtzmann* 1955. *Robert Holtzmann*: Geschichte der sächsischen Kaiserzeit (900–1024). Berlin, 1955.
- Hóman* 1925. *Hóman Bálint*: A magyar hún hagyomány és hún monda. Budapest, 1925.
- Hóman – Szekfü* 1941.⁷ *Hóman Bálint – Szekfü Gyula*: Magyar Történet. I. k. Budapest 1941.⁷
- Honselmann* 1981–1982. *Klemens Honselmann*: Die Herforder Marien-Vision. Ein unbekannter Bericht aus der Mitte des 10. Jahrhunderts. *Westfälische Zeitschrift*, 131–132. (1981–1982) 243–256. o.
- Horváth* 1970. *ifj. Horváth János*: Török politikai intézmények nyomai a középkori magyar állam életében. *Etnographia*, 81. (1970) 265–275. o.
- Irtenkauf – Krekler* 1975. *Wolfgang Irtenkauf – Ingeborg Krekler*: Die Handschriften der ehemaligen Hofbibliothek Stuttgart II. 2. Codices historici. Wiesbaden, 1975.
- Jackman* 1990. *Donald C. Jackman*: The Konradiner: A Study in Genealogical Methodology. (Ius Comune, Sonderhefte, Studien zur europäischen Rechtsgeschichte 47.) Frankfurt am Main, 1990.
- Jacobsen* 1978. *Peter Christian Jacobsen*: Flodoard von Reims. Sein Leben und seine Dichtung *De triumphis Christi*. Leiden–Köln, 1978.
- Jacobsen* 2009. *Peter Christian Jacobsen*: Miracula S. Gorgonii. Studien und Texte zur Gorgonius-Verehrung im 10. Jahrhundert. (MGH Studien und Texte 46.) Hannover, 2009.
- Jensen* 1900. *Max Jensen*: Cosmodromius *Gobellini Person*. Münster, 1900.
- Johanek* 1978. *Peter Johanek*: *Birk, Johannes*. In: VL2 I. 870–875. o.
- Jones* 2006. *Anna Trumbore Jones*: Pitying the Desolation of Such a Place: Rebuilding Religious Houses and Constructing Memory in Aquitaine in the Wake of the Viking Incursions. *Viator*, 37. (2006) 85–102. o.
- Juenin* 1733. *Pierre Juenin*: Nouvelle Histoire de l'abbaye royale et collégiale de Saint-Filibert et de la ville de Tournus. Dijon, 1733.
- Karácsonyi* 1925. *Karácsonyi János*: A magyar nemzet honalapítása 896–997-ig. Nagyvárad, 1925.
- Kehr* 1903. *Karl Andreas Kehr*: Ein verschollenes karolingisches Annalenwerk. *NA*, 28. (1903) 323–335. o.
- Kehr* 1911. *Paulus Fridolinus Kehr*: Italia Pontificia. V. Aemilia sive provincia Ravennas. Berolini, 1911.

- Kellner* 1997. *Maximilian Georg Kellner*: Die Ungarneinfälle im Bild der Quellen bis 1150. Von der „Gens detestanda“ zur „Gens ad fidem Christi conversa.“ *Studia Hungarica* 46. München, 1997.
- Kienast* 1968. *Walther Kienast*: Der Herzogstitel in Frankreich und Deutschland (9. bis 12. Jahrhundert). München–Wien, 1968.
- Kirchner* 1926. *Joachim Kirchner*: Beschreibendes Verzeichnis der Miniaturen und des Initialschmuckes in den Phillipp-Handschriften. Leipzig, 1926.
- Klemm* 2004. *Elisabeth Klemm*: Die ottonischen und frühromanischen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek. Textband und Tafelband. (Katalog der illuminierten Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek in München 2.) Wiesbaden, 2004.
- Klostergemeinschaft von Fulda I–II. Die Klostergemeinschaft von Fulda im früheren Mittelalter. Bd. I–II. Hg. *Karl Schmid*. (Münstersche Mittelalter-Schriften 8.) München, 1978.
- Knapp* 1913. *Eberhard Knapp*: Udalrich und Wendilgard. *Schriften des Vereins für Geschichte des Bodensees*, 42. (1913) 6–14. o.
- Kohl* 2003. *Wilhelm Kohl*: Die Diözese. *Germania Sacra*, NF. 37. Das Bistum Münster 7, 3. Berlin–New York, 2003.
- Kovács* 2011. *Kovács László*: A magyar kalandozások zsákmányáról. Budapest, 2011.
- Köpke – Pertz* 1847. *Rudolf Köpke – Georg Pertz*: Über das *Chronicon Cavense* und andere von Pratllo herausgegebene Quellenschriften. *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichte*, 9. (1847) 1–239. o.
- Krabwinkler* 1992. *Harald Krabwinkler*: Friaul im Frühmittelalter. Geschichte einer Region vom Ende des fünften bis zum Ende des zehnten Jahrhunderts. (Veröffentlichungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 30.) Köln–Weimar–Wien, 1992.
- Kristó* 1980. *Kristó Gyula*: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig. Budapest, 1980.
- Kristó* 1996. *Kristó Gyula*: A magyar kalandozó hadjáratok szezonálisága. In: *Honfoglaló magyarság – Árpád-kori magyarság. Antropológia – régészet – történelem*. Szerk. *Pálfi György – Farkas L. Gyula – Molnár Erika*. Szeged, 1996. 11–16.
- Krönert* 2010. *Klaus Krönert*: *Lexaltation de Trèves. Écriture hagiographique et passé historique de la métropole mosellane VIIIe–XIe siècle*. (Beihefte der Francia 70.) Sigmaringen, 2010.
- Kulcsár* 1987–1988. *Kulcsár Péter*: A magyar ősmonda Anonymus előtt. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 91–92. (1987–1988) 523–545. o.
- Kurze* 1892. *Friedrich Kurze*: Über die *Annales Fuldenses*. *NA*, 17. (1892) 83–158. o.
- Kurze* 1899. *Friedrich Kurze*: Die Jahrbücher von Reichenau und der Fortsetzer *Reginos*. *NA*, 24. (1899) 425–456. o.
- Kurze* 1912. *Friedrich Kurze*: Die *Annales Lobienses*. *NA*, 37. (1912) 584–614. o.
- Kurze* 1914. *Friedrich Kurze*: Die *Annales Laubacenses* und ihre nähere Verwandtschaft. *NA*, 39. (1914) 13–41. o.
- Kühne* 1995. *Udo Kühne*: *Uffing von Werden*. In: VL2 IX. 1219–1225. o.

- La Proux* 1869. *Fernand La Proux*: Notes d'histoire locale (IXe et Xe siècles). Mémoires de la Société académique des sciences, arts, belles-lettres, agriculture et industrie de Saint-Quentin, 1869.
- Laudage* 2003. *Johannes Laudage*: Widukind von Corvey und die deutsche Geschichtswissenschaft. In: Von Fakten und Fiktionen. Mittelalterliche Geschichtsdarstellungen und ihre kritische Aufarbeitung. Hg. *Johannes Laudage*. Köln–Weimar–Wien, 2003. 193–224. o.
- Lauer* 1910. *Philippe Lauer*: Robert Ier et Raoul de Bourgogne rois de France 923–936. Bibliothèque de l'École des Hautes Études. 4. (Section Sciences Historiques et Philologiques 188.) Paris, 1910.
- Lazzarini* 1969. (=1908–1909.) *Vittorio Lazzarini*: Un privilegio del doge Pietro Tribuno per la badia di San Stefano d'Altino. In: *Uö*: Scritti di paleografia e diplomatica. Padova, 1969. 133–149. o. (= *Atti del Reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti*, 68. [1908–1909] 975–993. o.)
- Lecouteux* 2007. *Stéphane Lecouteux*: Les Annales de Flodoard (919–966): une œuvre complète ou lacunaire? *Revue d'histoire des textes NS*, 2. (2007) 181–209. o.
- Lecouteux* 2010. *Stéphane Lecouteux*: Le contexte de rédaction des 'Annales' de Flodoard de Reims (919–966). 1. Une relecture critique du début des „Annales” à la lumière de travaux récents. 2. Présentation des résultats de la relecture critique du début des „Annales”. *Le Moyen Âge*, 116. (2010) 51–121., 283–318. o.
- Lees* 2013. *Jay T. Lees*: David rex fidelis? Otto the Great, The Gesta Ottonis, and the *Primordia Coenobii Gandeshemensis*. In: A Companion to *Hrotsvit of Gandersheim* (fl. 960). Contextual and Interpretative Approaches. Ed. *Phyllis R. Brown – Stephen L. Wailes*. Leiden–Boston, 2013. 201–234. o.
- Lendi* 1971. *Walter Lendi*: Untersuchungen zur frühalemannischen Annalistik: Die Murbacher Annalen. *Scrinium Friburgense* 1. Freiburg, 1971.
- Leonardi* 1999. *Claudio Leonardi*: Intellectual Life. In: NCMH III. 186–211. o.
- Leyser* 1965. *Karl Leyser*: The Battle at the Lech, 955. A Study in Tenth-Century Warfare. *History*, 50. (1965) 1–25. o.
- Leyser* 1968. *Karl Leyser*: Henry I and the Beginnings of the Saxon Empire. *The English Historical Review*, 83. (1968) 1. sz. 1–32. o.
- Leyser* 1992. *Karl Leyser*: The Concept of Europe in the Early and High Middle Ages. *Past and Present*, 137. (1992) 25–47. o.
- Leyser* 1994. (=1988.) *Karl Leyser*: Ends and means in *Liutprand of Cremona*. In: *Uö*: Communications and Power in the Middle Ages. I. The Carolingian and Ottonian Centuries. Ed. *Timothy Reuter*. London, 1994. 125–142. o. (=In: *Byzantium and the West, c. 850–c. 1200*. Proceedings of the XVIII Spring Symposium of Byzantine Studies, Oxford, 30 March–1 April 1984. Ed. *H. D. Howard-Johnston*. Amsterdam, 1988. 119–143. o.)
- Lifshitz* 1995. *Felice Lifshitz*: The Migration of Neustrian Relics in the Viking Age: the Myth of Voluntary Exodus, the Reality of Coercion and Theft. *EME*, 4. (1995) 2. sz. 175–192.

- Lindner* 1871. *Theodor Lindner*: Über die Annalen von Nieder-Altaich. *Forschungen zur deutschen Geschichte*, 11. (1871) 529–560. o.
- Lintzel* 1933. *Martin Lintzel*: Die Schlacht von Riade und die Anfänge des deutschen Staates. *Sachsen und Anhalt*, 9. (1933) 27–51. o.
- Lintzel* 1961. (=1939.) *Martin Lintzel*: Erzbischof Adalbert von Magdeburg als Geschichtsschreiber. In: *Uö*: Ausgewählte Schriften. Bd. I–II. Berlin, 1961. Bd. II. 399–406. o. (=In: Zur Geschichte und Kultur des Elb-Saale-Rammes. Festschrift für Walter Möllenberg. Ed. *O. Korn*. Burg, 1939. 12–22. o.)
- Lipphardt* 1981. *Walther Lipphardt*: Lateinische Osterfeiern und Osterspiele VI. Nachträge, Handschriftenverzeichnis, Bibliographie. Berlin–New York, 1981.
- Lošek* 1997. *Fritz Lošek*: Die *Conversio Bagoariorum et Carantanorum* und der Brief des Erzbischofs *Theotmar von Salzburg*. (MGH Studien und Texte 15.) Hannover, 1997.
- Lot* 1907. *Ferdinand Lot*: Mélanges d’histoire bretonne. *Annales de Bretagne*, 23. (1907) 2. sz. 247–290. o.
- Löffler* 1915. *Klemens Löffler*: Die Mindener Geschichtsschreibung des Mittelalters. *Historisches Jahrbuch im Auftrag der Görres-Gesellschaft*, 36. (1915) 271–303. o.
- Lutéczi* 1951. *Lutéczi János*: A tournus-i kaland. In: *Ahogy lehet. Périodique de la Jeunesse Hongroise Réfugiée*, 4. (1951) 37. sz. 21–25. o.
- Lüttich* 1910. *Rudolf Lüttich*: Ungarnzüge in Europa im 10. Jahrhundert. Berlin, 1910.
- MacLean* 2009. History and Politics in Late Carolingian and Ottonian Europe. The Chronicle of Regino of Prüm and Adalbert of Magdeburg, Translated and annotated by *Simon MacLean*. (Manchester Medieval Sources.) Manchester, 2009.
- Magyar* 1982. *Magyar István Lénárd*: „Quaestio bulgarica” (A kereszténység felvétele Bulgáriában.) *Századok*, 116. (1982) 5. sz. 839–879. o.
- Maier* 2007. *Christoph T. Maier*: Saints, Tradition and Monastic Identity: the Ghent Relics, 850–1100. *Revue belge de philologie et d’histoire*, 85. (2007) 223–276. o.
- Makk* 1998. *Makk Ferenc*: Gondolatok a megjegyzésekre. *Aetas*, 13. (1998) 3–4. sz. 227–237. o.
- Makk* 2009. *Makk Ferenc*: A fraxinetumi csata. In: *Auxilium Historiae. Tanulmányok a hetvenesztendős Bertényi Iván tiszteletére*. Szerk. *Körmenyi Tamás – Thoroczkay Gábor*. Budapest, 2009. 207–213. o.
- Marca Hispanica *Marca Hispanica sive Limes Hispanicus, hoc est geographica et historica descriptio Cataloniae, Ruscionis et circumiacentium populorum*. Ed. *Petrus de Marca – Étienne Baluze*. Paris, 1688.
- Mátyás* 1898. *Mátyás Flórián*: Egy honfoglalás előtti magyar hadjáratról Németországban és I. Endre, Kálmán királyaink halála évéről. (Értekezések a Történeti Tudományok Köréből 17, 8.) Budapest, 1898.
- Mayr-Harting* 2007. *Henry Mayr-Harting*: Church and Cosmos in Early Ottonian Germany. The View from Cologne. Oxford, 2007.

- McCormick* 1990. *Michael McCormick*: Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West. Editions de la Maison des Sciences de l'Homme. Cambridge, 1990.
- Melich* 1923–1924. *Melich János*: Pozsony magyar, német és tót nevééről. *Századok*, 57–58. (1923–1924) 695–713. o.
- Mériaux* 2004. *Charles Mériaux*: Fulbert, évêque de Cambrai et d'Arras (933/934–956). *Revue de Nord*, 86. (2004) 3. sz. 525–542. o.
- Metz* 1984. *Wolfgang Metz*: Adalbert von Magdeburg und die Nekrologe. *Archiv für Diplomatik*, 30. (1984) 66–87. o.
- Mohr* 1957. *Walter Mohr*: Entwicklung und Bedeutung des lothringischen Namens. *Archivum latinitatis mediæ ævi*, 27. (1957) 313–336. o.
- Mohr* 1974. *Walter Mohr*: Geschichte des Herzogtums Lothringen. I. Geschichte des Herzogtums Gross-Lothringen (900–1048). Trier, 1974.
- Mone* 1848. Quellensammlung der badischen Landesgeschichte. I. Hg. *F. J. Mone*. Karlsruhe, 1848.
- Mooyer* 1839. *Ernst Friedrich Mooyer*: Versuch eines Nachweises der in dem Totenbuche des Klosters Möllenbeck vorkommenden Personen und Ortschaften. *Zeitschrift für vaterländische Geschichte und Altertums-kunde*, 2. (1839) 1–105. o.
- Moser* 1824–1825. *Philipp Immanuel Moser*: Über die Annales Weingartenses, bei Heß Annales Augiensens, richtiger San-Gallenses. *Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 5. (1824–1825) 519–524. o.
- Mouillebouche* 2006. *Hervé Mouillebouche*: Les Hongrois en Bourgogne: le succès d'un mythe historiographique. *Annales de Bourgogne*, 78. (2006) 2. sz. 127–168. o.
- Musset* 1971. *Lucien Musset*: Les invasions : le second assaut contre l'Europe chrétienne (VIIe–XIe siècles). Paris, 1971.
- Nagy* 2012. *Nagy Levente*: Pannóniai városok, mártírok, ereklyék. Négy szenvedéstörténet helyszínei nyomában. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 1.) Pécs, 2012.
- Nelson* 1991. *The Annals of St-Bertin*. Translated and annotated by *Janet Nelson*. (Manchester Medieval Sources series 1.) Manchester–New York, 1991.
- Négyesi* 2003. *Négyesi Lajos*: Az augsburgi csata. *HK*, 116. (2003) 1. sz. 206–230. o.
- Németh* 2001. *Németh András*: A *Dado* verduni püspökhöz írt levél. In: Források a korai magyar történelem ismeretéhez. Szerk. *Róna-Tas András*. Budapest, 2001. 113–161. o.
- Nightingale* 2001. *John Nightingale*: Monasteries and Patrons in the Gorze Reform. Lotharingia c. 850–1000. Oxford, 2001.
- Nocent* 1968. *Adrien Nocent*: Un fragment de Sacramentaire de Sens au Xe siècle. La liturgie baptismale de la Province ecclésiastique de Sens dans les manuscrits du IXe au XVIe siècles. In: *Miscellanea liturgica in onore di sua eminenza il Cardinale Giacomo Lercaro*, arcivescovo di Bologna, presidente del „Consilium” per l'applicazione della costituzione sulla sacra liturgia. Tom. II. Roma, 1968. 675–750. o.

- Nótári* 2004. *Nótári Tamás*: Notitia Arnonis – Epistola *Theotmari*. Két forrás a kora-középkori Salzburgból. *Aetas*, 19. (2004) 2. sz. 72–95. o.
A Nyugat és Bizánc
- Oexle* 1978. *Otto Gerhard Oexle*: Die Überlieferung der Fuldischen Totenannalen. In: Klostersgemeinschaft von Fulda II. 2. 447–504. o.
- Olajos* 2001. *Olajos Teréz*: Annales Alamannici a. 863: „gens Hunorum”. Etelközi magyarok vagy avarok avagy bolgárok? *Acta Universitatis Scientiarum Szegediensis. Acta Historica*, 113. (2001) 5–10. o.
- Ordeig i Mata* 1979. *Ramon Ordeig i Mata*: Inventari de les actes de consagració i dotació de les esglésies catalanes I. anys 833–950. *Revista Catalana de Teologia*, 4. (1979) 123–165. o.
- Oury* 1978. *Guy-Marie Oury OSB*: Les documents hagiographiques el l’histoire des monastères dépourvus d’archives: le cas de Saint-Genou de l’Estrée. *Revue Mabillon*, 59. (1978) 289–316. o.
- Pape* 1961. *Rainer Pape*: Die Zerstörung Herfords durch die Ungarn im Jahre 926. *Herforder Jahrbuch*, 2. (1961) 1–8. o.
- Pauler* 1900. *Pauler Gyula*: A magyar nemzet története Szent Istvánig. Budapest, 1900.
- Pellegrini* 1988. *Giovan Battista Pellegrini*: Tracce degli Ungari nella toponomastica italiana ed occidentale. In: Popoli delle steppe: Unni, Avari, Ungari. Tom. I. (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull’alto medioevo 35.) Spoleto, 1988. 307–340. o.
- Perry* 1659. *Claude Perry*: Histoire civile et ecclésiastique ancienne et moderne de la ville et cité de Chalon-sur-Saone. Preuves de l’Histoire de la ville Chalon-sur-Saone. Chalon-sur-Saone, 1659.
- Petit* 1885. *Ernest Petit*: Histoire des ducs de Bourgogne de la race Capétienne. Paris, 1885.
- Pfister* 1889. *Christian Pfister*: Les légendes de saint Dié et de saint Hidulfe. *Annales de l’Est*, 3. (1889) 377–408., 536–588. o.
- Picard* 1988. *Jean-Charles Picard*: Le souvenir des évêques en Italie du Nord des origines au Xe siècle. (Bibliothèque des École françaises d’Athènes et de Rome 268.) Roma, 1988.
- Poulin* 2006. *Joseph-Claude Poulin*: Les libelli dans l’édition hagiographique avant le XIIe siècle. In: Livrets, collections et textes. Études sur la tradition hagiographique latine. Éd. *Martin Heinzelmänn*. (Beihefte der Francia 63.) Sigmaringen, 2006. 15–193. o.
- Pigozzo – Rizzoli* 2015. *Federico Pigozzo – Helmut Rizzoli*: Der Veroneser Währungsraum. Verona und Tirol vom Beginn des 10. Jahrhunderts bis 1516. (Runkelsteiner Schriften zur Kulturgeschichte 8.) Bozen, 2015.
- Pognon* 1890. *E. Pognon*: Histoire de Montfaucon-d’Argonne, depuis son origine (597) jusqu’à nos jours. Sedan, 1890.
- Poupardin* 1905. *René Poupardin*: Notes Carolingiennes I. : Un nouveau manuscrit des Annales de Saint-Bertin. *Bibliothèque de l’École des chartes*, 66. (1905) 1. sz. 390–400. o.

- Poupardin* 1907. *René Poupardin*: Le Royaume de Bourgogne (888–1038). Étude sur les Origines du Royaume d'Arles. Paris, 1907.
- Prévité-Orton* 1933. *Charles William Prévité-Orton*: A Manuscript of the Chronicon patriarcharum Aquileiensium. In: Historical Essays in Honour of James Tait. Ed. *John Goronwy Edwards – Vivian Hunter Galbraith – E. F. Jacobs*. Manchester, 1933.
- Prinz* 1982. *Joseph Prinz*: Die Corveyer Annalen. Veröffentlichungen der Historischen Kommission für Westfalen 10. (Abhandlungen zur Corveyer Geschichtsschreibung 7.) Münster, 1982.
- Prinz* 1994. *Friedrich Prinz*: Hagiographische Texte über Kult- und Wallfahrtsorte: Augfragsarbeit für Kulturpropaganda, persönliche Motivation, Rolle der Mönche. *Hagiographica*, 1. (1994) 310–328. o.
- Rau* I–III. *Reinhold Rau*: Quellen zur Karolingischen Reichsgeschichte I–III. Hg., neu bearb. *Reinhold Rau*. (Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters 5–7.) Darmstadt, 1987–1992.³ (=1955–1960.)
- Rech* 2010. *Régis Rech*: Chronicon S. Medardi Suessionensis. In: Encyclopedia of the Medieval Chronicle. Tom. I. Leiden, 2010. 419–420. o.
- Regesta Pontificum Romanorum. *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCV*. Ed. *Philipp Jaffé*. Berlin, 1851.
- Regesta Pontificum Romanorum². *Regesta Pontificum Romanorum ab condita ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*. I. Ed. *Philipp Jaffé – Samuel Löwenfeld – Ferdinand Kaltenbrunner – Paul Ewald*. Leipzig, 1885.
- Rehdantz* 1852. *Die Annalen von Fulda und Xanten*. Transl. *C. Rehdantz*. (Die Geschichtsschreiber der deutschen Vorzeit 23.) Lipezig, 1941.³ (=1852.)
- Reid* 1981. *Peter L. D. Reid*: Tenth-Century Latinity: *Rather of Verona*. Malibu, 1981.
- Reifferscheid* 1871. *August Reifferscheid*: Bibliotheca patrum Latinorum Italica. IV. Die Bibliotheken Piemonts. Sitzungsberichte. (Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-Historische Klasse 68.) Wien, 1871.
- Reindel* 1953. *Kurt Reindel*: Die Bayerischen Luitpoldingen 893–989. (Quellen und Erörterungen zur Bayerischen Geschichte NF. 9.) München, 1953.
- Reindel* 1953–1954. *Kurt Reindel*: Herzog Arnulf und das Regnum Bavariae. *Zeitschrift für bayerische Landesgeschichte*, 17. (1953–1954) 187–252. o.
- Rembry* 1882. *Ernest Rembry*: Saint Gilles, sa vie, ses reliques, son culte en Belgique et dans le nord de la France: essai d'hagiographie. Tom. I. Bruges, 1882.
- Remensnyder* 2003. *Amy G. Remensnyder*: Croyance et communauté: la mémoire des origines des abbayes bénédictines. *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen Âge*, 115. (2003) 141–154. o.

- Renswoude* 2006. *Irene van Renswoude*: Time is on our side: liturgical time and political history in the Chronicle of Lobbes. In: Texts and Identities in the Early Middle Ages. Ed. *Richard Corradini – Rob Meens – Christina Pössel – Philip Shaw*. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philos.-Histor. Klasse. Denkschriften 344. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 13.) Wien, 2006. 323–344. o.
- Reuter* 1992. *The Annals of Fulda*. Translated and annotated by *Timothy Reuter*. (Manchester Medieval Sources 2.) Manchester–New York, 1992.
- Reuter* 1999. *Timothy Reuter*: Introduction. Reading the Tenth Century. In: NCMH III. 1–24. o.
- Reveryon* 2012. *Nicolas Reveryon*: Saint-Philibert de Tournus au Xe siècle ou la déconstruction positive d'un objet scientifique. In: Le Plaisir de l'art du Moyen Âge: commande, production et réception de l'oeuvre d'art. Mélanges en hommage à Xavier Barral i Altet. Ed. *Rosa Alcoy Pedrós – Dominique Allios*. Paris, 2012. 384–395. o.
- Riché* 1969. *Pierre Riché*: Conséquences des invasions normandes sur la culture monastique dans l'occident franc. In: I Normanni e la loro espansione in Europa nell'alto medioevo. (Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 16.) Spoleto, 1969. 705–721. o.
- Robinson* 1980. *Ian Stuart Robinson*: Die Chronik *Hermanns von Reichenau* und die Reichenauer Kaiserchronik. *DA*, 36. (1980) 84–136. o.
- Róna-Tás* 1998. *Róna-Tás András*: Folytassuk a vitát! Megjegyzések *Makk Ferenc* könyvbírálatához. *Aetas*, 13. (1998) 3–4. sz. 216–226. o.
- Rosenwein* 1996. *Barbara Rosenwein*: The Family Politics of Berengar I, King of Italy (888–924). *Speculum*, 71. (1996) 2. sz. 247–289. o.
- Rózycki* 1915. *Kasimir von Rózycki*: Deutsche Privatbibliotheken III. Die Freiherrlich von Cramer-Klettsche Schlossbibliothek in Hohenaschau. *Zeitschrift für Bücherfreunde*, 7. (1915) 5–6. sz.
- Rubellin* 2003. *Michel Rubellin*: L'abbaye de Savigny en Lyonnais au Moyen Âge: vie et effacement d'une puissance régionale. In: *Uő: Église et société chrétienne d'Agobard à Valdès*. (Collection d'histoire et d'archéologie médiévales 10.) Lyon, 2003. 295–358. o.
- Runciman* 1963. (=1929.) *Stephen Runciman*: The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium. Cambridge, 1963.
- Saggiaro* 2003. *Fabio Saggiaro*: Insediamento e monasteri nella pianura veronese tra VIII e XIII secolo. In: Monasteri e castelli fra X e XII secolo. Il caso di San Michele alla Verruca e le altre ricerche storico-archeologiche nella Tuscia occidentale. Ed. *Riccardo Francovich – Sauro Gelichi*. Uliveto Terme, 2003. 165–202. o.
- Sághy* 2008. *Sághy Marianne*: Az ezredik év. *Világtörténet*, 30. (2008) 12–23. o.
- Sandmann* 1984. *Mechtild Sandmann*: Herrscherverzeichnisse als Geschichtsquellen. Studien zur Langobardisch-Italienischen Überlieferung. München, 1984.
- Savio* 1899. *Carlo Fedele Savio*: Gli antichi vescovi d'Italia dalle origini al 1300 descritti per regioni. Il Piemonte. Torino, 1899.

- Scaravelli* 2005. *I[rene]Scaravelli*: Liutvardo. In: Dizionario Biografico degli Italiani, LXV. Roma, 2005. 305–307. o.
- Scheffer-Boichorst* 1870. *Paul Scheffer-Boichorst*: Annales Patherbrunnenses. Eine verlorene Quellenschrift des zwölften Jahrhundert aus Bruchstücken wiederhergestellt. Innsbruck, 1870.
- Schlumpf* 1925. *Emil Schlumpf*: Datierung des Ungarneinfalles in St. Gallen und des Märtyrertodes der hl. Wiborada: ein Beitrag zur Wiborada-Kontroverse. *Zeitschrift für schweizerische Kirchengeschichte*, 19. (1925) 230–234. o.
- Schmale* 1974. *Franz-Josef Schmale*: Paderborner oder Korveyer Annalen. *DA*, 30. (1974) 505–526. o.
- Schmid* 1964. *Karl Schmid*: Die Nachfahren Widukinds. *DA*, 20. (1964) 1. sz. 1–47. o.
- Schiaparelli* 1902. *Luigi Schiaparelli*: I diplomi dei re d'Italia. Ricerche storico-diplomatiche. I. I diplomi di Berengario I. *Bullettino dell'istituto storico italiano*, 23. (1902) 1–167. o.
- Schmale* 1974. *Franz-Josef Schmale*: Die Reichenauer Weltchronistik. In: Die Abtei Reichenau. Neue Beiträge zur Geschichte und Kultur des Inselklosters. Hg. *Helmut Maurer*. Sigmaringen, 1974. 125–158. o.
- Schmale* 1981. *Franz-Josef Schmale*: Hermann von Reichenau. In: VL2 III. 1082–1084. o.
- Schreg* 2014. *Rainer Schreg*: Die Ungarnzüge als Faktor der Siedlungsgeschichte Westeuropas – Das lange 10. Jahrhundert zwischen Ereignis- und Strukturgeschichte. In: Das lange 10. Jahrhundert. 225–250. o.
- Schulze-Dörrlamm* 2010. *Mechtild Schulze-Dörrlamm*: Ungarneinfälle in die Schweiz im Spiegel archäologischer Funde. *Helvetia Archaeologica*, 41. (2010) 13–29. o.
- Schwarzmaier* 1972. *Hansmartin Schwarzmaier*: Ein Brief des Markgrafen Aribo an König Arnulf über die Verhältnisse in Mähren. *FrSt*, 6. (1972) 55–66. o.
- Senga* 1983. *Senga Toru*: Morávia bukása és a honfoglaló magyarok. *Századok*, 117. (1983) 2. sz. 307–345. o.
- Seppelt – Schwaiger* 1964. *Franz Xaver Seppelt – Georg Schwaiger*: Geschichte der Päpste von den Anfängen bis zur Gegenwart. München, 1964.
- Settia* 1984. *Aldo Angelo Settia*: Castelli e villaggi nell'Italia padana. Popolamento, potere e sicurezza fra IX e XIII secolo. (Nuovo Medioevo 23.) Napoli, 1984.
- Settia* 1991. *Aldo Angelo Settia*: Chiese e fortezze nel popolamento del Friuli. In: *Uö*: Chiese, strade, fortezze nell'Italia medievale. Roma, 1991.
- Smith* 2000. *Julia Mary Howard Smith*: Old Saints, New Cults: Roman Relics in Carolingian Francia. In: Early Medieval Rome and the Christian West: Essays in Honour of Donald A. Bullough. Ed. *Julia Mary Howard Smith*. Leiden–Boston–Köln, 2000. 317–339. o.
- Sot* 1981. *Michel Sot*: Gesta episcoporum, gesta abbatum. (Typologie des sources du moyen âge occidental 37.) Turnhout, 1981.

- Springer* 1994. *Matthias Springer: Agrarii milites. Niedersächsisches Jahrbuch für Landesgeschichte*, 66. (1994) 129–166. o.
- Steinmann – Stotz* 1986. *Judith Steinmann – Peter Stotz: Rheinau*. In: *Helvetia Sacra III. Die Orden mit Benediktinerregel 1. (Frühe Klöster, die Benediktiner und Benedikterinnen in der Schweiz 2.)* Bern, 1986. 1101–1165. o.
- Štih* 1999. *Peter Štih: „Villa quae Sclavorum lingua vocatur Goriza.”* Studie über zwei Urkunden Kaiser Ottos III. aus dem Jahre für den Patriarchen Johannes von Aquileia und den Grafen Werihen von Friaul (DD. O. III. 402 und 412). Nova Gorica, 1999.
- Stüwer* 1980. *Wilhelm Stüwer: Die Reichsabtei Werden an der Ruhr. Germania Sacra, NF. 12. (Das Erzbistum Köln 3.)* Berlin–New York, 1980.
- Sutherland* 1988. *Jon N. Sutherland: Liudprand of Cremona, Bishop, Diplomat, Historian. Studies of the Man and his Age.* (Biblioteca Studi Medievali 14.) Spoleto, 1988.
- Szádeczky-Kardoss* 1986. *Szádeczky-Kardoss Samu: Über etliche Quellen der awarischen Geschichte des 9. Jahrhunderts. Acta Universitatis de Attila József Nominatae. Acta Antiqua et Archaeologica 24. (Opuscula Byzantina 8.)* Szeged, 1986. 143–151. o.
- A szász történet három könyve
Szabó 1969. *Widukindus Corbeius: A szász történet három könyve. Ford. Magyar László András.* Budapest, 2009.
- Szabó Károly: A magyar vezérek kora. Árpádtól Szent Istvánig.* Pest, 1869.
- Szovák* 1996. *Szovák Kornél: Az itáliai kútfők. In: A honfoglaláskor írott forrásai. A honfoglalásról sok szemmel. II. k. Szerk. Kovács László – Veszprémy László.* Budapest, 1996. 163–172. o.
- Szöke* 2010. *Szöke Béla Miklós: Mosaburg/Zalavár und Pannonien in der Karolingerzeit. Antaeus, 31–32. (2010) 9–52. o.*
- Szöke* 2014. *Szöke Béla Miklós: A Kárpát-medence a Karoling-korban és a magyar honfoglalás. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna (MTA BTK MÓT Kiadványok 1.)* Budapest, 2014. 7–42. o.
- Tabulae codicum Bibl. Pal. Vindob.
Tabulae codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum, VII, Cod. 11°501–14°000. Academia Caesarea Vindobonensis. Wien, 1875.
- Theil* 1994. *Bernhard Theil: Das (freiweltliche) Damenstift Buchau am Federsee. Germania Sacra, NF. 32. Die Bistümer der Kirchenprovinz Mainz. Das Bistum Konstanz 4.* Berlin–New York, 1994.
- Thesaurus Proverbiorum* I–XVI.
Thesaurus Proverbiorum Medii Aevi. Lexikon der Sprichwörter des romanisch-germanischen Mittelalters. Tom. I–XIV. Berlin–New York, 1995–2002.
- Thomas* 1966–1967. *Heinz Thomas: Der Mönch Theodericus von Trier und die Vita Deicoli. Rheinische Vierteljahrsblätter, 31. (1966–1967) 42–63. o.*
- Tiraboschi* 1793. *Girolamo Tiraboschi: Memorie Storiche Modenesi. Tom. I.* Modena, 1793.

- Torma* 2008. *Torma Béla Gyula*: A 907. évi pozsonyi csata katonapolitikai háttere és hadművészeti modellezése. In: Egy elfelejtett diadal. A 907. évi pozsonyi csata. Szerk. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László*. Budapest, 2008. 11–166. o.
- Torma – Veszprémy* 2015. *Torma Béla Gyula – Veszprémy László*: A Lech mezei csatához vezető út. Magyar kalandozók német földön 954-ben. *HK*, 128. (2015) 1. sz. 3–30. o.
- Tóth E.* 1999. *Tóth Endre*: Szent Adorján és Zalavár. *Századok*, 133. (1999) 1. sz. 3–40. o.
- Tóth E.* 2008. *Tóth Endre*: Szent Márton Sabariában és Pannoniában. In: *Lakner Endre*: Szent Márton toursi püspök valódi születéshelyének földelritése. [Az 1865-ben megjelent kiadvány reprintjéhez írt előszó.] Szombathely, 2008. 1–23. o.
- Tóth P.* 2011. *Tóth Péter*: A besenyők betelepülésének hátteréhez: békekötés 933 után. In: Kunok és jászok 770 éve a Kárpát-medencében. A Jászkunság kutatása 2009. Konferencia Karcagon az I. Kun Világalkalmazó alkalmából. Szerk. *Bartha Júlia*. Szolnok, 2011. 153–161. o.
- Tóth P.* 2007. *Tóth Péter*: Szent Demeter és tisztelete. In: Szent Demeter. Magyarország elfeledett védőszentje. Szerk. *Tóth Péter*. Budapest, 2007. 11–39. o.
- Tóth P.* 2010. *Tóth Péter*: Die Sirmische Legende des Heiligen Demetrius von Thessalonike. Eine lateinische Passionsfassung aus dem mittelalterlichen Ungarn (BHL 2127). *Analecta Bollandiana*, 128. (2010) 2. sz. 348–392. o.
- Tremp* 2008. *Ernst Tremp*: Liutfriede. In: Historisches Lexikon der Schweiz. 24/01/2008. <http://www.hls-dhs-dss.ch/textes/d/D20834.php>; a leltetés időpontja: 2015. március 2.
- Třeštík* 1998. *Dušan Třeštík*: Großmähren, Passau und die Ungarn um das Jahr 900. Zu den neuen Zweifeln an der Authentizität des Briefes der bayerischen Bischöfe an Papst Johann IX. aus dem Jahr 900. *Byzantinoslavica*, 59. (1998) 137–160. o.
- Ughelli* I–X. *Ferdinando Ughelli*: Italia Sacra. Tom. I–X. Venetiis, 1717–1722.
- Unterkirchner* 1969. *Franz Unterkirchner*: Die datierten Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek bis zum Jahre 1440. Wien, 1969.
- Uslar-Gleichen* 1895. *Edmund von Uslar-Gleichen*: Geschichte der Grafen von Winzenburg. Hannover, 1895.
- Vajay* 1952. *Vajay Szabolcs*: A tournus-i kaland margójára. In: *Abogy lehet. Périodique de la Jeunesse Hongroise Réfugiée*, 4. (1952) 47. sz. 15–18. o.
- Vajay* 1968. *Vajay Szabolcs*: Der Eintritt des ungarischen Stämmebundes in die europäische Geschichte (862–933). (Studia Hungarica. Schriften des Ungarischen Instituts München 4.) Mainz, 1968.
- Vajay* 1971. *Vajay Szabolcs*: A honfoglaló magyarság új gazdasági mechanizmusának európai vonatkozásai. *Új Látóhatár*, 14. (1971) 1. sz. 21–26. o.

- Van Loon* 2009. *Josef Van Loon: De Vita Landoaldi (anno 980) als historische en prosopografische bron. Bulletin de la Commission Royale d'Histoire/ Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Geschiedenis*, 175. (2009) 475–507. o.
- Varisco* 1896. *Achille Varisco: Di un codice insigne che si credeva perduto e che invece fortunatamente si conserva nell'Archivio Capitolare della basilica di Monza. Rendiconti. Istituto Lombardo di Scienze e Lettere, Classe di Lettere e Scienze Morali e Storiche Ser. II*, 28. (1896) 667–677. o.
- Veszprémy* 1987. *Veszprémy László: Megjegyzés a magyarok taktikájáról a merseburgi csatában. HK*, 34. (=100.) (1987) 2. sz. 315–318. o.
- Veszprémy* 2006. *Veszprémy László: Bowlus, Charles R.: The Battle of Lechfeld and its Aftermath, August 955. The End of the Age of Migrations in the Latin West. Aldershot (Ashgate) 2006. (recenzió) HK*, 119. (2006) 4. sz. 1089–1093. o.
- Veszprémy* 2007a. *Veszprémy László: Aventinus híradása a magyarok 907. évi győzelméről. Csata Pozsonynál. Történelmi Szemle*, 49. (2007) 1. sz. 1–17. o.
- Veszprémy* 2007b. *Veszprémy László: A scheyerni középkori forráscsoport. Századok*, 141. (2007) 4. sz. 991–1009. o.
- Veszprémy* 2014. *Veszprémy László: Itt a magyar, hol a magyar? Megjegyzések a korai magyar kalandozások (907–933) forrásaihoz és időrendjéhez. HK*, 127. (2014) 1. sz. 77–90. o.
- Veszprémy* 2015. *Veszprémy László: Az 1000 előtti Pannóniára és a magyarokra vonatkozó források. In: Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés. Szerk. Sudár Balázs – Szentpéteri József – Petkes Zsolt – Lezsák Gabriella – Zsidai Zsuzsanna. (MTA BTK MÖT Kiadványok 1.) Budapest, 2015. 273–288. o.*
- Viage literario I–XXII.* *Viage literario a las iglesias de Espana I–XXII. Ed. Jaime Villanueva. Madrid, 1806–1902.*
- Vogler* 1999. *Werner Vogler: Spuren der Ungarn im Sankt Galler Stiftsarchiv. In: Die Ungarn und die Abtei Sankt Gallen – Magyarok és a Szent Galleni Apátság. Akten des wissenschaftlichen Kolloquiums an der Universität Eötvös Loránd Budapest vom 21. März 1998 anlässlich der Ausstellung „Die Kultur der Abtei Sankt Gallen” im Ungarischen Nationalmuseum. Szerk. Csihák J. György – Werner Vogler. A Zürichi Magyar Történelmi Egyesület és a Szent Galleni Apátsági Levéltár kiadványa. Sankt Gallen–Budapest, 1999. 13–27. o.*
- Waitz* 1838. *Georg Waitz: Die Hersfelder Annalen. Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde*, 6. (1838) 663–688. o.
- Waitz* 1857. *Georg Waitz: Die Annales Sancti Albani. Nachrichten der Königlichen Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philol.-hist. Klasse*, 1857. 55–58. o.
- Waitz* 1873. *Georg Waitz: Verlorene Mainzer Annalen. Nachrichten von der Gesellschaft der Wissenschaften zu Göttingen. Philologisch-Historische Klasse*, 1873. 388–391. o.

- Waitz 1885.³ *Georg Waitz*: Jahrbücher des Deutschen Reichs unter König Heinrich I. Jahrbücher der Deutschen Geschichte. Leipzig, 1885.³
- Wallace-Hadrill 1975. *John Michael Wallace-Hadrill*: The Vikings in Francia. The Stenton Lecture 1974. Reading, 1975.
- Walter 1904. *Theobald Walter*: Die Grabschriften des Bezirkes Oberelsass von den ältesten Zeiten bis 1820. Gebweiler, 1904.
- Warnke 2009. *Christian Warnke*: Belcsem/Belkesheim/Balsemerlande – Betrachtungen zu einem angeblichen Gaunamen im elbslawisch-deutschen Berührungsgebiet. In: Namen des Frühmittelalters als sprachliche Zeugnisse und als Geschichtsquellen. Hg. *Matthias Springer – Albrecht Greule*. (Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 66.) Berlin–New York, 2009. 193–234. o.
- Wattenbach II. *Wilhelm Wattenbach*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts II. Berlin, 1858.
- Wattenbach – Holtzmann – Schmale I. *Wilhelm Wattenbach – Robert Holtzmann – Franz-Josef Schmale*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier. Bd. I. Der Zeitalter des Ottonischen Staates (900–1050). Köln–Graz, 1967.
- Wattenbach – Holtzmann – Schmale II. *Wilhelm Wattenbach – Robert Holtzmann – Franz-Josef Schmale*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Die Zeit der Sachsen und Salier. Bd. II. Das Zeitalter des Investiturstreites (1050–1125). Köln–Graz, 1967.
- Wattenbach – Levison – Löwe 1990. *Wilhelm Wattenbach – Wilhelm Levison – Heinz Löwe*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vorzeit und Karolinger. Bd. VI. Die Karolinger vom Vertrag von Verdun bis zum Herrschaftsantritt der Herrscher aus dem sächsischen Hause. Weimar, 1990.
- Wattenbach – Schmale – Schmale-Ott – Berg 1976. *Wilhelm Wattenbach – Franz-Josef Schmale – Irene Schmale-Ott – Dieter Berg*: Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter. Vom Tode Heinrichs V. bis zum Ende des Interregnums. Bd. I. Darmstadt, 1976.
- Weigele 1938–1939. *Fritz Weigele*: Urkunden und Akten zur Geschichte *Rather in Verona*. *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 29. (1938–1939) 1–40. o.
- Weitlauff 1980. *Manfred Weitlauff*: *Gerhard von Augsburg*. VL2 II., 1225–1229. o.
- Will 1988–1989. *Robert Will*: Le mausolée des moines martyrs de Murbach. *Annuaire de la Société d'Histoire des Régions de Thann-Guebwiller*, 17. (1988–1989) 19–27. o.
- Winzer 1989. *Ulrich Winzer*: Cluny und Mâcon um 10. Jahrhundert. *FrSt*, 23. (1989) 154–202. o.
- Worstbrock 1978. *F[ranz] J[osef] Worstbrock*: *Balthar von Säckingen*. In: VL2 I. 590–592. o.
- Wunder 1978. *Harald Wunder*: *Adalbert von Magdeburg*. In: VL2 I. 32–35. o.
- Wyss 1885. *Georg von Wyss*: Über die Antiquitates Monasterii Einsidlensis und den Liber Heremi des *Aegidius Tschudi*. *Jahrbuch für schweizerische Geschichte*, 10. (1885) 251–378. o.

- Zeller* 2014. *Bernhard Zeller*: Krise und Schriftlichkeit – Krise der Schriftlichkeit? In: *Das lange 10. Jahrhundert*. 295–303. o.
- Zettel* 1977. *Horst Zettel*: Das Bild der Normannen und der Normanneneinfälle in westfränkischen, ostfränkischen und angelsächsischen Quellen des 8. bis 11. Jahrhunderts. München, 1977.
- Zettler* 1983. *Alfons Zettler*: Cyrill und Method im Reichenauer Verbrüderungsbuch. *FrSt*, 17. (1983) 280–298. o.
- Zimmermann* 1999. *Michel Zimmermann*: Western Francia: The Southern Principalities. In: *NCMH III*. 420–455. o.
- Zingg* 2014. *Roland Zingg*: Geschichtsbewusstsein im Kloster Rheinau im 10. Jahrhundert. Der Codex Modoetensis f-9/176, die Annales Laubacenses und die Annales Alamannici. *DA*, 69. (2014) 2. sz. 479–502. o.
- Zsoldos* 2013. *Zsoldos Attila*: Bíráloi vélemény Szöke Béla Miklós Pannónia a Karoling-korban című MTA doktori értekezéséről. (Kézirat.) Budapest, 2013. március 7. <http://real-d.mtak.hu/541/6/Zsoldos%20Attila.pdf>; a letöltés időpontja: 2015. május 31.

MUTATÓK

HELYNÉVMUTATÓ

- Aachen (Németország) 83, 89
Aargau (Svájc) 56, 58
Admont (Ausztria) 64, 66, 69, 78
Ahrgau (Németország) 56, 58, 130, 226
Ainay (Franciaország) 27, 29
Alanesberg 135
Albi (Franciaország) 85
Alexandria (Egyiptom) 140
Alföld 60
Allstedt (Németország) 94
Alpok hegység 16, 58, 75, 139, 140, 145, 146, 148, 163, 192, 199, 225, 227, 229
Alsó-Lotaringia 7, 8, 16, 17, 120, 121, 125, 150
Altino (Olaszország) 168–170, 219
Altötting (Németország) 193
Ammiana (Olaszország) 168
Ankhialos folyó 221
Apulia (Olaszország) 97, 100, 102, 218, 227
Aquilaia (Olaszország) 75, 161, 177–185, 219
Aquilaia Pátriárkátus 166, 177–185
Aquitánia (Franciaország) 17, 25, 32, 33, 36, 63, 75, 87, 89, 229
Ardagger (Ausztria) 67
Arles-i (Provence-i) Királyság 32
Arneburg (Németország) 82
Arras (Franciaország) 40
Ascoli (Olaszország) 97
Astfala gau (Németország) 81, 226
Atlanti-óceán 66, 228
Attigny (Franciaország) 88
Augsburg (Németország) 12, 47, 60, 61, 90, 104, 105, 107, 113, 135, 150–153, 160, 167, 168, 205, 208, 215, 216, 226, 227, 229,
Ausztria 17, 46, 67, 78, 194; Ostmark: 46
Autun (Franciaország) 25
Auvergne (Franciaország) 32, 33, 222
Avanches (Franciaország) 85
- Badenachgau** (Németország) 112
Bajorország (Németország) 42, 45, 46, 53, 62–64, 66, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 78, 107, 150, 152, 176, 192, 210, 218, 225, 229
Balkán-félsziget 102, 142
Bamberg (Németország) 57, 210
Banyoles (Spanyolország) 203, 204
Barbastro (Spanyolország) 228
Bari (Olaszország) 96, 97, 99, 100
Basel (Svájc) 31, 50, 71, 91, 108, 130, 137, 210–216, 217, 218, 226
Beaulieu-en-Argonne (Franciaország) 126, 130, 227
- Bécs (Ausztria) 41, 42, 45, 46, 64, 65, 66, 67, 70, 78, 105, 131, 146
Bécsi-medence 194
Belgium 9, 13–16, 24, 66
Benevento, Beneventói Hercegség 96, 98, 100; Szent Zsófia monostor (Olaszország) 98
Bergamo (Olaszország) 98, 187–189, 219, 225
Berlin (Németország) 39, 93, 201,
Bernburg (Németország) 165
Berry (Franciaország) 33
Bèze (Franciaország) 19, 20, 22, 29, 228
Biberach an der Riß (Németország) 209
Bierstadt (Németország) 195
Bizánci Császárság 96–98, 102, 144, 157, 169, 218, 221, 222, 228
Blanot (Franciaország) 28
Blois (Franciaország) 33
Bobbio (Olaszország) 133, 189
Boden-tó 138, 140, 227, 228
Bolgár Császárság 42, 49, 52, 53, 143, 144, 221
Bologna (Olaszország) 97, 185
Bonn (Németország) 78, 124
Bourges (Franciaország) 36, 63, 89, 95, 228
Bouvancourt (Franciaország) 35, 36, 89, 228
Böddeken (Németország) 72
Bregenz (Ausztria) 226
Brenta-folyó 43, 114, 117, 160, 168, 169, 174, 181, 191, 223, 225
Brescia (Olaszország) 97, 188, 227
Bretagne (Franciaország) 48, 85
Brindisi (Olaszország) 99
Brioude (Franciaország) 33
Brixen (Bressanone, Olaszország) 67, 68
Brüsszel (Belgium) 40, 42, 45, 46, 193
Buchau (Németország) 208, 209, 217
Burgundia: Burgundiai Királyság 17, 50, 55, 88, 89, 91, 203, 214, 218, 226; Burgundiai Hercegség (Franciaország) 17–30, 31, 33, 34, 56, 58, 63, 88, 89, 90, 91, 95, 133, 202, 218, 228, 229
- Calcinata** (Olaszország) 160,
Cambrai (Franciaország) 16, 84, 86, 90, 120, 121, 152, 219, 229
Capua 97, 228; Capuai Hercegség (Olaszország) 63, 96, 97, 100
Ceggia (Olaszország) 168
Cercada (Spanyolország) 203
Cerea (Olaszország) 187
Cerretum (Olaszország) 188
Cervignano (Olaszország) 183

- Châlons-sur-Marne (Châlons-en-Champagne, Franciaország) 90, 229
Chalon-sur-Saône (Franciaország) 22–24, 29, 30
Chartres (Franciaország) 33, 85
Chaunois (Franciaország) 25
Chiers-folyó 88
Cividade del Friuli (Olaszország) 178, 179, 181–182, 219
Cluny (Franciaország) 22, 28, 36, 202
Colmar (Franciaország) 108
Comacchio (Olaszország) 188
Concordia Saggitaria (Olaszország) 184
Corbie (Franciaország) 128
Córdoba 204; Córdoba-i Emirátus 100, 204; Córdoba-i Kalifátus (Spanyolország) 100, 203, 204
Cremona (Olaszország) 157, 188, 189
Culmite 67, 67.
- Csehország** 67, 73, 75, 89
Csekely (Čakajovce, Szlovákia) 30
- Dijon** (Franciaország) 19–22, 29, 30, 88, 89, 228
Dingolfing (Németország) 224
Douai (Franciaország) 40
Dráva-Száva köze 43, 44
Drömling (Németország) 82, 165, 228
Duino (Olaszország) 178
Duisburg (Németország) 95
Duna-folyó 42, 44, 45, 49, 67, 69, 74, 120, 152, 153, 166, 194, 222, 225, 229
Duna-Tisza köze 222
Dunántúl 173, 222
- Einsiedeln** (Svájc) 47, 52, 63, 77, 212, 214
Eisenach (Németország) 165
Elba-folyó 82, 89, 163
Eller an der Mosel (Németország) 137
Elm-hegy 165
Elzász (Franciaország) 31, 41, 49, 76, 104, 107, 108, 109, 130, 210, 212, 214, 218, 226
Enns-folyó 69, 105, 192–194, 218, 225
Ennsburg (Enns, Ausztria) 42, 45, 192, 193, 225
Eresburg (Németország) 81, 82
Erfurt (Németország) 93, 224
Erlauff-folyó 67, 194
Essen (Németország) 95, 96, 195
- Északi-tenger** 66
- Fara** (Olaszország) 187
Fécamp (Franciaország) 21, 85, 92
Federsee 207, 209
Fekete-erdő 152
Ferrara (Olaszország) 188
Fischa-folyó 68, 71, 72, 217, 226
Fismes (Franciaország) 34, 35, 89, 126, 228
- Fleurey-sur-Ouche (Franciaország) 22, 23
Fleury (Saint-Benoît-sur-Loire, Franciaország) 27, 94, 95
Floss (Németország) 73
Forchheim (Németország) 112, 174, 176
Földközi-tenger 140
Franciaország 11, 13, 16, 31, 55, 63, 86, 87, 90, 91, 93, 94, 122, 175, 218, 219; Nyugati Frank Királyság 14, 20, 25, 29, 31–37, 39, 57, 84, 87, 95, 104, 129, 202, 219, 224, 228, 229
Frankföld (Németország) 47, 78, 79, 81, 107, 112, 138, 218, 226, 227
Frankfurt (Németország) 157
Fraxinetum; La Garde-Freinet (Franciaország) 133, 159, 203
Fritzlar (Németország) 50, 54
Friuli (Olaszország) 177, 178, 185, 186, 191, 219
Fulda (Németország) 79, 81, 104, 111, 112, 115, 116, 226
- Gandersheim** (Németország) 76, 139
Garda-tó 187
Garsten (Ausztria) 64, 69
Genova (Olaszország) 185,
Gent (Belgium) 154, 155
Gerresheim (Németország) 126, 194, 195
Geule folyó 215
Gewelesdorf 48
Gillamont (Dieulouard, Franciaország) 125
Gorze (Franciaország) 130–133, 211
Gotha (Németország) 93
Görz (Gorizia, Olaszország) 177
Grado (Olaszország) 181, 182
- Hahnenbach patak** 201
Hainault (Belgium) 120
Harz-hegység 165, 196
Helme-folyó 165
Herford (Németország) 66, 154, 165, 195–200, 220, 227
Hersfeld (Németország) 68
Herzfeld (Németország) 154
Hesbaye (Belgium) 120
Hildesheim (Németország) 81, 112, 147
Huesca (Spanyolország) 228
Huy-hegy 165
- Ibériai-félsziget 100, 203, 204
Ilfeld (Németország) 165
Iller-folyó 152
Ingelheim am Rhein (Németország) 151
Ingolstadt (Németország) 112
Inn-folyó 53, 61, 63, 66, 113, 226
Isar-folyó 72
Île Barbe (Franciaország) 27, 29
- Jarrow** (Nagy-Britannia) 80

- Jechaburg (Németország) 165
 Jeruzsálem (Izrael) 140, 141
 Jura-hegység 127
- Karintia, Karantánia (Ausztria)** 42, 46, 67, 68, 71, 206, 207, 225
 Karlsruhe (Németország) 136, 137, 139
 Kárpát-medence 8, 34, 42, 49, 53, 76, 104, 142, 148, 163, 166, 177, 194, 220, 221, 223, 224, 229
 Kárpátok-hegység 185
 Kassel (Németország) 112
 Kempten (Németország) 208
 Kiskunfélegyháza 33
 Kis-Lengyelország 173
 Kollmitz (Ausztria) 67
 Konstantinápoly (Isztambul, Törökország) 102, 147, 157, 158, 218
 Konstanz (Németország) 61, 62, 140, 206, 214, 227
 Korvey (Németország) 80–82, 139, 150, 161–164, 195
 Köln (Németország) 95, 96, 124, 125, 149, 150, 194, 199, 216
 Krka-folyó 75
 Kyrbach-patak 201
- Lamspringe (Németország)** 147
 Langres (Franciaország) 27, 30, 34
 Languedoc (Franciaország) 86
 Laon (Franciaország) 33, 34, 90, 93, 94, 187, 218, 229
 Lauffen (Ausztria) 74
 Lech-folyó 107, 151, 153, 167, 229
 Lech-mező, Lechfeld (Németország) 12, 74, 105, 107, 110, 112, 113, 119, 120, 150, 151, 153, 159, 163, 165–167, 187, 229
 Lérida (Spanyolország) 228
 Liège (Belgium) 7, 8, 56, 57, 84, 86, 118, 121, 154
 Liézy (Franciaország) 201, 202
 Limoges (Franciaország) 95
 Linz (Ausztria) 45, 69, 225
 Lipcse (Németország) 42
 Lobbes (Belgium) 7, 8, 16, 50, 55, 57, 90, 117–121, 219
 Loche (Franciaország) 36
 Lodi (Olaszország) 116
 Loiching (Németország) 72, 73, 226
 Loire-folyó 32, 33, 36, 85, 94
 Lombardia (Olaszország) 101, 158, 187, 225
 Lonato (Olaszország) 188
 Lorsch (Németország) 103, 199
 Lotaringia 7, 8, 16, 17, 29, 31, 32, 47, 48, 57, 58, 66, 77, 79, 85, 86, 88, 93–95, 104, 106, 107, 118, 120, 121, 125, 128–131, 133, 138, 150, 166, 195, 196, 200, 201, 210–212, 218, 223, 224, 226, 227, 229
 Lövvő (Magyarország) 74
 Luhe-folyó 73, 74, 89
- Lure (Franciaország) 17, 133–135
 Luxeuil (Franciaország) 17, 127, 133, 134
 Lyon (Franciaország) 26, 27, 29
- Maas-folyó, Meuse-folyó** 57, 88
 Maastricht (Hollandia) 120, 121, 229
 Mâcon (Franciaország) 23
 Madrid (Spanyolország) 56
 Magdeburg (Németország) 76, 77, 163
 Maguzzano (Olaszország) 187
 Maienfeld (Svájc) 56, 58
 Mainizza (Olaszország) 185
 Mainz (Németország) 41, 42, 62, 79, 177, 210, 211
 Masino (Olaszország) 99
 Mautern (Ausztria) 44
 Mayenfeldgau (Németország) 56, 125, 130, 226
 Melk-folyó 67
 Menago-folyó 187
 Merseburg (Németország) 61, 103, 110, 111, 160, 165, 218, 228
 Metz (Franciaország) 34, 39, 93, 94, 132, 133, 149, 165, 202, 218, 221, 228
 Milánó (Olaszország) 7, 14, 178, 189
 Minden (Németország) 197–199
 Mittelkirchen (Ausztria) 74
 Modena (Olaszország) 36, 37, 115, 117, 170, 225
 Monasterolo (Olaszország) 188
 Monte Cassino (Olaszország) 63, 97, 175
 Montfaucon d'Argonne (Franciaország) 124–126, 128, 130, 219
 Montier-en-Der (Franciaország) 127, 128
 Monza (Olaszország) 50
 Morva Fejedelemség 43, 54
 Mosaburg, Zalavár (Magyarország) 43, 67, 144–148, 219
 Mosel-folyó, Moselle-folyó 57, 137
 Moson (Mosonmagyaróvár, Magyarország) 68
 Moutier-Grandval (Svájc) 216
 Moyenmoutier (Franciaország) 211–213, 215
 Möllenbeck (Németország) 113, 199, 227
 Murbach (Franciaország) 49, 56, 107–109
 München (Németország) 31, 36, 42, 46, 64, 65, 68, 72, 74, 76, 77, 103, 157, 157, 226
 Münster (Németország) 80, 95
- Namur (Belgium)** 7
 Nápoly (Olaszország) 98, 140,
 Németország 12, 17, 177, 204; Keleti Frank Királyság 10, 28, 40–42, 45, 47, 50, 53, 57, 63, 67, 80, 82, 106, 125, 161, 174, 196, 222–224; Német Királyság 162
 Neuching (Németország) 72, 73, 106, 226
 Neuwiller-lès-Saverne (Franciaország) 131
 Niederaltaich (Németország) 42, 46, 68, 69, 206
 Nîmes (Franciaország) 32, 86, 227
 Nogara (Olaszország) 187
 Noirmoutier (Franciaország) 25, 31

- Nonantola (Olaszország) 115–117, 170, 175, 187, 225
- Nonneberg (Salzburg, Ausztria) 111
- Nordgau (Németország) 73, 74, 104, 218
- Northumbria (Nagy-Britannia) 80
- Noyon (Franciaország) 83
- Nymburk (Csehország) 89
- Nyitra** (Nitra, Szlovákia) 148, 172, 173
- Obernkirchen** (Németország) 113, 199
- Oglio-folyó 188
- Olaszország, Itália, Itáliai Királyság 7, 10, 11, 14, 16, 17, 21, 26, 29, 30, 32, 33, 43, 44, 49, 53, 61, 63, 70, 75–77, 82, 86–90, 96–102, 104, 113–118, 134, 136, 140, 148, 157–161, 166, 168–171, 173, 174, 176–192, 203, 218, 219, 222–224
- Ongaresca* (Udine, Olaszország) 185
- Orbais (Franciaország) 35, 123, 228
- Orléans (Franciaország) 33, 36, 95, 228
- Otranto (Olaszország) 102, 218, 228
- Ouche-folyó 29
- Oxford (Nagy-Britannia) 81, 165
- Paderborn** (Németország) 72
- Padova (Olaszország) 186, 189, 219, 225
- Pallau (Franciaország) 36
- Palleau (Franciaország) 22
- Palmanova (Olaszország) 185
- Pannónia 42–46, 49, 60, 67, 80, 120, 138, 144, 145, 147, 148, 160, 193, 194, 219, 225
- Párizs (Franciaország) 19, 28, 33, 37, 40, 50, 62, 77, 80, 85, 92, 94, 127, 128, 133, 175, 203
- Passau (Németország) 173, 176, 193
- Pavia (Olaszország) 7, 32, 44, 75, 86, 87, 98, 99, 102, 114, 116, 117, 121, 157, 161, 187, 189, 210, 223, 225, 227
- Paxósz (Görögország) 157
- Perzsia (Irán) 146,
- Piacenza (Olaszország) 116, 190, 191, 219, 225
- Pireneusok-hegység 141
- Pó-folyó 189
- Poitiers (Franciaország) 36, 137
- Pozzuolo (Olaszország) 178
- Pozsony (Bratislava, Szlovákia) 47, 67, 68, 71, 103, 105, 110, 111, 194, 218, 223, 226
- Pöhlde (Németország) 165
- Prága (Praha, Csehország) 89, 229
- Pressingberg (Ausztria) 68
- Provence (Franciaország) 7, 102
- Prüfening (Németország) 64
- Prüm (Németország) 39, 47–49, 56, 58
- Przemysł (Lengyelország) 185
- Puisieux (Franciaország) 129
- Püchau an der Mulde (Németország) 224
- Quedlinburg** (Németország) 76
- Rajna-folyó** 56–58, 61, 79, 87, 90, 91, 94, 96, 124–126, 129, 130, 137, 166, 194, 216, 218–220, 226–228
- Ravenna (Olaszország) 21
- Regensburg (Németország) 42, 45, 63–66, 69, 70, 73, 74, 76, 105, 139, 147, 160, 167, 176, 207, 213
- Reggio d'Emilia (Olaszország) 190, 219, 225
- Reichenau (Németország) 10, 20, 36, 49, 53, 54, 62, 71, 91, 95, 96, 105, 106, 138–148, 150, 204–214, 219, 227
- Reims (Franciaország) 34, 35, 83, 84–87, 90, 92, 122–128, 139, 225, 228, 229
- Reisbach (Németország) 176
- Reisenburg (Németország) 153
- Remiremont (Franciaország) 106–109, 201, 202, 218
- Rheinau (Németország) 50, 55, 58
- Rhône-folyó 29, 57
- Riade* (Németország) 61, 110, 160, 163, 164, 196, 199, 222, 228
- Róma (Roma, Olaszország) 14, 34, 77, 83, 86, 87, 89, 90, 101, 102, 106, 130, 135, 142–148, 151, 152, 153, 171, 174–176, 202, 206, 216, 218, 227, 228; Vatikán 90, 92, 103, 111, 112, 116, 147, 175
- Rott-folyó 104, 226
- Rousillon (Franciaország) 86, 204
- Rovesello* (Olaszország) 187
- Sabaria** (Szombathely, Magyarország) 144
- Sacile (Olaszország) 185
- Säckingen (Németország) 137–138
- Saint-Amand-les-Eaux (Franciaország) 55
- Saint-Apollinaire (Franciaország) 20–22, 29
- Saint-Génis-des-Fontaines (Franciaország) 204
- Saint-Genou (Franciaország) 36
- Saint-Gilles-du-Gard (Franciaország) 32, 86, 227
- Saint-Marcel-lès-Chalon (Franciaország) 22, 23
- Saint-Omer (Franciaország) 40, 41
- Saint-Pierre-lès-Chalon (Franciaország) 23, 24
- Saint-Pierre-le-Vif (Sens, Franciaország) 18, 19, 29
- Saint-Quentin (Franciaország) 88, 90, 91
- Saint-Thierry, Mont d'Or (Franciaország) 35, 122, 123
- Salinoves (Spanyolország) 203
- Salzburg (Ausztria) 63, 64, 66–74, 111, 145, 146, 172
- Sankt Florian (Ausztria) 192, 193
- Sankt Gallen (Svájc) 28, 49, 58–61, 69, 87, 104, 107, 110, 112–114, 135–139, 150, 151, 201, 205, 206, 208, 214, 219, 227
- Santa Coloma de Farners (Spanyolország) 203, 204
- Santiago de Compostela (Spanyolország) 141, 142, 148
- Saône-folyó 22, 27, 29, 30, 57
- Savigny (Franciaország) 26, 27, 29, 202, 217, 219, 228

- Schmutter-patak 167
 Sens (Franciaország) 18, 25, 29, 36, 92, 93–95, 218, 228
 Sesto (Olaszország) 182, 185
 Sierenz (Franciaország) 214
 Siponto (Olaszország) 100
 Sirmium; Szávaszentdemeter (Srmska Mitrovica, Szerbia) 142–144
 Siscia (Sziszek, Sisak, Horvátország) 144
 Soissons (Franciaország) 34, 84–86, 88, 91
 Somme-folyó 90
 Steinakirchen (Ausztria) 194
 Steterburg (Németország) 165, 228
 Strasbourg (Franciaország) 50, 214
 Strassoldo (Olaszország) 185
 Sváböld 45, 50, 53, 55, 56, 58, 71, 94–96, 104, 106, 107, 130, 138, 141, 147, 148, 159, 196, 203, 204, 208, 210, 212, 217, 223, 224, 226–228
- Szajna-folyó** 33
 Szászország (Németország) 46, 54, 66, 76, 77, 81, 82, 94, 152, 154, 160, 163–167, 196, 221–224, 226–229
 Száva-folyó 143, 144
 Székesfehérvár (Magyarország) 68
 Szenternye (Mačvanska Mitrovica, Szerbia) 143, 144
 Szerbia 180
 Szigetmonostor (Magyarország) 30
 Szírnia 180
- Tanger-folyó** 82
 Tarragona (Spanyolország) 204
 Tartaro-folyó 187
 Tegernsee (Németország) 139
 Thaya-folyó 67
 Thuin (Belgium) 120
 Ticino-folyó 75
 Tisza-folyó 75
 Tiveriopolis (Strumica, Macedónia) 143
 Torcello (Olaszország) 168
 Tortosa (Spanyolország) 204
 Toulouse (Franciaország) 31, 33, 86
 Tournus (Franciaország) 25, 26, 28, 29, 31, 33
 Tours (Franciaország) 33, 83, 144
 Traisen-folyó 194
 Traungau (Ausztria) 73, 105, 228
 Trieszti-öböl 178
 Troyes (Franciaország) 39
- Tübingia (Németország) 79, 165, 226
- Udine (Olaszország)** 185
Ungaria (Bologna, Olaszország) 185
- Velence (Olaszország)** 114, 139, 140, 168–170, 174, 181, 182, 184, 219, 225
Verden (Németország) 112
Verdun (Franciaország) 85, 124–126, 130, 131, 200, 201, 227
Vereb (Magyarország) 30
Vermadois (Franciaország) 35, 90, 229
Verona (Olaszország) 7, 8, 50, 93, 97, 98, 118, 161, 181, 187, 191, 227
Verzy (Franciaország) 34, 35, 83, 89, 127–129, 228
Vesztfália (Németország) 113, 154, 195, 197, 220, 227
Vgršček-patak 185
Vogézek-hegység 17, 211
Vogrsko (Szlovénia) 185
Voncq (Franciaország) 66, 87, 124, 126, 130, 227
Vorau (Ausztria) 64, 70
- Wackersleben (Németország)** 165
Wearmouth (Nagy-Britannia) 80
Weihenstephan (Németország) 104
Weingarten (Németország) 61, 62
Wels (Ausztria) 73, 74, 78, 105, 165, 218, 228
Węngierka (Lengyelország) 185
Wenia 67, 225
Werden (Németország) 80, 95, 96, 154
Werla (Werlaburgdorf, Németország) 196, 222, 224, 227
Wertach-folyó 167
Weser-folyó 199
Wesseling (Németország) 124–126, 219
Wildeshausen (Németország) 145
Wintershoven (Belgium) 154–156, 229
Wissembourg (Franciaország) 46, 76, 77, 103, 109–111
Wolfenbüttel (Németország) 109
Workum (Hollandia) 154
Worms (Németország) 41, 94, 103, 121, 166, 197, 215, 216, 229
Würzburg (Németország) 210
- Zürich (Svájc)** 49, 50, 53, 66, 105, 106, 208

SZEMÉLYNÉVMUTATÓ

- Abbo, Szent, fleury-i apát 127
 Abd-ar-Rahmán, III., córdobai emír és kalifa 133, 157, 158, 203, 204
 Ábrahám, freisingi püspök 36, 158
 Adalbero, augsburgi püspök 47
 Adalbero, I., baseli püspök 214
 Adalbero, II., baseli püspök 212–214
 Adalbero, metzi püspök 131–133
 Adalbert, Babenbergi, frankföldi gróf 162,
 Adalbert, Ivrea örgrófa 160, 227,
 Adalbert, magdeburgi érsek, történetíró 47, 52, 71, 73, 76–79, 84, 107, 158, 196, 197, 223
 Adalbert, passauai püspök 193
 Adalbert, Szent, prágai püspök 212
 Adalbert, bergamói püspök 187, 188
 Adalgarius, bouvancourt-i pap 63, 89, 123, 124
 Adalram, salzburgi érsek 172
 Adeldardus, montfauconi apát 124, 125
 Adelinda, I., buchauai apátnő 208, 209
 Adorján, I. Szent, pápa 145, 147
 Adorján, II., pápa 213
 Adorján (Hadrianus), Szent, mártír 145–147, 219;
 Szent, mártír; Hadrias, Szent, mártír 146, 147
 Adso, montier-en-der-i apát 126–130, 134
 Afra, Szent, mártír 151–153
 Ágoston, Hippói Szent 58, 92, 187
 Aigius, narbonne-i érsek 202
 Aimericus, narbonne-i érsek 202
 Aiminus, tournai-i apát 25
 Ajtony, Marosvár ura 222
 Albericus, II, Róma ura 87, 101
 Alberto Milioli, reggiói történetíró 190
Albrecht, Stéfan 12, 36, 37
Althoff, Gerd 163
 Altmann, passauai püspök 193
 Altwin, brixeni püspök 67, 68
 Alvisus, Saint-Marcel-lès-Chalon-i perjel 23
 Ambrus, Szent, milánói püspök 14
 Anasztázia, Szent 146
 András, aquileiai (cividalei) pátriárka 181
 András, II., magyar király 142
 Andreas Brunner, bajor történetíró 68
 Andronicus, Szent 145
 Annalista Saxo, szász történetíró 46, 72, 75, 77, 80, 81
 Anzelm, friuli herceg 116
 Anzelm, veronai gróf 187
 Aribald, reggiói püspök 190
 Aribo, Pannónia örgrófa 44, 148
 Arisztotelész, görög filozófus 139
 Arno, salzburgi érsek 146
 Arnulf, keleti frank király, római császár 42–44, 46–48, 50, 57–60, 67, 80, 107, 148, 159, 171, 176, 211, 215, 219, 225
 Arnulf, I., bajor herceg 7, 70, 71, 104, 160, 166, 222, 226, 227
 Arnulf, II., bajor palotagróf 152, 153, 166
 Arnulf, neuweileri szerzetes 131
 Árpád 220
 Artold, reimsi érsek 35, 36, 83, 87
 Atenolf, capuai és beneventói fejedelem 97, 100
 Attila, hun király 117, 159, 181
 Atto, Eritgau grófa 208
 Atto, vercelli püspök 139
 Aveninus (Johannes Turmair), bajor történetíró 42, 64, 68, 69, 71, 72
 Azzo, II., reggiói püspök 190

Babcock, R. G. 155
 Badinus, savigny-i apát 26, 27
 Balderich, speyeri püspök, Baltherus, sackingeni szerzetes 136, 137
 Balderich, utrechti püspök 7
 Baldericus, Szent 124, 125, 219
Bálint Csanád 185, 223
Balogh József 7
Baluze, Étienne 202
Bánlaky József 10, 56, 82, 92
 Barbatus, Szent 98
 Basolus, Szent 127–129
Becker, Joseph 158
 Beda Venerabilis, angol történetíró 47, 50, 56, 62, 64, 80, 90, 92, 94, 95, 103, 122, 147, 204, 205
 Béla, IV., magyar király 223
 Belloni, Antonio, aquileiai történetíró 180
 Beltramnus, lure-i apát 135
 Benedek, IV., pápa 174–176
 Benedek, Nursiai Szent 58
 Benedek, Sant'Andrea del Soratte-i, történetíró 101
 Benedek, savigny-i apát 27
Benet i Clarà, Albert 203
 Benno, einsiedelni remete, metzi püspök 214
 Berardus, mâconi püspök 24
 Berengár, I., itáliai király 31, 43, 44, 86, 97–99, 101, 114, 116, 117, 160, 161, 169, 178, 181–184, 186–189, 191, 192, 219, 225, 227
 Berengár, II., itáliai király 75, 102, 151, 157, 158, 161, 186, 228
 Berno, mâconi püspök 28
 Berno, reichenauai apát 151
Bernoulli, August 214
 Bernuin, verduni püspök 125, 126, 201
Berschm, Walter 60, 133, 135, 136, 138
 Berta, Szent 92
 Bertarius, verduni dékánkanonok 201
 Bertold, bajor herceg 75, 76, 105, 165, 228
 Bertold, reichenauai szerzetes 205
 Bertold, Reisenburgi 153

- Bertold, sváb palotagróf 210, 226
 Bertricus, saint-thierry-i szerzetes 123
Bethmann, Ludwig 90, 91
Betti, Maddalena 172, 173
Beumann, Helmut 162, 171, 176, 197
 Birk, Johannes, császári jegyző 208, 209
Bischoff, Bernhard 115, 158,
 Blauenstein, Nikolaus Gerung, baseli történetíró
 212, 215, 216
Bloch, Hermann 162
Bloch, Marc 13
Boba Imre 45, 46, 67,
 Boethius, római filozófus 139
Bogyay Tamás 31, 145
Bolland, Jean 40
Bollók Ádám 223
Bóna István 82, 114, 153
Bortolotti, Pietro 117
Boschen, Lothar 56
Boshof, Egon 172
 Boso, Rudolf nyugati frank király öccse 88, 132
Bouchard, Constance Brittain 22
Bowlus, Charles 12, 152, 172, 173
 Braszláv, alsó-pannóniai herceg 43, 44, 67, 68
Bresslau, Harry 69, 71, 171, 205
Bruggisser, Philippe 52
 Brúnó, kölni érsek 7, 75, 76, 83, 89, 95, 118, 120,
 133, 148–150, 166
 Brúnó, langres-i püspök 20
 Brunwart, Sankt Gallen-i szerzetes, püspök,
 magyarországi térítő 112
 Bruschi, Kaspar, német író 209
Bucelin, Gabriel 105
Buchner, Rudolf 206
Bugat, magyar vezér 97, 160, 220, 227
 Bulcsú, horka 61, 102, 152, 167, 168, 218, 220, 222,
 229
 Burchard, lyoni érsek 26
 Burkhard, Sankt Gallen-i apát 113
 Burkhard, sváb herceg 61, 87, 136
 Burkhard, türingiai herceg 48, 72, 164
- Caiazza, Gabriele* 183
Calmet, Augustine 201, 202
Caro, Georg 224
 Cassianus, Szent, brixeni püspök 67
Castagnetti, Andrea 187
Catel, Guillaume 202
Chiesa, Paolo 157, 158
 Christophorus, ellenpápa 175, 176
Churchill, William 97, 100
Cipolla, Carlo 8
 Columbanus, Szent 58
Contreni, John 139
Corbet, Patrick 149
Coupland, John 17
 Cramer-Klett, Theodor 94
- Cs. Sós Ágnes* 67, 144
- D’Haenens, Albert* 9, 13, 14, 16, 17, 24, 26, 28, 156
 Dado, verduni püspök 8, 60, 99, 125, 126, 128, 130,
 201, 219
De Rossi, Giovanni Battista 146
De Rubeis, Bernardo Maria 178, 179
Decker-Hauff, Hansmartin 209
Deér József 220, 221
 Deicolus, Szent 133, 134
 Demeter, Szent, mártír 142, 143
 Demetrios, Montferrati, thesszalonikéi király 142
Denning, Regina 140
Depeyrot, Georges 16
Deutinger, Roman 70
Dienes István 152
Dierkens, Alain 115
 Dietpald, I. Szent Ulrich augsburgi püspök testvére
 113, 153
Dietrich, Julius Reinhard 205
 Dietrich, Nieheimi, történetíró 165
 Dionysius Exiguus, ókeresztény író 94
 Dodo, münsteri püspök 154
Dorna, Maciej 77
 Drogo, touli püspök 86
Duby, Georges 13
Duchesne, André 40
Duchesne, Louis 175
 Durandus, bambergi püspök 57
Dursac, magyar vezér 97, 160, 220, 227
Dümmler, Ernst 10, 56, 74, 75, 80, 104, 107, 112,
 114, 176
- Ebbo, Déols ura 36, 228
 Eberhard, elzászi gróf 134
 Eberhard, frank herceg 82
 Edit, német királyné 76
 Egbert, szász herceg 154
 Egilbert, passauai püspök 193
 Egilo, sens-i érsek 39
 Egino, badenachgauri gróf 112, 226
 Einhard, Nagy Károly történetírója 41
 Einold, gorzei apát 131, 133
 Ekkehard, I., Sankt Gallen-i szerzetes 135
 Ekkehard, IV., Sankt Gallen-i szerzetes 10, 127, 135,
 137, 138, 140, 203, 208
 Elbungus, pármái püspök 118
Elter István 203, 204
 Engilberga, II. Lajos császár felesége 190
Erben, Wilhelm 79
 Erchanger, svábföldi palotagróf 210, 226
 Erchenbald, eichstätti püspök 194
Erdmann, Carl 197
 Eriprand, veronai főesperes 187
Erkens, Franz-Reiner 173
 Ermentrude 109
 Erminus, Szent, lobbes-i apát 121

- Ernst, Sualafeld grófja 166, 229
Estiennot, Claude 27
 Eudokia, II. Rómanosz bizánci császár felesége 102
 Eusebius, Caesareai, történetíró 122, 204
 Eusebius, Szent, vercelli-i püspök 113
 Eutropius, római történetíró 122
 Everardus, piacentzai püspök 191
- Falchenheimer, Karl* 113
 Falco, tournus-i szerzetes 25
Farlati, Daniele 144
Fasoli, Gina 10, 11, 16, 56, 58, 74, 98, 100, 113, 114, 117, 118, 169, 181, 203, 210
Ferrari, Filippo 117
 Flavius, Szent, chaloni püspök 24
 Flodoard, reimsi kanonok 17, 21, 25, 32, 34–36, 63, 66, 74, 75, 77, 82–92, 94, 97, 100, 101, 119, 120, 122–128, 130, 136, 160, 169, 188, 197, 218, 219
 Floreburtus, liège-i püspök 154
 Flórián, Szent 192, 194
Foerster, Hans 84
 Folcuin, lobbes-i apát 16, 118–121, 218
 Folkmar, kölni érsek 149
 Folkuin, reichenau apát 105
 Franco, Liège-i 155
 Franco, lotaringiai nemes 201
 Frangerus, wintershoveni *villicus* 156
 Fridolinus, Szent 136–137
 Frigyes, aquileiai pátriárka 178, 181, 182, 191, 225
 Frigyes, I. (Barbarossa), német-római császár 50, 86
 Frigyes, mainzi érsek 62
 Frigyes, sváb herceg 50
Frison, Carluccio 118
 Frutolf, michelsbergi szerzetes, történetíró 70, 81, 204, 207, 210
Fuhrmann, Horst 171
 Fulbert, cambrai-i püspök 121
 Fülöp, velencei zarándok 140
- Gál, Szent** 134, 138,
 Garnier, Sens grófja 93
Gaudenzi, Augusto 118
 Gauiter, vezelay-i apát 24
 Gauslinus, padovai püspök 186, 187
Geary, Patrick 28
 Gebhard, lotaringiai herceg 78, 106, 107, 110
 Gebhard, augsburgi püspök 151
 Gebhard, konstanzi püspök 140
 Gelduin, sens-i érsek 18
 Geminianus, Szent 117
 Gerardus, brogne-i apát 15
 Gerberga, gandersheimi apátnő 76
 Gerberga, IV. Lajos nyugati frank király felesége 127
 Gerebaldus, chaloni püspök 24
 Gergely, IV., pápa 147
- Gergely, Szent, tours-i püspök, történetíró 24, 122, 136, 206
 Gerhard, augsburgi prépost 150–153, 167
 Gerhard, lotaringiai gróf 107
 Germanus, Szent 124
 Gervasius, Szent, mártír 14
Giesler, Jochen 74, 91
 Giselbert, Bergamo grófja 98, 188, 227
 Gislebert, burgundiai herceg 25
 Gislebert, lotaringiai herceg 201
 Gizella, remiremont-i apátnő 201, 202
 Gobelinus Persona, paderborni történetíró 72
 Gobert, Coincy-i, soissons-i perjel 91
Golinelli, Paolo 116
Gombos Ferenc Albin 8, 9, 11, 92, 98, 114, 139, 170, 173, 174, 186, 188, 191, 194, 219
 Gorgonius, Szent, mártír 130
 Gotmar, geronai püspök 203
 Gottfried, alsó-lotaringiai palotagróf 125
 Gottfried, Viterbói, történetíró 179, 180
 Gottschalk, orbais-i szerzetes 40
Goulet, Monique 127, 131
 Gozbert, Klettgau grófja, rheinai laikus apát 78
Görres, Joseph 94
Granddier, Philippe-André 108
 Gualter, sens-i érsek 93
 Guido, spoletói herceg, itáliai király 50, 169
 Guido, Toszkána örgrófja 101, 227
 Gumo, cividalei polgár 182
 Guntram, burgundiai király 22, 24
- Györffy György** 10, 33, 44, 45, 69, 71, 74, 75, 82, 97, 100–102, 144, 164, 194, 205, 220–223
 Gyula 220
- Hadburga, herfordi apátnő** 200
 Haicho, fuldai apát 111
Härtel, Reinhard 178
 Hatto, mainzi érsek 47, 106, 162, 170, 172, 174, 176
 Helias, saint-genou-i apát 36
Hellmann, Siegmund 61, 207
 Helmfrid, fuldai apát 115
 Henrik, augsburgi püspök 151
 Henrik, Herfordi, történetíró 165, 197, 220
 Henrik, I. (Madarász), német király 12, 60, 76, 78, 81, 85, 87, 88, 125, 140, 149, 160–165, 195–197, 199–201, 205, 211, 212, 220, 223–224, 227, 228
 Henrik, I., bajor herceg 75, 76, 89, 105, 166, 167, 218, 229
 Henrik, I., francia király 22
 Henrik, II., német-római császár 212, 215,
 Henrik, III., német-római császár 74, 212
 Henrik, IV., német-római császár 68
 Henrik, Tribbe, történetíró 197, 199
Herbers, Klaus 141, 145
 Heribert, Vermandois grófja 34–36

- Heriger, lobbes-i apát 154–156
Hermagoras, Szent, aquilieiai püspök 183
Hermann István 80
Hermann, kölni érsek 126, 194, 195
Hermann, Lerbecki, minden történetíró 197
Hermann, reichenauai történetíró 43, 46, 52, 54, 55, 63, 90, 175, 176, 204–210, 211–213, 217, 218
Hermes, Szent, mártír 144, 145
Hervé, I., tournai-i apát 25
Hervé, II., tournai-i apát 25
Hervé, reimsi érsek 33, 83, 85, 124, 174, 227
Hidulf, Szent 211
Hilarius, Szent 137
Hildebrand, spoletói herceg 209
Hildebrand, wintershoveni pap 156
Hildegard, I. (Nagy) Károly frank császár felesége 208
Hilduin, lobbes-i apát, milánói érsek 7
Hilduin, saint-denis-i apát 39
Hillinus, Verdun grófja 211
Hinkmár, reimsi érsek 14, 39–41, 83, 122
Hirsch, Ferdinand 99
Hitto, freisingi püspök 145
Hitto, Szent Wiborada testvére 135
Hoffmann, Hartmut 149, 158
Holder-Egger, Oswald 80
Holtzmann, Robert 75, 197
Hóman Bálint 10, 53
Honselmann, Klemens 199
Hóseás, próféta 128
Hospitius, Nizzai Szent, remete 136
Howe, John 128
Hrotsvita, gandersheimi szerzetes 76, 77, 166
Huchaldus, orbais-i szerzetes 35, 89, 124
Hugó (Fekete), burgundiai herceg 25, 33, 34,
Hugó, Arles-i (Provence-i), itáliai király 7, 32, 86, 87, 100–102, 157, 161, 184, 203, 218, 222, 227, 228
Hugó, Chalons grófja 22
Hugó, elzászi gróf 134, 135
Hugó, I., burgundiai herceg 22
Hugo, Lerchenfeldi, regensburgi kanonok 64
Hugó, lyoni érsek 23, 24
Hugó (Nagy, Neustriai), Párizs grófja 33, 34, 36
Hugó, reimsi érsek 34
Hugó, toulouse-i érsek 202
Humbertus de Silva Candida, bíboros 211
Humpert, lotaringiai nemes 201
Huoggi, fuldai apát 104, 115
- Ibn-Hajján**, andalúziai történetíró 100, 161
Ida, Szent 154
Ildebertus, padovai püspök 186
Immo, gorzei apát 131
Ingenius, Szent, brixeni püspök 67
Ingold, Auguste-Marie-Pierre 108, 109
lordanes, gót történetíró 159, 163
- Iréneusz**, Szent, mártír 143, 144
Iring, baseli püspök 213–215
Isanrich, az Ostmark ögrófja 44–46, 207
István, I. (Szent), magyar király 52, 110, 146, 206, 218
Iustinus, Marcus Iunianus, római történetíró 48, 49
Iustinus, Szent, mártír 145
Izidor, Sevillai (Szent), egyháztanító 48
- Jackman, Donald C.* 77
Jacobsen, Peter Christian 35, 83, 131, 132
Jaffé, Philippe 174
Jakab, Szent, apostol 141, 148
János, VIII., pápa 171, 172
János, IX., pápa 174–176
János, X., pápa 101, 174, 195, 202, 227
János, XI., pápa 87, 101
János diakónus, velencei történetíró 168–170, 176, 181, 219
János, aquileiai pátriárka 177
János, béze-i szerzetes 19
János, fécamp-i apát 21
János, Szent, gorzei apát 130–133, 149
János, metzi szerzetes 133
János, Monte Cassinó-i apát 97
János, paviai püspök 118, 227
János, Szent, evangélista 182
Januarius, Szent 140
Jeromos, Szent, egyházatya 206
Jones, Anne Trumbore 17
- Karácsonyi János** 10, 56, 82
Károly, I. (Nagy), frank császár 19, 24, 41, 59, 60, 96, 144, 154, 169, 181, 208, 209, 217
Károly, II. (Kopasz), nyugati frank király, római császár 24, 30, 39, 57
Károly, III. (Vastag), római császár 41, 114, 168, 171, 180, 188
Károly, III. (Együgyű), nyugati frank király 18, 30–34, 57, 78, 84–86, 124, 129, 130, 201, 213, 227
Kebr, Karl Andreas 72
Kebr, Paul Fridolin 118
Keller, Hagen 163
Kettler, Wilfried 213
Klebel, Ernst 66, 67, 72, 73
Klodvig, I., frank király 21
Klotild, frank királyné 21
Knapp, Eberhard 113
Kolumbán, Szent, ír tértítő 133
Konrád, I., burgundiai király 26, 203
Konrád, I., keleti frank király 54, 70, 82, 107, 109, 110, 160, 226
Konrád, II., német-római császár 177, 212
Konrád, III., német király 171
Konrád, Vörös, lotaringiai herceg 89, 111, 113, 120, 121, 133, 150, 165–167, 229

- Konstantin, VII. (Bíborbanszületett), bizánci császár 102, 143, 220
Kovács László 222
Köpke, Rudolf 10, 75, 162
Kristó Gyula 10, 31–33, 42, 44, 56, 66, 82, 101, 164, 170, 220–223
Krönert, Klaus 134
Kulcsár Péter 96
 Kunibert, Szent 95,
Kurze, Friedrich 41, 50, 79
 Kusál, magyar fejedelem 71, 72, 216, 226
- La Proux, Fernand* 90
 Lajos, I. (Jámbor), frank császár 22, 39
 Lajos, II., itáliai király, római császár 140, 190
 Lajos, II. (Német), keleti frank király 53, 57, 67, 147
 Lajos, III. (Ifjabb), keleti frank király 95, 181
 Lajos, IV. (Gyermek), keleti frank király 57, 72, 74, 80, 105, 107, 112, 159, 160, 161, 169, 171, 174, 176, 192–194, 207, 213, 218, 225, 226
 Lajos, III. (Vak), itáliai király 32, 54, 98, 114, 187, 189–191,
 Lajos, IV. (Tengerentúli), nyugati frank király 23, 25, 30, 33–36, 47, 83, 89, 90
 Lambert, Hersfeldi, történétíró 79
 Lambert, spoletói herceg, itáliai király 219
 Landeolus, baseli püspök 213, 214
 Landoald, Szent 154, 155
 Landolf, capuai herceg 97, 100
 Lantbert, Szent, freisingi püspök 104
Laudage, Johannes 163
 Lázár püspök, bizánci követ 42
Lazzarini, Vittorio 168, 169
Lecouteux, Stéphane 84
Leibniz, Gottfried Wilhelm 197
 Lél, magyar vezér 61, 110, 167, 218, 229
Lendi, Walter 50, 55, 56
 Leo Marsicanus, ostiai püspök-bíboros, történétíró 63, 100
 Leó, III., pápa 147
 Leó, IV., pápa 144, 145
 Leó, V., pápa 175, 176
 Leó, VII., pápa 35, 183,
 Leó, IX., pápa 147, 211, 212
 Leó, VI. (Bölcs), bizánci császár 42, 160, 169, 220
 Leó, Adalbert ivreai örgróf vezére 160
 Leodvin, modenai püspök 117
 Leontios, Illyricum helytartója 143
 Leopardus, nonantolai apát 116–118
Leyser, Karl 12, 60, 152, 153, 158, 166, 197
Lifshitz, Felice 15
Lintzel, Martin 162, 165, 196, 197
 Liudolf, I. Ottó német-római császár fia 120, 152, 166, 214, 229
 Liupramm, salzburgi érsek 144
 Liutbert, mainzi érsek 41
 Liutger, Szent 95, 96
 Liuthar, mindeni püspök 199
 Liutpold, bajor örgróf 45, 69, 74, 105, 194, 223, 225, 226
 Liutprand, cremonai püspök, történétíró 12, 43, 44, 59, 65, 70, 71, 77, 97–100, 102, 107, 114, 117, 128, 156–161, 163, 165, 181, 182, 203
 Liutward, comói püspök 114
 Liutward, vercelli-i püspök 49, 113, 114, 218, 225
Lošek, Fritz 172, 173
 Lotár, I., itáliai király, frank császár 57, 145
 Lotár, II. (Arles-i), itáliai király 102
 Lotár, II., lotaringiai király 57, 134, 211
 Lotár, nyugati frank király 35, 204
Lotter, Friedrich 149
Löffler, Klemens 197
 Lőrinc, Liège-i, történétíró 200
 Lucanus, Marcus Annaeus, római költő 122
 Lupus Protospatharius, történétíró 97, 99–101
Lutéczi János 31
Lüttich, Rudolf 10, 56, 73, 224
- Mabillon, Jean* 27
MacLean, Simon 47
 Macra, Szent, mártír 34, 35, 89, 126
 Maimbodus, máconi püspök 28
Makk Ferenc 40, 203
Managolt comes 106
 Manassés, arles-i püspök 87
 Margit, Árpád-házi, II. Iszaakiosz Angelosz bizánci császár felesége 142, 143
 Marianus Scottus, történétíró 174, 215
 Marinus, I., pápa 213
 Márk, Szent, evangélista 139–141, 148
 Marozia, római *senatrix* 87, 101, 227
 Márton, I., pápa 154
 Márton, Szent, tours-i püspök 144
 Matilda, quedlinburgi apátnő 162, 163
Mátyás Flórián 41
 Maxentius, aquileiai pátriárka 181, 182
Melich János 68
Mencken, Johann Burkhard 87
 Metód, Szent 144, 148, 172
Metz, Wolfgang 77
 Mihály, regensburgi püspök 74
 Miklós, I., pápa 40
 Mojmír, I. morva fejedelem 172, 173
 Mojmír, II., morva fejedelem 44–46, 207
Mooyer, Ernst Friedrich 110, 113
 Móric, Szent, mártír 130, 213
Moser, Philipp 61
Mouillebouche, Hervé 17–21, 23, 28, 88–92, 218
Muratori, Ludovico Antonio 98, 178
 Münster, Sebastian, történétíró 108
- Napóleon, I., francia császár 50
Négyesi Lajos 153
Németh András 126

- Nicastro, Giovanni, beneventói esperes 98
 Niképhorosz, II., Phókasz, bizánci császár 157
 Nortpold, lotaringiai nemes 201
 Noting, konstanzi püspök 139
 Notker, II., Medicus, Sankt Gallen-i szerzetes 137
 Notker, III., Labeo, Sankt Gallen-i szerzetes 137
 Notker, liège-i püspök 155, 156
- Oda**, Zwentibold lotaringiai király felesége 107
 Odo, cluny-i apát 28
 Odo, narbonne-i *vicecomes* 32
 Odorannus, sens-i szerzetes 18
Oefele, Edmund von 74
Olajos Terézia 52
 Orosius, Paulus, történetíró 204, 205
 Otbertus, saint-thierry-i szerzetes 123
 Ottó, freisingi püspök, történetíró 69–71, 179, 180, 206
 Ottó, I., német-római császár 7, 12, 34, 35, 60–62, 66, 75–77, 83, 89, 90, 94, 95, 102, 118, 120, 121, 132–135, 148, 150–153, 157, 158, 161–163, 165–168, 182, 184, 185, 186, 188, 194, 195, 199, 214, 218, 224, 228, 229
 Ottó, II., német-római császár 77, 109, 157, 184, 193, 194
 Ottó, III., német-római császár 177, 184
 Ottó, szász herceg 72, 163
 Ottó, Verdun grófja 165, 211, 212
- Pál**, Szent, apostol 144, 149
 Pantalus, baseli püspök 215, 216
 Paschasius Radbertus, corbie-i apát 128, 129
 Paszkál, II., pápa 29
Pauler Gyula 10, 56, 82
 Paulus Diaconus, langobárd történetíró 47, 48, 206
 Penelopé 113
Perry, Claude 23
Pertz, Georg Heinrich 56, 81, 98, 99, 157, 158
 Péter, nonantolai apát 116
 Péter, X. János pápa testvére, Spoleto hercege 227
 Péter, Szent, apostol 22, 86, 135, 143, 183
 Péter, tournus-i apát 25
Pfaff, Carl 213
 Pierre Guillaume, saint-gilles-i szerzetes 175
 Pietro Tribuno, velencei dózse 168, 225
 Pilgrim, passau-i püspök 170, 173, 192–194
 Pipin, III. (Kis), frank király 206
 Pons, savignyi apát 26, 29
 Poppo, aquileiai pátriárka 185
Poupardin, René 25, 40
Pratilli, Francesco Maria 98
 Pribina, Alsó-Pannónia grófja 144, 172
Prinz, Friedrich 142
Prinz, Joseph 80
 Prosper, Aquitániai Szent, ókeresztény író 204, 206
 Protasius, Szent, mártír 14
 Prudentius, troyes-i püspök 39, 40
- Quintinus**, Szent 90
 Quirinus, Szent, sisciai püspök 144
- Rachildis**, Sankt Gallen-i remete 113
 Radolfus Glaber 20, 21
 Ragnar, normann vezér 128
 Rajmund Pons, Toulouse grófja 32, 33, 202, 227
 Rajnáld, béziers-i püspök 202
 Rajnáld, lyoni érsek 24
 Rajnáld, Saint-Pierre-lès-Chalon-i apát 23
Ranke, Leopold 10
 Ratbod, trieri érsek 47
 Rather, veronai püspök, liège-i püspök 7, 8, 118–121, 139, 187
 Ratold, veronai püspök 139
 Recemund, elvirai püspök 100, 157–159
Redlich, Oswald 68
 Reginbald, I. Szent Ulrich augsburgi püspök unokaöccse 113, 153
 Regino, prümi apát 22, 41, 46–49, 52–54, 67, 69, 71, 76, 77, 93, 114, 117, 128, 134, 158, 159, 215
Reindel, Kurt 54, 71, 73, 110
 Remigius, Szent, reimsi püspök 87, 122, 124
 Remus 122
 Renier, III., Hainault grófja 89, 118, 120, 121, 219
 Reolus, Szent 123
Reveryon, Nicolas 25
 Richárd, burgundiai herceg 18, 32, 93
 Richard, Poitiers-i, cluny-i szerzetes 36
 Richarius, liège-i püspök 86
 Richarius, passau-i püspök 192, 193
 Richer, reimsi szerzetes, történetíró 84, 127
 Richwin, strassbourgi püspök 214
 Richwin, Verdun grófja 212
 Róbert, Auxerre-i történetíró 36
 Róbert, I., burgundiai herceg 22
 Róbert, metzi püspök 107
 Róbert, Párizs grófja, nyugati frank király 31, 32, 84, 85, 91
Robinson, Ian Stuart 205
 Rodaldus, aquileiai pátriárka 182
 Rómanosz, I. Lekapénosz, bizánci császár 97, 100
 Romulus 155
Róna-Tas András 40, 41
Rosenwein, Barbara 192
 Johannes Rothe, eisenachi történetíró 165
 Rudolf, baseli püspök 213–215
 Rudolf, II., burgundiai és itáliai király 32, 86, 88, 97, 98, 130, 161, 188, 189, 227
 Rudolf, III., burgundiai király 212, 216
 Rudolf, francia király 30, 32–35, 63, 83, 84, 87, 88, 89, 132, 228
 Rudolf, fuldai szerzetes 41
 Rudolf, II., nonantolai apát
 Rudolf, würzburgi püspök 110, 112, 164, 226
 Rumoldus, münsteri püspök 95
 Ruotbert, trieri érsek 7

- Ruotger, kölni szerzetes 120, 148–151, 166
- Salamon, konstanzi püspök 50, 61, 98, 99, 113, 138
Salamon, magyar király 68, 144
Salardus, magyar vezér 160, 220, 227
Sallustius, Caius Crispus, római történetíró 122, 163
Sámson, sens-i apát 18
Sandmann, Mechthild 118
Sándor, I., pápa 145
Sándor, III., bizánci társzászár 169
Sarabertus, wintershoveni plébános 156
Savinianus, Szent, mártír 18, 26
Savinus, Szent 191
Savio, Carlo Fedele 113
Scheffer-Boichorst, Paul 72
Schmale, Franz-Josef 205
Schnitt, Konrad, baseli fametsző 215, 216
Schulze-Dörlamm, Mechthild 213
Secundinus, Szent 98
Seppelt, Franz Xaver 175
Sergius, III., pápa 176
Serotinus, Szent, mártír 18
Settia, Aldo 177, 191, 192
Seulf, reimsi érsek 35, 83, 127
Siegbert, Gembloux-i, történetíró 216
Sigifred, reggiói püspök 190
Simeon, görög zarándok 140
Simon, Kézai, magyar történetíró 216
Sixtus, Szent 190
Staindl, Johann bajor történetíró 68
Stratmann, Martina 123
Sunderolt, mainzi érsek 215
Sunyer, barcelonai gróf 204
Súr, magyar vezér 167
Sutherland, Jon 157
- Szabó Károly** 10
Szádeczky-Kardoss Samu 52
Szilveszter, II., pápa (Gerbert, Aurillac-i, reimsi érsek) 127, 128, 139
Szkülitész, Ióannész, bizánci történetíró 102
Szovák Kornél 100
Szőke Béla Miklós 67, 144
Szvatopluk, I., morva fejedelem 42, 44, 49, 172, 173
- Taksony, magyar nagyfejedelem 102, 161, 218, 220, 228
Termacsu 220
Teuzo, reggiói püspök 190
Theodericus, metzi püspök 15, 93, 202
Theodericus, nonantolai apát 116
Theodericus, Szent 122, 123
Theodericus, trieri szerzetes 134
Theodorus, pöhldei szerzetes 81
Theophanu, II. Ottó német-római császár felesége 157
- Theophülaktosz, ohridi érsek 143
Theotmar, aquileiai (cividalei) pátriárka 181
Theotmar, salzburgi érsek 44, 45, 103, 111, 170–176, 194, 214, 226
Thietmar, merseburgi érsek, történetíró 74, 110, 111, 153, 212
Tiraboschi, Girolamo 117
Tóth Endre 145, 146
Tóth Péter (1) 221, 222
Tóth Péter (2) 142
Tröstik, Dusan 173
Tschudi, Aegidius 214
Tuto, regensburgi püspök 176
- Udo, freisingi püspök 103, 110, 111, 226
Uffing, werdeni szerzetes 154
Ughelli, Ferdinando 186
Ulrich, I. Szent, augsburgi püspök 74, 104, 113, 135, 150–153, 205, 208
Ulrich, II., augsburgi püspök
Ulrich, I. (Udalrichinger), sváb gróf 45, 113, 226
Ulrich, II. (Udalrichinger), sváb gróf 113
Ulrich, III. (Udalrichinger), sváb gróf 113
Ursmarus, Szent, lobbes-i apát 119, 121
Urszileón, sztratógész 97
- Vajay Szabolcs* 10, 12, 31–36, 44, 71, 101, 107, 191, 196, 202, 210, 217, 222, 224
Valcandus, moyenmoutier-i szerzetes 211
Valens, Auxerre-i Szent 140
Vergilius, Publius Maro, római költő 122
Veszprémy László 10, 132, 151–153
Villanueva, Jaime 203
Vilmos, II. (Ifjabb), aquitániai herceg 32, 33
Vilmos, III., aquitániai herceg 36
Vilmos, mainzi érsek 62, 76, 163
Vilmos, sens-i érsek 18
Vilmos, Malmesbury-i, történetíró 146
Virgil, Szent, salzburgi püspök 146
Volkmar, Christian 205
- Waitz, Georg* 10, 79, 163, 200
Walaus, baseli püspök 215
Walbert, szász gróf 145
Walburga, Szent 87
Waldrada, II. Lotár lotaringiai király felesége 134
Wallace-Hadrill, J. M. 14
Walpertus, aquileiai (cividalei) pátriárka 181
Walter, chaloni püspök 23
Walter, speyeri püspök 137
Waltilo 176
Wanpert, murbachi apát 108
Warin, sváb herceg 209
Warnke, Christian 82
Wattenbach, Wilhelm 9, 64, 205
Weigle, Fritz 8
Wenilo, säckingeni templomszolga 137

- Werdolf, lure-i apát 133, 134
Wiborada, Szent, mártír 54, 60, 113, 135–136, 151,
219, 227
Wichardus, baseli püspök 213, 214
Wichfried, kölni érsek 125
Wiching, nyitrai püspök 148, 172, 173
Wido, piacenzai püspök 118
Widukind, korvey-i szerzetes, történétíró 12, 59, 60,
65, 75–77, 81, 82, 87, 89, 96, 121, 150, 152, 153,
159–168, 196, 221, 223, 224
Wifred, Théroutanne püspöke 88
Wigbraht, verdeni vagy hildesheimi püspök 112
Wigerich, metzi püspök 132
Willa, II. Berengár itáliai király felesége 157
- Willibald, Szent, eichstätti püspök 142
Winzer, Ulrich 28
Wipo, német történétíró 212
Wolferad, altshauseni gróf 205
- Ymma, herfordi apátnő 200
- Zakariás, sábeni püspök 103, 226
Zettler, Alfons 140, 148
Zingg, Roland 50, 58
Zwentibold, lotaringiai király 47, 48, 57, 58, 107,
211
Zsigmond, burgund király 216

ABSTRACT

A CRITICAL INQUIRY INTO THE LATIN SOURCES OF THE 10TH-CENTURY HUNGARIAN INCURSIONS

I.

The Hungarian incursions left a long-lasting mark in the memory of Western Europe. Since Szabolcs Vajay's study, published in the late 1960s, these campaigns have more or less rightfully been interpreted as not merely haphazard predatory raids, but as military enterprises launched in alliance with local Christian rulers, who used the Hungarians as mercenaries in order to check their rivals. As time passed by, the Hungarian incursions became integral part of the cultural memory of medieval Europe. Gradually, however, they lost their original, historical context and, owing to the popular theory of Hun-Hungarian identity, local traditions started to emerge in the more universal framework of the late antique Hun invasions. No matter whether they appear in the disguise of history, hagiography or poetry, the distorted accounts of the posterity pose a serious challenge to modern students of 10th century history. In this book I intended to provide the reader with a critical guide to the contemporary Latin sources of the 10th century Hungarian campaigns. A thorough historico-philological analysis made it possible to explain the chronological contradictions and misunderstandings of both medieval and modern texts. Having re-evaluated all contemporary sources, including the long neglected charter-evidence as well, I attempted to establish a more consistent chronology.

The chronology of the Hungarian incursions to Western Europe was established by emblematic 19th-century positivist historians such as Leopold Ranke, Rudolf Köpke, and, perhaps most importantly, Georg Waitz and Ernst Dümmler, who finished and perfected the work of their predecessors. Being the editors and commentators of the MGH series, the above-mentioned scholars were the pioneers of the method of source-criticism. Although they evaluated the sources of the Hungarian campaigns mainly in the context of the events of East Francia, their reconstruction, let alone Károly Szabó's doubtlessly original study, has been used as the solid foundation of the monographs devoted to the Hungarian military campaigns in the last 150 years. While in 1900 Gyula Pauler referred directly to the MGH handbook series *Jahrbücher des Deutschen Reichs*, in their summaries János Karácsonyi and Bálint Hóman followed the dissertation of Rudolf Lüttich, published in 1910. Lüttich's monograph was the first concise study on the topic published in a foreign language, and included not only the sources of East Francia, but that of the West and Italy as well. József Bánlaky's chapters on the incursions in his voluminous military history were also based on thorough research, but the most comprehensive book, which attempted to interrogate as much charter evidence and other sources of local history as possible, is still Gina Fasoli's *Le incursioni ungarie in Europa nel secolo X* of 1945. Fasoli's somewhat modified chronology was applied in Szabolcs Vajay's admirable, but far from flawless study, which presented its material in the context of 10th-century diplomatic relations. György Györffy had Vajay's chronology in sight in his chapters in the *Concise History of Hungary* published by the Hungarian Academy of Science, while Gyula Kristó, who developed an alternative interpretation to those of Vajay and Györffy, remained faithful to Lüttich. Elaborated by 19th-century German historiographers, the skeleton of the events has been altered by generations of scholars, which led to numerous unreflected contradictions.

Gina Fasoli already had the opportunity to exploit Albin F. Gombos' thematic source collection, the *Catalogus Fontium Historiae Hungaricae*. Although the three volumes of the *Catalogus* contain nearly all excerpts with reference to Hungarians before 1301, including those referring to the incursions, their hierarchy has not yet been established. It is, therefore, difficult to separate trustworthy accounts from distorted ones, no matter whether they appear in the disguise of history, hagiography or poetry. Moreover, the *Catalogus* can be expanded by several new items, even if of minor importance. My chief goal was to re-examine contemporary accounts (annals, chronicles, hagiographic narratives, charters), to decompose conflicting chronologies and to establish a new thread of events based on all accessible evidence.

From the outset I intended to reflect upon some tendencies of contemporary historiography. Modern historiographers in Europe are far less perceptible to 10th-century Hungarian incursions as their medieval predecessors. The approach of the limited number of modern studies is different depending both on regional research traditions and the character of the surviving sources. Such tendency is that scholars tend to display the losses caused by the intruders as minimal, or at least to highlight the restricted nature of the negative effects as opposed to the traditional disaster scenarios. Particularly French historians follow the strategy of dismissing the 'Hungarian tradition' of certain regions based on the by no means embellished narrations of the contemporaries, and the dubious tendencies of charter evidence and retrospective hagiographic literature. In order to highlight the virtues and problems of this sceptical approach I devoted a separate chapter to the Francophone historiography of the invasions. This is followed by a case-study on the contemporary and retrospective sources of the Hungarian campaigns in Burgundy, in which I argued against recent minimalist views.

Amongst the numerous scholarly works of Hungarian authors only Szabolcs Vajay's above-mentioned monograph had an impact abroad, doubtlessly due to the fact that it was published in German. Although most of his results withstood the test of time, his chief theory on the alleged alliance between the Carolingians and the Hungarians is definitely incorrect, as I demonstrated in another case-study.

II.

My first goal, the revision of the chronology has been realised in the framework of a critical handbook of sources. I evaluated all items in context of the relevant historico-philological problems. My most important model was Wilhelm Wattenbach's handbook, the *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte des dreizehnten Jahrhunderts*, published first in 1866, which surveyed contemporary sources of medieval German history region by region. Relying on the most recent secondary literature, the 20th-century continuations of the Wattenbach re-evaluated and complemented the description of each source. As opposed to the generalist attitude of this series, the focus of my study required a more specialised analysis, both contemporary and retrospective sources as its subjects. The most comprehensive book in this field is Albert D'Haenens' excellent *Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle* (1967), which I also regarded as a model. Although controversial, this is an exemplary monograph on the medieval historiography of the Norman invasions in the present-day territory of Belgium. As opposed to D'Haenens, however, I did not want to survey all retrospective sources. I rather focused on contemporary accounts which represent the top of the hierarchy of the sources: annals, necrologies, hagiographical works, charters and chronicles written in the 10th century. This explains why I omitted Ekkehard IV's congenial anecdotes, and my observations on the 'incursion-novel' of the early Hungarian Latin historiography. Only the traditions of the Reichenau abbey received a separate chapter, owing to the fact that they offer valuable contribution to the revaluation of the chronology.

III.

I set the critical analysis of the contemporary Latin sources of 10th-century Hungarian campaigns as the chief goal of this book. As nowadays Western European literature is characterised by a minimalist attitude, I considered it of utmost importance to highlight the fact that the necessary caution towards our sources does not justify their total dismissal. The best example is served perhaps by the medieval traditions of the monastery of Savigny in Burgundy, where an authentic 10th-century 'Hungarian-tradition' can be verified through charter evidence behind the allegedly suspicious 'Hun-tradition.' In the case of the Reichenau historiography, we could witness the process through which early accounts on Hungarian attacks were reshaped into 'Hun-traditions' and became essential components of monastic and urban identity. The dramatic story of the brothers, whose endeavour to abduct their sister from the monastery of Buchau resulted in their death in a skirmish, found its way to Hermann of Reichenau's *Chronicon* through annalistic and possibly oral sources as well. The violent death of the brothers was soon attributed to the Hungarians, not irrespective of the fact that it also happened in 902. The narrative was later connected by late medieval authors to the Huns and Charlemagne, who were more significant for the medieval cultural memory. A comparable formation is noticeable in another passage of Hermann: his taciturn report on the destruction of Basel by the Hungarians was enriched by similar colours during the later centuries of the middle ages.

Szabolcs Vajay's 1968 monograph is the most influential book dedicated to the Hungarian incursions and also of the most original vision. On the basis of primary evidence, however, one has to refute Vajay's arguments in favour of the alleged alliance between the last Carolingians and the Hungarians, as I showed in the third chapter of my thesis.

With the systematic scrutiny of our sources, I managed to settle several chronological questions, while in other cases evidence turned out to be indecisive. The problems raised by the entry of the year 863 in the Swabian annalistic tradition, or the Hungarian defeat at the river Fischa and the mysterious circumstances of the death of Kusal in Bavarian sources belong to the latter case. However, my attempts at correcting or specifying our picture of these campaigns proved to be successful in even more cases. Inquiry into Swabian annalistic tradition and Hermann of Reichenau's *Chronicon* posed the possibility that the final subjugation of the Moravians happened in 905 rather than in 902. The destruction of Basel, again recorded by Hermann, was placed in Hungarian historiography on 21 January 917, but this attribution is a result of a scribal error. By comparing different witnesses of the Lotharingian annalistic tradition I showed that the 911 campaign had not affected Burgundy and the Hungarians had crossed the Rhine only for a short time, far in the North near Andernach. Bavarian annals reinforce my view that the Hungarian defeat at Wels happened in 945, which was followed by another defeat in 948 in Nordgau and a victory at a place called Lova in 950. Henry I of Bavaria gained victory east of the Enns on 20th November 950. As opposed to the previous consensus, the 893 entry of the *Annales Hersfeldenses* on a Bavarian-Hungarian military conflict represents genuine contemporary Frankish tradition. In cases of the incursions into France our principal guide was Flodoard de Reims, who regularly proves to be the best counter-check in other European campaigns as well. Contrary to the view of Hervé Mouillebouche I showed that in 935 the Hungarian marauders appeared not only in the royal Burgundy (*Gallia Cisalpina*), but in the ducal one in the territory of West Francia too. Contemporary annalistic sources, particularly the long-forgotten *Notae Senonenses* clearly demonstrate that the invaders did ravage the territory of Sens in 937. As opposed to the old view, on 21st February of the same year they reached not Laon but the city of Metz.

Through the analysis of Southern Italian annals it has been revealed that the Hungarians arrived at Apulia not on 4th February 922, but somewhat later on the 25th of February. The sole account of the 904 incursion to Italy was preserved by the annals of a notorious 18th-century forger; therefore it can be deleted from the chronology. The second appearance of the Hungarian mercenaries near Rome (unquestionably in the service of King Hugh of Italy) must have happened around 932. The 947 action against the Byzantine Otranto in Southern Italy may have been a conscious intimidation of the Byzantines and bound to be in connection with Bulcsú's visit in Constantinople in 948.

Contemporary necrologies enabled me to make some further observations. To all probability, the necrology of the monastery of Remiremont preserved the names of those monks who were killed in the Alsace monastery of Murbach. Here find we the first case where the Hun-Hungarian identity emerges in the context of everyday literacy as part of legal writing. The scribe who copied the Necrology of Merseburg may have erred when he recorded the names of the victims of the battle of Pressburg to 29th June (III. Kal. Iul.) instead of 5th July (III. Non. Iul.), therefore there is no reason to see the combat as an event lasting for several days. We read in the editions of the Wissenbourg Necrology that duke Lel died on 15th August, but this easily misinterpretable entry is more likely to refer to the death of a Christian ruler, Saint Stephen. The necrology of the cathedral church of Vercelli states that the clergy of the dome was massacred on 8th of December; probably this is the date when the Hungarians killed bishop Liutward of Vercelli, who is regularly mistaken for his contemporary, bishop Liutward of Como, who died on 24th June several years later.

The gesta of Folcuin is one of the excellent primary sources of the rebellion against Otto I in 954. It also permits us to make an educated guess about the motivations of the Hungarian army. He allows us to think that after the reconciliation of the rebels and the king, the Hungarian troops found a new commissioner in person of Count Reiner III of Hainault, which would explain the siege of the monastery of Lobbes and the city of Cambrai, the two being enemies of the count. Hagiographic accounts preserved precious information about the 10th-century afflictions of ecclesiastical institutions. In Flodoard's *Historia Remensis Ecclesiae* we find that the community of Saint Germanus of Montfaucon happened to reside in their Rhine estate Wesseling with the relics of Saint Baldrick when the Hungarians appeared in the neighbourhood. The Dado Letter, which discusses the origin of the marauding Hungarians, was surely written in the Montfaucon community, but the unpleasant experience with the pagans could strike the canons of Saint Germanus in Wesseling either in 917 or 919. The hagiographic *topoi* can undermine the trustworthiness of the *vitae* and *miracula*, but I have to stress that in cases of such contemporary narratives as the *Vita Sancti Fridolini* and the *Vita Sancti Landoaldi* the visit of the Hungarians appears as a circumstance of authentication, which could have easily been checked by a contemporary member of the audience. The biography of Saint Wiborada and the 10th-century historical notices of Saint Gallen prove that the stereotypical nature of these texts is not a sufficient argument to question the fact that the Hungarians sacked Saint Gallen and helped Wiborada to martyrdom. A highly formulaic episode of the *Translatio et miracula Sancti Marci* attests that the memory of a famous Christian shrine in the Carpathian Basin was kept alive in the 10th-century abbey of Reichenau. This sanctuary cannot be else but the church of Saint Hadrian in Mosaburg/Zalavár, where the saint's relics were venerated until the Hungarian conquest.

By a thorough examination of charter evidence I clarified the chronology of the grand campaign to Italy in 899–900. As the charter of the monastery of Altino clearly attests, the ravage of the area of Venice must have taken place on 29th June 899 and the military operations finished until the next year's mid-Spring. As a consequence, the Italian campaign cannot be used as evidence at the dating of the famous letters of Hatto and Theotmar, which were surely written after 4th February 900. The authenticity of the two letters is often disputed, but, as we saw, criticism is not well-founded.

The diplomatic sources of the peninsula are often quoted when it comes to surveying the impacts of the invasions. Such assessment however, is only possible if there are both onomastic and archaeological evidence at hand as well. The debate on the Slavic toponyms of Friaul shows that a great variety of interpretation is possible. As for the cities, one rightfully can assume that, in case of Aquileia, the destruction of the settlement and its charters emerges as a common place in the arengas of the 10th-century donations to the patriarchal see, not irrespective of the fact that the patriarchs resided in Cividale at that time. Such doubt, however, does not occur in other cases in Italy; opposing Albin Gombos' minimalist view, charters provide ample evidence in favour of the Hungarian presence behind the walls of Padova, Bergamo, Vercelli, Reggio and perhaps Piacenza as well.

In the territory of West Francia only one doubtlessly authentic 10th-century diploma mentions ravaging Hungarians. This taciturnity is certainly not in accordance with the real losses caused by the raiders, even if the Hungarian incursions did not have a decisive impact on this region. Of the 10th-century Iberian documents only the charter of the re-consecration of Santa Coloma de Farners can be accepted as a reference to a Hungarian raid.

Despite the considerable losses suffered by East Francia, only a handful of charters mentioning marauding Hungarians were preserved in Germany. One part of these offers an insight into the Bavarian efforts to defend their borderland, while the other, mainly Rhenish and Westphalian diplomas allude to the damages brought about by the Hungarians. The argument provided by the charter of the monastery of Herford from 927 is only one of those which support the assumption that the successful campaign of the Hungarian army, concluded by Henry I's tributary obligation, took place in 926 and not in 924. Apropos of this date correction I expressed criticism towards Gyula Kristó's well-known thesis. Kristó thought that the central authority imposed on the Hungarian tribes lost its cohesive nature in the first half of the 10th century, and, therefore, the military campaigns and the tribute negotiations were conducted by tribal leaders rather than the grand duke's court. Kristó held the view that in the first half of the century „the tribes' own policy manifests in launching 'tribal' campaigns.” In order to prove the existence of the independent 'tribal' campaigns he developed an argument based on chronology. He supported the view that there were some years (917, 934, 943) when military enterprises were launched both to Western and Southern targets. If his chronology was reliable, it would certainly reinforce the thesis of tribal enterprises, as otherwise the fragmentation of the central army would have endangered the success of the campaigns. My chronology, however, clearly contradicts Kristó's reasoning, and, as a consequence, questions the most important argument in favour of the independent 'tribal' policy before 955. Archaeological evidence also challenge his hypothesis. If we follow Kristó's argumentation and suppose that predominantly Western tribes participated in the European campaigns, we would also expect that the bulk of 10th-century Western coins emerges in the Western part of the Carpathian Basin. The case, however, is that the distribution of Italian and French coins shows no such preponderance. Moreover, some of the richest hoards were discovered in the Danube-Tisza Interfluvium and, even more importantly, in the Upper Tisza region, which is often identified as an early Hungarian centre.

The campaigns to the West before 907 are often addressed as military operations that helped to secure the Hungarian supremacy over the Carpathian Basin. Similarly conscious motives could determine the tribal alliance's later relations towards the East Frankish Kingdom. The campaigns of 915, 919, 926 and 937 covered the whole territory of East Francia, involving Swabian, Saxon and later Lotharingian targets. As opposed to Gyula Kristó, I maintain the view that these campaigns fit into a pattern of conscious strategy. They were far from random actions; although pillaging and taking sides in the Christians' conflicts were part and parcel of their routine, their real goal, similarly to the Mongol hordes three centuries later, was to provoke a decisive battle and to capture the enemy's lead-

er. The battle at the Brenta in 899 is clearly the best example of this strategy, which secured the regular tribute of the Italian kings for decades. Perhaps 926 was the most successful year of the Hungarian campaigns: the occasional protection racket was substituted by a constant 'tax of peace' in the territory of East Francia. After this year, military actions stopped for seven years both to East and West Francia and the Hungarians distinguished themselves only as mercenaries in the service of the Italian kings. Consequent to the defeat of the Riade in 933 the tribal alliance's chief goal could not be else but to re-enforce the same dependency upon the German territories. In 937, in order to bring Otto I to his knees, they launched an overall attack similar to that of 926: after having crossed Swabia, the Hungarian army invaded Saxony unexpectedly from the West, but the new king easily drove them to the Western ends of his realm compelling the intruders to chance their luck in West Francia. They suffered defeat again in 938, while the positions of the Liudolfings solidified: this was the last campaign to Saxony. The memory of the successes and the tribute did not fade away easily but the campaigns of 954 and 955 proved that the Western neighbour cannot be overcome in its core regions, so far away from the Carpathian Basin.

RESÜMEE

DIE WESTLICHEN QUELLEN DER UNGARISCHEN STREIFZÜGE

I.

Die Festlegung der chronologischen Reihenfolge der ungarischen Streifzüge im 10. Jahrhundert ist den positivistischen Historikern des 19. Jahrhunderts, vor allem Leopold Ranke und Rudolf Köpke, dann den ihre Arbeit zu vervollkommnenden Georg Waitz und Ernst Dümmler zu danken. Die Quellenschließer der *Monumenta Germaniae Historica* führten in erster Linie die Bewertung der Quellen der Ungarneinfälle in Deutschland aus – natürlich im Verhältnissystem der Geschichte des Ostfränkischen Reiches im 10. Jahrhundert. In den vergangenen anderthalb Jahrhunderten – ausgenommen die Zusammenfassung von Károly Szabó im Jahre 1869 – bildeten ihre Feststellungen eine starke Basis der diesem Gegenstand gewidmeten Monographien. Bis sich das Werk von Gyula Pauler 1900 unmittelbar auf die in der Werkstatt der MGH geschriebenen Reihenfolge „Jahrbücher des Deutschen Reichs“ bezog, hielten bereits János Karácsonyi und Bálint Hóman aus chronologischem Gesichtspunkt das 1910 veröffentlichte Essay von Lüttich für die Richtlinie. Lüttichs Arbeit war die erste fremdsprachige, moderne, wissenschaftliche Zusammenfassung des Themas, die nicht nur die deutschen, sondern auch die italienischen und fränkischen Quellen selbständig untersuchte. Die Kapitel des militärhistorischen Werkes von József Bánlaky über die Streifzüge basierten sich auf einer breiten, unabhängigen Quellenschließung, aber das die meisten Daten zitierende, außer der erzählenden Quellen auch – vor allem natürlich italienische – ortsgeschichtliche Dokumente bearbeitende Werk war der Band von Gina Fasoli, der im Jahre 1945 erschien. Die Arbeit von Szabolcs Vajay befolgte die im Vergleich zu Lüttich ein wenig modifizierte Chronologie von Fasoli, in der er die einzelnen Feldzüge in einem diplomatisch-historischen Kontext behandelte. In seiner Zusammenfassung in dem zehnbändigen historischen Handbuch der Ungarischen Akademie hielt sich György Györffy an die Chronologie von Szabolcs Vajay

an, bis Gyula Kristó blieb meistens der Chronologie von Lüttich treu. Die Skizze der deutschen Geschichtsschreibung des 19. Jahrhunderts wurde von Autor zu Autor modifiziert, was zu mehreren, ohne Reflexion gebliebenen Widersprüchen führte.

Gina Fasoli hatte schon die Möglichkeit, die Quellensammlung von Albin Gombos F. zu benutzen, die den vollkommenen Corpus der Quellen der ungarischen Geschichte vor 1301 – so auch die Berichte über die Ungarneinfälle – enthält. Die Festlegung der Hierarchie unter den Texten des *Catalogus Fontium* unterblieb aber, so verursacht die Unterscheidung der glaubwürdigen Erzählungen von den infolge der Legendenentstehung angereicherten Geschichten oder eben wegen den Kopiefehlern entstammenden Mißverständnissen ein ernstes Problem. Es ist auch nicht zu verschweigen, daß sich der *Catalogus* mit vielen neuen – vor allem französischen – Einträgen erweitern läßt. Das Ziel meiner Dissertation war also die neue Untersuchung der Berichte (Jahrbücher, Chroniken, hagiographischer Erzählungen und Urkunden), die die zeitgenössischen Erzählungen selbständig beibehalten, und die Aufstellung einer wirklich zuverlässigen Chronologie, indem die widersprüchliche chronologische Reihenfolge in ihre kleinsten Elemente zerlegt wird.

In meiner Arbeit wollte ich auch auf die Bemerkungen der Kollegen reflektieren, die mit den historisch-philologischen Argumenten der westlichen Geschichtsschreibung operieren. In der modernen ausländischen Fachliteratur zeigt sich bei weitem kein so starkes Interesse für die ungarischen Streifzüge des 10. Jahrhunderts, wie in den Werken der mittelalterlichen Chronikschreiber; für die wenigen Werke, die in den vergangenen Jahrzehnten von ausländischen Autoren veröffentlicht wurden, ist das verschiedene wissenschaftliche Interesse der Forscher der berührten Gebiete ebenso typisch, wie die unterschiedlichen Quellenbedingungen der einzelnen Regionen. Bestimmte Tendenzen aber – besonders in Frankreich, dann in Italien – sind überall zu spüren. Eine solche Tendenz ist, daß die Autoren die von den ungarischen Feldzügen verursachten Schaden als minimal aufführen, oder wenigstens darauf aufmerksam machen wollen, daß die negativen Auswirkungen der Streifzüge gemäß der früheren Katastrophendrehbüchern viel beschränkter auftraten, und sie warfen die europäische Entwicklung bei weitem nicht zurück. Besonders für die französischen Verfasser ist charakteristisch, daß sie aufgrund der rhetorischen Übertreibungen der zeitgenössischen Berichte, sowie der unglaublichen Absichtlichkeit der späten hagiographischen Quellen und Urkunden die ungarische Tradition der einzelnen Regionen wegwerfen. Im Interesse der Veranschaulichung der Probleme und der Tugenden dieser skeptischen Annäherung behandelte ich die französische Historiographie der Streifzüge in einem selbständigen Kapitel, dem eine Fallstudie über die burgundischen Feldzüge folgt, die die zeitgenössischen und späteren Erinnerungen gleichzeitig untersucht und sich mit den Thesen der französischen Geschichtsschreibung auseinandersetzt.

Aus den ungarischen historischen Werken, die die ungarischen Streifzüge bearbeiten, verbreitete sich allein die erwähnte Arbeit von Szabolcs Vajay in dem ausländischen wissenschaftlichen Leben. Bis zahlreiche Bemerkungen des Buches die Zeitprobe ausstanden, scheint der Ausgangspunkt von Vajay, nämlich die Theorie eines Bundes zwischen den Karolingern und den Ungarn durch unsere Quellen lieber dementiert als bewiesen zu sein, was in einer anderen Fallstudie bereits bestätigt wurde.

II.

Meine erste Zielsetzung die Chronologie betreffend verwirklichte ich in einem Quellenhandbuch, wo jede einzelne Quelle mit dem bezüglichen und mit dem erwähnten Thema verbundenen historisch-philologischen Problem zusammen ausgewertet wurde. Als das wichtigste Beispiel diente das Handbuch von Wilhelm Wattenbach „Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter bis zur Mitte

des dreizehnten Jahrhunderts” aus 1866, das die Literatur der zeitgenössischen mittelalterlichen Quellen in bezug auf die deutschen Gebiete von Region zu Region bearbeitete, so wurde ein glaubwürdiges Urteil über den Quellenwert der Erzählungen erzielt. Die Fortsetzungen des Wattenbach-Handbuches umwerteten und ergänzten wenn nötig im 20. Jahrhundert aufgrund der frischesten Fachliteratur die untersuchten Quellen. Im Gegensatz zu der allgemeinen Annäherung dieser lange Jahrhunderte umfassenden Reihe beanspruchten aber die von mir gewählten fünf Jahrzehnte eine tiefere Analyse, die eine Untersuchung sowohl der zeitgenössischen Quellen als auch der nachzeitlichen Traditionen erforderte. In diesem Bereich ist das gründlichste – und auch als Beispiel zu betrachtende – Werk *Les invasions normandes en Belgique au IXe siècle* (1967) von Albert d’Haenens, das die beispielhafte – obwohl mit Recht Diskussionen erregende – Bearbeitung der mittelalterlichen Historiographie der normannischen Feldzüge in Belgien. Wegen den Umfangsbeschränkungen der Dissertation konnte ich nicht auf jede spätere Quelle detailliert eingehen, deswegen mußte ich die Analyse der nachzeitlichen Traditionen weglassen, darunter die Perle der genialen Anekdotensammlung von Ekkehard IV. im 11. Jahrhundert in Sankt Gallen, das sog. Sankt Gallener Abenteuer, dessen belletristischer Charakter meines Erachtens viel bestimmender ist, als bisher gedacht, obendrein auch noch die Erörterungen über die Anfänge der ungarischen mittelalterlichen Hunnentradition und des „Streifzugsromans“. Allein die Traditionen des Reichenauer Klosters, die auch wegen der Chronologie schlüsselwichtig waren, bekamen ein selbständiges Kapitel, und ich konnte die Gesamtheit der Quellen nur in der Fallstudie über die burgundischen Feldzüge darstellen. Ebenso wegen dieser Gründe entschied ich dafür, daß ich mich mit den in Ungarn reichliche Fachliteratur besitzenden Quellen (Fuldaer Annales, Regino, Johann Diakon, Thietmar von Merseburg, Dado-Brief), und mit den mit fachlicher Einführung versehenen, in moderner Übersetzung erreichbaren zeitgenössischen Geschichtsschreibern (Liutprand, Widukind) in keinem selbständigen Kapitel beschäftige. Ich überging ihre Berichte nicht, aber diese Vorträge zog ich mit den anderen, bisher weniger Aufmerksamkeit erweckten Quellen zusammen unter Analyse.

III.

In der Einführung der Dissertation erzielte ich die Vorführung und die kritische Analyse der zeitgenössischen, lateinischen Quellen der ungarischen Feldzüge im 10. Jahrhundert. Da die west-europäische Fachliteratur des Themas heutzutage durch die skeptische (minimalistische) Annäherung geprägt wird, hielt ich für nötig, vor der detaillierten Darstellung der zeitgenössischen Quellen mit der gleichzeitigen Bewertung der kontemporären und retrospektiven Erinnerungen über die burgundischen Ungarneinfälle in einer Fallstudie darauf aufmerksam zu machen, daß bloß die Tatsache, daß wir bestimmte Quellengruppen mit Vorsicht behandeln müssen, noch keine genügende Ursache gibt, die Informationen dieser Quellen in bezug auf die Ungarn wegzuworfen. Dafür ist das beste Beispiel die mittelalterliche Tradition des Klosters Savigny, in der wir hinter der hunnischen Tradition eine glaubwürdige, auf Urkunden basierende ungarische Tradition aus dem 10. Jahrhundert erkennen können.

Während der Untersuchung der späteren Erinnerung des Reichenauer Klosters konnten wir bemerken, wie sich die frühen Berichte über die Ungarn – entzogen ihrem originalen Kontext – zu hunnischen Erzählungen, und so zum Bildungselement der Identifizierung eines Klosters oder einer Stadt verwandelten. Wir konnten sehen, wie sich die dramatische Geschichte der Gebrüder, die sich auf die Entführung ihrer Schwester vorbereiteten und in einem Duell verstarben, welche teils aus den Annales teils aus mündlichen Überlieferungen in der Chronik von Hermann von Reichenau im Jahre 902 auftaucht, mit dem Krieg gegen die Hunnen und mit der Person von Karl dem Gro-

ßen verband. Die Erzählung von Hermann über die Gründung des Buchauer Klosters konnte – mit Recht oder nicht – zuerst in dem Kontext eines Ungarneinfalls vorkommen, damit die Klostergründung später mit Personen zu verbinden sind, die für die mittelalterliche Erinnerung universaler erscheinen: mit den Hunnen und Karl dem Großen. In der Geschichte des Ungarneinfalls in Basel können wir eine ähnliche Legendenentwicklung beobachten: den realen historischen Grund der von Hermann ein wenig übertriebenen Ungartradition wird durch die verbreitete Hunnentradition von Basel unterstützt, die während der Jahrhunderte des Mittelalters mit immer neueren Farben ausgemalt wurde.

Im Jahre 1968 erschien die Monographie von Szabolcs Vajay über die Streifzüge, die bisher die meiste Konzeption und die größte Auswirkung habende Zusammenfassung des Themenkreises ist. Dass die Streifzüge im europäischen diplomatischen Kontext bearbeitende Werk bewährt sich aber eben in dem Punkt nicht, der für Vajay die Grundidee der Arbeit bedeutete. Im dritten Kapitel meiner Dissertation bewies ich, daß ein angeblicher Bund zwischen den Karolingern und den Ungarn eindeutig zu dementieren ist.

Mithilfe der methodischen Untersuchung der einzelnen Quellen gelang es, viele chronologische Fragen zu klären, bis es sich anderswo herausstellte, daß die fraglichen chronologischen Probleme vorläufig nicht beruhigend zu entscheiden seien. Dazu zählt sich der Bericht der schwäbischen Jahrbücher aus 1863, oder die Niederlage bei Fischa und die Umstände des Todes von Kusál.

In meiner Arbeit geht es aber um mehrere Feldzüge, über die wir unsere Kenntnisse erfolgreich präzisieren oder korrigieren konnten. Die Untersuchung der Jahrbücher der schwäbischen Tradition warf eine ernste Möglichkeit auf, daß es zu der endgültigen Unterwerfung der Mähren nicht 902, sondern 905 kam; das in Mähren streifende Heer unterblieb im Jahre 902 – nach der glaubwürdigen Aufzeichnung des Hermann von Reichenau – mit größter Sicherheit. Hermann erhielt auch die Erinnerung der Verheerung von Basel durch die Ungarn im Jahre 917, die die heimische Geschichtsschreibung nur dank der Fehler der späteren Kopierer mit dem 21. Januar verbindet. Durch den Vergleich mit den Repräsentanten der Lothringischen Annales-Tradition (*Annales Laubacenses*, *Annales Prumienses*) wurde bewiesen, daß der Streifzug im Jahre 911 Burgunden vermied, und unsere Ahnen den Rhein nur für eine kurze Zeit in der Umgebung von Andernach übertraten. Aufgrund der bayrischen Jahrbücher kam es im Jahre 945 zur ungarischen Niederlage bei Wels, der 948 in Nordgau eine neuere Niederlage, dann 950 bei Lova ein Sieg folgte. Heinrich I., bayrischer Herzog besiegte am 20. November 951 bereits östlich von der Enns die Ungarn. Unter den selbständigen Berichten des *Annales Hersfeldenses*, das die kontemporäre fränkische Tradition vertritt, aber nur aus seinen *Annales*-Nachfolgern bekannt ist, hat die Erzählung über den bayrisch-ungarischen Krieg im Jahre 893 – der bisher nur als ein Mißverständnis bewertet wurde – eine große Bedeutung, ebenso auch die Information, daß der Oberführer der 910 eine Niederlage erlittenen ostfränkischen Truppen Ludwig IV. (das Kind) war. In den auf Frankreich beziehenden Abenteuern war unser Führer in erster Linie der zuverlässigste Annalist der Zeit, Flodoard, Domherr zu Reims, der auch in bezug auf die anderen europäischen Feldzüge als die wichtigste Kontrollquelle galt. Ich bewies im Gegenteil zu Hervé Mouillebouche's Meinung, daß die streifenden Ungarn 935 nicht nur in dem königlichen Burgundien (*Gallia Cisalpina*), sondern in dem zu dem Westfränkischen Königreich gehörenden Burgundischen Herzogtum wüteten. Die zeitgenössischen annalistischen Quellen, besonders die *Notae Senonenses*, die weder im *Catalogus* noch in der modernen französischen Fachliteratur vorkommen, bestätigen eindeutig, daß die Ungarn 937 die Gegend um Sens beritten. Im Gegensatz zu der bisherigen Auffassung konnten unsere Ahnen am 21. Februar des erwähnten Jahres nicht Laon, sondern Metz erreichen.

Während der Analyse der süditalienischen Jahrbücher stellte es sich heraus, daß die Ungarn nicht am 4. Februar 922, sondern am 25. Februar Aquila erreichten. Über das italienische Abenteuer im Jahre 904 berichtete nur eine Fälschung aus dem 18. Jahrhundert, so kann es aus der Chronologie höchstwahrscheinlich gelöscht werden. Aufgrund der fast zeitgenössischen italienischen Quellen müssen wir den zweiten Streifzug der Ungarn um Rom, wozu im Dienst des Königs Hugo kam, gegen 932 datieren. Im süditalienischen Feldzug 947 gelangten die Ungarn unter der Führung von Taksony bis zu dem unter byzantinischer Herrschaft stehenden Otranto, mit dem der ungarische Stämmebund damals theoretisch im Frieden stand – die Aktion richtete sich wahrscheinlich absichtlich gegen Byzanz und kann mit dem Besuch des Anführers Bulcsú 948 in Konstantinopel zusammenhängen.

Die Untersuchung der kontemporären Nekrologien bietet auch neue Feststellungen an. In dieser Quellengruppe erhebt sich das bisher wenigermaßen bemerkte Sterbebuch des Klosters zu Remiremont. Die Quelle zu Remiremont bewahrte angeblich auch die Namen der im Kloster Murbach, im Elsaß ermordeten Mönche auf, und sicher begegnen wir darin dem ersten Fall, wo die hunnisch-ungarische Identität als ein Teil der alltäglichen Kultur, unter den Rahmen des offiziellen Schrifttums auftaucht. Der Abschreiber des Merseburger Nekrologiums kann einen Fehler begangen haben, als er im Gegenteil zu seinen Quellen die Namen der in der Preßburger Schlacht verstorbenen Prälaten statt 5. Juli (III. Non. Iul.) zum 29. Juni (III. Kal. Iul.) aufnahm, so gibt es keine Ursache zu glauben, daß der Kampf für Tage gedauert hätte. Im Wissenbourger Nekrologium lesen wir, daß Lél am 15. August starb, aber die mit Leseproblemen beschwerte Klosteraufzeichnung bezieht sich kaum auf den Tod eines heidnischen Anführers, eher auf den des Heiligen Stephans. Aus dem Nekrologium der Verceller Kirche kommt es hervor, daß die Priester des Doms am 8. Dezember abgeschlachtet wurden; vermutlich fand auch Liutward, Bischof zu Vercelli den Tod, der in der früheren Literatur regelmäßig mit Liutward, Bischof zu Como verwechselt wird, der Jahre später, am 24 Juni ums Leben kam.

Die Gesta von Folcuin ist eine erstrangige Quelle über den Aufstand gegen Otto I. im Jahre 954, und wir erfahren daraus sehr viel auch über die Motivationen der Ungarn. Folcuin läßt zu, daß die ungarische Armee, die nach dem Friedensschluß der Aufständischen und des fränkischen Königs ohne ein bestimmendes Ziel blieben, nach einem neuen Auftraggeber suchte, vielleicht war diese Person Reiner III., Graf zu Hainault, und vermutlich kann die Belagerung des Klosters in Lobbes und der Stadt Cambrai damit im Zusammenhang stehen. Die hagiographischen Werke bewahrten auch wertvolle Informationen über die Strapazen der kirchlichen Institute im 10. Jahrhundert auf. Im Werk „Historia Remensis Ecclesiae“ von Flodoard ist zu lesen, die St. Germanus-Gesellschaft aus Montfaucon hielt sich mit den Reliquien des St. Baldericus eben auf ihrem Gut entlang dem Rhein (Wesseling) auf, als die Ungarn in der Umgebung erschienen. Der Brief an den Bischof Dado über die Entstammen der Ungarn wurde sicher in der Montfauconer Gesellschaft geschrieben, aber die unangenehmen Erfahrungen mit den Ungarn machte die Gesellschaft wahrscheinlich 917 oder 919 in Wesseling. Die hagiographischen Topos können vielleicht die Glaubwürdigkeit der Heiligen-Biographien und der Miraculæ zweifelhaft machen, (obwohl sich die symbolische Formulierung dieser Topos auch auf die Ergreifung der Wirklichkeit richtet), denn aber der Besuch der Ungarn in der jüngsten Vergangenheit erscheint als ein, der Zuverlässigkeit der Arbeit dienende und von den älteren Zeitgenossen beweisbare Umstand, gibt es keine Ursache, ihn zu bestreiten. Die Biographie der St. Wiborada und die damit zusammenhängenden Aufzeichnungen zu St. Gallen sind auch ein ausgezeichnetes Beispiel dafür, daß sich die Stereotypie der Erzählungstechnik allein nicht genügt, die Realität der heidnischen Verwüstung, die Wiborada zum Heiligtum half, in Frage zu setzen. Den historischen Wert der hagiographischen Erzählungen betont auch eine über Heilung sprechende Episode der „Translatio et

miracula Sancti Marci”, die bezeugt, daß man im Kloster Reichenau noch auch im 10. Jahrhundert einen berühmten Pilgerort in Pannonien kannte, der angeblich mit der Kultusstelle des St. Adorján in Mosaburg/Zalavár identisch sei.

Mit der Untersuchung der auf die italienischen Streifzüge bezüglichen diplomatischen Quellen gelang es, die Chronologie der großen Feldzüge 899–900 zu klären: zu der durch János Diakon verwiegten Verwüstung der Umgebung von Venedig kam es aufgrund der Urkunde des Klosters in Altino eindeutig um 29. Juni 899, und der Feldzug endete sich bereits Anfang Frühling 900. Der italienische Streifzug hat also als ein chronologischer Stützpunkt in der Datierung des Hatto- und des Theotmar-Briefes, die sicher nach 4. Februar entstanden, keine große Bedeutung. Von Zeit zu Zeit tauchen über die Glaubwürdigkeit der zwei Briefe Zweifel auf, aber wie wir sehen können: die Kritiken sind nicht gründlich untermauert.

Die Urkunden der Halbinsel werden oft zitiert, als die auf die Ortsgeschichte ausgeübte Wirkung der Ungarneinfälle bewertet wird. Eine solche Prüfung ist aber nur dann möglich, wenn auch onomastische und archäologische Quellen zur Verfügung stehen, mit deren Hilfe die Folgen der Verwüstung zu ergreifen sind – aber auch in diesem Fall können mehrere Erklärungen angegeben werden. Die slawischen Ortsnamen der Provinz Friuli lösten eine solche Diskussion aus. Was die Städte betrifft, können wir bei Aquileia das Mißtrauen haben, daß die Vernichtung der Stadt und ihrer früheren Urkunden im 10. Jahrhundert nur als Topos in den Donationen der Kirchenprovinz erscheint, da es stark vermuten läßt, daß die Residenz der Patriarchen zu dieser Zeit bereits in Cividale war. Im Fall von anderen italienischen Städten tauchen solche verdächtigen Umstände nicht auf, und wir brauchen aufgrund der kontemporären Urkunden – gegenüber der minimalistischen Auffassung von Gombos F. Albin – nicht daran zu zweifeln, daß die streifenden Truppen 899–900 auch hinter die Mauern von Padova, Bergamo, Vercelli, Reggio und etwa Piacenza hineinkamen.

Auf dem Gebiet der Westfränkischen Königreich erwähnt nur eine einzige glaubwürdige Urkunde (Savigny) im 10. Jahrhundert die Ungarn, was mit der Proportion, die wir aus den zeitgenössischen erzählenden Quellen über die Ungarneinfälle berechnen, auch in dem Fall nicht im Einklang steht, wenn wir voraussetzen, daß die ungarischen Streifzüge auf diesen Gebieten keine entscheidende Wirkung ausübten. Aus den spanischen Dokumenten über die heidnischen Verwüstungen im 10. Jahrhundert können wir nur die Urkunde über die Neueinweihung der Kirche in Santa Coloma de Farners als ungarneinfallbezüglich annehmen.

Ein Teil der in geringer Zahl vorkommenden deutschen Urkunden geben uns in die Organisation der bayrischen Grenzgebiete einen Einblick, bis die anderen – aus dem Rheingebiet und die westphälischen – Dokumente über die durch die Ungarn verursachten Schaden sprechen. Die königliche Urkunde des Klosters in Herford 927, die die ungarische Verwüstung erwähnt, ist nur eines der Argumente, das glaubhaft macht, daß die erfolgreichen Feldzüge der Ungarn gegen die Kerngebiete Königs Heinrich I., als sich der König den Ungarn endlich zu neunjähriger Steuerzahlung verpflichtete, in der Wirklichkeit im Jahre 926 geführt wurden. Im Zusammenhang mit dieser Datumkorrektur formulierte ich gegenüber der gutbekannten Meinung von Gyula Kristó eine Kritik, nämlich, daß die zentrale Verwaltung der ungarischen Stämme in der ersten Hälfte des 10. Jahrhunderts allmählich an Bedeutung verlor, so konnten Entscheidungen über die Streifzüge und die Steuern nicht unbedingt nur im großfürstlichen Hof, sondern auch in den – den Zielpunkten manchmal näher liegenden – Stammresidenzorten gefällt werden. Kristó war des Erachtens, in der ersten Hälfte des Jahrhunderts „kommt in der Organisation der »eigenen« Streifzüge die selbständige politische Führung der einzelnen Stämme oder Stammgruppen zum Ausdruck“. Für die Existenz solcher, von dem großfürstlichen Zentrum unabhängigen, „eigenen“ Feldzüge würde er damit bewiesen sehen, daß wir seit 917 in bestimmten Jahren auch über Angriffe gegen westliche und südliche Zielpunkte Berichte

haben. Die von mir skizzierte Chronologie widerspricht aber der Argumentierung von Kristó, so stellt sie das wichtigste Argument der selbständigen Stammesaußenpolitik vor 955 in Frage. Es muß noch hinzugefügt werden, daß die archäologischen Funde allein auf unter Stammesrahmen organisierte entfernte Feldzüge folgern lassen. Westliche Geldstücke kamen nämlich zur Zeit der Landnahme nicht nur aus den Gräbern in Transdanubien, sondern auch auf den östlicheren Gebieten des Karpatenbeckens ans Licht: italienische Münzen finden wir genauso westlich von der Donau wie eben im Donau-Theiß-Zwischengebiet, oder östlich vom Theiß, sogar wurden die reichsten Funde auf dem Obertheiß-Gebiet ausgegraben. Ebenso gilt es auch für die französischen Geldstücke, es genügt bloß an die Auvergnier Münzen des Kiskunfélegyházer Wehrmannes zu denken. Wenn wir die aus dem Westen herkommenden Münzfunde des Karpatenbeckens im 10. Jahrhundert auf der Karte von László Kovács beobachten, scheint es eindeutig zu sein, daß die geographische Lage der Stämme die Zielpunkte der Streifzüge nicht entscheidend bestimmte.

Die westlichen Streifzüge vor der Preßburger Schlacht 907 werden als präventive Operationen zum Abschluß der Landnahme betrachtet, die an den westlichen Grenzen die ungarische Oberherrschaft des Karpatenbeckens versicherten. Ähnliche bewußte Motive standen hinter der späteren deutschen Politisierung des Stammesbundes: die Streifzüge im Jahre 915, 919, 926 und 937, die sich gleichzeitig gegen schwäbische und sächsische, später lothringische Zielpunkte richteten, beweisen es auch. Im Gegensatz zu Gyula Kristó, der in diesen Fällen voneinander unabhängige Stammesfeldzüge vermutete, bin ich der Meinung, daß diese militärischen Aktionen eindeutig eine vorhergeplante Strategie und überlegte außenpolitische Zielsetzungen in sich bergen. Es geht nicht bloß um eingefallene beuteerwerbende Abenteuer, oder darum, daß sich unsere Ahnen gegenüber Besoldung in die Konflikte der Christen einmischen wollten. Natürlich bildete das alles einen Teil ihrer alltäglichen Kriegsführung, aber ihr wirkliches Ziel war – genauso wie das der Mongolen 300 Jahre später im Ungarischen Königreich – die Provozierung einer entscheidenden Niederlage; eine Schlacht, zu der es 899 bei Brenta kam, und die für ein halbes Jahrhundert die Zusammenarbeit der italienischen Könige und der streifenden Ungarn und die regelmäßigen Steuern versicherte. Wahrscheinlich war das Jahr 926 unter den Ungarneinfällen am erfolgreichsten: im Ostfränkischen Königreich trat eine kontinuierliche „Friedenssteuer“ anstatt der einmaligen Friedenserlösungen. Danach hörten für eine längere Zeit nicht nur auf die deutschen, sondern auch auf die französischen Gebiete geführten Streifzüge auf, und die Ungarn zeichneten sich auf dem westlichen Kriegsschauplatz nur als italienische Söldner aus. Das Ziel des ungarischen Stammesbundes konnte nach 933 kaum anders sein, als das Ostfränkische Königreich entsprechend den Umständen im Jahre 926 neulich zur Abhängigkeit zu zwingen. Im Jahre 937 fing wieder eine umfassende, der 11 Jahre früheren Aktion ähnliche Operation an, damit die deutschen Könige zum Knie gezwungen werden: die ungarischen Truppen griff Sachsen überraschungsweise Schwaben berührend vom Westen an, aber der neue König, Otto I. jagte sie leicht bis zu den westlichen Grenzen seines Königreiches, damit die Streifenden im Westfränkischen Königreich ihr Glück erproben. Im Jahre 938 erlitten wieder die Ungarn eine Niederlage, bis sich die Positionen der sächsischen Dynastie immer mehr verstärkten: in Sachsen gab es keine Ungarneinfälle mehr. Die Erinnerung an die ehemaligen Erfolge und die Steuerzahlung verblaßte sich nicht leicht: die Feldzüge 954-955 bezweckten den Bruch der widerständischen Ostfranken und sie bewiesen endgültig, daß der westliche Nachbar auf seinen Zentralgebieten – so entfernt von dem Karpatenbecken – mit militärischen Kräften nicht so einfach zu besiegen ist.